

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 33 (1978)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1985

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 33 (1978)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1985

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ, Ε. ΛΙΤΙΝΑ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μουσειακές εργασίες: Θεσσαλονίκη, Νομός Θεσσαλονίκης: Ανασκαφικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Οδός Ελευθερίας 13, Οδός Ρεγκούκου 31 και Χρυσολωρά, Οδός Ίωνος Δραγούμη 44, Οδός Δημητρίου Σούτσου 6, Οδός Ολύμπου 74 και Αγίας Σοφίας, Οδός Νικ. Φωκά 26, Πλατεία Ιπποδρομίου και Ρωμανού, Οδός Γιαννιτσών 60 και Τσορλίνη, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), Κολχικό Λαγκαδά, Ευαγγελισμός Λαγκαδά. Ν. Αγχίαλος. Νομός Κιλκίς. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Καλλικράτεια, Ν. Σύλλατα, Ν. Ποτίδαια, Ιερισσός. Περισυλλογές-Τυχαία ευρήματα: Θεσσαλονίκη. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Καλλικράτεια, Γεροπλάτανος. Συντήρηση μνημείων (Σ χ έ δ. Ι· Π ί ν. 103-105) .....

Σελ. 233-236

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Στερέωση μνημείων πριν από τους σεισμούς-Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων : Θεσσαλονίκη (Φρούριο Βαρδαρίου, Κινστέρνα στον περίβολο της Μονής Βλατάδων, Κινστέρνα οδού Δημάδου κοντά στη μονή Βλατάδων, Καθολικό μονής Βλατάδων, Αχειροποίητος, Προφήτης Ηλίας, Πάνω Πόλη Θεσσαλονίκης). Νομός Πιερίας (Φρούριο Πλαταμώνα). Συντήρηση ψηφιδωτών και τοιχογραφιών: Ψηφιδωτά: Αχειροποίητος, Οδός Μενελάου 18, Συλλογή Κρύπτης Αγίου Δημητρίου, Άγιος Δημήτριος, Παλαιοχριστιανική βασιλική Δίου. Τοιχογραφίες: Άγιος Δημήτριος, Άγιος Νικόλαος ο Τρανός. Μουσειακές εργασίες: Έκθεση βυζαντινών τοιχογραφιών και εικόνων. Ανασκαφικές εργασίες: Οδός Μητροπόλεως και Κατούνη 8, Φρουρίο Βαρδαρίου, Τάφοι περιβόλου Δημοτικού Νοσοκομείου, Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου. Επισήμανση αρχαιολογικών χώρων: Κολχικό Λαγκαδά. Καταγραφή ζημιών από τους σεισμούς. Υποστυλώσεις και πρώτες στερεώσεις μνημείων: Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Τείχη, Επταπύργιο, Αχειροποίητος, Αγία Σοφία, Άγιος Παντελεήμονας, Ναός του Σωτήρα, Νέα Παναγία, Πυλώνας Αγίων Αποστόλων, Λευκός Πύργος, Μπεζεστένι, Λουτρά Γιαουντή χαμάμ, Λουτρά Μπέη χαμάμ, Χαμζά μπέη τζαμί, Λουτρά Γενή Χαμάμ, Άγιος Δημήτριος, Παναγούδα, Υπαπαντή. Νεότερα μνημεία Θεσσαλονίκης (Π ί ν. 106-117) .....

» 237-248

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

Συντήρηση μνημείων: Άγιον Όρος (Μονή Μεγίστης Λαύρας, Μονή Βατοπεδίου, Μονή Χελανδαρίου, Μονή Ξηροποτάμου, Μονή Παντοκράτορα, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Ξενοφώντα, Μονή Γρηγορίου, Πύργος Νέας Σκήτης, Πρωτάτο, Μονή Σίμωνος Πέτρας, Πλατεία Πρωτάτου). Νομός Χαλκιδικής: Ν. Σκιώνη (Παναγία Φανερωμένη), Ουρανούπολη (Πύργος), Ν. Ρόδα, Τορώνη (Παλαιοχριστιανική βασιλική Α΄). Ανασκαφικές εργασίες: Τορώνη (Βασιλική Α΄, Βασιλική Γ΄, Λήκυθος), Ν. Σύλλατα. Επανεκθετικές εργασίες - Καταγραφές - Μελέτες (Μονή Παντοκράτορα, Μονή Καρακάλου, Μονή Ιβήρων) (Σ χ έ δ. Ι· Π ί ν. 118-122) .....

» 249-257

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Έδεσσα (Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου, Οδός Προύσσης, Οδός Αμύντα, Οδός Εγνατία (Ο.Τ. 247), Οδός Εγνατία (Ο.Τ. 193), Οδός Αρχελάου και Βουλγαροκτόνου, Οδός Κιουταχίας, Οδός Μοναστηρίου). Νομός Πέλλας: Μαργαρίτα, Άλωρο Αλμωπίας, Πέλλα (Ανατολικό νεκροταφείο, Τομέας IV, τετράγωνο 2, Τομέας I, τετράγωνο 5, Τομέας IV, τετράγωνο 2). Περισυλλογές: Λάκκα Γιαννιτσών. Βέροια (Οδός Εδέσσης, Οδός 16ης Οκτωβρίου, Οδός Μεγ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 220), Οδός Μεγ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 217), Οδός 16ης Οκτωβρίου, Περιοχή Σιδηροδρομικού Σταθμού, Οδός Μυτιλέκα, Οδός Αντ. Τσούπελη). Περισυλλογή αρχαίων: Βέροια (Οδός Κυριώτισσας, Οδός Ιεραρχών, Ναός Υπαπαντής), Μαυροδένδρι Ημαθίας, Ταγαροχώρι Ημαθίας, Μπαλτανέτο Ναούσης. Συντήρηση τοιχογραφιών: Πέλλα. Συντήρηση ψηφιδωτών: Πέλλα (Τομέας I, τετράγωνο 1, Τομέας I, τετράγωνο 5, Τομέας VI), Βέροια, Μπαλτανέτο Νάουσας. Αναστηλωτικές εργασίες: Πέλλα (Τομέας I, τετράγωνο 5), Λευκάδια (Σ χ έ δ. 1-3 · Π ί ν. 123-128) ..... Σελ. 258-269

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΕΡΟΙΑΣ

Στερέωση και συντήρηση μνημείων - Διαμόρφωση χώρων. Βέροια (Συγκρότημα τουρκικών λουτρών, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός του Χριστού, Ναός Παναγίας της Δεξιάς, Ναός Παναγίας Χαβιαρά, Παλατίσια Ημαθίας (Ναός Αγίου Δημητρίου), Σέρβια (Ναϊσκος κοντά στο διάμεσο τείχος της Ακρόπολης), Σιάτιστα (Αρχοντικό Μανούση), Αιανή (Ναός Αγίου Δημητρίου), Έδεσσα (Παλαιοχριστιανική βασιλική Α' στο Λόγγο, Ναός Αγίου Νικολάου στο Λόγγο), Μικρή Πρέσπα (Ναός Αγίου Αχιλλείου), Άργος Ορεστικό (Παλαιοχριστιανική βασιλική). Ανασκαφικές εργασίες: Βέροια (Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος) (Σ χ έ δ. 1-10 · Π ί ν. 129-135) ..... » 270-282

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

Νομός Καβάλας: Λιμένας: Ανασκαφικές εργασίες (Οικόπεδο Μακρυγιάννη, Οικόπεδο Α. Ζήδρου, Οικόπεδο Σωτηρέλη, Οικόπεδο Θεολογίτη, Οικόπεδο Αρσένη, Οικόπεδο Βέλλιου-Γκάλλιου, Οικόπεδο Δ. Βογιατζή). Αναστηλώσεις (Οικόπεδο Γαβριηλίδη, Τείχος στο οικόπεδο Γαλάνη). Τυχαία ευρήματα. Καστρί (Προϊστορική ακρόπολη). Μαρίες. Κρηνίδες Φιλίπων: Γήπεδο Κοινότητας, Οικόπεδο Παυλίδη, Τυχαία ευρήματα. Ζυγός, Κεφαλάρι Ν. Δράμας. Παλιόκαστρο Παγγαίου. Κορμίστα. Τόπειρος. Αμφίπολη (Ανατολικό τείχος, Οικόπεδο Μουσείου), Τυχαία ευρήματα. Ν. Φυλή, Ηιών, Άργιλος (Μακεδονικός τάφος Α', Μακεδονικός τάφος Β'). Τράγιλος (Σ χ έ δ. 1-3 · Π ί ν. 136-141) ..... » 283-299

Philippe (Edifice avec bain), Forum. Thasos (La mine de l'acropole, Fouille au rempart maritime, Sontages Sotireli, Koukos) (F i g. 142) ..... » 299-301

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Ανασκαφικές εργασίες: Άβδηρα, Πετρωτά, Λεπτή Ορεστιάδος, Σαμοθράκη. Στερέωση-Αναστήλωση: Σταυρούπολη Ξάνθης. Επισήμανση Αρχαιοτήτων: Νομός Ροδόπης. Δοκός, Σκιάδα, Ληνός, Ίασμος, Πελεκητή Κοπτερό, Νυμφαία, Τυχηρό, Μοναστήρι Κέχρου, Αμαξάδες, Ασκητές, Πετρωτά, Μαρώνεια, Θάμνα, Νικηταί, Αρίσβη, Αμάραντα. Νομός Ξάνθης: Σέλερο, Λευκόπετρα, Γοργόνα. Νομός Έβρου: Μέστη, Μεσημβρία, Χηλή, Παλαγία, Αμφιτρίτη Άβαντας, Αμόριο. Καταγραφή ταφικών τύμβων: Τριγώνου, Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου. Τυχαία ευρήματα: Νομός Έβρου. Σαμοθράκη, Μεσημβρία. Νομός Ροδόπης. Πετρωτά, Σώστης, Δροσιά, Μητρικό, Γαλήνη, Κομοτηνή. Νομός Ξάνθης. Διομήδεια, Μύκη, Μάνταινα, Σιδηρόπετρα, Αρχαία Άβδηρα (Π ί ν. 143-146) ..... » 302-314

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Σερρών: Σέρρες (Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων, Διατήρηση τμημάτων του βυζαντινού τείχους σε υπόγεια πολυκατοικιών), Δάφνη Νιγρίτας (Πύργος της «κυρ-Μάρως», Παρεκκλήσι-ασκηταριό της Αγίας Μαρίας), Αμφίπολη (Ψηφιδωτά ρωμαϊκής οικίας, Βασιλική Α', Περίκεντρο κτίριο). Νομός Καβάλας: Φίλιπποι (Βασιλική Α', Βασιλική Β', Βασιλική Γ', Οκτάγωνο, Ανατολικό νεκροταφείο, Βασιλική Ποδοχωρίου

Παγγαίου), Καβάλα (Τείχη, Ἅγιος Νικόλαος, Νεότερα μνημεία και παραδοσιακός οικισμός Παναγίας, Μεγάλη Λέσχη, Παναγία, Οικία Η. Κοπανάκη, Κ. Κοτζακιοζογλου και Φ. Κοτσίνα, Οικία Βαή Δούριου), Θάσος (Τσουκαλαριό), Θεολόγος. Νομός Ἐβρου: Αλεξανδρούπολη (Εκκλησιαστικό Μουσείο), Μάκρη, Αλική, Διδυμότειχο, Πραγί, Πύθιο, Ορμένιο. Δενδροχρονολόγηση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Ελλάδας (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 147-158). Φίλιπποι (Ανασκαφή Βασιλικής Μουσείου) (Π ί ν. 159) ..... Σελ. 315-330

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σάμος (Κτήμα Παρηγόρα, Οικόπεδο Ευαγγ. Πάχου, Οικόπεδο Επ. Σανδαλή, Οικόπεδο Στ. Αμοργιανού, Οικόπεδο Αντ. Κυριαζή, Οικόπεδο Κωνστ. Δημητριάδη, Τρία Δόντια, Γλυφάδα) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 160-161) ..... » 331-337

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ..... » 338

Délos, Tinos ..... » 338

Αγία Irini, Keos (A note on chronological designations, Studies in progress, Conservation, mending, recording, The site, The Museum) ..... » 338-341

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Στερέωση μνημείων: Νάξος (Οικία Μαργ. Μπαρότση στο ενετικό κάστρο της Νάξου, Ἅγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Γεώργιος στο Λαθρήνο, Ἅγιος Σπυρίδων και Παναγία η Θεοσκέπαστη στο Χαλκί), Πάρος (Ενετικό Καστέλλι της Νάουσας, Οικία Αιγινήτη-Λεκκοπούλου στις Λεύκες), Τήνος (Οικία Κριαρά-Παχυνάκη στην Τήνο). Συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων και ξυλογλύπτων: Τοιχογραφίες: Νάξος (Ἅγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Σπυρίδων και Θεοσκέπαστη στο Χαλκί, Ἅγιος Γεώργιος ο Διασορίτης κοντά στο Χαλκί), Ἄνδρος (Ταξιάρχης της Μελίδας, Ταξιάρχης της Μεσαριάς), Μήλος (Κατακόμβες). Συντήρηση ξυλόγλυπτων και εικόνων: Ἄνδρος, Μήλος, Φολέγανδρος. Νομός Κυκλάδων: Σίφνος (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κάστρο, Ναός της Θεοσκέπαστης στο Κάστρο, Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (Ελεούσα) στο Κάστρο, Ναός του Αγίου Αντωνίου των Καθολικών (Φραγκαντώνης) στο Κάστρο, Μονή της Χρυσοληγής), Πάρος (Ναός της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη θέση Φλόγα της Παροικιάς, Νάξος (Ναός του Αγίου Θωμά στην περιοχή Σαγκρίου, Ερειπωμένος ναός της Αγίας Αναστασίας στην περιοχή Σαγκρίου), Τήνος (Μονή της Καταπολιανής, Μονή της κυρά-Ξένης, Ναός της Παναγίας της Σπηλαιώτισσας στη θέση Λειβάδα, κοινότητας Κάμπου), Μύκονος (Ναός της Παναγίας του Καμπάνη στη Χώρα, Ναός της Παναγίας Ελεούσας στη Χώρα, Ναός της Αγίας Μονής στη Χώρα, Ναός του Προφήτη Ηλία και του Ευαγγελισμού στη Χώρα). Νομός Σάμου: Σάμος (Ναός της Μεταμόρφωσης στο Ποτάμι Καρλοβασίου, Ερειπωμένος βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στο Ποτάμι Καρλοβασίου, Πύργος του Σαρακίνη, Ναός του Θεολόγου στο Ηραίο), Ικαρία (Ναός Παναγίας Πεπαντή στα Κοσοίκια, Ναός του Αγίου Ιωάννη στα Κοσοίκια, Ναός της Ανάληψης στο Φραντάτο (Π ί ν. 162-178) ..... » 342-351

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Σωστικές ανασκαφές: Ἅγιος Σίλας (Τάφος Α', Τάφος Β', Τάφος Γ', Τάφος Δ'), Αγία Πελαγία (Σούδα), Αγία Πελαγία (Επίπεδο ύψωμα στη Σούδα), Δαίδαλος, Καλαμάκι, Γάζι, Τεκές (οικόπεδο Μ. Μαυρομανωλάκη, Σπήλια Κνωσού. Επιστημάνσεις αρχαιοτήτων. Αστερούσια, Αλάγνι. Περισυλλογή αρχαιοτήτων (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 179—185) ..... » 352-359

Knossos (Stratigraphical Museum Excavations) (P.l. 184) ..... » 359-361

Kommos (Season III) (P.l. 185-186) ..... » 361-362

Malia (Quartier Mu) (P.l. 187) ..... » 362-363

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Νομός Χανίων: Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Χανίων, Αρχαιολογική Συλλογή Καστελλίου Κισάμου. Ανασκαφικές εργασίες: Καστέλλι Χανίων (Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οικό-

πεδο Μαθιουδάκη, Οικόπεδα Χατζηδάκη και Καλαμαρίδου, Οικόπεδο Σουβαρή), Χανιά (Οικόπεδο Καπετανάκη), Νεροκούρου (Μινωικό σπίτι, Δοκιμαστικές τομές, Επιφανειακή έρευνα-Περισυλλογή), Καστέλλι Κισάμου (Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη, Οικόπεδο Η. Κακαουνάκη), Βούβες Κισάμου, Γαβαλομούρι Κισάμου, Σαμωνάς Αποκορώνου. Τυχαία ευρήματα: Κεραμειές. Αναστηλωτικές-Στερεωτικές εργασίες: Ναός Αγίου Φραγκίσκου. Νομός Ρεθύμνης: Μουσειακές εργασίες: Αποθήκη Μουσείου Ρεθύμνου. Ανασκαφικές εργασίες: Αρμένιοι. Τυχαία ευρήματα. Στερεωτικές-Αναστηλωτικές εργασίες: Ρωμαϊκή δεξαμενή Αργυρουπόλεως, Γραφείο Μουσείου Ρεθύμνου (Σ χ έ δ. 1-8· Πί ν. 188-198) ...

Σελ. 364-384

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Άγιος Νικόλαος (Νεκροταφείο Ποταμού, Οικόπεδο Ακράτου, Οδός Μύλου, Ελούντα, Παλαικάστρο Κρυά Σητείας, Πραισός, Τραόσταλος). Περισυλλογές και Περιοδείες: Πραισός, Σφακιά Σητείας, Μόχλος, Κρυά Σητείας, Κουτσουράς Σητείας, Κατελιώνας Σητείας, Σίτανος Σητείας, Ζάκαθος Σητείας, Περιοχή Ζήρου, Περιοχή Παλαικάστρου-Ιτάνου. Τυχαία Ευρήματα (Σ χ έ δ. 1· Πί ν. 199-206) ...

» 385-395

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ .....

» 395

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Ρόδος, Κως. Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη Ρόδου: Η αρχαία οχύρωση (Οικόπεδο Αρχ. Νταργάκη, Οικόπεδο Κωνσταντινίδη-Κακά, Οικόπεδο Ορφανοτροφείου Αρρένων), Λιμενικές εγκαταστάσεις (οικόπεδο Σάββα Βογιατζή), Οικοδομικά λείψανα, Βόρειο τμήμα της πόλης (Οικόπεδο Κεσόγλου-Βολονάκη), Νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης (Οικόπεδο Κυπριώτη-Νουρή, Οικόπεδο Παπακαλοδούκα, Οικόπεδο Ιωάν. Βλαστού, Νέο νεκροταφείο). Νεκροπόλεις, Νοτιοδυτική νεκρόπολη (Οικόπεδα Καραγιάννη και Ροδίτη, Οικόπεδο Πολίτου-Χατζηστρατή-Κουτσομανώλη, Έργα Δήμου, Οικόπεδο Κριτωτάκη, Οικόπεδο Πολ. Σκορδάλη), Ανατολική νεκρόπολη (Οικόπεδο Ιωάν. Μηνέτου). Έγχειρος Ρόδου: Περιοχή Ασγούρου. Στερέωση-Συντήρηση αρχαίων μνημείων: Πόλη Ρόδου, Ιαλυσός, Κάμυρος, Λίνδος (Σ χ έ δ. 1-2· Πί ν. 207-215) .....

» 396-406

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Στερέωση μνημείων: Ρόδος: Μεσαιωνική πόλη Ρόδου (Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής, Χουρμαλί Μεδρεσέ, Πύλη d'Amboise, Πύλη Αγίας Αικατερίνης, Παναγία Κάστρου, Μέγαρο Ιπποτών, Τούρκικο κίосκι αυλής Αρχαιολογικού Μουσείου, Δημοτική Πινακοθήκη, Πλατεία Μ. Αλεξάνδρου-Κτίριο Αγρονομίας, Πύλη Αγίου Παντελεήμονα, Κτίρια Ιστορικού Αρχαιολογικού Ιδρύματος, Μύλος στη συμβολή των οδών Πάτμου-Χάλκης, Κατάλυμα Προβηγκίας, Κτίριο Ινστιτούτου Goethe, Παλιά σπίτια, Οδοί). Έγχειρος Ρόδου (Λίνδος-Ακρόπολη-Διοικητήριο, Λίνδος-Παλιό αρχοντικό, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Μεσαναγρό). Αναστηλωτικές εργασίες: Ν. Σύμη (Αρχοντικό Χατζηαγαπητού-Πετρίδη, Οικία Φαρμακίδη, Επέκταση οικήματος Αρχαιολογικής Συλλογής), Ν. Μεγίστη (Καστελλόριζο) (Μωαμεθανικό τέμενος (Μουσείο), Κονάκι), Νίσυρος (Μανδράκι-Ιπποτικό φρούριο), Τήλος (Μονή Αγίου Παντελεήμονα). Συντήρηση τοιχογραφιών: Ρόδος (έγχειρος): Άγιος Ιωάννης Κρητηνίας, Αγία Αγάθη Μαλώνας, Άγιος Νικόλαος Μαλώνας, Άγιος Γεώργιος Μαλώνας, Αγία Ειρήνη Μαλώνας, Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεσαναγρού, Άγιος Νικόλαος (Τριάντα), Χουρμαλί Μεδρεσέ Πόλης Ρόδου. Συντήρηση φορητών εικόνων: Κως (Συλλογή Μητροπόλεως), Ρόδος (Συλλογή Καστέλλου). Συντήρηση ψηφιδωτών: Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, Καστέλλο Ρόδου, Άγιος Ιωάννης Κω. Συντήρηση χειρογράφων: Χειρόγραφα Παναγίας Λίνδου, Λιθογραφίες Ιστορικού-Αρχαιολογικού Ιδρύματος Ρόδου. Παραδοσιακοί οικισμοί. Δοκιμαστικές ανασκαφές: Κως (πόλη) (Επέκταση νεκροταφείου). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Περιοδείες - Μνημεία: Ρόδος (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Αρχαγγέλου, Κοίμηση Θεοτόκου στο Ασκληπιείο, Παναγία η Ελεούσα Καλυθιών), Σύμη (Άρχοντας Μιχαήλ Κοκκιμήδης, Μονή Μιχαήλ Ρουκουνιάτη, Σωτήρης της Αυγής), Πάτμος (Άγιος Δημήτριος Χώρας), Λέρος (Παναγία Γουρλωμάτα) (Πί ν. 216-217) .....

» 407-417

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατά το 1978 οι δραστηριότητες* της Εφορείας ήταν οι εξής: α) Ανασκαφές σωστικής μορφής σε οικόπεδα της Θεσσαλονίκης και σε διάφορες τοποθεσίες της Χαλκιδικής, όπου παρακολουθούνται συστηματικά οι εργασίες εκσκαφής θεμελίων, διερευνήσεις αρχαίων ερειπίων τα οποία αποκαλύφθηκαν τυχαίως ή τάφων στους νομούς Χαλκιδικής, Κιλκίς και Θεσσαλονίκης. β) Εργασίες καθαρισμού και συντήρησης μνημείων περιοχής Θεσσαλονίκης, καταγραφές αρχαίων τα οποία αποκαλύφθηκαν πρόσφατα.

Παράλληλα με τις τρέχουσες εργασίες συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ευρημάτων του νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου (Ερισσού) και των βασιλικών τάφων της Βεργίνας στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Οι σεισμοί του Ιουνίου-Ιουλίου 1978 προκάλεσαν σοβαρές ζημιές στο κτίριο του μουσείου Θεσσαλονίκης και σε ορισμένα από τα εκθέματά του. Με υπεράνθρωπες προσπάθειες έγινε δυνατή μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα η αποκατάσταση των ζημιών του κτιρίου και των αρχαίων καθώς και η οργάνωση της έκθεσης της Αρχαίας Μακεδονικής Μεταλλοτεχνίας, η οποία εγκαινιάστηκε στις 8 Αυγούστου 1978.

Στις εργασίες αυτές που εκτελέστηκαν με την εποπτεία της Εφόρου Αρχαιοτήτων Αικ. Ρωμοπούλου πήραν μέρος οι: Ιουλία Βοκοποπούλου, Έφορος Αρχαιοτήτων και Αικ. Δεσποίνη, Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων, οι επιστημονικοί βοηθοί: Μαρία Δ. Θεοχάρη, Ε. Τρακοσοπούλου, Ν. Μαλούσης και Μ. Καρρά. Ειδικά για την έκθεση Αρχαίας Μακεδονικής Μεταλλοτεχνίας εργάστηκε η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Στ. Παρλαμά που είχε αποσπαστεί ένα τετράμηνο στη Θεσσαλονίκη. Οι ειδικευμένοι τεχνίτες-συντηρητές Δ. Μαθιός, Σ. Καράλης και Ε. Λύτος υπήρξαν, όπως πάντοτε, οι πολύτιμοι βοηθοί στο έργο συντήρησης κ.τ.λ. των αρχαίων. Ιδιαίτερα πρέπει να εξαρθεί η συμβολή του συντηρητή μετάλλινων αντικειμένων Δ. Μαθιού στη συντήρηση των ευρημάτων των βασιλικών τάφων της Βεργίνας. Αναλυτικά οι εργασίες έχουν ως εξής:

* Η περιγραφή των αρχαιολογικών ερευνών δίνεται συνοπτικά, γιατί τα αρχαία τα οποία αποκαλύφθηκαν το 1978 αποτελούν συνέχεια των προηγούμενων ετών ή σύνολα που θα παρουσιαστούν σε προσεχείς επιστημονικές δημοσιεύσεις.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

α) Επισκευές των εκτεταμένων ζημιών που υπέστη το κτίριο από τους σεισμούς ιδιαίτερα στην μπροστινή πτέρυγα καθώς και σε εκείνη των γραφείων. Συγκόλληση και επανατοποθέτηση των τμημάτων αγαλμάτων τα οποία έσπασαν καθώς και επανατοποθέτηση γλυπτών που είχαν πέσει από τα βάθρα (αγάλματα, πορτραίτα): ο αριθμός των πληγέντων αντικειμένων ήταν περίπου 25 (Πίνακ. 103 α-δ). β) Οργάνωση της έκθεσης Αρχαίας Μακεδονικής Μεταλλοτεχνίας. Τα εγκαίνια έγιναν στις 8 Αυγούστου 1978 και στη συνέχεια λειτούργησε με πρωτοφανή επιτυχία παρά το γεγονός, ότι η πόλη δεν είχε βρει το ρυθμό της μετά τους σεισμούς. Χιλιάδες επισκέπτες αλλοδαποί και ημεδαποί επισκέφθηκαν την έκθεση. Ως το τέλος του 1978 περίπου 100000 επισκέπτες — οι μισοί περίπου ήταν μαθητές και σπουδαστές — επισκέφθηκαν την έκθεση των θησαυρών της αρχαίας Μακεδονίας ανάμεσα στους οποίους το κορυφαίο σύνολο ήταν τα ευρήματα του βασιλικού τάφου της Βεργίνας. Προκειμένου να διοργανωθεί η έκθεση αποσύρθηκαν οι συλλογές προϊστορικών και κλασικών αγγείων και άλλων αντικειμένων (ειδώλια, όπλα κ.τ.λ.) και μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του μουσείου, γιατί δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα για την εξασφάλιση του απαιτούμενου χρόνου. Λεπτομερής περιγραφή των εργασιών και των στόχων της έκθεσης δημοσιεύτηκε στα ΑΑΑ ΧΙ (1978), σ. 183-190. Επίσης εκδόθηκε επιστημονικός κατάλογος των εκθεμάτων με τίτλο Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Ελευθερίας 13 (συνοικία Αμπελοκήπων)

Συνεχίστηκε (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 197) και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή τάφων. Αποκαλύφθηκαν συνολικά επτά τάφοι ορθογώνιοι, χτιστοί και επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Στον τάφο Ι επισημάνθηκαν ίχνη ορθομαρμάρωσης και στον τάφο 2, μαρμαροθέτημα στο δάπεδο. Η στέγη τους είναι καμαρωτή αλλά δεν καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια — ένα μέρος μένει ακάλυπτο και σφραγίζεται με μια πώρινη ορθογώνια πλάκα στο ύψος της γένεσης της καμάρας. Στο βορειοδυτικό μέρος του δαπέδου των τάφων υπήρχε είδος προσκεφαλαίου διαμορφωμένο από υπερύψωση του δαπέδου προκειμένου να ακουμπά το κεφάλι του νεκρού.

Οδός Ρεγκούκου 31 και Χρυσολωρά (Ξηροκρήνη)

Στην περιοχή του ρωμαϊκού νεκροταφείου που εκτεινόταν έξω από τα δυτικά τείχη της πόλης αποκαλύφθηκε στο παραπάνω οικόπεδο συστάδα τάφων μισοκαταστραμμένων. Λόγω μάλιστα των οικοδομικών εργασιών η έρευνα των λειψάνων τους ήταν προβληματική. Τελικά ξεκαθαρίστηκε, ότι πρόκειται για τρεις καλυβίτες, πέντε κιβωτιόσχημους με οριζόντια κάλυψη (πλάκες) και τέσσερις καμαροσκεπείς. Στον έναν κιβωτιόσχημο βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και τρία μόνωτα χονδροειδή αγγεία (κανάτια). Πρόκειται για τάφους των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων ή και πρωτοχριστιανικών.

Οδός Ίωνος Δραγούμη 44

Αποκαλύφθηκε τοίχος οικοδομής, εποχής Τετραρχίας, συνολ. μήκ. 9, σωζ. ύψ. 1,10-1,40 και πλ. 0,40-0,60 μ., σε βάθος 3,75 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του καταστρώματος του δρόμου. Στην περιοχή αυτή επισημάνθηκαν κατά καιρούς λείψανα οικοδομικών συγκροτημάτων των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Οδός Δημητρίου Σούτσου 6 (Σ χ έ δ. 1)

Βρέθηκε σε βάθος 2 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου οικοδομικό συγκρότημα κυκλικής δεξαμενής τουρκικών χρόνων (Π ί ν. 104 α).

Οδός Ολύμπου 74 και Αγίας Σοφίας

Κατά τις ισοπεδωτικές και εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση του 37ου Δημοτικού Σχολείου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του δρόμου καταστραμμένα σε μεγάλο βαθμό λείψανα κτιρίων υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Η επίχωση ήταν πολύ ταραγμένη και γι' αυτό βρέθηκαν ανάμειχτα όστρακα μελαμβαφών ελληνιστικών αγγείων με χονδροειδή άχρωμα ρωμαϊκά. Στα μπάζα προς την πλευρά της οδού Ολύμπου βρέθηκε ένα αγαλμάτιο Υγείας ακέφαλο, ύψ. 0,43 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7502) (Π ί ν. 104 β).

Οδός Νικ. Φωκά 26, Πλατεία Ιπποδρομίου και Ρωμανού

Σε βάθος 3,50 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου οικοδομικό λείψανο (αργολιθοδομή με άφθονο συνεκτικό ασβεστοκονίαμα) αποκαλύφθηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες της πολυκατοικίας, η οποία καταστράφηκε από τους σεισμούς. Ίσως σχετιζόταν με το συγκρότημα του Ιπποδρόμου.

Οδός Γιαννιτσών 60 και Τσορλίνη

Αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών τμήμα τοίχου, μήκ. 6 μ. Εδράζεται σε θε-

μέλιο, ύψ. 2,30 μ., καμωμένο από αργολιθοδομή. Το πάνω μέρος του τοίχου είναι χτισμένο με επάλληλες ζώνες πλίνθων (πηλόπλακες) και λίθων (αργολιθοδομή). Πρόκειται πιθανώς για μια οικοδομή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Στην επίχωση βρέθηκαν ανάμειχτα όστρακα χονδροειδών, πηλόχρωμων αγγείων υστερορωμαϊκών χρόνων καθώς και θραύσματα από αγγεία τουρκοκρατίας.

Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου μπροστά στη Νομική Σχολή αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι υστερορωμαϊκών χρόνων που περιείχαν σκελετούς. Για το ανατολικό ρωμαϊκό νεκροταφείο που εκτεινόταν στον πανεπιστημιακό χώρο βλ. ειδήσεις στα Χρονικά του ΑΔ των προηγούμενων ετών.

Κολχικό Λαγκαδά

Κατά τη διάρκεια εργασιών ισοπέδωσης της κορυφής του λόφου Γρατίτσι αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα (κιονόκρανα, κιονίσκοι, βάσεις πεσσών). Επειδή επρόκειτο μάλλον για χριστιανικό κτίσμα ανέλαβε την παραπέρα διερεύνηση η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στο κοινοτικό κατάστημα του χωριού υπάρχουν ορισμένα αρχαία (Μακεδονικά ΣΤ', σ. 231 κ.έ.).

Ευαγγελισμός Λαγκαδά

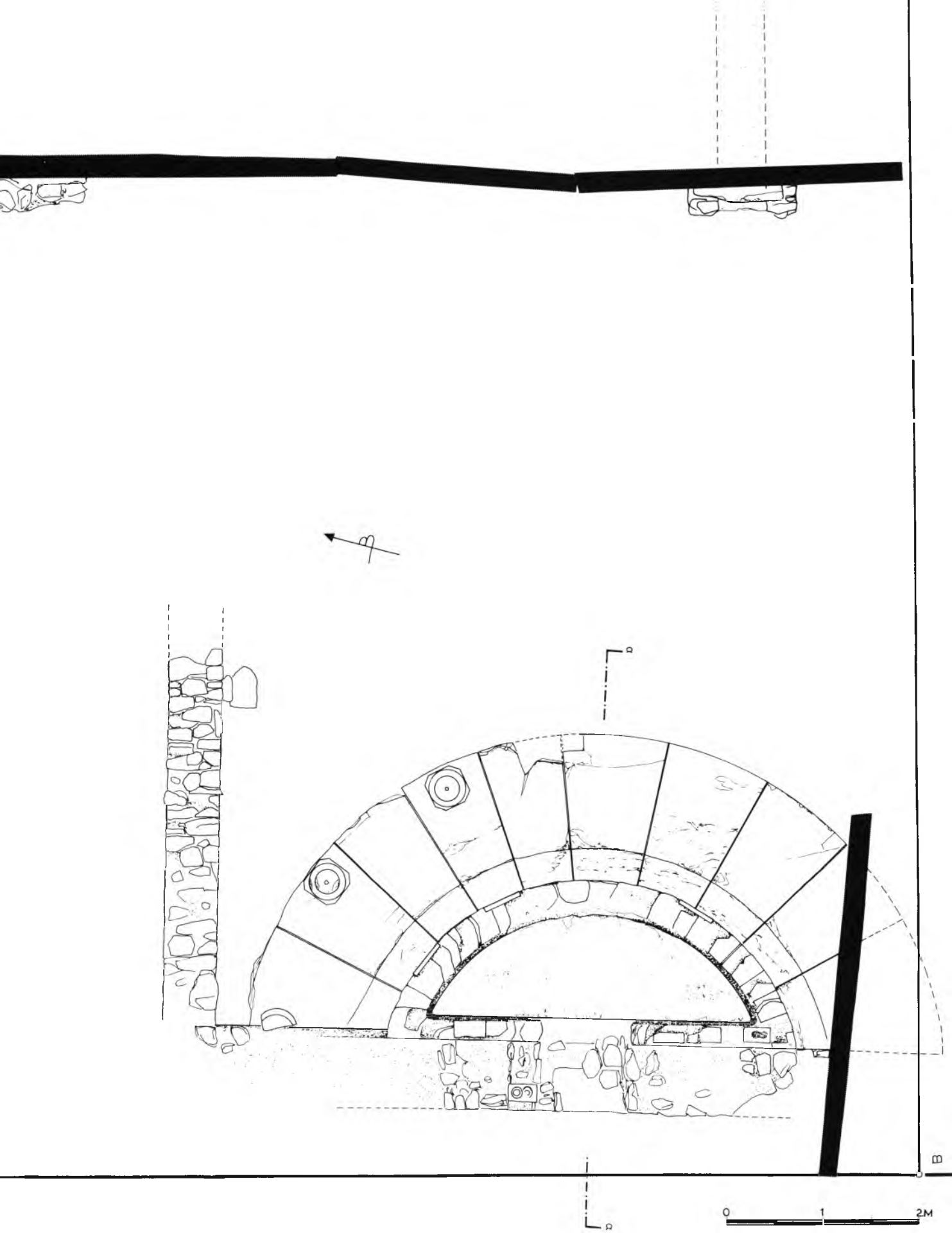
Στον αγρό του Κ. Ξουπλίδη βρέθηκε μαρμάρινος λέων που ανήκε σε επιτύμβιο μνημείο ρωμαϊκών χρόνων (Π ί ν. 104 γ). Η έρευνα που έγινε στο σημείο εύρεσης αποκάλυψε τα λείψανα ενός κτίσματος. Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί.

Ν. Αγχίαλος

Κατά τη διάρκεια εργασιών αμμοληψίας ο Ιωακείμ Παπαγιάννης βρήκε και παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης τμήμα επιτύμβιου αναγλύφου με ανδρική κεφαλή κατά μέτωπο (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7492). Ύψ. 0,175, πλ. 0,225 και πάχ. 0,05 μ. (Π ί ν. 104 δ).

ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

Στο χωριό Άνω Απόστολοι, όπου υπήρχε ρωμαϊκός οικισμός (πιθανόν να σχετίζεται με την πόλη των Μορυλλίων) αποκαλύφθηκε από λαθρονασκαφείς και στη συνέχεια ερευνήθηκε από την Εφορεία κιβωτιόσχημος τάφος, εξωτ. διαστ. 2 × 0,70 × 0,60 μ. Μέσα στον τάφο δεν υπήρχε κανένα άλλο κτέρισμα εκτός από αστραγάλους ζώου. Ο τάφος βρισκόταν κοντά στο σπίτι του Κ. Σιδηρόπουλου. Φαίνεται ότι υπάρχουν κι άλλοι τάφοι στο σημείο αυτό.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Σούτσου 6. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Καλλικράτεια

Στο οικόπεδο 698 (Ο.Τ. 80) κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων βρέθηκε πώρινη σαρκοφάγος με σαμαρωτό κάλυμμα σε βάθος 0,90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ο σκελετός που βρέθηκε μέσα ανήκε σε γυναίκα και τα κτερίσματα ήταν: ένα πήλινο ομοίωμα ροδιού, τρία γυάλινα μυροδοχεία σε σχήμα αμφορίσκου, κρίκος χάλκινος και χάλκινη κεφαλή περόνης με μορφή σφίγγας. Από τα κτερίσματα χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Ν. Σύλλατα

Στη θέση Βεργιά όπου συνεχίζεται η συστηματική παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών στα διάφορα οικόπεδα:

α) Στο οικόπεδο 198 (Ο.Τ. 23) αποκαλύφθηκαν 11 κεραμοσκεπείς τάφοι υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων με προσανατολισμό Α.-Δ. Κτερίσματα βρέθηκαν μόνο σε δύο τάφους: δύο ζεύγη ασημένιων ενωτίων και λίγες χάνδρες. Οι σκελετοί ήταν πολύ καταστραμμένοι.

β) Στο οικόπεδο 30 (Ο.Τ. 3) βρέθηκε ένα είδος ορθογώνιας δεξαμενής (;) ή χριστιανικού τάφου σε β' χρήση. Στη μία πλευρά ανάγλυφος σταυρός. Εσωτ. διαστ. 0,93 × 1,11 μ.

γ) Στο οικόπεδο Πανταζή βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος που αποτελούνταν από ορθογώνιες λίθινες πλάκες. Εξωτ. διαστ. 2,52 × 1,56 × 0,74 μ. Εσωτ. διαστ. 0,92 × 0,68 × 0,62 μ.

Ν. Ποτίδαια

α) Στο αγροτεμάχιο 226 στη θέση Κήποι, ιδιοκτησίας Χρ. Λιάκου, βρέθηκε τάφος κιβωτιόσχημος από πώρινες πλάκες, ίσως σε β' χρήση, που περιείχε δύο σκελετούς.

β) Στο αγροτεμάχιο 240 στη θέση Κήποι, ιδιοκτησίας Σάββα Σ. Γεωργίου, βρέθηκε ακόμη ένας κιβωτιόσχημος τάφος καμωμένος από πώρινες πλάκες και αργούς λίθους. Εξωτ. διαστ. 2,52 × 1,56 × 0,74 μ. Εσωτ. διαστ. 0,92 × 0,68 × 0,62 μ.

Γερισσός

Η ανασκαφή του νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου δεν πραγματοποιήθηκε εφέτος λόγω των έκτακτων υπηρεσιακών υποχρεώσεων του αρχαιολογικού και τεχνικού προσωπικού (σεισμοί, έκθεση Μεταλλοτεχνίας). Διενεργήθηκε μόνο παρακολούθηση δέκα οικόπεδων στην περιοχή του νεκροταφείου. Στο οικόπεδο 25 βρέθηκε λίθινη σαρκοφάγος.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Θεσσαλονίκη

Στην πλατεία 'Αθωνος (γωνία οδών Δήμιτσα και Παπαμάρκου) βρέθηκε από τον Κυριάκο Αθανασιάδη μέσα στα μάζα κατεδαφισμένου από τους σεισμούς καταστήματος ανάγλυφο επιτύμβιο (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7503) με παράσταση όρθιας γυναίκας, που διατηρεί και ίχνη χρώματος. Στο κάτω μέρος έχει την εξής επιγραφή: *Λυσιμάχος Λυσιμάχη τῷ ἰδίῳ τέκνω μνίας χάριν*. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (Πί ν. 105 α).

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ν. Ποτίδαια

Στη θέση Κήποι και στο κτήμα του Αδάμ Κουτσούκου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρωμαϊκού κτίσματος. Περισυλλέχθηκε και τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου (αριθ. ευρ. Μ. Πολυγύρου 573).

Στη θέση Λίμνες βρέθηκε και παραδόθηκε από το χωροφύλακα Στ. Μουσιδή ακέφαλο αγαλμάτιο ανδρός (αριθ. ευρ. Μ. Πολυγύρου 574).

Γεροπλάτανος

Στη θέση Ασπρόχωμα βρέθηκε στον αγρό, ιδιοκτησίας Κομπογιάννη, από τον Ιω. Σαμαλέκη ενεπίγραφο επιτύμβιο οικογενειακό ανάγλυφο της οικογένειας Αυρήλιου Διοσκουρίδη, ύψ. 0,59, πλ. 0,49, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (αριθ. ευρ. Μ. Πολυγύρου 572) (Πί ν. 105 β).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

α) Συνεχίστηκαν ως την άνοιξη του 1978 οι εργασίες καθαρισμού και συντήρησης του Ωδείου (Πί ν. 105 γ-δ) που είχαν αρχίσει το 1977 και επανατοποθετήθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου στη γωνία της νοτιοανατολικής στοάς. β) Πραγματοποιήθηκε συστηματικός καθαρισμός του συγκροτήματος του Γαλεριανού ανακτόρου. γ) Συντάχθηκε και στάλθηκε στην Υπηρεσία Αναστηλώσεως έκθεση για την κατάσταση φθοράς των αναγλύφων της Αψίδας του Γαλερίου και την ανάγκη λήψης μέτρων για την προστασία του μνημείου από τη μόλυνση του περιβάλλοντος. δ) Καθαρίστηκαν και σχεδιάστηκαν συμπληρωματικά οι τάφοι οι οποίοι ανασκάφηκαν το 1962 στη περιοχή Δερβενίου Θεσσαλονίκης. ε) Συνεχίστηκε η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων που αποκολλήθηκαν από διάφορα οικόπεδα της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία δεκαετία. στ) Συντηρήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα στις ρωμαϊκές θέρμες του Δίου. Η εργασία θα συνεχιστεί γιατί συνεχώς αποκαλύπτονται νέα ψηφιδωτά δάπεδα.

Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

BYZANTINA KAI METABYZANTINA MNHMEIA KENTRIKHΣ MAKEDONIAS

Με την εφαρμογή του νέου Οργανισμού του ΥΠΠΕ στις αρχές του 1978, ιδρύθηκε νέα Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Βέροια, που περιέλαβε και τους νομούς της Δυτικής Μακεδονίας. Σ' αυτήν μετατέθηκαν από τη Θεσσαλονίκη οι Επιμελητές Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ευθ. Τσιγαρίδας και Θ. Παζαράς. Η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης περιορίστηκε στους νομούς Θεσσαλονίκης, Πιερίας και Κιλκίς.

Στο πρώτο εξάμηνο του 1978 η Εφορεία άρχισε την εκτέλεση των προγραμματισμένων για το έτος αυτό εργασιών. Οι σεισμοί όμως που έπληξαν τη Θεσσαλονίκη από το Μάιο του 1978 και κυρίως ο μεγάλος σεισμός της 20ής Ιουνίου την ανάγκασαν να διακόψει τις εργασίες στα διάφορα μνημεία για να αντιμετωπίσει το σοβαρότερο πρόβλημα της καταγραφής των ζημιών και τις υποστυλώσεις των μνημείων που είχαν άμεση ανάγκη. Στο έργο της αυτό η Εφορεία ενισχύθηκε από την Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΕ, με την αποστολή των μηχανικών της Αναστηλώσεως Καβουλάκου και Παπαδάκη οι οποίοι παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη τέσσερις ημέρες και έδωσαν οδηγίες για τις υποστυλώσεις των μνημείων. Εστάλη επίσης ο πεπειραμένος αρχιτεχνίτης Λιγνός για να συντονίσει το έργο της υποστύλωσης. Είχαμε επίσης μία έκτακτη οικονομική ενίσχυση 3000000 δρχ. για την προμήθεια υλικών και την πληρωμή των τεχνιτών των Εφορειών της Βορείου Ελλάδος που με εντολή του Υπουργού μας συνέτρεξαν στο έργο μας.

Η Πολυτεχνική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με απόφασή της, διέθεσε το επιστημονικό προσωπικό των εδρών της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και Σιδηρών Κατασκευών, οι οποίοι υπό την εποπτεία του καθηγητή Γ. Λάββα συνεργάστηκαν εθελοντικά με την Εφορεία στην καταγραφή των ζημιών και την υποστύλωση των μνημείων. Επίσης το Υπουργείο Βορείου Ελλάδος και το Υπουργείο Δημοσίων Έργων διέθεσαν για τις υποστυλώσεις, υλικά και συνεργεία των μεταλλείων Στρατωνίου και της ΔΕΗ Πτολεμαΐδας. Με τα μέσα αυτά και την εργατικότητα, αυταπάρνηση και προσήλωση στο καθήκον του συνόλου του προσωπικού της Εφορείας μέσα στις γνωστές συνθήκες διαβίωσης και εργασίας που επικρατούσαν στη Θεσσαλονίκη, πραγματοποιήθηκαν ως το Σεπτέμβριο του 1978 οι πρώτες υποστυλώσεις των μνημείων που είχαν υποστεί τις περισσότερες ζημιές και τις οποίες εκθέτουμε αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΕΙΣΜΟΥΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Βαρδαρίου

Στο βορειοανατολικό τμήμα του τείχους του Βαρδαρίου έγιναν οι ακόλουθες στερεωτικές εργασίες για την αποκατάσταση ζημιών που είχαν προκληθεί στην ανατολική απόληξη του τμήματος αυτού από εκσκαπτικό μηχάνημα του Δήμου Θεσσαλονίκης: α) ανακατασκευάστηκε το τμήμα που είχε καταστραφεί, β) έγιναν μικροσυμπληρώσεις στην τοιχοποιία και αρμολογήματα σ' όλο το μήκος της βορινής και νότιας όψης του βορειοανατολικού τείχους ως την πύλη, καθώς και στον τετράπλευρο πυργίσκο της πύλης, γ) αρμολογήματα και μικροσυμπληρώσεις της τοιχοποιίας έγιναν επίσης στην πλίνθινη καμάρα και στη βάση της δυτικής παραστάδας της πύλης, δ) παράλληλα απομακρύνθηκαν οι επιχώσεις στο χώρο μεταξύ της πύλης και της ανατολικής άκρης του τείχους και δόθηκαν κλίσεις για μελλοντική διαμόρφωση του χώρου. Οι εργασίες έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ν. Ιωαννίδου (Πί ν. 106 α-γ).

Κινστέρνα στον περίβολο της μονής Βλατάδων

Μέσα στον περίβολο της μονής ΒΑ. από το καθολικό και σε αρκετό βάθος σώζεται κινστέρνα, που εξαιτίας της επίχωσης στο σημείο αυτό δεν είναι ορατή.

Με την ευκαιρία της κατεδάφισης ενός οικίσκου που βρισκόταν δίπλα στο καθολικό καθαρίστηκε η σκάλα καθόδου και η δεξαμενή από τα μπάζα. Στερεώθηκαν οι τοίχοι της σκάλας και συμπληρώθηκαν οι φθορές στην καμάρα, στους τοίχους και στις βαθμίδες της σκάλας. Επίσης αφαιρέθηκε το μάγγανο που υπήρχε πάνω στο οπαίο της κινστέρνας. Συγχρόνως άρχισε η διαμόρφωση του χώρου γύρω από την κινστέρνα αλλά το έργο που γινόταν με την εποπτεία της αρχιτέκτονος Κ. Θεοχαρίδου διακόπηκε εξαιτίας των σεισμών.

Κινστέρνα οδού Δημάδου κοντά στη μονή Βλατάδων

Η βυζαντινή κινστέρνα έξω από τον περίβολο της μονής (βλ. ΕΕΦΣΠ Θεσσαλονίκης 7 (1959), σ. 49-60) είχε υποστεί φθορές στα τόξα τα οποία υποστυλώθηκαν. Παράλληλα έγινε αφαίρεση των επιχώσεων στο εσωτερικό της κινστέρνας, κυρίως στο δυτικό τμήμα. Οι εργασίες διακόπηκαν λόγω των σεισμών.

Καθολικό μονής Βλατάδων

Στο καθολικό είχαν παρουσιαστεί προβλήματα υγρασίας τα οποία οφείλονταν σε φράξη των υδρορ-

ροών και στη σαθρότητα των κουφωμάτων των παραθύρων στα τύμπανα του τρούλου.

Με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ιωαννίδου, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) Αποφράχθηκαν οι υδρορροές και δόθηκε η σωστή κλίση στη μολύβδινη απορροή της νότιας πλευράς. β) Αντικαταστάθηκαν τα κουφώματα στα παράθυρα του τυμπάνου του τρούλου και αρμολογήθηκαν οι παρειές των παραθύρων.

Αχειροποίητος

Τον Απρίλιο του 1978, ύστερα από έγκριση του ΥΠΠΕ, αρχίσαμε εργασίες στερέωσης στο δυτικό τοίχο των υπερών όπου παρουσιάζονταν ρωγμές. Αφαιρέθηκαν τα νεότερα εξωτερικά επιχρίσματα, για να ερευνηθεί καλύτερα η κατάσταση της τοιχοποιίας. Διαπιστώθηκε ότι οι ρωγμές στη συναρμογή του δυτικού τοίχου του βόρειου και νότιου υπερώου με το τμήμα του δυτικού τοίχου, που αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος, είναι κατασκευαστικοί αρμοί ως το ύψος της επίστεψης της παραστάδας (ύψος γένεσης τόξου πεντάλοβου ανοίγματος). Κάτω από το ύψος αυτό η τοιχοποιία ήταν αδιατάραχτη στο νότιο τμήμα, ενώ στο βόρειο παρουσίαζε σοβαρή ρωγμή, που πρέπει να είναι παλιά. Άλλη σοβαρή ρωγμή παρουσιάστηκε στο δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου πάνω από το τοξωτό άνοιγμα, που ίσως οφείλεται σε καθίζηση της νοτιοδυτικής γωνίας του μνημείου. Η ρωγμή προκάλεσε καθίζηση τμήματος του τόξου και της υπερκείμενης τοιχοποιίας. Οι εργασίες άρχισαν από το δυτικό τοίχο του βόρειου υπερώου, όπου σιδερένια δοκός νεότερης επισκευής είχε καταστρέψει το τοξωτό άνοιγμα και την όψη της τοιχοποιίας στο σημείο αυτό. Αφαιρέθηκαν νεότερες επαλείψεις με κονίαμα, εμποτίστηκε η ρωγμή και συμπληρώθηκε η τοιχοποιία, που κάλυψε τη δοκό. Στη συνέχεια αφαιρέθηκαν τα νεότερα κονιάματα στο δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου και στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου.

Παράλληλα άρχισε ο εμποτισμός της ρωγμής πάνω από το νοτιοδυτικό άνοιγμα του δυτικού τοίχου, από την εξωτερική πλευρά. Στο σημείο αυτό οι εργασίες στερέωσης διακόπηκαν από το σεισμό της 20.6.1978.

Προφήτης Ηλίας

Η Υπηρεσία συμμετείχε στη δαπάνη για το βάψιμο εσωτερικά του μνημείου.

Πάνω πόλη Θεσσαλονίκης

Την άνοιξη του 1978 ομάδα εργασίας που αποτελέστηκε μετά την κοινή υπουργική απόφαση Γ. 3987/3951 10.3.1978 από αρχιτέκτονες, τοπογράφους και μηχανικούς του ΥΔΕ, και από τις αρχιτέ-

κτονες της Εφορείας Κ. Θεοχαρίδου και Ν. Ιωαννίδη και την Έφορο Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, συνεργάστηκε για τη μελέτη της επάνω πόλης Θεσσαλονίκης.

Στόχος της προσπάθειας υπήρξε η ανάπλαση του παραδοσιακού αυτού τμήματος της παλιάς πόλης. Το ΥΠΠΕ περιόρισε, στη συνέχεια τον έλεγχο μόνο γύρω από τα μνημεία και σε επιλεγμένα 40 σπίτια που κρίθηκαν διατηρητέα. Το Υπουργείο Δημοσίων Έργων ανέλαβε τη συνέχιση της μελέτης για την ανάπλαση του οικισμού.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Φρούριο Πλαταμών

Με δαπάνη του ΕΟΤ έγινε καθαρισμός του φρουρίου από τη βλάστηση. Επίσης περιφράχθηκαν δύο καταστραμμένα τμήματα του τείχους στην ανατολική πλευρά, προς τη θάλασσα, επικίνδυνα για τους επισκέπτες, γιατί στην πλευρά αυτή υπάρχει γκρεμός.

Επίσης κατασκευάστηκε δίφυλλη σιδερένια πόρτα στο εσωτερικό θύρωμα της νότιας πύλης με βάση τους όρους της παλιάς πόρτας που σώζονταν.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Αχειροποίητος

Συντηρήθηκαν και καθαρίστηκαν τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά των τόξων της κιονοστοιχίας του νότιου υπερώου του ναού, τα οποία παρουσίαζαν προβλήματα (Πί ν. 106 δ). Κατά τη διάρκεια στερέωσης των ψηφιδωτών του έβδμου από δυτικά τόξου αποκαλύφθηκε στο μέτωπο του τόξου που βλέπει προς το γυναικωνίτη τοιχογραφία μορφής σε προτομή (Πί ν. 106 ε).

Οδός Μενελάου 18

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου το 1977 βρέθηκαν τμήματα ψηφιδωτών, τα οποία αποτοιχίστηκαν. Τα ψηφιδωτά αυτά στερεώθηκαν και καθαρίστηκε η πίσω πλευρά τους.

Συλλογή Κρύπτης Αγίου Δημητρίου

Στην κρύπτη του ναού είχαν τοποθετηθεί, πιθανώς μετά την αναστήλωση του ναού, πέντε τεμάχια ψηφιδωτού δαπέδου που είχαν πίσω τσιμέντο, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Το τσιμέντο αφαιρέθηκε, τα ψηφιδωτά καθαρίστηκαν και τοποθετήθηκαν σε τελάρα από αλουμίνιο με κονίαμα στην πίσω πλευρά τους.

Άγιος Δημήτριος

Στην κρύπτη του ναού υπήρχαν επίσης σε κιβώτια πλήθος ψηφιδωτά τεμάχια. Κατά τον έλεγχο διαπιστώθηκε ότι μερικά από τα σπαράγματα μπο-

ρούσαν να συγκολληθούν. Με τη συγκόλληση μερικών τεμαχίων αποκαταστάθηκε ένα κεφάλι (Πί ν. 107 α), το οποίο ανήκει στο γνωστό ψηφιδωτό το αποτοιχισμένο από τη νότια πλευρά του τοίχου της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού (Πί ν. 107 β). Το κεφάλι συμπληρώθηκε στο ψηφιδωτό (Πί ν. 107 γ) με βάση τα αντίγραφα ψηφιδωτών που είχε στην κατοχή της η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, και τα οποία δημοσιεύτηκαν από τον R.S. Cormack, (BSA 64 (1969), σ. 17-52).

Παλαιοχριστιανική βασιλική Δίου

Στερεώθηκε το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό της βασιλικής, αφού καθαρίστηκε από τα χόρτα που υπήρχαν πάνω του. Μετά σκεπάστηκε με νάυλον και άμμο, για να προφυλαχθεί από τις καιρικές συνθήκες.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Άγιος Δημήτριος

Στην κρύπτη του Αγίου Δημητρίου είχαν αποθηκευτεί σε κιβώτια σπαράγματα τοιχογραφιών, τα οποία προέρχονταν από το ναό. Τα σπαράγματα αυτά, πάχ. 0,01-0,055 μ. στερεώθηκαν και αφαιρέθηκε ο σοβάς που πλεόναζε.

Άγιος Νικόλαος ο Τρανός

Κατά την ανασκαφή του Αγίου Νικολάου του Τρανού (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 232) βρέθηκε πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών, τα οποία στερεώθηκαν.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε η εργασία συγκόλλησης αγγείων και καθαρισμού νομισμάτων της Συλλογής της Ροτόντας. Παράλληλα οργανώθηκε εργαστήριο συντήρησης εικόνων και συντηρήθηκε αριθμός μεταβυζαντινών εικόνων της ίδιας συλλογής.

Έκθεση βυζαντινών τοιχογραφιών και εικόνων

Μετά από απόφαση της Υπηρεσίας οργανώθηκε στο χώρο της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης (Ιταλικό Περίπτερο) έκθεση βυζαντινών τοιχογραφιών και εικόνων. Εκτέθηκαν σ' αυτήν αποτοιχισμένες τοιχογραφίες κυρίως από την Επισκοπή Ευρυτανίας αλλά και από άλλες πόλεις της Ελλάδας. Επίσης εικόνες από τη Βέροια και την Καστοριά. Το υλικό αυτό είχε εκτεθεί το 1976 στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του 15ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου. Στη Θεσσαλονίκη η έκθεση λειτούργησε από τον Απρίλιο ως το τέλος Ιουνίου 1978. Η λειτουργία της έκθεσης διακόπηκε τον Ιούνιο εξαιτίας των σεισμών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οδός Μητροπόλεως και Κατούνη 8

Κατά τις εκσκαφές θεμελίων για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε τοίχος που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Είναι κατασκευασμένος με μαρμάρινους δόμους και πλίνθους συνδεδεμένους με ισχυρό κουρασάνι, και σώζεται σε μήκος 7,60 και πλάτος 4,18 μ. Η δυτική όψη του τοίχου είναι επιμελημένη, ενώ η αντίστοιχη ανατολική δε σώζεται καλά.

Ένα τμήμα του ίδιου τοίχου αποκαλύφθηκε επίσης στο ανατολικό άκρο της οικοδομικής γραμμής της οδού Μητροπόλεως και σε απόσταση 1;80 μ. από το βόρειο άκρο της ανατολικής οικοδομικής γραμμής. Ο τοίχος αυτός έχει μικρότερο πλάτος 2,45 μ.

Άλλος τοίχος παράλληλος προς τον τοίχο Ι βρέθηκε στο νότιο άκρο της ίδιας οικοδομικής γραμμής που βρίσκεται ο μεγάλος τοίχος. Έχει μήκος 2,70 και πλάτος 1,50 μ. Ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους υπήρχαν συσσωρευμένα μπάζα σε ύψος 1 μ., τα οποία προέρχονταν πιθανότατα από πτώση.

Κατά τον καθαρισμό της ανατολικής και δυτικής πλευράς του τοίχου βρέθηκαν λίγα βυζαντινά όστρακα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο τοίχος Ι που αποκαλύφθηκε ανήκει στο θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης, και μάλιστα στο ανατολικό τείχος του λιμένα βλ. Βυζαντινά 7 (1975), σ. 333. Ο τοίχος ΙΙ πρέπει να ανήκει σε κάποιο οικοδόμημα που υπήρχε δίπλα στο τείχος.

Φρούριο Βαρδαρίου

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο χώρο του φρουρίου του Βαρδαρίου που είχε αρχίσει το 1977 (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 233).

Συστηματική έρευνα του χώρου ανατολικά από τον υστερορωμαϊκό πύργο έδωσε τα ακόλουθα στοιχεία: α) Ένα νεότερο στρώμα, ύψ. 0,50 μ., που ανήκει στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Στο στρώμα αυτό υπήρχε ένας τουρκικός ορθογώνιος αγωγός, ο οποίος πιθανόν να σχετίζεται με τις εγκαταστάσεις του Τόπ-Χανέ (φρούριο Βαρδαρίου). β) Ένα δεύτερο στρώμα, ύψ. 1 μ., μεταβυζαντινής εποχής, το οποίο ήταν ταραγμένο. Στα μπάζα του βρέθηκαν πολλά βυζαντινά και μεταβυζαντινά όστρακα, αλλά και μια παλαιοχριστιανική επιγραφή, αρκετά καταστραμμένη. γ) Στο τρίτο στρώμα αποκαλύφθηκαν τα εξωτερικά τοιχώματα ενός κυκλικού κτίσματος, το οποίο είναι χωρίς αμφιβολία ένας κεραμικός κλίβανος (καμίνι). Στο χώρο αυτό βρέθηκαν όστρακα βυζαντινά και λίγα μεταβυζαντινά.

Η έρευνα προχώρησε ως την πλήρη αποκάλυψη

του κλιβάνου, που έχει κυκλικό σχήμα και είναι χτισμένος με μικρές πέτρες, πλίνθους και κουρασάνι. Η διάμετρός του είναι 3,30 μ. Η είσοδος του κλιβάνου βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του και διαμορφώνεται με δύο μεγάλες λαξευτές ορθογώνιες πέτρες. Τα χώματα στο εσωτερικό του κλιβάνου ήταν ανάμειχτα μαύρα (καμένα) και καφέ, ενώ στα τοιχώματα κόκκινα. Στην περιφέρεια παρατηρήθηκαν ίχνη λιωμένης εφυάλωσης σε μορφή ορυκτού.

Στην ανατολική πλευρά του κλιβάνου αποκαλύφθηκε σε επαφή στενός τοίχος ο οποίος πιθανόν να κατασκευάστηκε ως τοίχος αντιστήριξης. Ο τοίχος προχωρεί σε βάθος. Στην επίχωση του βρέθηκε νόμισμα του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού.

Δε βρέθηκε το δάπεδο Β του κλιβάνου. Ίχνη του διαπιστώθηκαν μόνο στη νοτιοανατολική πλευρά του κλιβάνου. Μια πατούρα που σώζεται κατά μήκος της εισόδου του δείχνει τη στάθμη της σχάρας του δαπέδου Β και στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε άνοιγμα, απ' όπου κατέβαινε ο κεραμοποιός για το καθάρισμα του κάτω δαπέδου από τις στάχτες. Επίσης δε σώθηκαν ίχνη από τον ή τους στύλους-στηρίγματα της σχάρας.

Δεν εντοπίστηκαν επίσης, παρά τις έρευνες, οι άλλες εγκαταστάσεις του κεραμικού εργαστηρίου, που πρέπει να υπήρχαν γύρω από τον κλίβανο. Το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε να βοηθήσει στη χρονολόγηση είναι το νόμισμα του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, που όμως βρέθηκε στην επίχωση και δεν μπορεί να οδηγήσει σε βέβαια συμπεράσματα. Αποκαλύφθηκαν επίσης βόθρος τουρκικών χρόνων, ένας υστερορωμαϊκός τοίχος ΒΔ. από τον κλίβανο και δύο αγωγοί (εποχής της τουρκοκρατίας). Δύο συνδεδεμένοι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν ΝΔ. από τον ορθογώνιο πύργο σχετίζονται πιθανόν με τη ρωμαϊκή οχύρωση του χώρου. Στο σημείο αυτό η ανασκαφή διακόπηκε εξαιτίας των σεισμών.

Τάφοι περιβόλου Δημοτικού Νοσοκομείου

Στο χώρο του Δημοτικού Νοσοκομείου, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την κτιριακή επέκτασή του, αποκαλύφθηκαν 12 τάφοι κιβωτιόσχημοι και άλλοι καμαροσκέπαστοι. Όλοι ήταν συλημένοι. Μέσα στα μπάζα που υπήρχαν στους τάφους βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκά, υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά, που όμως εξαιτίας της διατάραξης του εσωτερικού των τάφων, δεν μπορούν να αποτελέσουν χρονολογικά κριτήρια. Με βάση τα ευρήματα μπορούν οι τάφοι να τοποθετηθούν γενικά ανάμεσα στον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. (Πί ν. 108 α).

Τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την κτιριακή επέκταση του Δημοτικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης

(Άγιος Δημήτριος) αποκαλύφθηκε στη δυτική σε σχήμα Π αυλή του παλαιοχριστιανικός ορθογώνιος χτιστός, καμαροσκέπαστος τάφος, διαστ. 2,20 × 1,05 μ. Είναι χτισμένος με λιθοδομή και καλύπτεται με καμάρα, ύψ. 1,60 μ. (Πί ν. 108 β). Στη νότια μακριά πλευρά του σώζεται παλαιοχριστιανική τοιχογραφία, η οποία εικονίζει σταυρό, με φυλλοφόρους κλάδους στη βάση του (Πί ν. 108 γ). Στο κάτω μέρος της τοιχογράφησης υπάρχει ζώνη με γιρλάντες.

Ο εκσκαφέας είχε καταστρέψει ήδη τη δυτική πλευρά του τάφου και είχε γεμίσει το εσωτερικό του με χώματα, γι' αυτό και η ταφή ήταν διαταραγμένη. Δε βρέθηκε κανένα κτέρισμα.

Στον ίδιο χώρο υπήρχαν και δύο ακόμη πολύ καταστραμμένοι τάφοι, ένας κιβωτιόσχημος και ένας καμαροσκέπαστος.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κολχικό Λαγκαδά

Στην κορυφή του λόφου Γραδίστι, ΒΑ. από το χωριό Κολχικό, μηχανικός εκσκαφέας έφερε στην επιφάνεια έναν κιονίσκο, ένα κιονόκρανο και μία βάση παλαιοχριστιανικών χρόνων. Επίσης φάνηκαν ίχνη παράλληλων τοίχων που απέχουν μεταξύ τους 6 μ.

Πρόκειται πιθανότατα για λείψανα παλαιοχριστιανικού κτιρίου. Μετά την αποκάλυψη των αρχαίων η εκσκαφή που εκτελούνταν από την κοινότητα διακόπηκε. Στο χώρο θα πρέπει να γίνει συστηματική ανασκαφή.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΖΗΜΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΕΙΣΜΟΥΣ ΥΠΟΣΤΥΛΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Οι σεισμικές δονήσεις που άρχισαν την άνοιξη του 1978 και κορυφώθηκαν στους δύο μεγάλους σεισμούς της 20ής Ιουνίου και 5ης Ιουλίου 1978 δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στα βυζαντινά, μεταβυζαντινά και τουρκικά μνημεία της πόλης της Θεσσαλονίκης. Αν και δεν υπήρξε κατάρρευση σε κανένα μνημείο, εκτός από τη δυτική πλευρά του ναού της Νέας Παναγίας, η στατική κατάσταση επιδεινώθηκε σε μερικά από αυτά τόσο πολύ, που χρειάστηκε να ληφθούν άμεσα μέτρα για υποστυλώσεις και πρώτες στερεώσεις. Πιο αναλυτικά, σε κάθε μνημείο μετά τους σεισμούς καταγράφηκαν οι ζημιές και έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Ροτόντα Αγίου Γεωργίου

Ήδη πριν από τους σεισμούς είχαν εμφανιστεί σημαντικά προβλήματα στο κλιμακοστάσιο του νοτιοανατολικού και νοτιοδυτικού πεσσού της. Για την κατάσταση των πεσσών υποβλήθηκαν σχετικές

εκθέσεις στο ΥΠΠΕ από την Εφορεία και το μηχανικό της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως Καβουλάκο και μετά απ' αυτές αποφασίστηκε η στερέωσή τους από την Εφορεία.

Με τους σεισμούς διευρύνθηκαν κυρίως οι ρωγμές στα χαμηλά τμήματα των εσωτερικών τοιχωμάτων των δύο πεσσών, δεξιά και αριστερά από τη νότια είσοδο, όπου βρίσκονται οι εσωτερικές σκάλες ανόδου στη στέγη (Πίνακας 109 γ). Έπεσε επίσης τμήμα πλινθοδομής στη βάση του νοτιοανατολικού πεσσού δεξιά από τη νότια είσοδο και τμήμα του επιχρίσματος της εσωτερικής ακμής της ανακουφιστικής αψίδας του βορειοδυτικού πεσσού (Πίνακας 109 α).

Εξωτερικά εμφανίστηκαν ρωγμές στη βορειοδυτική όψη και στη βόρεια εξωτερική όψη του Ιερού (Πίνακας 109 β-γ) και το ετοιμόρροπο προστώο της νότιας εισόδου εμφάνισε ισχυρότατη απόκλιση.

Σημαντικές καταστροφές υπέστη ο μιναρές. Έπεσαν τμήμα της κορυφής του και μεγάλο τμήμα του εξώστη. Μαζί με το τμήμα του εξώστη έπεσαν και δόμοι της φέρουσας κατασκευής με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί κενό στο κύριο σώμα του μιναρέ, στο ύψος της θυρίδας του εξώστη, περίπου διαμετρικά αντίθετα (Πίνακας 109 δ).

Σημαντικές ρωγμές εμφανίστηκαν στη νότια και νοτιοανατολική καμάρα με αποτέλεσμα να υποστούν ζημιές τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά και να πέσει αριθμός ψηφιδών. Η Εφορεία αντιμετώπισε επείγοντως και προσωρινά την κατάσταση με την κατασκευή ξυλοτύπου στις καμάρες και επικόλληση διπλής στρώσης τουλπανιού, ώστε να αποφευχθούν περαιτέρω μεγάλες καταστροφές από τους συνεχιζόμενους σεισμούς. Στην εργασία αυτή που έγινε με οδηγίες του συντηρητή Χρ. Σκόρδα συνεργάστηκαν με τους συντηρητές της Εφορείας μας οι συντηρητές ψηφιδωτών της Πέλλας και του Μουσείου Κομοτηνής.

Τα ψηφιδωτά του τρούλου δεν ήταν δυνατό να ελεγχθούν αμέσως. Οπωσδήποτε όμως δεν παρατηρήθηκε πτώση ψηφιδών στο κεντρικό τμήμα του μνημείου. Εξαιτίας της κατάστασης και του όγκου του μνημείου δεν κρίθηκε σκόπιμο να γίνουν πρόχειρες υποστυλώσεις, αλλά να μελετηθεί το θέμα της στερέωσης στο σύνολό του.

Τείχη

Τα τείχη σε γενικές γραμμές υπέστησαν ρηγματώσεις, σε ορισμένα σημεία ανησυχητικές, κυρίως στα τμήματα που δεν είχαν ποτέ στερεωθεί. Υποσύλωση έγινε σε δύο σημεία των τειχών στην οδό Επταπυργίου, όπου υπήρχε κίνδυνος να προκληθούν ζημιές από ενδεχόμενη κατάρρευση του τείχους πάνω στις κατοικίες που υπάρχουν δίπλα στα τείχη. Στην οδό Αναπαύσεως 1, στο τείχος του

Ορμίσδα, υπήρχαν τοπικές καταρρεύσεις και αποκολλήσεις που δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με υποστυλώσεις. Γι' αυτό έγιναν τοπικές τσιμεντενέσεις και εμποτισμοί σε πολλές ρωγμές που ήταν παλιές, αλλά επιδεινώθηκαν από τους σεισμούς. Επίσης καθαρίστηκε η πάνω επιφάνεια του τείχους στο σημείο αυτό, το οποίο στερεώθηκε και αρμολογήθηκε.

Επταπύργιο

Μετά από τους σεισμούς έγιναν υποστυλώσεις και στερεωτικές εργασίες στο Επταπύργιο, μόνο στα σημεία που υπήρχε απόλυτη ανάγκη για να προστατευθούν από κατακρημνίσεις τα άτομα που κυκλοφορούν στις φυλακές. Πιο αναλυτικά έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) Στερέωση με εμποτισμούς και τσιμεντενέσεις σε σημεία που υπήρχε κίνδυνος αποκολλήσεων και καταρρεύσεων, β) αποκατάσταση ορισμένων επάλξεων, γ) αντιστήριξη επάλξεων σε σημεία που δεν ήταν δυνατό να γίνουν στερεωτικές εργασίες και δ) υποστύλωση δύο τόξων στον πύργο που βρίσκεται πάνω από την κύρια είσοδο των φυλακών (Πίνακας 110 α-β).

Οι εργασίες στα τείχη εκτελέστηκαν από την Εφορεία με συνεργεία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας και την επίβλεψη των πολιτικών μηχανικών Α. Αβδελά και Π. Ράλλη, βοηθών της Πολυτεχνικής Σχολής.

Αχειροποίητος

Οι εργασίες στερέωσης, που είχαν αρχίσει στο δυτικό τείχος του υπερώου του ναού, διακόπηκαν την επομένη του σεισμού της 20ής Ιουνίου, γιατί παρουσιάστηκαν σοβαρά προβλήματα σ' ολόκληρο το ναό.

Στο βόρειο τείχος, που παρουσίαζε από παλιά μικρή απόκλιση, εμφανίστηκε επιδείνωση της απόκλισης που έφθασε στα 0,04 μ., στο τμήμα ανάμεσα στη βορειοδυτική γωνία και το πρώτο ζευκτό της στέγης.

Παράλληλα εμφανίστηκαν ρωγμές στη βορειοανατολική και βορειοδυτική γωνία του ίδιου τείχους, οι οποίες αρχίζουν από το δάπεδο του υπερώου και φθάνουν ως τη στέγη. Συγκεκριμένα, ρωγμές 45° εμφανίστηκαν στα τόξα των παραθύρων του βόρειου τείχους και μεγάλη, κατακόρυφη ρωγμή στα δύο ακραία παράθυρά του (ανατολικό και δυτικό) από την ποδιά του παραθύρου ως το δάπεδο του υπερώου. Παρατηρήθηκε επίσης αποκόλληση και μετακίνηση των σιδερένιων διαφραγμάτων των παραθύρων από τους διαχωριστικούς μαρμάρινους αμφικιονίσκους.

Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι από το δάπεδο του υπερώου ως τη θεμελίωση του ναού δεν παρατηρήθηκαν εμφανή ίχνη καταπόνησης, εκτός από

τη γνωστή απόκλιση που υπήρχε και πριν από το σεισμό.

Στον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους παρουσιάστηκαν εσωτερικά ρωγμές που αρχίζουν από τις κορυφές των τόξων του τρίλοβου παραθύρου του υπερώου και φθάνουν ως τη στέγη.

Στο δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους οι ρωγμές για τις οποίες είχαν αρχίσει εργασίες στερέωσης διευρύνθηκαν σημαντικά. Επίσης παρουσιάστηκε ρωγμή στην κορυφή του τόξου του μεγάλου ανοίγματος που οδηγεί από το νάρθηκα στο νότιο κλίτος.

Ρωγμές 45^ο εμφανίστηκαν και στα δύο ακραία πάνω και κάτω τόξα των βόρειων κιονοστοιχιών.

Για την προσωρινή αντιμετώπιση των προβλημάτων που παρουσιάστηκαν στο ναό έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) Αντιστηρίχθηκε εξωτερικά με ξύλινη κατασκευή η βορειοανατολική και βορειοδυτική γωνία του βόρειου τοίχου του υπερώου. Οι εργασίες έγιναν για την προσωρινή εξασφάλιση των τμημάτων που κινδύνευαν από τις μετασεισμικές δονήσεις. Οπωσδήποτε οι υποστυλώσεις αυτές δε θεωρούνται ασφαλείς για μακρύ χρονικό διάστημα, γιατί ο χρόνος και οι καιρικές συνθήκες μειώνουν την αντοχή τους. β) Καθαιρέθηκαν το νεωτερικό στηθαίο πάνω από το νάρθηκα, που ήταν επικίνδυνο και το νεωτερικό τμήμα από οπτοπλινθοδομή στο βόρειο τοίχο του πύργου του κλιμακοστασίου. γ) Αντιστηρίχθηκε ο βόρειος τοίχος του πύργου του κλιμακοστασίου. δ) Υποστυλώθηκαν τα τοξωτά παράθυρα στο βόρειο υπερώο και το μεγάλο τόξο μεταξύ νάρθηκα και νότιου κλίτους. Δεν υποστυλώθηκαν το ανατολικό και δυτικό τόξο των κιονοστοιχιών του ισόγειου του υπερώου, εξαιτίας της ύπαρξης των ψηφιδωτών στο ισόγειο (Πίνακας 110 γ-δ).

Οι εργασίες στο μνημείο έγιναν από την Εφορεία με την επίβλεψη των πολιτικών μηχανικών Ε. Γαλούση επιμελητή και Ντόνα, βοηθού της Πολυτεχνικής Σχολής.

Αγία Σοφία

Ο σεισμός της 20ής Ιουνίου 1978 προκάλεσε σοβαρές ρηγματώσεις σε καίρια σημεία του ναού της Αγίας Σοφίας που δημιούργησαν βάσιμες ανησυχίες στους ειδικούς για τη δομική συνοχή και την αντοχή του μνημείου.

Οι σημαντικότερες ζημιές παρουσιάζονται στο τύμπανο του τρούλου, όπου τα τόξα των παραθύρων και όλη η ζώνη πάνω από τα τοξωτά παράθυρα ως τη βάση του ψηφιδωτού έχει ρηγματωθεί. Σε πολλά σημεία οι ρωγμές ενώνονται από παράθυρο σε παράθυρο, με αποτέλεσμα να απομονώνονται τα τμήματα της τοιχοποιίας μεταξύ των παραθύρων. Η ρηγματώση του τυμπάνου συνεχίζεται προς τα πάνω στον τρούλο, όπου το θαυμάσιο ψηφιδωτό της Α-

νάληψης έχει αποκολληθεί στη μεγαλύτερη έκτασή του από την τοιχοποιία του τρούλου.

Σημαντικές είναι επίσης οι ρωγμές στις κορυφές των μεγάλων τόξων που φέρουν τον τρούλο. Φαίνεται όμως ότι η ρηγματώση δεν προκλήθηκε τώρα για πρώτη φορά, όπως συνάγεται από τις επισκευές σ' αυτά τα σημεία μετά το 1907-1909, οπότε έγινε η νεότερη τοιχογράφηση του μνημείου (Πίνακας 111 α). Άλλες σημαντικές ρωγμές παρουσιάστηκαν στα ακόλουθα μέρη: α) στο σημείο επαφής του βόρειου και νότιου τοξωτού διαφράγματος στα υπερώα με τις αντίστοιχες καμάρες στη βάση του τρούλου, από όπου αποσπάστηκαν και μεγάλα τμήματα επιχρισμάτων, β) στους μεγάλους πεσσούς που φέρουν την ανωδομή, γ) στην κόγχη της πρόθεσης, δ) στα τόξα των παραθύρων του Ιερού, ε) στο διακονικό, με ταυτόχρονη πτώση κονιαμάτων, στ) στο κλειδί των μικρών τοξυλλιών που σχηματίζονται στους πεσσούς. Ρωγμές παρουσιάστηκαν επίσης στην εξωτερική τοιχοποιία, στη νοτιοδυτική γωνία του ναού και στα εξωτερικά επιχρίσματα του τυμπάνου του τρούλου.

Επίσης, σοβαρές ρηγματώσεις παρουσιάστηκαν στον τρίτο όροφο του πύργου του κωδωνοστασίου, και στα τόξα των παραθύρων του (Πίνακας 111 β). Με την επίβλεψη των συμβούλων του Υπουργείου Δημοσίων Έργων καθηγητών του Πολυτεχνείου Νιτσιώτα, Βαλαλά, Πενέλη και τη σύμφωνη γνώμη της Υπηρεσίας μας, άρχισαν αμέσως μετά τους σεισμούς υποστυλώσεις. Με συνεργασία συνεργειών των Μεταλλείων Μποδοσάκη, της ΔΕΗ και του Στρατού έγινε αρχικά η υποστύλωση με κορμούς δένδρων στα τόξα των κιονοστοιχιών και των πεσσών του ισόγειου και του υπερώου.

Επίσης έγιναν υποστυλώσεις στο βόρειο και νότιο μεγάλο τόξο με μεταλλικά στοιχεία.

Παράλληλα υποστυλώθηκε από την Εφορεία μας ο τρίτος όροφος του κωδωνοστασίου. Το τμήμα αυτό του κωδωνοστασίου δέθηκε με σιδηροσωλήνες και στερεώθηκε πάνω σε ικρίωμα μεταλλικό, σχήματος Π. Επίσης αφαιρέθηκαν οι καμπάνες, για να μην καταπονείται περισσότερο το κτίσμα.

Άγιος Παντελεήμονας

Οι σεισμοί επέφεραν σοβαρές ζημιές στο μνημείο, το οποίο είχε ήδη ανάγκη στερέωσης, και δημιούργησαν μια ιδιαίτερα επικίνδυνη κατάσταση.

Το βασικότερο πρόβλημα που δημιουργήθηκε στο ναό είναι η αποκόλληση του βόρειου παρεκκλησίου από το κύριο σώμα του ναού. Επίσης έχουν αποκολληθεί η βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία του βόρειου και νότιου παρεκκλησίου από τον υπόλοιπο όγκο του ναού, και αντίστοιχα οι εξωτερικοί βόρειος και νότιος τοίχος του παρεκκλησίου παρουσίασαν απόκλιση από την κατακό-

ρυφη. Μεγαλύτερη είναι η απόκλιση στο βόρειο τοίχο του βόρειου παρεκκλησίου, όπου ο αρμός άνοιξε 0,05 μ. με άμεσο κίνδυνο να ανατραπεί ο τοίχος (Πί ν. 111 γ).

Απόκλιση από την κατακόρυφη και αποκόλληση από το υπόλοιπο σώμα των παρεκκλησίων παρουσίασαν οι δυτικοί τους τοίχοι, με κίνδυνο ανατροπής. Επίσης ρωγή παρουσιάστηκε στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης, που πρέπει να ήταν παλιά, γιατί δε συνεχίζεται στην ανωδομή, όπου είχε γίνει παλιότερα στερέωση. Ρωγμές εμφανίστηκαν ακόμη πάνω από την τοξωτή πόρτα του διακονικού και στις καμάρες των δύο παρεκκλησίων.

Στο τρίλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού παρουσιάστηκαν εσωτερικά ρωγμές, που ξεκινούν από τα κλειδιά των τόξων και διακλαδίζονται προς τα πάνω.

Επακόλουθο της κατάστασης αυτής είναι η εμφάνιση πολλαπλών ρηγματώσεων που φθάνει στο βόρειο παρεκκλήσιο σε σημείο διάλυσης.

Προβλήματα παρουσιάστηκαν επίσης και στο νάρθηκα, όπου εμφανίστηκαν ρωγμές στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τοίχου. Μικρή απόκλιση από την κατακόρυφη σημειώθηκε στο νότιο τοίχο του νάρθηκα. Εσωτερικά ρηγματώθηκε η βόρεια και νότια κυλινδρική καμάρα, στο ύψος του κλειδιού. Οι ρηγματώσεις συνεχίζονται στο βόρειο και νότιο τοίχο του νάρθηκα.

Γενικά μεγάλες ζημιές προκλήθηκαν στον κεντρικό τρούλο του ναού, ο οποίος παρουσίασε αποκόλληση του νοτιοδυτικού τμήματός του. Ρωγμές εμφανίστηκαν στα τόξα των παραθύρων και σημειώθηκε καθίζηση των κλειδιών τους. Πολλαπλές ρωγμές εμφανίστηκαν επίσης και στο εσωτερικό του τρούλου, καθώς και πτώση σοβάδων (Πί ν. 112 α). Συμμετρικές ρηγματώσεις εμφανίστηκαν εσωτερικά στις καμάρες στήριξης του τρούλου. Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού ρωγμές ξεκινούν περίπου από το ύψος της εισόδου και φθάνουν ως τον κοσμήτη.

Για την άμεση αντιμετώπιση των προβλημάτων χρησιμοποιήθηκαν ξύλινα υποστυλώματα εξωτερικά στη βόρεια πλευρά, ώστε να συγκρατηθεί μέρος του βόρειου τοίχου, και συρματόσχοινο για να συγκρατηθεί η νότια πλευρά μεταφέροντας την αντίδραση του νότιου τοίχου στο βόρειο, επειδή ο χώρος ήταν περιορισμένος από την πλευρά αυτή. Επίσης περιδέθηκε με συρματόσχοινο ο τρούλος, ώστε να περιοριστεί οποιαδήποτε οριζόντια ώθηση από την κατασκευή (Πί ν. 112 β-δ).

Εσωτερικά υποστυλώθηκαν μόνο τόξα χαμηλά, μικρού ανοίγματος, και ο βόρειος και νότιος τοίχος του νάρθηκα. Το μεγάλο ύψος των τόξων που στηρίζουν τον τρούλο δεν επέτρεψε εργασίες υποστώσεως. Οπωσδήποτε, επειδή όλες οι υποστυλώ-

σεις έγιναν ξύλινες, είναι βραχύβιες και υπόκεινται σε φθορά από τις καιρικές συνθήκες. Κατεδαφίστηκε και η επικίνδυνα ρηγματωμένη νεωτερική κατασκευή στον πυρήνα του τουρκικού μιναρέ, που δέθηκε με συρματόσχοινο. Επίσης αντιστηρίχθηκαν οι παρειές της πύλης του περιβόλου.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν από την Εφορεία μας με την επίβλεψη του επιμελητή του Πολυτεχνείου μηχανικού Γαλούση.

Ναός του Σωτήρος

Η στατική κατάσταση του ναού είχε διαταραχθεί και πριν από τους σεισμούς, γι' αυτό ο τρούλος παρουσίαζε κλίση προς ΒΑ. Είναι ενδεχόμενο η κλίση αυτή να αυξήθηκε μετά το σεισμό της 20ής Ιουνίου.

Οπωσδήποτε, με το σεισμό ο ναός παρουσίασε σοβαρές και πολυάριθμες ρωγμές, που είναι εμφανείς στην εσωτερική και εξωτερική τοιχοποιία. Οι ρωγμές αυτές δηλώνουν σοβαρή διατάραξη της τοιχοποιίας και της στατικής λειτουργίας του κτιρίου. Συγκεκριμένα, οι κυριότερες ρηγματώσεις που παρουσιάστηκαν είναι οι ακόλουθες: α) Οριζόντια ρωγή περιμετρικά στη βάση του τρούλου και ρωγμές στις βάσεις των οχτώ πλίνθινων κιονίσκων που υπάρχουν στις ακμές του τρούλου (Πί ν. 113 α). β) Κατακόρυφες ρωγμές στο βόρειο και νότιο τοίχο. γ) Ρωγμές έχουν χωρίσει την τρίπλευρη κόγχη του Ιερού από τον υπόλοιπο ανατολικό τοίχο και υπάρχουν δύο ρωγμές στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης (Πί ν. 113 β). δ) Στο εσωτερικό, στην καμάρα της εισόδου που οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό, παρουσιάστηκε εγκάρσια ρωγή σοβαρή για τη στατική κατάσταση του τμήματος του τρούλου (Πί ν. 113 γ). Σοβαρές ρωγμές έχουν υποστεί επίσης όλες οι καμάρες που στηρίζουν τον τρούλο.

Για την άμεση αντιμετώπιση της κατάστασης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: Ο τρούλος αντιστηρίχθηκε εξωτερικά με οχτώ μεταλλικά πλαίσια (ένα για κάθε πλευρά του οκταγώνου της βάσης), για να εξουδετερωθεί άλλη οριζόντια ίσως μετακίνηση, η οποία θα μπορούσε να είναι μοιραία γι' αυτόν, μια και η προγενέστερη απόκλισή του επιδεινώθηκε μετά τους σεισμούς. Το κάθε πλαίσιο του μεταλλικού συστήματος έχει δυνατότητα αντίδρασης σε σεισμικές δονήσεις εξαιτίας της αντιστηρίξης του με διαγώνια στοιχεία.

Το όλο σύστημα δεν εφάπτεται, αλλά περιβάλλει το ναό (Πί ν. 113 δ). Στα ρηγματωμένα τόξα έγινε εσωτερική ξύλινη υποστώση, η οποία μοιράζει τα φορτία σ' όλη την εσωτερική επιφάνεια του τόξου. Εξωτερικά στο βόρειο και νότιο τοίχο έγινε ξύλινη αντιστήριξη, η οποία προβλέπει αντίδραση σε πιθανή ώθηση των τόξων με κατεύθυνση από Β.

προς Ν. Υποστυλώθηκαν επίσης ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του ναού.

Οι εργασίες έγιναν από την Εφορεία με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Γαλούση, επιμελητή του Πολυτεχνείου.

Νέα Παναγία

Ο ναός παρουσίαζε προβλήματα και πριν από τους σεισμούς. Ήδη λίγο πριν από την 20ή Ιουνίου είχαν αρχίσει εργασίες στερέωσης, οι οποίες διακόπηκαν εξαιτίας του σεισμού.

Ο ναός υπέστη σοβαρές ζημιές κυρίως στο δυτικό τοίχο, όπου έπεσε τμήμα του αετώματος (Πί ν. 114 α). Στο ανατολικό τμήμα δημιουργήθηκαν εξωτερικά και εσωτερικά ρωγμές στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης, που έχει κοπεί στα τέσσερα και μεγάλες κατακόρυφες ρωγμές διέλυσαν τη συνοχή της τοιχοποιίας (Πί ν. 114 β). Ρωγμές εμφανίστηκαν επίσης στις κόγχες της πρόθεσης και του διακοσμικού από τα τόξα των παραθύρων ως τη στέγη.

Εξαιτίας των ρωγμών έχει διακοπεί η σύνδεση του ανατολικού τμήματος με το νότιο και βόρειο τοίχο. Στο βόρειο τοίχο ρωγμές εμφανίστηκαν πάνω από τα τόξα των παραθύρων.

Στο νότιο τοίχο δεν παρουσιάστηκαν φθορές, κατέρρευσε όμως το νεωτερικό κωδωνοστάσιο, που υπήρχε πάνω στο πρόπυλο της νότιας εισόδου. Επίσης κατέρρευσαν σε αρκετά σημεία κονιάματα από την οροφή του ναού.

Οι τοιχογραφίες στο Ιερό, στον κυρίως ναό και στο υπερώο έπαθαν σοβαρές ζημιές και έχουν ανάγκη στερέωσης.

Η ύπαρξη τοιχογραφιών δεν επέτρεψε την υποστύλωση του ναού εσωτερικά. Γι' αυτό ο ναός υποστυλώθηκε μόνον εξωτερικά.

Συγκεκριμένα, υποστυλώθηκαν με ξύλινα υποστυλώματα το ανατολικό τμήμα, που παρουσίαζε σοβαρές ρωγμές, και το ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Καθαιρέθηκε το μισογκρεμισμένο κωδωνοστάσιο πάνω από το πρόπυλο της νότιας εισόδου.

Καθαρίστηκε η δυτική πλευρά του ναού, που είχε καταρρεύσει και αποκαταστάθηκε. Μετά κατασκευάστηκε νέα στέγη. Εσωτερικά στο ναό κατασκευάστηκε σανίδωμα σε ύψος περίπου 5 μ. για να περιορίσει προσωρινά τον κίνδυνο από την πιθανή πτώση τμημάτων ετοιμόρροπων τοιχογραφιών. Εξαιτίας ύπαρξης γύψινων διακοσμητικών στα βόρεια παράθυρα δεν ήταν δυνατή η υποστύλωση, γι' αυτό και επιβάλλεται η άμεση στερέωσή τους. Γενικά ο ναός πρέπει να στερεωθεί σύντομα, γιατί οι εξωτερικές υποστυλώσεις είναι ξύλινες.

Μόνο στο δυτικό τοίχο έγινε στερέωση και αποκατάσταση, γιατί το αέτωμα που είχε πέσει δεν μπορούσε να υποστυλωθεί. Το τμήμα αυτό αποκα-

ταστάθηκε στην παλιά του μορφή, αφού πρώτα έγιναν εμποτισμοί και αρμολογήματα στις ρωγμές της πλευράς αυτής.

Οι εργασίες έγιναν με συνεργεία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας υπό την εποπτεία της Εφορείας μας. Τις εργασίες επέβλεψε ο πολιτικός μηχανικός Γαλούσης, επιμελητής του Πολυτεχνείου.

Πυλώνας Αγίων Αποστόλων

Στον πυλώνα παρουσιάστηκε σοβαρή ρηγμάτωση στο δυτικό τοίχο πάνω από το τοξωτό άνοιγμα, η οποία υπό γωνία 45° αρχίζει από την απόληξη του τοίχου και φθάνει ως το κλειδί του τόξου. Η ρωγμή είναι εμφανής και στις δύο όψεις του τοίχου. Συνέπεια της ρηγμάτωσης είναι να υπάρχει κίνδυνος αποκόλλησης του βόρειου τμήματος του τοίχου αυτού (Πί ν. 114 γ).

Επειδή μία προσωρινή υποστύλωση του τοίχου δεν κρίθηκε αποτελεσματική, προχωρήσαμε στη στερέωση της τοιχοποιίας με έμφραξη της μεγάλης ρωγμής πάνω από το τόξο της πυλίδας, συμπλήρωση του ίδιου τόξου στα σημεία που είχε καταρρεύσει με πλίνθους και κονίαμα, καθώς και στη συμπλήρωση των κενών της τοιχοποιίας για να αποκατασταθεί η συνοχή της (Πί ν. 114 δ).

Επίσης αποκαταστήσαμε τις ποδιές των κογχών της ανατολικής όψης του δυτικού τοίχου, ανακατασκευάσαμε τμήμα του νότιου εγκάρσιου τοίχου, για να χρησιμεύσει ως αντηρίδα, και συμπληρώσαμε κενά της τοιχοποιίας στο ανατολικό τμήμα του πυλώνα, που υψωνόταν απομονωμένο από το υπόλοιπο κτίσμα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών έγινε έρευνα στο πεζοδρόμιο ανατολικά από το δυτικό τοίχο και αποκαλύφθηκε το κατώφλι της πύλης.

Οι εργασίες έγιναν από τα συνεργεία της Εφορείας με τις οδηγίες του τεχνικού υπαλλήλου Αργ. Κούντουρα.

Λευκός Πύργος

Κατέπεσαν τρεις επάλξεις της ανατολικής πλευράς του επιπυργίου του Λευκού Πύργου και ανακατασκευάστηκαν με τις οδηγίες του τεχνικού της Εφορείας Αργ. Κούντουρα.

Μπεζεστένι

Ένα από τα μνημεία που υπέστη πολύ σοβαρές ζημιές με τους σεισμούς είναι το συγκρότημα της τούρκικης αγοράς (Μπεζεστένι), που χρησιμοποιείται ως σήμερα ως εμπορικός χώρος.

Οι ζημιές στο μεγαλύτερο μέρος οφείλονταν στην έλλειψη συντήρησης του μνημείου, η τοιχοποιία του οποίου παρουσιάζει αποσάθρωση και υπήρχαν ήδη παλιότερες, μικρής έκτασης ρηγματώσεις.

Συγκεκριμένα ρηγματώσεις διάφορων διευθύνσεων

εμφανίστηκαν στους έξι θόλους και τα τύπανά τους, στα διπλά τόξα που τους στηρίζουν και στις γωνιακές κόγχες τους. Στα σημεία αυτά παρατηρήθηκε πτώση σοβάδων και πλίνθων, καθώς και αποκόλληση και μετακίνηση τμημάτων τοιχοποιίας σε βαθμό επικίνδυνο.

Η ίδια κατάσταση παρατηρήθηκε και στους περιμετρικούς τοίχους και στα υπέρθυρα των παραθύρων. Οι ρηγματώσεις προκλήθηκαν σε τέτοιο βαθμό, εξαιτίας μάλλον της αποσάθρωσης των υλικών δομής και δεν οφείλονταν σε καθιζήσεις ή άλλες αιτίες.

Επειδή ο χώρος χρησιμοποιείται ως αγορά, αντιμετώπιστηκε άμεσα και εσπευσμένα το θέμα υποστύλωσης του μνημείου για την αποφυγή δυστυχημάτων. Οι υποστυλώσεις έγιναν κατόπιν υποδείξεων των μηχανικών της Υπηρεσίας Καβουλάκου και Παπαδάκη και με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Ιωαννίδου και των μηχανικών Αβδελά, Ράλλη. Τις υποστυλώσεις ανέλαβαν τα συνεργεία των μεταλλείων Μποδοσάκη και ΔΕΗ Αλιβερίου, τα οποία ήταν ειδικευμένα στη μορφή υποστυλώσεων που χρησιμοποιείται στις γαλαρίες των ορυχείων. Αυτό καθόρισε αναγκαστικά και τον τρόπο εργασίας στο μνημείο. Δυσκολίες προέκυψαν από το γεγονός ότι σ' όλη την έκταση του μνημείου υπάρχουν μικρά καταστήματα, τα οποία έπρεπε να προστατευθούν, χωρίς να σταματήσει κατά το δυνατόν η λειτουργία τους.

Για αυτό κατασκευάστηκε ξύλινη προστατευτική οροφή (πέτσωμα) πάνω από τους διαδρόμους της αγοράς, με ανοίγματα εξαερισμού (φανάρια) στις διασταυρώσεις των διαδρόμων (Πίνακας 115 α). Συγχρόνως υποστυλώθηκαν τα φέροντα διπλά τόξα και αντιστηρίχθηκαν οι γωνιακές κόγχες των θόλων. Επίσης ενισχύθηκαν με κασώματα τα παράθυρα και οι πόρτες, όπου ήταν απαραίτητο. Στο μεσαίο δυτικό τρούλο η ύπαρξη καταστήματος εμπόδισε την έδραση της υποστύλωσης των τόξων στο έδαφος και αναγκαστικά η υποστύλωση στηρίχθηκε στην οροφή του καταστήματος, η οποία ενισχύθηκε (Πίνακας 115 β-δ). Οπωσδήποτε οι υποστυλώσεις αυτές έχουν τελείως προσωρινό χαρακτήρα και μορφή άμεσης επέμβασης και πρέπει το ταχύτερο να αντικατασταθούν από σύστημα υποστύλωσης ή να προχωρήσει η στερέωση του μνημείου.

Λουτρά Γιαουντί Χαμάμ (οδός Κομνηνών-Φραγκίνη)

Ο σεισμός της 20ής Ιουνίου 1978 επιδείνωσε την όχι καλή κατάσταση του μνημείου που χρειαζόταν συντήρηση. Οι σοβαρότερες ρωγμές προϋπήρχαν, αλλά διευρύνθηκαν με το σεισμό.

Στο δυτικό τμήμα του λουτρού (ανδρικό λουτρό) σημειώθηκαν ρωγμές στη βορειοδυτική κόγχη και

στο βόρειο και δυτικό τοίχο που είχαν ως αποτέλεσμα την αποκόλληση και κατάρρευση πλίνθων και σοβάδων. Επίσης υποχώρησε τμήμα του τρούλου προς τα έξω (Πίνακας 116 α).

Ο τρούλος του γυναικείου λουτρού (ανατολικό τμήμα) έχει διχοτομηθεί από ρωγή κατά τον άξονα από Β. προς Ν., η οποία συνεχίζεται στους πλευρικούς τοίχους και κατεβαίνει χαμηλότερα από τα κλειδιά των τόξων. Επίσης, ακτινωτά διακλαδιζόμενη ρωγή υπάρχει στην ανατολική πλευρά της οδού Κομνηνών. Μικρότερες ρωγμές παρουσιάστηκαν στις ακμές της βορειοανατολικής και νοτιοανατολικής κόγχης του τρούλου και οριζόντιες ρωγμές γενικά στον τρούλο (Πίνακας 116 β). Έντονες ρωγμές από καθίζηση εμφανίστηκαν επίσης στους μικρούς τρουλοσκεπείς χώρους στη νότια πλευρά των δύο κεντρικών χώρων του λουτρού.

Οι εργασίες υποστύλωσης που έγιναν από την Εφορεία με τη βοήθεια των συνεργείων Μποδοσάκη και ΔΕΗ, αποσκοπούσαν στην πρόληψη περαιτέρω διεύρυνσης των μεγάλων ρωγμών των τρούλων, για την προστασία των εργαζομένων στα διάφορα εργαστήρια και καταστήματα που καταλαμβάνουν τον εσωτερικό χώρο και τις εξωτερικές πλευρές των λουτρών. Ακριβώς η ύπαρξη αυτών των καταστημάτων δυσχέρανε τις εργασίες υποστύλωσης, γιατί καταβλήθηκε προσπάθεια να αποφευχθεί η εκκένωσή τους. Άλλη δυσκολία προέκυψε από το ότι τα συνεργεία που εργάστηκαν εκεί, επειδή η κατάσταση ήταν επείγουσα, είχαν πείρα και ευχέρεια εργασίας με καστανιές και στύλους (ΔΕΗ, ΟΤΕ). Τα υλικά όμως αυτά δίνουν υπερβολικά άκαμπτες και αντιαισθητικές λύσεις. Οι εργασίες περιορίστηκαν μόνο στους δύο μεγάλους θόλους και έγιναν ως ακολούθως με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ιωαννίδου και των πολιτικών μηχανικών Ράλλη και Αβδελά:

Υποστυλώθηκε εσωτερικά η βορειοδυτική κόγχη του δυτικού τρούλου. Στα δύο βορινά και δυτικά παράθυρα του τυμπάνου του τρούλου, καθώς και στα τρία μεταγενέστερα ανοίγματα, προς την οδό Φραγκίνη τοποθετήθηκαν πλαίσια από κορμούς πεύκου. Επίσης τοποθετήθηκε μεταλλικό πλέγμα (αντοχής 3T/M²) ως ψευδοροφή στο βορινό τμήμα του δυτικού τρούλου, για να αποφευχθούν ατυχήματα από πτώσεις σοβάδων και τούβλων (Πίνακας 116 γ). Στο ανατολικό τμήμα (οδού Κομνηνών) έγινε εξωτερικά αντιστήριξη της ανατολικής πλευράς σ' όλο το μήκος της με κεκλιμένες αντηρίδες. Στα νότια έγινε αντιστήριξη της ανατολικής γωνίας με δύο μόνο αντηρίδες, όσο επέτρεπε το καμαροσκέπαστο κτίσμα που είναι κολλημένο στη νότια πλευρά του λουτρού. Στα παράθυρα της βόρειας, ανατολικής και νότιας πλευράς έγιναν αντιστήριξεις των τόξων με σταυρωτούς κορμούς πεύκου. Επίσης έγινε στο

εσωτερικό του ανατολικού τρούλου ψευδοροφή από μεταλλικό πλέγμα.

Μικρότερης έκτασης υποστυλώσεις έγιναν στα τοξωτά τμήματα και στο καμαροσκέπαστο κτίσμα στα νότια του λουτρού. Δεν έγινε αντιστήριξη στη γωνία των οδών Φραγκίνη-Βασ. Ηρακλείου, που παρουσιάζει απόκλιση προς τα έξω, γιατί αντέδρασαν οι καταστηματαρχές που διατηρούν ανθρωπώλεια σ' αυτή την πλευρά του κτιρίου. Γι' αυτό δεν έγινε αντίστοιχη εσωτερική αντιστήριξη στο σημείο αυτό, για να μην επιδεινωθεί σε περίπτωση νέου σεισμού η απόκλιση που υπάρχει προς τα έξω της γωνίας.

Λουτρά Μπέη Χαμιάμ (Παράδεισος)

Παρατηρήθηκαν μετά το σεισμό της 20ής Ιουνίου 1978 σημαντικές ζημιές στον κεντρικό χώρο του ανδρικού λουτρού και στον κεντρικό χώρο του γυναικείου λουτρού. Οι άλλοι μικρότεροι χώροι δεν παρουσίασαν εμφανείς βλάβες.

Τη μεγαλύτερη φθορά έχει υποστεί ο τρούλος του κεντρικού χώρου του ανδρικού λουτρού, εξαιτίας δύο μεγάλων ρωγμών στη βορειοδυτική και δυτική πλευρά που έχουν αποκόψει το 1/8 του τρούλου και των αντίστοιχων πλευρών (Πί ν. 117 β). Οι ρωγμές αυτές φαίνεται ότι προϋπήρχαν, επιχρισμένες επιφανειακά από παλιά, και με το σεισμό διευρύνθηκαν και πέταξαν τα ξένα επιχρίσματα. Το αποτέλεσμα είναι ο τρούλος να έχει παύσει να λειτουργεί ως ενιαίος στατικός φορέας. Επίσης παρατηρήθηκε αποκόλληση των τοιχογραφιών του εκατέρωθεν των ρωγμών.

Λιγότερο επικίνδυνες παρουσιάζονται οι ρηγματώσεις στον τρούλο του κεντρικού χώρου του γυναικείου λουτρού οι οποίες διευρύνθηκαν με το σεισμό (Πί ν. 117 α).

Παρά την επικίνδυνη κατάσταση του κεντρικού κυρίας τρούλου του λουτρού, δεν ήταν δυνατή η αντιμετώπισή της στην πρώτη περίοδο μετά τους σεισμούς, με πρόχειρες ξύλινες υποστυλώσεις που διαθέταμε, χωρίς να προηγηθεί ειδική μελέτη της στατικής λειτουργίας του μνημείου.

Χαμζά Μπέη Τζαμί (Αλκαζάρ)

Η καταγραφή των ζημιών και ο έλεγχος της κατάστασης του μνημείου υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολος, γιατί ο χώρος του τεμένους και της περιστύλου αυλής του καταλαμβάνεται από πλήθος καταστημάτων, εργαστηρίων και κινηματογράφο, που με τις εγκαταστάσεις τους (πατάρια, χωρίσματα, ψευδοροφές κ.ά.) απομονώνουν και αποκρύπτουν τμήματα του κτιρίου.

Σε γενικές γραμμές διαπιστώθηκε ότι οι περισσότερες και σπουδαιότερες ρωγμές στο μεγάλο τρούλο, στο τύμπανο και τα τόξα, προϋπήρχαν και είχαν

σε διάφορες εποχές εμφραχθεί επιφανειακά με τσιμέντο. Με το σεισμό οι ρωγμές πέταξαν τα ξένα αυτά επιχρίσματα και διευρύνθηκαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ρηγματώση στο μιχράμπ (ανατολική πλευρά) που ξεκινά από τον τρούλο και καταλήγει στην τοιχοποιία ως το ύψος του Ι μ. πάνω από το έδαφος (Πί ν. 117 γ). Επίσης με το σεισμό παρουσιάστηκαν κι' άλλες δευτερεύουσες ρωγμές. Ακόμη οι διάφορες κατά καιρούς μετατροπές (ανοίγματα θυρών και παραθύρων, πρόσθετες τοιχοποιίες, πατάρια, εγκαταστάσεις μηχανημάτων, ψευδοροφές κ.τ.λ.) αλλοίωσαν τη στατική λειτουργία του κτιρίου.

Το μνημείο ήταν σε τέτοια κατάσταση που θα χρειαζόταν αμέσως απομάκρυνση όλων των εγκαταστάσεων, και πλήρη μελέτη της στατικής λειτουργίας του, ώστε να αρχίσουν εργασίες στερέωσης. Επειδή αυτό δεν ήταν δυνατό να γίνει αμέσως, έγιναν ορισμένες υποστυλώσεις και άρβηκαν μέτρα προστασίας των ανθρώπων που κυκλοφορούν στο χώρο αυτό, τουλάχιστον σ' εκείνα τα τμήματα του μνημείου που ήταν επικτό. Οι εργασίες έγιναν από συνεργεία της Υπηρεσίας και συνεργείο της ΔΕΗ από το Αλιβέρι, με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ιωαννίδου και των πολιτικών μηχανικών Αβδελά και Ράλλη.

Στο χώρο που καταλαμβάνει ο κινηματογράφος Αλκαζάρ (στοές και αυλή του τεμένους) έγινε υποστύλωση με ξύλινη κατασκευή (με κορμούς πεύκων ή με ξυλεία πριστή) των τόξων: α) των δύο βορινών τόξων της δυτικής πλευράς στο τμήμα του εσωραχίου που είναι ορατό από τον κινηματογράφο, β) του τρίτου εγκάρσιου τόξου της βόρειας κιονοστοιχίας από Δ., γ) του πρώτου εγκάρσιου τόξου της ανατολικής κιονοστοιχίας από Β. δ) του πρώτου και δεύτερου παράλληλου τόξου της ανατολικής κιονοστοιχίας από Β. Στη δεύτερη καμάρα της βόρειας κιονοστοιχίας από Δ. κατασκευάστηκε ξύλινος σκελετός, με προστατευτικό μεταλλικό πλέγμα από ατσαλόσυρμα (αντοχής 3T/M²).

Στο μεγάλο τρούλο του τεμένους έγινε υποστύλωση στα παρακάτω σημεία: α) στα δύο αφιδωτά χαμηλά παράθυρα της ανατολικής πλευράς με πριστή ξυλεία, β) στα τρία αφιδωτά παράθυρα που βρίσκονται στις πλευρές, με κορμούς πεύκων και γ) στα οχτώ παράθυρα στη στεφάνη του θόλου με κορμούς πεύκων. Επίσης έγινε εξωτερικό δέσιμο του τρούλου με συρματοσχοίνο και σφιγκτήρες σε τρεις στάθμες και εξωτερική αντιστήριξη της ανατολικής πλευράς με κεκλιμένες αντηρίδες που πακτώθηκαν στο έδαφος.

Εσωτερικά, στο ανατολικό μισό του τρουλοσκέπαστου χώρου (όπου στεγάζεται κατάστημα πώλησης υποδημάτων) κατασκευάστηκε με σωλήνες τύπου βιοσώλ ικρίωμα που στηρίξε μεταλλικό προ-

στατευτικό πλέγμα από ασαλόςυρμα (αντοχής 3Τ/Μ²). Λόγω των μεγάλων διαστάσεων του χώρου αυτού δεν έγιναν υποστυλώσεις για τις ρηγματώσεις στους πλευρικούς τοίχους στην κόγχη και στο θόλο.

Οι καμάρες στο πατάρι του νότιου τμήματος του τεμένους, επί της Εγνατίας, όπου στεγάζεται το φαρμακείο, παρουσιάζουν πλήρη αποσάθρωση, που ασφαλώς επιδεινώθηκε από το σεισμό. Η κατάσταση δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί με ξύλινες υποστυλώσεις, που θα απέκλειαν τη λειτουργία του φαρμακείου γι' αυτό ζητήθηκε η διακοπή της χρήσης του παταριού, μέχρις ότου αντιμετωπιστεί η οριστική στερέωση του μνημείου.

Λουτρά Γενή Χαμάμ (Αίγλη)

Στα λουτρά αυτά, όπου στεγάζεται ο κινηματογράφος Αίγλη, υπήρξαν δυσκολίες τόσο στον έλεγχο της κατάστασης του κτιρίου μετά το σεισμό, όσο και στην επισκευή, λόγω των εγκαταστάσεων του κινηματογράφου και συγκεκριμένα εξαιτίας της θόνης που καλύπτει ολόκληρο το νότιο τοίχο του κτιρίου και των δύο ψευδοροφών που καλύπτουν τους δύο τρούλους.

Οι ζημιές που διαπιστώθηκαν εντοπίζονται στην περιοχή του νότιου τρούλου. Ο βόρειος τρούλος και το αντίστοιχο τμήμα του κτιρίου δεν παρουσιάζουν προβλήματα. Διαπιστώθηκε ότι οι ρωγμές προϋπήρχαν του σεισμού και είχαν σε πρόσφατη εποχή φραχθεί με τσιμέντο και τούβλα. Με το σεισμό οι ρωγμές πέταξαν τα νέα επιχρίσματα και διευρύνθηκαν.

Λόγω του είδους και της έκτασης των φθορών κρίθηκε σκόπιμο να γίνουν εργασίες στερέωσης, τουλάχιστον σε όσα σημεία ήταν επισκέψιμα. Στο τύμπανο του τρούλου στο ύψος της γένεσής του, κατασκευάστηκε περιμετρικό σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, το οποίο απομονώθηκε από την τοιχοποιία με πλάκες φελιζόλ. Το σενάζ αυτό αγκυρώθηκε στα άκρα του και στο κάτω πέλαμα με τη δημιουργία «δοντιών» στην επιφάνεια έδρασης, ώστε να αποφευχθεί κίνδυνος ολίσθησης. Σκοπός της κατασκευής του σενάζ ήταν η αποκατάσταση της ενιαίας λειτουργίας των στοιχείων στα οποία εδράζεται ο τρούλος. Οι ρωγμές στην τοιχοποιία καθαρίστηκαν και έγινε εμποτισμός με κονίαμα. Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν εξαιτίας της ύπαρξης των ψευδοροφών και της θόνης του κινηματογράφου.

Άγιος Δημήτριος

Το μνημείο υπέστη ελάχιστες ζημιές από το σεισμό. Αποκολλήθηκε ένα τεμάχιο της ορθομαρμάρωσης του αριστερού πεσσού, εμφανίστηκε μικρή

ρωγή στην τοξοστοιχία του νότιου κλίτους και έσπασαν έξι μικροί υαλοπίνακες των παραθύρων του Ιερού. Τα μαρμαροθετήματα των τόξων του τριβήλου και η ορθομαρμάρωση του συνεχόμενου προς το τρίβηλο βορειοδυτικού τοίχου του κεντρικού κλίτους, τα οποία παρουσιάζουν αποκόλληση από την τοιχοποιία, δεν κατέπεσαν, γιατί είχαν ήδη επικολληθεί ταινίες γάζας για να τα συκρατήσουν.

Παναγούδα

Στο ναό δημιουργήθηκαν κατακόρυφες ρωγμές, εμφανείς εξωτερικά και εσωτερικά στα τμήματα σύνδεσης της τοιχοποιίας του αρχικού ναού με το μεταγενέστερο πρόναο. Στο εσωτερικό του ναού εμφανίστηκε ρωγή με κλίση 45° από το υπέρθυρο του νότιου παραθύρου του δυτικού τοίχου του ναού ως τον εξωτερικό τοίχο. Επίσης παρουσιάστηκαν ρήγματα στον ανατολικό τοίχο, στην οροφή των κλιτών και στο δυτικό τοίχο της στοάς.

Οι ζημιές αυτές αποκαταστάθηκαν από την Εφορεία με συμμετοχή του ναού στις δαπάνες.

Υπαπαντή

Ρωγμές παρουσιάστηκαν στο ανατολικό τμήμα του ναού. Σε πρώτη αντιμετώπιση, αντιστηρίχθηκε η βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία του μνημείου εξωτερικά και υποστυλώθηκε το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού στο εσωτερικό.

Τα υπόλοιπα βυζαντινά, μεταβυζαντινά και μουσουλμανικά μνημεία της πόλης παρουσίασαν ελαφρότατες ζημιές και δεν περιλαμβάνονται αναλυτικά στον παραπάνω κατάλογο.

Από τα μνημεία της περιφέρειας ζημιές υπέστησαν σε μικρότερη έκταση οι βυζαντινοί ναοί της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Χορτιάτη και του Αγίου Ανδρέα στην Περιστερά. Σοβαρότατες φθορές παρουσίασε ο βυζαντινός πύργος της λίμνης του Αγίου Βασιλείου, ο οποίος βρισκόταν ήδη σε κατάσταση ετοιμορροπίας.

Νεότερα μνημεία Θεσσαλονίκης

Σοβαρές ζημιές παρουσιάστηκαν από τους σεισμούς στα νεότερα κτίρια της πόλης και κυρίως στην Οθωμανική Τράπεζα (κτίριο ΙΚΑ οδού Φράγκων) (Π ί ν. 117 δ), στο κτίριο ιδιοκτησίας ΕΕΣ (πρώην ΝΑΤΟ), στο Παλιό Ελληνικό Προξενείο (43ο Δημοτικό Σχολείο οδού Πρ. Κορομηλιά), στη βίλα Αλλατίνι, στο Ορφανοτροφείο Μέλισσα, στο κτίριο της Ελεύθερης Ζώνης, Ορφανοτροφείο Παπάφη, στο Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων. Επειδή τα νεότερα αυτά κτίσματα είναι αρμοδιότητα της ΓΔΠΑ, η Εφορεία, εκτός από την πρώτη καταγραφή ζημιών, φρόντισε διοικητικά να εξαιρεθούν από τις κατεδαφίσεις ετοιμόρροπων κτισμάτων,

συνεργάστηκε με τους ιδιοκτήτες σε ορισμένα από αυτά (π.χ. Ελεύθερη Ζώνη και ΙΚΑ οδού Φράγκων), ώστε οι επισκευές που άρχισαν να μην αλλοιώσουν την αρχιτεκτονική μορφή τους και ενημέρωσε αναλυτικά την αρμόδια διεύθυνση του ΥΠΠΕ για να

αναλάβει τη στερέωση και αποκατάσταση των νεότερων μνημείων της πόλης.

*ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΤΣΙΟΥΜΗ*

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

Το 1978 συνεχίστηκε το έργο της καταγραφής, φωτογράφισης, επανέκθεσης, συντήρησης, αναστήλωσης, μελετών, ανασκαφικών ερευνών και γενικά της προστασίας των μνημείων στο Άγιο Όρος, τη Χαλκιδική και τις περιοχές Βασιλικών, Επανωμής και Ν. Μηχανιώνας. Οι τελευταίες αυτές περιοχές — Βασιλικών, Επανωμής, Ν. Μηχανιώνας — σήμερα αποτελούν τμήματα του νομού Θεσσαλονίκης, όμως ιστορικά-αρχαιολογικά ανήκουν στη Χαλκιδική, γι' αυτό με το ΠΔ 941/77 συμπεριλήφθηκαν στο χώρο αρμοδιότητας της Εφορείας.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Μεγίστης Λαύρας

Οι στερεωτικές εργασίες στη μονή απέβλεπαν κυρίως στη συντήρηση της στέγης κτισμάτων, τα οποία παρουσίαζαν έντονη υγρασία.

Παλιό Σχολείο: Η συντήρηση της στέγης του κρίθηκε επείγουσα, γιατί μέσα στο κτίριο φυλάγονται φορητές εικόνες και άλλα κειμήλια¹.

α) Αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες από την επικάλυψη. β) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά στοιχεία με νέα όμοια στον ξύλινο φέροντα σκελετό της σκεπής. γ) Επαναποθετήθηκαν μετά από επιλογή και συμπλήρωση οι σχιστόπλακες (Πί ν. 118 α).

Παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδας: Πρόκειται για μικρό μονόχωρο τρουλαίο ναό, που βρίσκεται στον όροφο της νότιας πτέρυγας των κελιών, απέναντι από το παλιό μαγειρείο της μονής.

α) Αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες. β) Αντικαταστάθηκε η φθαρμένη ξυλεία. γ) Έγινε επιλογή, συμπλήρωση και επαναποθέτηση των πλακών, με χρήση κονιάματος.

Κοιμητηριακός ναός²: Η κάλυψη είχε ανάγκη γενικής συντήρησης, αλλά οι ακατάλληλες καιρικές συνθήκες περιόρισαν τις εργασίες στο ανατολικό τμήμα, όπου οι φθορές ήταν μεγαλύτερες.

α) Αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες σε έκταση 42 τ.μ. β) Αντικαταστάθηκαν όλα σχεδόν τα ξύλινα, φθαρμένα στοιχεία — ζευκτά και σανίδωμα. γ) Έγινε επιλογή, συμπλήρωση και επαναποθέτηση των

πλακών. δ) Συντηρήθηκαν δύο φωταγωγοί. ε) Ελέγχθηκαν και στερεώθηκαν οι σχιστόπλακες στην επικάλυψη της κόγχης του Ιερού.

Μαγειρείο³: Η νοτιοδυτική γωνία της στέγης είχε καταρρεύσει και υπήρχε κίνδυνος στη διάρκεια του χειμώνα να καταστραφεί ολόκληρη η επικάλυψη και η θολωτή ανωδομή.

α) Αφαιρέθηκαν και επαναποθετήθηκαν οι σχιστόπλακες σε έκταση 40 τ.μ. β) Αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα ξύλινα στοιχεία. γ) Συντηρήθηκε η καπνοδόχος. δ) Συμπληρώθηκαν τα κενά ανάμεσα στην κορυφή των τοίχων και την επικάλυψη.

Βαγναρείο⁴: Το κτίσμα κινδύνευε με κατάρρευση, γιατί η σκεπή είχε μεγάλες φθορές και ορισμένοι φέροντες τοίχοι — ο δυτικός και τμήμα του βόρειου — ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροποι.

α) Αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες στο βορειοδυτικό τμήμα. β) Ανακατασκευάστηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα του δυτικού και βόρειου τοίχου του (Πί ν. 118 β). Η ανακατασκευή έγινε με αργολιθοδομή, όπως δηλαδή ήταν η αρχική τοιχοποιία, ενισχυμένη με εσωτερικούς πυρήνες από οπλισμένο σκυρόδεμα. γ) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία της σκεπής στο βορειοδυτικό τμήμα και επαναποθετήθηκαν μετά από επιλογή και συμπλήρωση οι σχιστόπλακες. δ) Συντηρήθηκαν οι υδρορροές και δύο φωταγωγοί. ε) Στερεώθηκε το υπόστεγο που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κτίσματος.

Νότια πτέρυγα κελιών: Η ανοιχτή ξύλινη στοά, που βρίσκεται μπροστά από το παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδας και τα συνεχόμενα σ' αυτό κελιά, ήταν ετοιμόρροπη, γι' αυτό οι μοναχοί την είχαν υποστυλώσει πρόχειρα με ξύλινους δοκούς.

α) Αφαιρέθηκε η κακότεχνη υποστύλωση. β) Στερεώθηκε η στοά με νέους δοκούς. γ) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία. δ) Με την ευκαιρία των εργασιών συντηρήθηκαν τέσσερις καπνοδόχοι, που εξυπηρετούν τα κελιά δίπλα στο παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδας.

Μονή Βατοπεδίου

Ανατολική πτέρυγα των κελιών: Η κάλυψη σε ολόκληρη την πτέρυγα χρειαζόταν συντήρηση, αλλά η απόσπαση τεχνιτών στη Θεσσαλονίκη για την υποστύλωση των μνημείων που έπληξε ο σεισμός της 20ής Ιουνίου, που γενικά διατάραξε το πρόγραμμα της Εφορείας, περιόρισε τη συντήρηση σε μία έκταση 100 τ.μ. περίπου.

1. Πρόκειται για τη συλλογή με τις λαμπρές βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες που εκτέθηκαν το 1963 με αφορμή τις γιορτές της χιλιετίας του Αγίου Όρους. Στο ίδιο κτίριο έχουν συγκεντρωθεί φορητές εικόνες και άλλα κειμήλια που προέρχονται από διάφορα κελιά.

2. Κατά το Γερ. Σμυρνάκη χτίστηκε στις αρχές του 16ου αι. (Το Άγιον Όρος, εν Αθήναις 1903, σ. 396).

3. Α. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήναι 1958, εκ. 80.

4. Βαγναρείο είναι ο χώρος για την εναπόθεση των βαρελιών του οίνου. Ό.π., σ. 75.

Στο τμήμα αυτό αφαιρέθηκε η επικάλυψη, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα ξύλινα στοιχεία και επανατοποθετήθηκαν μετά από επιλογή και συμπλήρωση οι σχιστόπλακες.

Μονή Χελανδαρίου

Η Υπηρεσία εφαρμόζοντας τη μορφωτική συμφωνία Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας ικανοποίησε σχετικό αίτημα της γιουγκοσλαβικής πλευράς και συνέχισε τη συνεργασία στη συντήρηση των τοιχογραφιών της μονής. Κατά το 1978 συγκροτήθηκε συνεργείο από έξι συντηρητές — τρεις Έλληνες και τρεις Σέρβους — οι οποίοι εργάστηκαν στην τράπεζα και το καθολικό με την εποπτεία του ζωγράφου συντηρητή Φ. Ζαχαρίου και της Εφορείας.

Τράπεζα: Συνεχίστηκε η συντήρηση⁵ — στερέωση, μηχανικός καθαρισμός — των τοιχογραφιών στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς σε έκταση 40 τ.μ. περίπου (Πίνακας 118 γ).

Καθολικό: Οι παραστάσεις στο νότιο τοίχο του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος είχαν άμεση ανάγκη συντήρησης, γι' αυτό έγιναν οι απαραίτητες εργασίες — στοκαρίσματα, στερέωση, μηχανικός καθαρισμός — στις μορφές των κτητόρων και του πρωτομάρτυρα Στεφάνου που βρίσκονται στο τμήμα αυτό του κυρίως ναού⁶.

Μονή Ξηροποτάμου

Κατά τη μετασεισμική περίοδο του σεισμού της 20ής Ιουνίου της Θεσσαλονίκης οι παλιές ρωγμές σε ορισμένα τόξα της λιτής του καθολικού διευρύνθηκαν επικίνδυνα. Η Εφορεία για να προλάβει ενδεχόμενη κατάρρευση τα υποστύλωσε.

Μονή Παντοκράτορα

Βόρεια πτέρυγα κελιών: Αποπερατώθηκε⁷ η συντήρηση του διαδρόμου που βλέπει στην αυλή, με την κατασκευή και τοποθέτηση νέων σανιδωμάτων από ξυλεία καστανιάς στο τμήμα της οροφής που δεν είχε συντηρηθεί τον προηγούμενο χρόνο. Επίσης συντηρήθηκαν τα κονιάματα σε ολόκληρο το διάδρομο.

Νότια πτέρυγα κελιών: Έγινε η κατασκευή της ξυλείας για την ανακατασκευή της οροφής στο διάδρομο του δεύτερου ορόφου, όπου βρίσκεται το αρχονταρίκι και οι βοηθητικοί του χώροι.

Κτίριο του αρσανά: Πρόκειται για ένα μεγάλο

ορθογώνιο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 20,90 × 9,05 μ., ανακαινισμένο ριζικά το 1882. Η τοιχοποιία του είναι από αργολιθοδομή και εκτός από ορισμένες φθορές στην ανατολική στενή πλευρά διατηρείται γενικά σε καλή κατάσταση. Η στέγη του — ξύλινη, τετράριχτη, με επικάλυψη από σχιστόπλακες — είχε καταρρεύσει στο μεγαλύτερο μέρος της και έθετε σε κίνδυνο ολόκληρο το κτίσμα, που αποτελεί το κυρίως κτίριο του αρσανά (το ισόγειό του χρησιμοποιείται και σήμερα για τη φύλαξη των σκαφών της μονής)⁸.

Κατά το 1978 συντηρήθηκε το δυτικό τμήμα της στέγης: α) Τοποθετήθηκαν στην κορυφή των τοίχων νέες ξυλοδεσιές, σε αντικατάσταση των σαθρών, και κατασκευάστηκε κρυφό σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα. β) Κατασκευάστηκαν νέα ζευκτά και σανίδωμα. γ) Επανατοποθετήθηκαν σχιστόπλακες σε έκταση 120 τ.μ.

Μονή Σταυρονικήτα

Στερέωση του ανατολικού τμήματος της νότιας πτέρυγας: Η αφαίρεση μάζων από μοναχούς στο υπόγειο της νοτιοανατολικής γωνίας της μονής αποκάλυψε, ότι οι τέσσερις συνεχόμενοι πεσσοί στον εσωτερικό τοίχο της νότιας πτέρυγας, κάτω από την τράπεζα, ήταν από λασπόχτιστη λιθοδομή και έφεραν διαμερείς ρηγματώσεις, οι οποίες συνεχώς διευρύνονταν και δημιουργούσαν άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης στο τμήμα αυτό του μοναστηριακού συγκροτήματος.

Η Εφορεία, μετά από σχετική μελέτη, αντικατέστησε τους σαθρούς πεσσούς με άλλους, επίσης λιθόχτιστους, με ισχυρό όμως συνδετικό κονίαμα που εδράζονται σε πέδιλα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η επέμβαση ήταν επίπονη και εξαιρετικά λεπτή από τεχνική άποψη, γιατί οι πεσσοί βρίσκονται στα υπόγεια της μονής και αποτελούν φέροντα στοιχεία της υπερκείμενης τριώροφης κατασκευής.

Αναλυτικά έγιναν οι εξής εργασίες: α) Υποστυλώθηκαν τα τόξα που βρίσκονται ανάμεσα στους πεσσούς. β) Έγινε εκσκαφή ως το φυσικό βράχο και κατεδαφίστηκε ο ένας πεσσός. γ) Ακολούθησε κατασκευή πέδιλου και πεσσού από οπλισμένο σκυρόδεμα στη θέση του παλιού πεσσού. Το πέδιλο αγκυρώθηκε στο βράχο και ο νέος πεσσός επενδύθηκε εξωτερικά με λιθοδομή, ώστε να έχει τις διαστάσεις και τη μορφή του παλιού. δ) Διαδοχικά

5. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 236.

6. Για την τοιχογράφηση του καθολικού βλ. D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, Hilandar auf dem heiligen Berg, Belgrad 1978, σ. 84 κ.έ., όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

7. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 235.

8. Το ανατολικό τμήμα που βλέπει στη θάλασσα είναι διώροφο. Το ισόγειο χρησιμοποιείται για τη φύλαξη των σκαφών και ο όροφος αποτελεί τους χώρους κατοικίας. Το υπόλοιπο, δυτικό τμήμα, είναι μονώροφο και χρησιμεύει ως αποθήκη. Πρβλ. Α. Ορλάνδος, ό.π., σ. 144-146.

έγινε η ίδια εργασία — κατεδάφιση του λασπόχτιστου πεσσού, πεδίλωση στο βράχο, κατασκευή νέου πεσσού με λιθεπένδυση — στους υπόλοιπους τρεις πεσσούς. ε) Κατασκευάστηκε τοιχίο αντιστήριξης στον τελευταίο, γωνιακό, πεσσό. στ) Αφαιρέθηκαν οι εμφανείς αποχετευτικές σωληνώσεις στο νοτιο-ανατολικό τμήμα της μονής, όπου έγιναν οι στερεωτικές εργασίες, και κατασκευάστηκαν νέες αποχετεύσεις με αφανείς αγωγούς και φρεάτια.

Παράλληλα το συνεργείο της Υπηρεσίας, με την ευκαιρία της παραμονής του στη μονή, ολοκλήρωσε ορισμένες εργασίες συντήρησης που είχαν αρχίσει τα προηγούμενα χρόνια.

α) Κατασκεύασε και τοποθέτησε ξύλινα πλαίσια στα παράθυρα της νότιας όψης του καθολικού. β) Έκανε τοπικά αρμολογήματα. γ) Επισκεύασε τα λιθόχτιστα πεζούλια στο εξωτερικό της μονής. δ) Στερρώσε το δάπεδο και κατασκεύασε νέα κονιάματα στο βορειοδυτικό γωνιακό δωμάτιο του τρίτου ορόφου.

Καθολικό: Συνεχίστηκε από συνεργείο του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου η συντήρηση των τοιχογραφιών του καθολικού. Έγινε χημικός καθαρισμός: α) στο χώρο του Ιερού, β) στον κυρίως ναό, ως το ύψος του κοσμήτη, δηλαδή στην κάτω ζώνη με τους ολόσωμους αγίους, και γ) στο δυτικό τοίχο της λιτής, όπου εικονίζονται, επάνω από την είσοδο το τρίμορφο, στα πλάγια η Α΄ και Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος και χαμηλότερα η ζώνη με τους ολόσωμους αγίους.

Με τις εργασίες αυτές ολοκληρώθηκε σχεδόν η συντήρηση και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών του μεγάλου Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη στο καθολικό (1546)⁹ και υπολείπονται ο καθαρισμός των παραστάσεων στο τύμπανο του τρούλου και το φιζάρισμα των τοιχογραφιών (Πί ν. 119 α-β).

Μονή Ξενοφώντα

Άρχισαν στερεωτικές εργασίες στους δύο πύργους της εισόδου, που ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροποι.

Μεγάλος πύργος: α) Αφαιρέθηκαν οι σαθρές ξυλοδεσιές. β) Τοποθετήθηκε στη θέση της ξυλοδεσιάς που βρίσκεται στο ύψος του δεύτερου ορόφου κρυφό σενάζ από ενισχυμένο σκυρόδεμα και κατασκευάστηκε νέα ξυλοδεσιά όμοια με την αρχική, που επικάλυψε το σενάζ.

Μικρός πύργος: α) Απομακρύνθηκαν οι σχιστόπλακες της επικάλυψης. β) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία της στέγης με νέα όμοια με τα αρχικά. γ) Τοποθετήθηκε περιφερειακά στην κο-

ρυφή των τοίχων κρυφό σενάζ. δ) Συμπληρώθηκαν με τοιχοποιία τα κενά ανάμεσα στις κορυφές των τοίχων και τη σκεπή (κουτελογέμιση).

Μονή Γρηγορίου

Βορειοανατολική πτέρυγα των κελιών: Η μονή με την οικονομική ενίσχυση της Υπηρεσίας και την εποπτεία της Εφορείας συνέχισε¹⁰ και αποπεράτωσε την ανακατασκευή των εσωτερικών χώρων στο ανατολικό τμήμα της πτέρυγας. Συγκεκριμένα κατά το 1978 κατασκευάστηκαν οι υπόλοιποι μεσότοιχοι των δωματίων και οι βοηθητικοί χώροι, τοποθετήθηκαν από ξυλεία καστανιάς θύρες, παράθυρα, και κάγκελα στις κλίμακες ανόδου, έγιναν οι υδροχρωματισμοί και γενικά τελείωσαν όλες οι επί μέρους εργασίες.

Το τμήμα αυτό της μονής το οποίο είχε μείνει μισοτελειωμένο, όταν το 1896 χτίστηκε ολόκληρη η βορειοανατολική πτέρυγα, σήμερα μετά το πέρας της ανακατασκευής χρησιμοποιείται ως ξενώνας, κυρίως γιατί βρίσκεται δίπλα στην είσοδο της βόρειας, βοηθητικής, αυλής, μακριά από την κύρια αυλή με το καθολικό, την τράπεζα και το σύνολο σχεδόν των κελιών των μοναχών.

Πύργος Νέας Σκήτης

Ο πύργος¹¹, από τα πιο ενδιαφέροντα κτίσματα της σκήτης¹², που δεσπόζει με το ύψος και τη θέση του στη γύρω περιοχή, είχε άμεση ανάγκη στερεωτικής επέμβασης. Συγκεκριμένα η σκεπή του ήταν σαθρή και το δυτικό της τμήμα είχε καταρρεύσει στις όψεις, ιδιαίτερα στη δυτική και νότια, είχαν δημιουργηθεί κατακόρυφες ρωγμές· τα ξύλινα τμήματα — πατώματα, κλίμακες ανόδου, εξώστης στον επάνω όροφο — ήταν εντελώς σαθρά ή καταστραμμένα και υπήρχε κίνδυνος οι τοπικές φθορές των τοίχων να επιδεινωθούν και να επεκταθούν σε ολόκληρη την τοιχοποιία (Πί ν. 120 α). Με σκοπό την πλήρη εξασφάλιση του κτίσματος έγιναν οι εξής εργασίες:

Στέγη: α) Αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες, στο σύνολό τους σχεδόν ακατάλληλες για νέα χρήση, τα

10. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 236.

11. Το ύψος του ως το γέισο κάτω από τη στέγη είναι γύρω στα 16 μ. Στον κάτω όροφο οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 7,60 × 7,75 μ., βαθμιαία όμως ελαττώνονται, γιατί οι τοίχοι έχουν ελαφρά κλίση προς τα μέσα (μείωση). Στις τρεις πλευρές — νότια, βόρεια και δυτική — φέρει καταχύστρες και επικαλύπτεται με τετρακλινη στέγη από σχιστόπλακες. Τη δημοσίευση του πύργου έχουν αναλάβει οι αρχιτέκτονες της Εφορείας Πλ. Θεοχαρίδης και Μ. Πολυβίου.

12. Ιδιόρρυθμη σκήτη εξάρτημα της μονής Αγίου Παύλου. Πρβλ. Κ. Βλάχος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω, Βόλος 1903, σ. 280. Γερ. Σμυρνάκης, ό.π., σ. 608.

σάπια ξύλα και η τοιχοποιία που καλύπτει τα κενά ανάμεσα στην επάνω επιφάνεια των τοίχων και τη στέγη (κουτελογέμιση). Τα ξύλινα στοιχεία — ξυλοδεσιές, ζευκτά, τακούνια — που βρίσκονταν σε καλή κατάσταση διατηρήθηκαν στη θέση τους. β) Κατασκευάστηκε στην κορυφή των τοίχων περιμετρικό σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική ξυλοδεσιά και κάτω από τη στάθμη έδρασης των ζευκτών, για να μην υποστούν φθορές τα ξύλινα στοιχεία που διατηρήθηκαν. γ) Ανακατασκευάστηκε ο ξύλινος σκελετός της στέγης με αντικατάσταση των σαθρών στοιχείων από ξυλεία καστανιάς, διαστρώθηκε το σανίδωμα με ασφαλόπανο και τοποθετήθηκαν σχιστόπλακες. δ) Επανακατασκευάστηκε νέα κουτελογέμιση και συντηρήθηκαν η καπνοδόχος και το λίθινο γείσο στην κορυφή των τοίχων κάτω από τη στέγη.

Τοιχοποιία: α) Έγιναν τοπικά αρμολογήματα και έμφραξη ραγμών στις εξωτερικές όψεις. β) Στερεώθηκαν τα τόξα στη δυτική και νότια πλευρά. γ) Κατασκευάστηκαν εκτός από το περιμετρικό σενάζ στην κορυφή των τοίχων και άλλα τέσσερα σενάζ, χαμηλότερα από το ύψος του υπερθύρου της εισόδου ως το ύψος δαπέδου του τετάρτου ορόφου. Τα σενάζ αυτά τοποθετήθηκαν στο εξωτερικό τμήμα των τοίχων, στις θέσεις όπου υπήρχαν εντελώς καταστραμμένες ξυλοδεσιές.

Εξώστης της δυτικής πλευράς στον τέταρτο όροφο: Στις στερεωτικές εργασίες δεν προβλεπόταν αρχικά ανακατασκευή του εξώστη· ωστόσο έγιναν μερικές εργασίες, για να αποφευχθεί στη μελλοντική συντήρηση η τοποθέτηση πολυδάπανων εξωτερικών ικριωμάτων για δεύτερη φορά στο ίδιο μνημείο. Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκαν από ξυλεία καστανιάς και τοποθετήθηκαν στις αρχικές τους θέσεις, σε αντικατάσταση των σαθρών, τα έξι οριζόντια δοκάρια του δαπέδου του εξώστη και τα τέσσερα λοξά της στέγασής του.

Πρωτάτο Καρμών

Συνεχίστηκε¹³ από συνεργείο του ζωγράφου συντηρητή Φ. Ζαχαρίου η συντήρηση των τοιχογραφιών στο νοτιοδυτικό τμήμα του ναού. Συγκεκριμένα, συντηρήθηκαν οι παραστάσεις του Ιησού που εκδιώκει τους εμπόρους από το ναό (Πίνακας 120 γ), της Μεσοπεντηκοστής, του Αναπεσόντα, των αγίων Πέτρου Αθωνίτη, Παύλου Ξηροποταμινού (Πίνακας 120 β), Μακαρίου, Αναργύρων, Νέστορα κ.ά., συνολικής επιφάνειας 33 τ.μ. περίπου.

Η εργασία ήταν εξαιρετικά επίπονη, γιατί το κονίαμα με τη ζωγραφική επιφάνεια ήταν αποκολλημένο και συχνά απείχε από την τοιχοποιία ως 0,02 μ. περίπου. Μετά τη στερέωση επακολούθησε καθαρισμός από παχύ στρώμα αιθάλης.

Μονή Σίμωνος Πέτρας

Το ίδιο συνεργείο συντήρησε 15 φορητές εικόνες της μονής που είχαν άμεση ανάγκη στερέωσης (Πίνακας 120 δ).

Πλατεία Πρωτάτου Καρμών

Κατά τις εργασίες υποδομής για τη συντήρηση των καλντεριμιών γύρω από την πλατεία, που πραγματοποιήσε η Διοίκηση του Αγίου Όρους, η Εφορεία με τους ειδικούς τεχνίτες της αποκόλλησε υπόλειμμα από ψηφιδωτό δάπεδο με βότσαλα και υποστύλωσε μεταβυζαντινή κρήνη, που κινδύνευε με κατάρρευση μετά τις εκσκαφές.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΑΙΚΗΣ

Ν. Σκιώνη

Παναγία Φανερωμένη

Σύμφωνα με το πρόγραμμα της αναστήλωσης έγιναν οι εξής εργασίες: α) Τοποθετήθηκαν στη στέγη κεραμίδια παλιού τύπου, «λούκια», και επανήλθε η αρχική μορφή στην κάλυψη. β) Αφαιρέθηκαν τα μετόν από την κάλυψη του Ιερού και τοποθετήθηκαν επίσης κεραμίδια παλιού τύπου.

Ουρανούπολη

Πύργος

Έγιναν μικρής έκτασης εργασίες με χρήματα του ΕΟΤ. Συγκεκριμένα, αντικαταστάθηκε ένα σαθρό ξύλινο υποστύλωμα στο εσωτερικό και, μετά την κατασκευή ικριώματος, αφαιρέθηκε ένα ετοιμόρροπο ξύλινο μπαλκόνι και οι σχιστόπλακες της κάλυψής του.

Ν. Ρόδα

Στερεώθηκε παλαιολόγια αμφιπρόσωπη φορητή εικόνα¹⁴ που βρίσκεται στον ενοριακό ναό του Αγίου Νικολάου και παριστάνει στη μία όψη τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα και στην άλλη τη Σταύρωση.

Τορώνη

Παλιοχριστιανική βασιλική Α' (Αγίου Αθανασίου)¹⁵

Μετά το πέρας της ανασκαφής του κεντρικού κλίτους διαπιστώθηκε, ότι τα λίγα υπολείμματα του

13. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 236.

14. Την εικόνα τη μετέφεραν στα Ν. Ρόδα το 1922 από τα Σκουπιά της Μ. Ασίας.

15. Για την ανασκαφή της βασιλικής βλ. παρακάτω.

ψηφιδωτού δαπέδου που είχαν διαφύγει την καταστροφή, κυρίως εξαιτίας διάφορων ταφών, κινδύνευαν με διάλυση, γι' αυτό έγινε αμέσως η συντήρησή τους. Μετά την αποκόλληση και τον καθαρισμό, κρίθηκε απαραίτητο για τη δημιουργία σταθερής υποδομής, επειδή η βασιλική βρίσκεται χτισμένη σε έλος, να γίνει λιθόστρωση, π.χ. 0,30 μ., μετά να κατασκευαστεί η καθαυτό υποδομή, π.χ. 0,10 μ. περίπου, και τέλος να επανατοποθετηθούν τα ψηφιδωτά στη θέση τους. Η αρχική υποδομή του ψηφιδωτού είχε γίνει με ισχνό κονίαμα, κεραμίδια και οπτοπλίνθους. Κάτω από τις ψηφίδες υπήρχε στρώμα με κονίαμα από άμμο και ασβέστη, π.χ. 0,04 μ., και αμέσως μετά ένα λεπτότερο στρώμα, π.χ. 0,02 μ. από το ίδιο κονίαμα. Η επάνω επιφάνειά του ήταν χτυπημένη για να πιάσει το κονίαμα του επάνω στρώματος. Κάτω από το δεύτερο στρώμα κονιάματος υπήρχε μία στρώση με θραύσματα από κεραμίδια και οπτοπλίνθους. Τέλος πρέπει να μνημονευθεί ότι στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους η υποδομή αυτή του ψηφιδωτού πατούσε σε καθαρή άμμο¹⁶.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τορώνη

Η ανασκαφή της χριστιανικής Τορώνης, η οποία διακόπηκε τα έτη 1976 και 1977 συνεχίστηκε πάλι με τη διεύθυνσή μου¹⁷.

Η έρευνα κατά την ανασκαφική περίοδο του 1978 εκτός από τη βασιλική Α' επεκτάθηκε στη Λήκυθο και τη βασιλική Γ'.

Βασιλική Α' (Αγίου Αθανασίου) (Σχ έ δ. 1· Πί ν. 121 α)

Κεντρικό κλίτος: Αφαιρέθηκε το τελευταίο λεπτό 0,08 μ. περίπου, στρώμα και διαπιστώθηκε ότι στο σύνολό του σχεδόν το ψηφιδωτό δάπεδο λείπει· αλλεπάλληλες μεταγενέστερες ταφές στο κεντρικό κλίτος το κατέστρεψαν. Ωστόσο διατηρήθηκαν τα αποτυπώματα του τέμπλου στο κεραμικό κονίαμα του υποστρώματος του δαπέδου, με αποτέλεσμα να γίνει γνωστό το σχήμα της κάτοψης του τέμπλου και δύο μεγάλες μαρμάρινες βάσεις των θωρακίων του να επανατοποθετηθούν στην αρχική τους θέση.

Νάρθηκας (Πί ν. 121 β): Ανασκάφηκε περίπου ως το επίπεδο του δαπέδου του. Μετά το επιφανειακό στρώμα αφαιρέθηκε το στρώμα καταστροφής,

όπου ανάμεσα στα κατακρημνίσματα, διαλυμένα ασβεστοκονιάματα, οικοδομικούς λίθους και θραύσματα οπτοπλίνθων, στρωτήρων κεραμιδιών ανοιχτού βέλους και καλυπτήρων — εντοπίστηκαν οπτοπλίνθοι με το συνδετικό τους κονίαμα. Οι οπτοπλίνθοι αυτοί έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί ορισμένες προέρχονται από τόξα — το κονιάμα τους μειώνεται σταθερά προς το ένα άκρο — και πιστοποιούν, ότι η τοξοδομία του ναού ήταν από πλινθοδομή, ενώ η υπόλοιπη τοιχοδομία και τα θυρώματα είχαν απλή αργολιθοδομή.

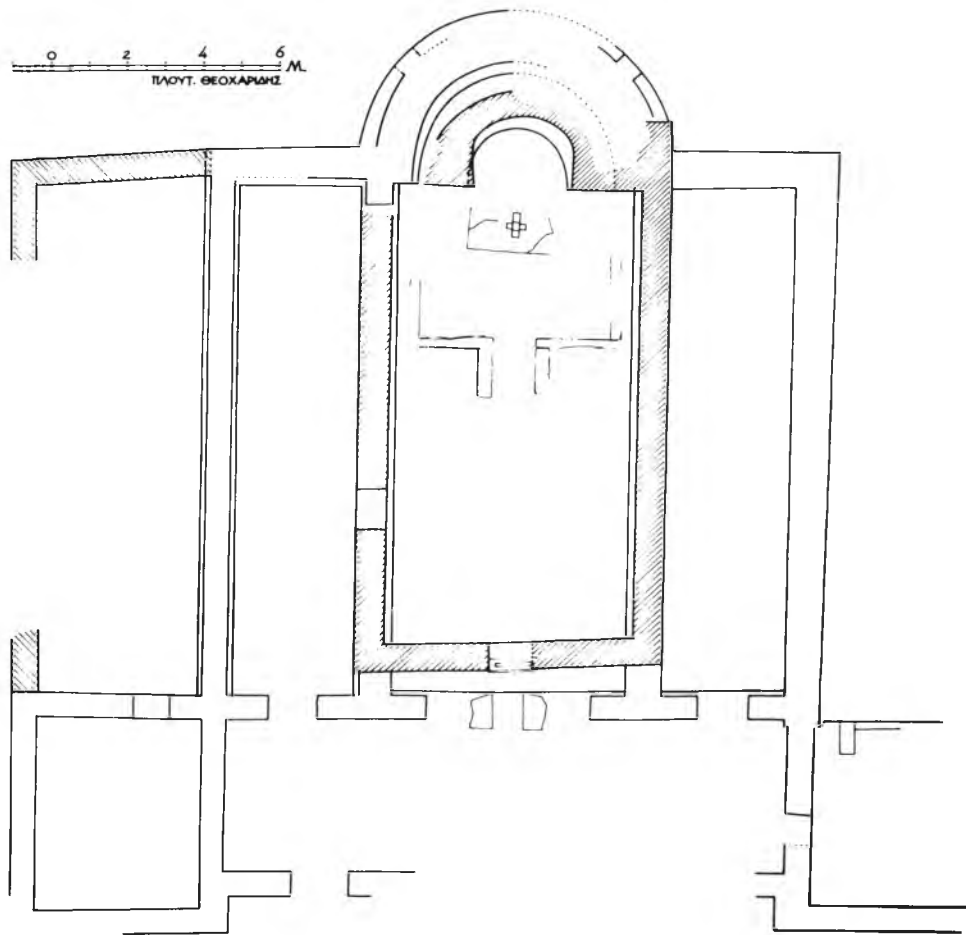
Πλάγια κλίτη: Δοκιμαστικές τομές, μία στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους και μία στην αντίστοιχη θέση του νότιου, με βασική επιδίωξη την εξακρίβωση της στάθμης και του είδους του δαπέδου, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Κάτω από το στρώμα καταστροφής δε βρέθηκε δάπεδο, παρά μόνο χώμα φερτό, καστανοκίτρινο. Στο βόρειο κλίτος η τομή σταμάτησε σε βάθος 0,30 μ. κάτω από τη στάθμη δαπέδου (ως στάθμη δαπέδου λαμβάνεται το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους), ενώ στο νότιο κλίτος προχώρησε σε βάθος 1,40 μ., με σκοπό να ερευνηθεί η στρωματογραφία μέχρι το κάτω άκρο της υποθεμελίωσης του ναού και να εξακριβωθεί η ύπαρξη ή μη κάποιου παλιότερου κτίσματος στην ίδια θέση. Μετά από ένα λεπτό στρώμα, 0,20 μ., από φερτό χώμα, ακολούθησε λιθορριπή, 0,90 μ., χαμηλότερα στρώμα, 0,15 μ., από χώμα και λίθους, μετά 0,15 μ. χώμα και λίγα όστρακα αρχαία και βαθύτερα άμμος και νερό. Η υποθεμελίωση, κατασκευασμένη από απλή αργολιθοδομή με «μόλια» από μικρούς λίθους και θραύσματα οπτοπλίνθων και κεραμιδιών, προχωρεί χαμηλότερα από τη στάθμη του έλους που περιβάλλει το ναό. Έτσι η στάθμη δαπέδου της βασιλικής είναι 1 μ. περίπου ψηλότερα από το έλος και το διάστημα μεταξύ της στάθμης του έλους και του δαπέδου του κτίσματος γεμίζει με τη λιθορριπή και το φερτό καστανοκίτρινο χώμα.

Νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα: Ανασκάφηκε το ανατολικό τμήμα του χώρου που βρίσκεται στα νότια του νάρθηκα και εξακριβώθηκε, ότι πρόκειται για ένα γωνιακό διαμέρισμα, πάρισσο του βορειοδυτικού. Το επιφανειακό στρώμα είχε πάχος 0,40 μ. και ακολούθησε το στρώμα καταστροφής, 0,25 μ. περίπου, με διαλυμένα ασβεστοκονιάματα, λίθους, επίστεγα κεραμίδια και λίγα θραύσματα οπτοπλίνθων. Κάτω από το στρώμα και εδώ δε βρέθηκε δάπεδο, αλλά φερτό χώμα.

Στην ανατολική πλευρά και σε απόσταση 0,70 μ. από το βόρειο τοίχο υπάρχει ένα μικρό τοίχιο, μήκ. 0,85 και πλ. 0,38 μ., το οποίο σχηματίζει ένα μικρό χώρο, όπου βρέθηκαν θραύσματα από μαρμάρινες πλάκες. Μερικά μάλιστα μαρμάρινα κομμάτια έφεραν ιζήματα από υγρά, γεγονός που κάνει πολύ πι-

16. Σχετικά με τη χρήση άμμου στην υποδομή ψηφιδωτών δαπέδων βλ. Γ. Κολέφα, Μελέτη επάνω σε ένα ψηφιδωτό δάπεδο, Αθήνα 1979, σ. 2.

17. Για την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο βλ. ΑΔ 31(1976): Χρονικά, σ. 284.

Σχέδ. 1. Τορώνη. Κάτοψη της βασιλικής του Αγίου Αθανασίου.

θανή την υπόθεση ότι στο χώρο αυτό τοποθετούσαν τη λεκάνη βαπτίσματος.

Βόρειο νεότερο προσκτίσμα: Έγιναν δύο τομές, μία στο ανατολικό και μία στο δυτικό άκρο του χώρου, που βρίσκεται Β. και κατά μήκος του βόρειου κλίτους, και διαπιστώθηκε ότι είναι ένα στενόμακρο διαμέρισμα πολύ νεότερο. Οι τοίχοι του — πρόχειροι λασπότοιχοι — πατάνε σε χώμα που βρίσκεται ψηλότερα από τη στάθμη δαπέδου του ναού και το στρώμα καταστροφής είναι γεμάτο από επίστεγα κεραμίδια τουρκοκρατίας («λούκια»).

Με την ανασκαφή του 1978 ολοκληρώθηκε η

διερεύνηση του κεντρικού κλίτους, έγινε αφαίρεση του στρώματος καταστροφής του νάρθηκα και διαπιστώθηκε η ύπαρξη προσκτίσματος σύγχρονου με τη βασιλική στη νοτιοδυτική γωνία του κτίσματος.

Ο ναός είναι μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα· απολήγει σε ημικυκλική αψίδα και έχει δύο προσκτίσματα, ένα στη βορειοδυτική και ένα στη νοτιοδυτική γωνία. Η αψίδα έχει πάχος 1,50 μ., ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι 0,65 μ. Η διαφορά αυτή του πάχους των τοίχων δηλώνει ότι η αψίδα έφερε χτιστό τεταρτοσφαίριο, ενώ ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας καλύπτονταν με ξύλινη στέγη, όπως συμβαίνει

στις περισσότερες βασιλικές της χερσονήσου του Αίμου¹⁸.

Η τοιχοδομία είναι με λίθους αδρά λαξεμένους και παλιότερα μέλη σε δεύτερη χρήση, από κτίρια της αρχαίας Τορώνης. Εξωτερικά τα αρμοκάλυπτρα είναι πλατιά, επικαλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα των λίθων. Οι άκρες τους είναι δουλεμένες προσεκτικά με το μυστρί, όπως αργότερα κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο συνηθίζεται γενικά στο βορειοελλαδικό χώρο¹⁹.

Στο εσωτερικό οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα και έφεραν τοιχογραφίες. Σώθηκαν μόνο τα κάτω χαμηλά τμήματα από τα κονιάματα και ελάχιστα ίχνη από την τοιχογράφηση.

Από το κεντρικό κλίτος διασώθηκαν τμήματα από το ψηφιδωτό δάπεδο, τα αποτυπώματα της βάσης του τέμπλου, η βάση της Αγίας Τράπεζας και οι βάσεις του τριβήλου και διαπιστώθηκε η ύπαρξη συνθρόνου.

Βασιλική Γ΄

Βρίσκεται εντός των τειχών της αρχαίας Τορώνης. Έγινε καθαρισμός του χώρου από τα επιφανειακά χώματα και αποκαλύφθηκε η κόγχη του αρχικού ναού, ενώ στο εσωτερικό της φάνηκε ένα μικρό λασπόχτιστο κογχάριο που αποτελούσε την ανατολική απόληξη μονόχωρου δρομικού ναυδρίου. Και εδώ, όπως στη βασιλική Α΄ της Τορώνης, τη βασιλική των Μαρτιανών²⁰ και τη βασιλική του Αγίου Γεωργίου Νικήτης²¹, έχτισαν μεταγενέστερα ναύδριο στο κεντρικό κλίτος.

Ληκύθος

Δίδυμη δεξαμενή: Έγινε πρόχειρος επιφανειακός καθαρισμός στις εξωτερικές παρειές των τοίχων και διαπιστώθηκε ότι στην ανατολική πλευρά σχηματίζεται κόγχη. Η έλλειψη κάθε ίχνους από γένεση καμάρας στις επάνω απολήξεις των τοίχων της δεξαμενής κάνει πολύ πιθανή την υπόθεση, ότι η κάλυψη της δεξαμενής ήταν επίπεδη — ξύλινη, επάνω στην οποία είχαν τοποθετήσει κονίαμα και πλάκες — και ότι ο όροφος διαμορφωνόταν σε μονόχωρο δρομικά ναό.

Πεταλόμορφη κόγχη: Βρίσκεται πίσω από τα

ανατολικά πέρατα του τείχους της Ληκύθου, κοντά στο λαιμό της μικρής χερσονήσου.

Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, φάνηκε ένα πρόχειρο νεότερο τοιχάριο και σε μικρό βάθος, 0,30 μ. περίπου, το δάπεδο από πατημένο χώμα του χώρου που ορίζει το τοιχάριο και το νότιο τμήμα της κόγχης. Ταυτόχρονα αποκαλύφθηκε η κορυφή ενός τοίχου, πάχ. 1,20 μ., ο οποίος τέμνει την κόγχη και συνεχίζεται προς Ν., έξω από αυτή. Ο τοίχος είναι σύγχρονος με την κόγχη — έχουν όμοια τοιχοποιία και οι λίθοι δένονται στη θέση που τέμνονται οι δύο κατασκευές — και πιστοποιεί ότι η κόγχη δεν είναι ανατολική απόληξη κάποιου μεγάλου ναού, αλλά τμήμα καμπύλου μιας προγενέστερης οχύρωσης του «φρουρίου» της Ληκύθου.

Συμπεράσματα: Ενώ για την αρχαία Τορώνη οι γραπτές πηγές παρέχουν πολλές πληροφορίες, για την τύχη της πόλης κατά τη χριστιανική περίοδο δεν υπάρχει σχεδόν καμία πληροφορία²². Μόνο από το 14ο αι. και μετά ο χώρος αναφέρεται σε έγγραφα του Αγίου Όρους ως «τόπος», «χειμαδεῖον» και «φραγκόκαστρο». Ωστόσο με τις τελευταίες έρευνες του 1974, 1975 και 1978 εντοπίστηκαν τρεις ναοί, τάφοι και κοσμικά κτίσματα που ανάγονται στην παλαιοχριστιανική εποχή και δείχνουν, ότι κατά την περίοδο αυτή η πόλη εξακολούθησε να ακμάζει και επεκτάθηκε μάλιστα ΒΑ., έξω από τα όρια της αρχαίας Τορώνης. Στην άποψή μας αυτή συνηγορεί το γεγονός, ότι η τρίκλιτη βασιλική Α΄ του Αγίου Αθανασίου και υπολείμματα κοσμικών κτισμάτων είναι εκτός των τειχών της αρχαίας Τορώνης, ενώ δύο άλλοι ναοί, τάφοι παλαιοχριστιανικοί και κορυφές τοίχων κοσμικών κτισμάτων εντοπίστηκαν μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης. Εξάλλου η διαπίστωση ότι στη βασιλική Α΄ του Αγίου Αθανασίου υπήρχε σύνθρονο κάνει πολύ πιθανή την υπόθεση, ότι ο ναός ήταν καθέδρα επισκόπου.

Υπολείμματα από τη μεσοβυζαντινή περίοδο δε βρέθηκαν ακόμη, το φρούριο όμως της Ληκύθου, στη φάση που σήμερα είναι ορατό επάνω από το έδαφος, η δίδυμη δεξαμενή και το πλήθος των βυζαντινών οστράκων πείθουν, ότι τουλάχιστον κατά το 13ο και 14ο αι. ο τόπος και το λιμάνι απέκτησαν πάλι τη στρατηγική τους σημασία.

Η συνέχιση της έρευνας θα φέρει, πιστεύουμε, στο φως και άλλα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά υπολείμματα και θα συμπληρώσει πιθανότατα το ιστορικό κενό από την όψιμη αρχαιότητα ως τη μεταβυζαντινή περίοδο.

18. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 103.

19. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Αθήνα 1979, σ. 158.

20. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 276.

21. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 571-2, Σχέδ. 17 και ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 498, Σχέδ. 11.

22. Βλ. σχετικά ΠΑΕ 1975, σ. 103 κ.ε.

Ν. Σύλλατα

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την ανέγερση της οικοδομής Μαυρόπουλου στο οικόπεδο αριθ. 24 του Ο.Τ. 3 του οικισμού Βεριά²³ της κοινότητας Ν. Συλλάτων Χαλκιδικής εντοπίστηκαν αρχαιότητες, γι' αυτό ακολούθησε ανασκαφική έρευνα²⁴, η οποία απέδωσε τα εξής:

Αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενοι χώροι, εσωτ. διαστ. $7,70 \times 4,95$ μ. ο βόρειος και $7,40 \times 7,25$ μ. ο νότιος, οι οποίοι χωρίζονται με μεσότοιχο και επικοινωνούν μεταξύ τους με άνοιγμα, πλ. 1,30 μ., ενώ ένα δεύτερο άνοιγμα, πλ. 1,80 μ., στο βόρειο τοίχο οδηγεί βορειότερα.

Οι δύο αυτοί χώροι, γενικών εξωτ. διαστ. $15,80 \times 9,50$ μ., φαίνεται πως αποτελούσαν τμήμα μεγάλου κτιρίου, το οποίο εκτεινόταν ανατολικά, και πιθανότατα βόρεια και δυτικά (Πί ν. 121 γ).

Η τοιχοδομία, οι τοίχοι σώζονται σε ύψος από 0,40 περίπου ως 0,90 μ., είναι από αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Σποραδικά ανάμεσα στους λίθους παρεμβάλλονται κομμάτια οπτοπλινθών, ενώ τα θυρώματα στα δύο ανοίγματα είναι χτισμένα με καθαρή πλινθοδομή.

Τα πάχη των τοίχων κυμαίνονται από 0,85-1,35 μ., γεγονός που συνηγορεί θετικά στην υπόθεση, ότι οι δύο χώροι αποτελούσαν τμήμα του ισογείου μεγάλου, διώροφου, πιθανώς δημόσιου, κτίσματος.

Στο νότιο δωμάτιο εντοπίστηκε μεταγενέστερος πρόχειρος λασπότοιχος, που θεμελιώνεται σε επίπεδο 0,20 μ. περίπου ψηλότερα από τη στάθμη δαπέδου του αρχικού κτιρίου.

Το κτίριο, το οποίο μπορεί να αναχθεί στη ρωμαιοκρατία ή την πρώτη παλαιοχριστιανική εποχή, καταστράφηκε από πυρκαγιά, αλλά φαίνεται πως γρήγορα επισκευάστηκε και ξαναχρησιμοποιήθηκε. Στη φάση αυτή έχτισαν το βόρειο θυραίο άνοιγμα. Ακολούθησε δεύτερη καταστροφή από πυρκαγιά, ωστόσο δεν εγκαταλείφθηκε το κτίσμα, γιατί έχτισαν το πρόχειρο τοίχι στο μεγάλο νότιο δωμάτιο και κατασκεύασαν με πατημένο χώμα ενιαίο δάπεδο σ' όλους τους χώρους. Αργότερα, τρίτη πυρκαγιά κατέστρεψε τις νέες κατασκευές.

23. Κατά τις ανασκαφικές έρευνες της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία είχε τον έλεγχο της περιοχής παρατηρήθηκε ότι στην πλειονότητά τους τα ευρήματα στα βορειοανατολικά και δυτικά της γνωστής τούμπας ανάγονται στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εποχή, γι' αυτό από την άνοιξη του 1978 ανέλαβε την παρακολούθηση των εκσκαφών και τη διενέργεια των σωστικών ανασκαφών η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

24. Το σύντομο κείμενο που ακολουθεί βασίζεται στις εκθέσεις των Ι. Ταβλάκη και Ι. Παπαγγέλου, οι οποίοι παρακολούθησαν την ανασκαφική έρευνα.

Στο στρώμα μάλιστα καταστροφής του μεταγενέστερου δωματίου βρέθηκε θησαυρός 26 χάλκινων νομισμάτων του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (865-912). Τα νομίσματα, που πρέπει να ήταν σε θήκη από ύφασμα²⁵, διατηρούνται σε καλή κατάσταση και υποδηλώνουν ότι η καταστροφή του κτίσματος δεν πρέπει να έγινε πολύ μετά την κοπή τους.

Από τα κινητά ευρήματα, εκτός από το θησαυρό των νομισμάτων, βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής της πρώτης φάσης του κτίσματος παλαιοχριστιανικά όστρακα, επίστεγα κεραμίδια και θραύσματα μεγάλου πίθου. Τέλος, πρέπει να μνημονευθεί ότι στα επιφανειακά διαταραγμένα στρώματα υπήρχαν εφουαλωμένα βυζαντινά όστρακα, γεγονός που πιστοποιεί τη συνέχεια της ζωής του οικισμού και κατά τη δεύτερη χιλιετία.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

Μονή Παντοκράτορα

Σκευοφυλάκιο-Εικονοφυλάκιο: Στους δύο συνεχόμενους χώρους όπου εκτίθενται οι φορητές εικόνες έγιναν ορισμένες συμπληρωματικές εργασίες.

α) Ανακαινίστηκαν τα κονιάματα των τοίχων, εμποτίστηκαν με λινέλαιο για να προστατευθούν από την υγρασία της θάλασσας και χρωματίστηκαν. β) Συντηρήθηκαν τα παράθυρα και τα παραθυρόφυλλα.

Μονή Καρακάλου

Συνεχίστηκαν²⁶ και περατώθηκαν οι εργασίες για τη διαρρύθμιση των τριών συνεχόμενων χώρων της ανατολικής κόρδας των κελιών σε σκευοφυλάκιο, εικονοφυλάκιο και βιβλιοθήκη.

α) Κατασκευάστηκαν πλάκες από μπετόν και τοποθετήθηκαν επάνω σ' αυτές νέα ξύλινα δάπεδα. β) Συντηρήθηκαν οι εσωτερικές ξύλινες θύρες επικοινωνίας ανάμεσα στους τρεις χώρους. γ) Τοποθετήθηκαν σιδερένιες εξωτερικές θύρες με ειδικές κλειδαριές ασφαλείας. δ) Έγινε συντήρηση των κονιαμάτων και υδροχρωματισμός. ε) Μετά την οριστική τοποθέτηση των παλιών βιβλιοθηκών και βιτρινών τοποθετήθηκαν σ' αυτές τα χειρόγραφα και τα έντυπα βιβλία. στ) Μεταφέρθηκε ένας σημαντικός αριθμός φορητών εικόνων στο εικονοφυλάκιο (Πί ν. 122 α-β). ζ) Μελετήθηκαν τα προβλήματα έκθεσης κειμηλίων.

Μονή Ιβήρων

Διαρρυθμίστηκε ο χώρος που βρίσκεται πάνω από

25. Βρέθηκαν κατάλοιπα υφάσματος επάνω σε μερικά νομίσματα.

26. Βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 235.

τον εξωάρθηκα του καθολικού και μετατράπηκε σε σκευοφυλάκιο για τα πολύτιμα κειμήλια της μονής. Συγκεκριμένα, στους τρεις συνεχόμενους θολοσκεπείς χώρους αφαιρέθηκαν τα πρόσθετα κακότεχνα ξύλινα στοιχεία, καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα, συντηρήθηκαν οι κάθετοι τοίχοι, οι θόλοι, τα παράθυρα και τα παραθυρόφυλλα και χρωματίστηκαν κατάλληλα όλες οι επιφάνειες.

Στη συνέχεια εννέα προθήκες με κειμήλια που βρίσκονταν σε υγρό και κακοφωτισμένο δωμάτιο στο πίσω μέρος της βιβλιοθήκης διαλύθηκαν, μεταφέρθηκαν στο νέο σκευοφυλάκιο, συναρμολογήθηκαν και εκτέθηκαν σ' αυτές σταυροί, μολυβδόβουλλα, ευαγγέλια με πολυτελείς σταχώσεις, άμφια, κ.τ.λ.

Επίσης η Εφορεία με τους συνεργάτες αρχιτέκτονες Πλ. Θεοχαρίδη, Μ. Πολυβίου και Ν. Χαρκιολάκη και τον πολιτικό μηχανικό Δ. Λεμπίδα, εκτός από την παρακολούθηση όλων των αναστηλωτικών και στερεωτικών εργασιών συνέταξε μελέτες που αφορούν το Άγιον Όρος: η μελέτη της

πλατείας στάθμευσης αυτοκινήτων στις Καρυές, του αντιπροσωπείου της μονής Εσφιγμένου, του ναού του Αγίου Βλασίου και του μαγειρείου της μονής Μεγίστης Λαύρας, των πύργων εισόδου της μονής Ξενοφώντα, επέκτασης της καλύβας των Θωμάδων στη Μικρή Αγία Άννα κ.ά. και αποτύπωσε διάφορα μνημεία (πύργος Ν. Σκήτης, οχυρωματικός παραθαλάσσιος πύργος μονής Καρακάλου, καμένη πτέρυγα μονής Ξηροποτάμου κ.ά.).

Παράλληλα οι συνεργάτες αρχαιολόγοι Λ. Τόσκα-Ζαχάρωφ, Ι. Ταβλάκης και Ι. Παπάγγελος, με την καθοδήγηση του υπογραφομένου, συνέχισαν το έργο της τεκμηρίωσης των μνημείων και κειμηλίων του Αγίου Όρους και της Χαλκιδικής. Συγκεκριμένα συνέχισαν την αποδελτίωση των Actes των μονών, συμπλήρωσαν το φωτογραφικό αρχείο και κατέγραψαν σε ειδικά δελτία φορητές εικόνες και άλλα κειμήλια των μονών Χελανδαρίου, Κουτλουμουσίου και Καρακάλου.

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά το έτος 1978 υπό την εποπτεία της Εφόρου Αρχαιοτήτων Μαρίας Σιγανίδου, εργάστηκαν οι επιστημονικοί βοηθοί Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Κ. Τζακάλου-Τζαναβάρη, Α. Χατζηδήμου, Π. Παλαιοπάνου, Σ. Νικολαΐδου και η αρχιτέκτονας Α. Ξεναρίου.

Έδεσσα

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 171, οικόπεδο Χρ. Τζιόγα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν και ερευνήθηκαν εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι ακτέριστοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ανασκάφηκαν επίσης έξι τάφοι λακκοειδείς λαξευτοί στο βράχο με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Οι τάφοι ήταν ορθογώνιοι λάκκοι συνήθως με περιχέλιωμα, καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχαν διπλές ταφές χωρίς κτερίσματα.

Ακόμη βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι λαξευτοί τάφοι, καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Πρώιμοι χριστιανικοί χρόνοι.

Οδός Προύσσης (Ο.Τ. 252α, οικόπεδο Γ. Παρίσκου-Δ. Παλημάνη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν 12 τάφοι, λακκοειδείς λαξευτοί στο βράχο, καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Οι ταφές είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α. και βρέθηκαν ταραγμένες γιατί οι τάφοι ξαναχρησιμοποιήθηκαν. Ένα εφωλωμένο βυζαντινό όστρακο ήταν το μοναδικό εύρημα.

Οδός Αμύντα (Ο.Τ. 193, οικόπεδο Σ. Πίγκα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου υπόγειος λαξευτός μονοθάλαμος τάφος με προσανατολισμό από Ν. προς Β. Ο δρόμος του τάφου δεν ερευνήθηκε γιατί βρίσκεται κάτω από τα θεμέλια γειτονικού σπιτιού. Το ανατολικό τμήμα και η οροφή του τάφου καταστράφηκαν από τον εκσκαφέα με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διαπιστωθεί αν υπήρχε κλίση, όπως στο δυτικό τμήμα του. Η οροφή του τάφου όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα της δυτικής και νότιας πλευράς σχημάτιζε καμάρα. Η είσοδος του τάφου που πλαισιωνόταν με δύο παραστάδες λαξευμένες στο βράχο κλείστηκε μετά την ταφή με μια σειρά από πλάκες γκριζού σχιστολίθου και στη συνέχεια χτίστηκε με αργούς λίθους.

Ο νεκρός ήταν στραμμένος προς Β. Γύρω από το σκελετό βρέθηκαν σιδερένια καρφιά με ίχνη ξύλου από το φορείο. Πλάι στο κεφάλι του νεκρού βρέθη-

κε σπασμένος άβαφος αμφορέας. Πλησίον της λεκάνης βρέθηκαν άωτο σκυφίδιο, το πόμα μιας ξύλινης πυξίδας, και πήλινο μυροδοχείο. Τα αγγεία χρονολογούν τον τάφο στην ελληνιστική εποχή.

Στα ΒΑ. του λαξευτού τάφου εντοπίστηκε πηγάδι κυκλικής διατομής λαξευμένο στο βράχο. Το πηγάδι έχει διάμετρο 0,85-0,90 και βάθος 4,70 μ. Στα τοιχώματα του πηγαδιού υπήρχαν επτά μικρά λαξεύματα που βοηθούσαν την κατάβαση. Τα ευρήματα ήταν κυρίως τούρκικα όστρακα και κομμάτια κεραμιδιών.

Οδός Εγνατία (Ο.Τ. 247, οικόπεδο Π. Σιανόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Πρώιμοι χριστιανικοί χρόνοι.

Οδός Εγνατία (Ο.Τ. 193, οικόπεδο Γ. Συμεωνίδη)

Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα τάφοι κιβωτιόσχημοι λαξευμένοι στο βράχο με φορά από Δ. προς Α. Οι περισσότεροι ήταν πολύ καταστραμμένοι και ακτέριστοι. Τα μόνα ευρήματα ήταν ένα χάλκινο βραχιόλι και τμήμα από την αιχμή σιδερένιου δόρατος.

Οδός Αρχελάου και Βουλγαροκτόνου (Ο.Τ. 169, οικόπεδο αδελφών Γάτσου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκε καμαροσκέπαστος τάφος λαξευμένος στο βράχο με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Η καμάρα, χτισμένη με πωρολίθους δεν καταλαμβάνει όλο το μήκος του τάφου, αλλά αφήνει άνοιγμα για την κάθοδο στον τάφο, με υποτυπώδη σκαλοπάτια. Το δάπεδο, όπως και η είσοδος του τάφου, ήταν επιστρωμένο με πήλινες πλάκες διακοσμημένες με τύπους δακτύλων χιαστί.

Η σχιστολιθική καλυπτήρια πλάκα είχε στο πάνω μέρος της δύο σιδερένιους κρίκους, στερεωμένους με μολύβι για να διευκολύνεται το άνοιγμα του τάφου. Εσωτερικά τα τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με άσπρο κονίαμα. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν: μήκος 2,15, πλάτος 1,23-1,33, μεγ. ύψος 1,56 μ. Οι ταφές ήταν πολλές και ακτέριστες. Βρέθηκε μόνο ένα χρυσό σκουλαρίκι. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Κοντά στον τάφο αυτόν αποκαλύφθηκε παρόμοιος ημικαταστραμμένος, επιχρισμένος εσωτερικά με άσπρο κονίαμα. Σώζονται τα σκαλοπάτια καθόδου. Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι: μήκος 2,23-2,30, πλάτος 1,13 μ. Στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, αρκετά καταστραμμένος, λαξευμένος στο βράχο.

Οδός Κιουταχείας (Ο.Τ. 245β, οικόπεδο Ε. Καράχατζη)

Βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, λαξευμένος στο βράχο, καλυμμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Πρώιμοι χριστιανικοί χρόνοι.

Οδός Μοναστηρίου (Ο.Τ. 174, οικόπεδο αδελφών Λυμπάρη - αδελφών Χατζηαντωνιάδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν οχτώ τάφοι λακκοειδείς λαξευτοί στο βράχο, καλυμμένοι με πλάκες και ένας κεραμοσκεπής. Κτερίσματα δεν υπήρχαν. Πρώιμοι χριστιανικοί χρόνοι.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ**Μαργαρίτα**

Στο νοτιοανατολικό άκρο του χωριού, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών για την ύδρευση του χωριού λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 2,45, πλ. 0,80 και βάθ. 0,82 μ. Ο τάφος είχε προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. και καλυπτόταν με μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 2,85 × 1 μ. Τα πλευρικά τοιχώματα του λαξεύματος και η κάτω επιφάνειά του ήταν επενδυμένα με ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος ύπτια με το κεφάλι στη νοτιοανατολική γωνία. Κτερίσματα δεν υπήρχαν. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

Άλωρο Αλωπίας

Στα νοτιοανατολικά του χωριού και στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, εντοπίστηκε υπόγειος μονοθάλαμος λαξευτός τάφος που η είσοδος του ανοιγόταν στη μέση του κάθετα λαξευμένου βράχου σε σχήμα έλλειψης. Ο δρόμος του τάφου είχε μήκος 3,75, πλάτος 1-1,45 μ. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκε πεσμένη πέτρα, διαστ. 1 × 0,70 × 0,20 μ., που πιθανόν έφραζε την είσοδο. Αριστερά και δεξιά της εισόδου αποκαλύφθηκαν δύο θρανία, διαστ. 0,30 × 1,80 × 0,30 και 0,70 × 1,60 × 0,30 μ. αντίστοιχα. Ένα τρίτο θρανίο, διαστ. 1,10 × 0,70 × 0,40 μ. υπήρχε στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς, ενώ στη βορειοδυτική γωνία ήταν λαξευμένο ένα ορθογώνιο τραπέζι, διαστ. 0,30 × 0,30 × 0,30 μ. Το ύψος του τάφου ήταν 1,70 μ. Οστά του νεκρού βρέθηκαν μαζί με μια χάλκινη πόρπη, κομμάτια μυροδοχείου και κομμάτια από πήλινο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής στην επίχωση του δρόμου του τάφου. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Πέλλα**Ανατολικό νεκροταφείο**

Συνεχίστηκε κι αυτό το χρόνο η έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, με την επέκταση της τομής που χαραχτηκε το 1977 στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν δε-

κατρείς κιβωτιόσχημοι λαξευτοί στο βράχο τάφοι, οχτώ κεραμοσκεπείς και ένας ταφικός αμφορέας που περιείχε καύση.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ. και ήταν ορθογώνιοι λάκκοι, των οποίων οι διαστάσεις ποικίλλουν, μήκ. 0,80-2,25, πλ. 0,65-1,15 και βάθ. 0,70-1,50 μ. Μόνο μερικών τάφων σώζονται οι καλυπτήριες πλάκες. Το περιχέλιωμα έχει πλάτος 0,18-0,70 μ. με τρία σκαλοπάτια σε μια περίπτωση. Λάκκοι προσφορών υπάρχουν μόνο σε δύο τάφους. Ο βράχος των τοιχωμάτων των τάφων είναι σαθρός, σε μια περίπτωση το τοίχωμα είναι ενισχυμένο με ορθογώνια πέτρινη πλάκα. Στους περισσότερους τάφους οι ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες. Στους τάφους βρέθηκαν ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, οινοχοϊσκες με κόκκινο γάνωμα στο πάνω μέρος του σώματος, μυροδοχεία, λυχνάρια, μελαμβαφή και άβαφα, σκυφίδια, πήλινο κώθωνας με χρωματιστές ταινίες, κομμάτια ερυθρόμορφης πελίκης με παράσταση αμαζονομαχίας, γυναικείες προτομές, ειδώλια πτηνών, καθιστών γυναικείων μορφών, καθιστού τραγόμορφου σατύρου (Πί ν. 123 α-β), γυάλινα μυροδοχεία, κομμάτια γυάλινων αλαβάστρων, χάλκινοι δίσκοι κατόπτρων, χάλκινες στλεγγίδες, ένα χάλκινο κράνος και μολύβδινες πυξίδες. Ορθογώνια πλάκα, διαστ. 0,43 × 0,36 μ., με επιγραφή *ΒΟΙΑ* βρέθηκε στην επίχωση ενός τάφου.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι καλύπτουν μικρά λακκοειδή λαξεύματα με καύσεις, έχουν διεύθυνση Α.-Δ. και μήκος 1-1,70, πλάτος 0,60-0,80 μ. (Πί ν. 123 γ). Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν βολβόσχημα μυροδοχεία, ακέραιες οινοχοϊσκες, ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, σκυφίδια, πήλινα ειδώλια ζώων, φτερωτών ερώτων σε ζώα, χάλκινο ταινιωτό βραχιόλι.

Η έρευνα σταμάτησε αυτό το χρόνο με τον εντοπισμό ενός αποθέτη λαξευμένου στο βράχο, σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στην επίχωση του οποίου βρέθηκαν πλήθος άβαφων και μελαμβαφών οστράκων ή με κόκκινο γάνωμα αγγείων (οινοχών, φιαλών, κανθάρων, σκυφιδίων, κ.τ.λ.).

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο σπίτι με τα κονιάματα του τετραγώνου 2, του τομέα IV, μέρος του οποίου είχε έρθει στο φως το 1974 και άρχισε να ανασκάπτεται συστηματικά από το 1976. Κατά την ανασκαφική αυτή περίοδο ερευνηθήκαν χώροι του βόρειου, νότιου και δυτικού τμήματος του σπιτιού καθώς και η κεντρική περίστυλη αυλή με τις τέσσερις στοές.

Προς Ν. του χώρου 3 που είχε ερευνηθεί το 1976 μέχρι την εμφάνιση του στρώματος καταστροφής

χαράχτηκε νέα τομή η οποία περιελάμβανε στο πλάτος της και τη δοκιμαστική τομή του 1976, που σκοπό είχε την αποκάλυψη του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του σπιτιού. Μετά την εμφάνιση του στρώματος καταστροφής, το οποίο εκτεινόταν ενιαία στους δύο χώρους, ο χώρος 3 και η νέα τομή ερευνήθηκαν μαζί. Τα περισσότερα κεραμίδια, κυρίως λακωνικού τύπου (ελάχιστα ήταν τα δείγματα κορινθιακών καλυπτήρων), είχαν σε μεγάλο ποσοστό κόκκινο επίχρισμα και πολλά έφεραν σφραγίδες: ΠΕΛΛΗΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ, κτλ. Μεταξύ των κεραμιδιών του στρώματος βρέθηκαν διάσπαρτα και κομμάτια κονιαμάτων διάφορων χρωμάτων και πάχους, που αφαιρέθηκαν από το συνεργείο συντήρησης, καθώς και διαλυμένα πλιθιά των τοίχων.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής ορίστηκε στη βορειοανατολική γωνία του σπιτιού ένας μεγάλος χώρος, διαστ. 12×7 μ. (Πί ν. 123 δ), που κατελάμβανε σε μήκος το μισό τμήμα της βόρειας πλευράς του σπιτιού.

Τμήματα σχετικά συμπαγούς στρώματος από λατύπη που διατηρούνταν στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, στο νότιο τμήμα και κυρίως στη μέση γύρω από τετράγωνη δουλεμένη πέτρα αποτελούσαν υπόστρωμα του δαπέδου. Η διαφορά στάθμης του στρώματος καταστροφής και του υποστρώματος του δαπέδου σε σχέση με το θεμέλιο του δυτικού τοίχου οφείλεται ίσως στην υποχώρηση του υποστρώματος από τα νερά της βροχής.

Προς Δ. του βορειοανατολικού δωματίου βρέθηκαν δύο στενοί χώροι, διαστ. $2,50 \times 6,50$ και $2,90 \times 6,50$ μ. Ο πρώτος χώρος από Α. με διαχωριστικό τοίχο περίπου στη μέση χωρίζεται σε δύο μικρότερους χώρους, μήκ. 3 μ. Ο δεύτερος κατά σειρά στενός χώρος περιορίζεται από Ν. από δύο τοίχους διαφορετικών χρονικών περιόδων, όπως και το προς Δ. δωμάτιο με τα κονιάματα (χώρος Ι). Ο βορειότερος και παλιότερος από αυτούς τους τοίχους που συνεχίζεται και στο γειτονικό δωμάτιο, προς Α., είναι χτισμένος με επιμήκεις καλά δουλεμένους σε β' χρήση μερικοί από τους οποίους είχαν και αναθύρωση.

Ο δυτικός τοίχος του γωνιακού βορειοανατολικού δωματίου, πλ. 0,60-0,65 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 14,5 μ. και είναι χτισμένος με μεγάλους ορθογώνιους δουλεμένους δόμους, στο νότιο μισό και με σειρές από επιμήκεις και ορθογώνιους δόμους στο βόρειο μισό. Επάνω του εδράζεται πολύ καλά δουλεμένο κατάφλι, διαστ. $1,75 \times 0,65 \times 0,25$ μ. Έχει ταινία, ύψ. 0,12 μ., δύο κυρτά κυμάτια και ένα κοίλο και δεύτερη ταινία 0,07 μ. Στην επάνω επιφάνειά του διατηρούνται τόρμοι, διαστ. $0,20 \times 0,10 \times 0,02$ μ. Το κατάφλι οδηγεί από την ανατολική στοά στο βορειοανατολικό δωμάτιο.

Στην ανατολική παρειά του δυτικού τοίχου δια-

τηρείται άσπρο χοντρό κονίαμα στη θέση του. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 0,55 μ.

Ο βόρειος τοίχος του βορειοανατολικού δωματίου, πλ. 0,65-0,90 μ., είναι χτισμένος με διάφορων μεγεθών αργούς κυρίως λίθους και διατηρείται σε ύψος 0,20-0,40 μ.

Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος, πλ. 0,90 μ., αποκαλύφθηκε 0,80-1 μ. δυτικότερα, πιο μέσα, από τον τοίχο που είχε βρεθεί στη δοκιμαστική τομή του 1977 και είχε θεωρηθεί ως εξωτερικός τοίχος του σπιτιού. Είναι χτισμένος με τετράγονους και επιμήκεις δουλεμένους ασβεστολιθικούς δόμους διάφορων μεγεθών και διατηρείται σε ύψος 0,20-0,55 μ. Ο δεύτερος τοίχος, του οποίου οι περισσότερες πέτρες είναι πεσμένες, είναι θεμελιωμένος επάνω σε χώμα σε ψηλότερο επίπεδο και διατηρείται σε ύψος 0,20-0,40 μ. (Πί ν. 123 δ).

Σε απόσταση 6,40 μ. από τα βόρεια όρια του σπιτιού και 0,24 μ. χαμηλότερα από το υπόστρωμα του δαπέδου του βορειοανατολικού δωματίου εμφανίστηκε τοίχος παλιότερος των άλλων τοίχων του δωματίου χτισμένος με διάφορων μεγεθών ακανόνιστες πέτρες, πλ. 0,60 μ., που συνεχίζει τον παλιότερο από τους δύο νότιους τοίχους του χώρου Ι, και του στενού χώρου στα ανατολικά του. Στην ίδια, παλιότερη, φάση του βορειοανατολικού δωματίου ανήκουν και τρεις ακόμη τοίχοι, που αποκαλύφθηκαν προς Ν. του προηγούμενου, πλ. 0,60-0,90 μ., και σχηματίζουν Η. Επάνω σε τοίχο της παλιότερης αυτής φάσης, ίδιας κατασκευής, εδράζεται και ο νότιος τοίχος του χώρου 3, πλ. 0,50 μ., που είναι χτισμένος με γωνιασμένους επιμήκεις δόμους και διατηρείται σε ύψος 1 μ. Στρώμα καταστροφής με κομμάτια κονιαμάτων που εμφανίστηκαν στα νότιά του, έμειναν στη θέση τους για να καθαριστούν και να αφαιρεθούν από το συνεργείο συντήρησης.

Για τη διαπίστωση στρωματογραφικά της παλιότερης φάσης του σπιτιού χαράχτηκαν στο χώρο τομές κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του δυτικού τοίχου (Α, Β), της δυτικής παρειάς του ανατολικού εξωτερικού τοίχου (Δ) και μεταξύ των τοίχων της παλιότερης φάσης στο νότιο τμήμα του δωματίου (Γ). Στις τομές παρατηρήθηκε απόλυτη σχεδόν ομοιομορφία στρωμάτων. Μέχρι 1,80-1,90 μ. το χώμα ήταν ανοιχτό καστανό με λίγα σχετικά ευρήματα. Μετά άρχισε να γίνεται γκρίζο, παρατηρήθηκε λεπτό στρώμα στάχτης και στη συνέχεια μαύρο χώμα με κάρβουνα με κομμάτια κεραμιδιών και πλίνθων και πλήθος οστράκων άβαφων και μελαμβαφών του 4ου αι. π.Χ. Το στρώμα αυτό στην τομή Α ερευνήθηκε σε βάθος 2,60 μ. και στην τομή Β μέχρι βάθος 3,33 μ. Στη δυτική παρειά των δύο τομών μπορούμε να παρακολουθήσουμε την παλιότερη φάση του δυτικού τοίχου του βορειοανατολικού δωματίου με αργολιθοδομή, επάνω στην

οποία εδράζεται ο νεότερος τοίχος. Επέκταση της τομής Α προς Β. και έως το βόρειο τοίχο του δωματίου δεν έδωσε τις ίδιες στρωματογραφικές ενδείξεις. Μέχρι 2,25 μ. δε διαπιστώθηκε το μαύρο με στάχτες και πλούσιο σε ευρήματα στρώμα ούτε και παλιότερη φάση του τοίχου. Εδώ ο δυτικός τοίχος ήταν θεμελιωμένος επάνω σε κιτρινωπό χόμα γεγονός που δείχνει ότι η παλιότερη φάση του σπιτιού προς Β. είχε περιορισμένη έκταση. Οι δύο άλλες τομές ερευνήθηκαν μέχρι βάθος 3,50 και 3,15 μ. Στη βόρεια παρειά της τομής Δ φάνηκαν ανεστραμμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς.

Μετά από αυτά καταλήξαμε στο γενικό συμπέρασμα ότι η παλιότερη φάση του σπιτιού του 4ου αι. π.Χ. ήταν περιορισμένη από Β., και ότι για τη νεότερη φάση χρησιμοποιήθηκαν οι παλιοί τοίχοι στις περιπτώσεις που ερευνήσαμε. Η έρευνα θα συνεχιστεί το 1979. Στο βορειοανατολικό δωμάτιο βρέθηκαν τμήματα πέτρινων κίωνων και επιστέψεων παραστάδων, κομμάτι μαρμάρινου επικράνου, κομμάτι μαρμάρινης φιάλης και μαρμάρινου περιρραντηρίου και κομμάτι πήλινης σίμης και ανθεματών ακροκεράμων. Δύο πέτρινα δωρικά κιονόκρανα βρέθηκαν στο στενό χώρο, ανατολικά του χώρου Ι.

Κατά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο του 1978 η έρευνα επεκτάθηκε προς τα δυτικά και είχε ως συνέπεια την αποκάλυψη της κεντρικής περιστύλης αυλής με τις στοές, των δυτικών δωματίων, και του τοίχου της νότιας στοάς.

Η αυλή σχεδόν τετράγωνη έχει διαστάσεις 8,60 × 9,90 μ. Ο βόρειος, ο δυτικός και ο ανατολικός στυλοβάτης από καλά δουλεμένους ασβεστολιθικούς δόμους, πλ. 0,65 μ. Διαπιστώθηκαν οι θέσεις των κίωνων επάνω στους στυλοβάτες. Στο βόρειο στυλοβάτη ήταν στημένοι τέσσερις κίονες που απείχαν μεταξύ τους 2,50 μ. Στο δυτικό στυλοβάτη πέντε κίονες σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους. Οι κίονες δωρικού ρυθμού, διαμ. βάσ. 0,53, μέχρι ύψος 1,20 μ. είχαν *facettes* και από κει και πάνω ραβδώσεις. Η διαμόρφωση των κίωνων γινόταν με κονίαμα (Π ί ν. 124 α). Ο πυρήνας εσωτερικά είναι από ντόπια ασβεστολιθική πέτρα, κατά κανόνα αρράβδωτος, σε μερικές όμως περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν ως πυρήνες σφόνδυλοι από παλιότερους ραβδωτούς κίονες. Σε μερικά σημεία όπως στη βορειοανατολική και βορειοδυτική γωνία του στυλοβάτη, βρέθηκε στη θέση του το περίβλημα από κονίαμα, πάχ. 0,015 και ύψ. 0,10 μ., ενώ ο πέτρινος πυρήνας είχε αφαιρεθεί.

Ια κιονόκρανα είχαν ή ανάγλυφες ραβδώσεις στο υποτραχήλιο ή ήταν αρράβδωτα και οι ραβδώσεις αποδίδονταν με κονίαμα (Π ί ν. 124 β).

Πέτρινος ανοιχτός αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,50 μ., περιτρέχει το περιστύλιο. Μέσα στην αυλή

και κοντά στους στυλοβάτες βρέθηκαν κεραμίδια του στρώματος καταστροφής από τις στέγες των στοών και αρκετές μαύρες και άσπρες ψηφίδες.

Μέσα στην αυλή και σε απόσταση 2 μ. από το δυτικό στυλοβάτη και 2,60 μ. από το βόρειο στυλοβάτη αποκαλύφθηκε χτιστή, σχεδόν τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 1,80 × 2,30 μ., πιθανόν βάση βωμού. Τμήμα πέτρινης ελικωτής επιστεφης που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της βάσης προέρχεται ίσως από τη διακόσμηση του βωμού. Στην αυλή βρέθηκε πέτρινο δωρικό κιονόκρανο και τμήμα πέτρινου ημικίονα. Η έρευνα των στοών, που έχουν πλάτος 3 (δυτική, ανατολική) και 3,60 μ. (βόρεια) προχώρησε μέχρι τον καθαρισμό του στρώματος καταστροφής. Στη βορειοδυτική γωνία της βόρειας στοάς διαπιστώθηκε δάπεδο από όρθια κομμάτια κεραμιδιών μέσα σε κουρασάνι.

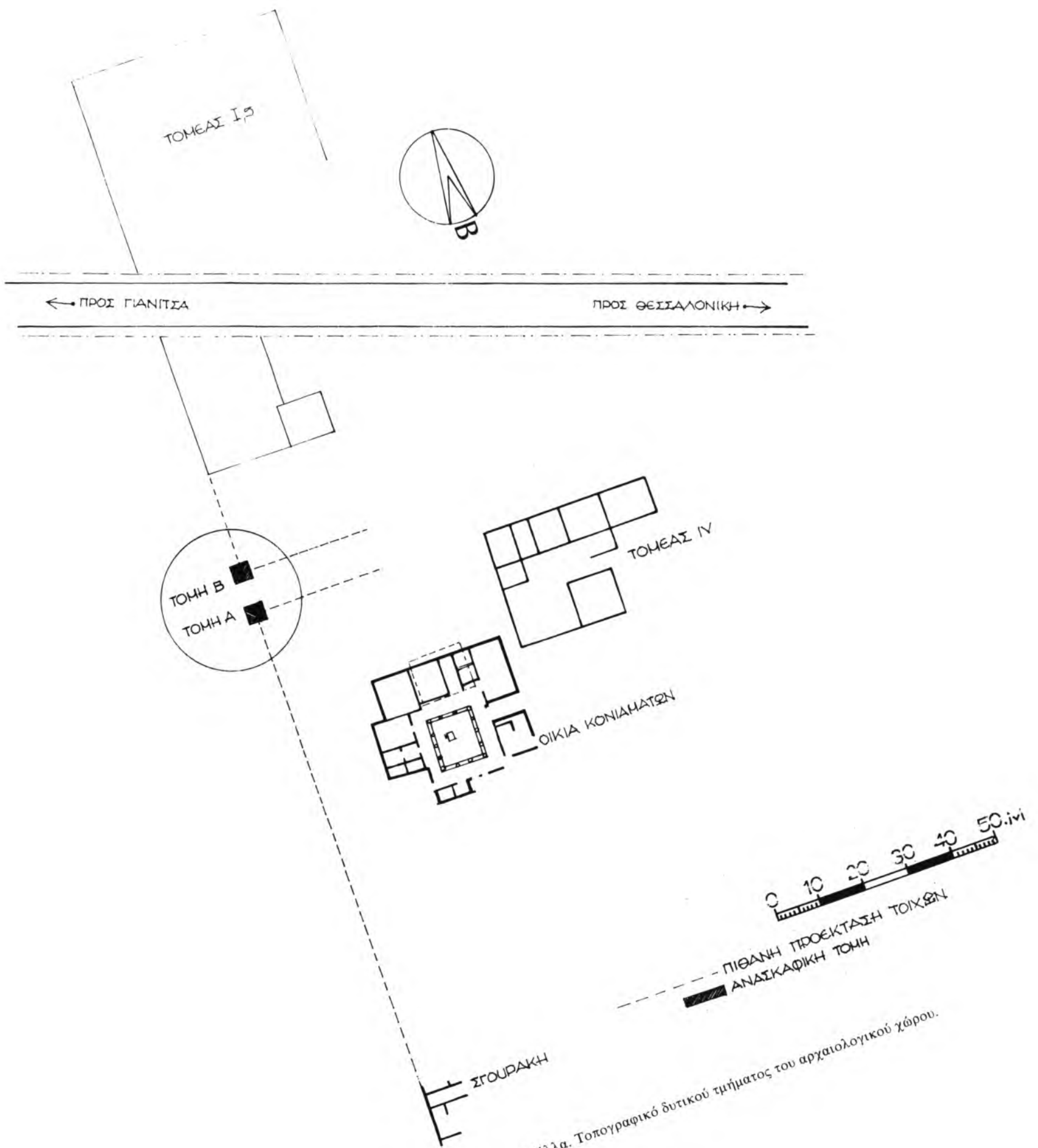
Ο τοίχος της δυτικής στοάς, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ., έχει πλάτος 0,50 μ. και είναι χτισμένος με αργούς λίθους. Στο νότιο άκρο του γωνιάζει μέσα στη στοά. Στον τοίχο εδράζονται δύο κατώφλια, σε απόσταση 3,20 μ. μεταξύ τους, που οδηγούν από τα δυτικά δωμάτια στη στοά. Τα κατώφλια έχουν διαστάσεις 1,50 × 0,60 μ. και 1,55 × 0,60 μ. Επίσης αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ορίζουν τα δυτικά δωμάτια του σπιτιού. Το πρώτο δωμάτιο από Β. έχει μεγ. πλάτος 5,90 μ., και δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη το δυτικό του όριο. Το δεύτερο κατά σειρά δωμάτιο έχει πλάτος 3 μ. και χωρίζεται με διαχωριστικό τοίχο σε δύο χώρους. Προς Ν. των δωματίων αυτών παρουσιάστηκαν τοίχοι κακής κατασκευής και τμήμα δαπέδου από κομμάτια κεραμιδιών με στρώμα από κουρασάνι και χαλίκια επάνω τους.

Με την επέκταση της έρευνας προς Ν. και ως τη νότια περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου φθάσαμε ως το στρώμα καταστροφής της νότιας στοάς. Διασώθηκαν ενδείξεις του νότιου τοίχου της.

Τομέας Ι, τετράγωνο 5 - τομέας ΙV, τετράγωνο 2 (Σ χ έ δ. 1)

Στα νότια του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών και στα δυτικά των μεταλλικών αποθηκών του αρχαιολογικού χώρου χαράχτηκαν τομές με σκοπό την αποκάλυψη των ακριβών ορίων του τετραγώνου 2, του τομέα ΙV, στο οποίο ανήκει το σπίτι με τα κονιάματα και του τετραγώνου 5 του τομέα Ι, όπου ανήκει το σπίτι με τα ψηφιδωτά δάπεδα του κυνηγιού του ελαφιού, της αρπαγής της Ελένης και της Αμαζονομαχίας.

Οι τομές ανοίχτηκαν στην ίδια ευθεία, στην πιθανή θέση του δυτικού εξωτερικού τοίχου των τετραγώνων, και έδωσαν τα στοιχεία που αναζητούσαμε. Στη βορειότερη τομή εντοπίστηκε σε βάθος 0,20-0,50 μ. η νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του θεμελίου

Σχέδ. 1. Πέλλα. Τοπογραφικό δυτικού τμήματος του αρχαιολογικού χώρου.

του δυτικού εξωτερικού τοίχου του τετραγώνου 5 του τομέα I, με λίγα λείψανα του τοιχοβάτη του.

Έγινε ακόμη καθαρισμός του δυτικού εξωτερικού τοίχου του νότιου σπιτιού του τετραγώνου 5, του τομέα I, πλ. 0,50 μ., και μέχρι τα νότια όρια του κεντρικού σπιτιού του ίδιου τετραγώνου. Ο τοίχος σε ορισμένα σημεία σώζει διπλή σειρά δόμων. Ο καθαρισμός του τοίχου έδωσε πλήθος οστράκων, κομμάτια πήλινης ανάγλυφης σίμης, κορινθιακούς στρωτήρες.

Στη νοτιότερη τομή εντοπίστηκε τοίχος καλής κατασκευής με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,40, μήκ. 1,10 μ., και κεραμίδια στρώματος καταστροφής. Το τμήμα του τοίχου αυτού πρέπει να ανήκε στον εξωτερικό τοίχο του τετραγώνου 2 του τομέα IV.

Μετά την ενοποίηση των δύο τομών ανασκάφηκε τμήμα του δρόμου μεταξύ των δύο τετραγώνων μέχρι βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το κυριότερο εύρημα ήταν λαβή χάλκινου αγγείου.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Λάκκα Γιαντισών

Τμήμα επιτύμβιας στήλης ρωμαϊκών χρόνων. Σώζεται ο κορμός μορφής και το κεφάλι άλλης (αριθ. 279 Αρχαιολογικής Συλλογής Έδεσσας).

Βέροια

Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 219, οικόπεδο Ηλιάδη)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου, εμβαδού 260 τ.μ., για την κατασκευή θεμελίων ήρθαν στο φως εκτεταμένα ερείπια αρχαίων κτιρίων. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες που ακολούθησαν, αποκαλύφθηκαν σε επάλληλες φάσεις ερείπια που αρχίζουν από τα υστεροελληνιστικά χρόνια και φθάνουν στα ύστερα ρωμαϊκά, σε τέσσερις κυρίως φάσεις.

Σε πρώτη φάση αποκαλύφθηκαν λείψανα υστεροελληνιστικού κτιρίου άγνωστης μορφής και προορισμού από το οποίο σώζονται σε μικρό ύψος τοίχοι στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι κατά τον τυπικό τρόπο της εποχής με επάλληλους δόμους από καλοδοιευμένους παρολίθους χωρίς συνεκτικό κονίαμα.

Εκτεταμένο κτίριο με μωσαϊκά δάπεδα κατασκευάζεται επάνω στα ερείπια του ελληνιστικού κτιρίου το οποίο και αγνοεί. Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου διακρίνεται ευρύχωρη αίθουσα με ψηφιδωτά δάπεδα από πολύχρωμες κομμένες ψηφίδες. Από το ψηφιδωτό σώζεται πλαίσιο με σύνθετο μαιάνδρο (Πίνακας 124 γ), στην εξωτερική πλευρά ζώνη από άσπρες ψηφίδες με μαύρους ρόμβους, και εσωτερικά του πλαισίου με το μαιάνδρο, στο ανατολικό άκρο ένα τετράγωνο διάχωρο που με τεμνόμενες ευθείες σχηματίζει άσπρα και μαύρα τρίγωνα. Ο υπόλοιπος χώρος καλύπτεται από τετραγωνίδια με παρα-

στάσεις αντικειμένων γεύματος. Η σύνθεση αυτή περιβάλλεται από ζώνη με κόσμημα φυτικό ανάμεσα στο οποίο διακρίνουμε σκηνή κυνηγιού (Πίνακας 125 α) (σκύλος, λαγός και πουλιά). Στη γωνιά της σύνθεσης, όμορφη γυναικεία φτερωτή μορφή (Πίνακας 125 β). Το ψηφιδωτό αυτό καλής τέχνης ανήκει στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Στενόμακρη αίθουσα που ανήκει στην ίδια φάση διακρίνουμε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου. Το εξωτερικό πλαίσιο του ψηφιδωτού του είναι το ίδιο με το εξωτερικό πλαίσιο με τους ρόμβους του προηγούμενου δωματίου, ενώ η υπόλοιπη διακόσμηση περιορίζεται σε πολύχρωμα γεωμετρικά σχέδια (Πίνακας 125 γ).

Γωνία άλλης αίθουσας διακρίνεται στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου.

Η κεντρική αίθουσα με τα ψηφιδωτά θερμαίνεται με υπόγειο θερμαντικό σύστημα με υπόκαυστα τα οποία στηρίζουν το δάπεδο με τα ψηφιδωτά. Το ύψος των υποκαύστων είναι 0,80 μ., ενώ το πάχος του δαπέδου το οποίο έχει στρώση από πήλινες πλάκες κάτω και στη συνέχεια κουρασάνι, ανέρχεται στα 0,20 μ. Ο αεραγωγός αυτός υπάρχει στο δυτικό άκρο της αίθουσας και στο κεντρικό τμήμα με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Τοξωτός αεραγωγός θερμού αέρα διακρίνεται και κάτω από την ανατολική στενόμακρη αίθουσα και επικοινωνεί με το σύστημα της κεντρικής αίθουσας.

Σε μία τρίτη φάση μικρής χρονολογικής διαφοράς καταργούνται οι αίθουσες αυτές και κατασκευάζεται νέο κτίριο με τα εξής στοιχεία: Μεγάλη κεντρική αίθουσα στα δυτικά του οικοπέδου, εσωτ. διαστ. 6,50 × 8,30 μ., φέρει γύρω γύρω πεζούλι, πλ. 1 μ., κατασκευασμένο από σκληρό συνεκτικό υλικό με χαλίκι και μεγαλύτερους αργούς λίθους, ενώ το κέντρο είναι επιστρωμένο με πήλινες τετράγωνες πλάκες, που προσαρμόζονται σε στρώμα από κουρασάνι. Οχετός ανοιχτός, κατασκευασμένος με πήλινες πλάκες, ημικαταστραμμένος, διασχίζει την αίθουσα σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς. Δεν υπάρχει ένδειξη για το αν η αίθουσα ήταν στεγασμένη ή όχι. Οι τοίχοι της αίθουσας αυτής είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή με συνεκτικό κονίαμα. Σε ύψος 0,40 μ. από το δάπεδο και στο ίδιο επίπεδο όλοι σχεδόν οι τοίχοι είναι στρωμένοι από κουρασάνι και πήλινες πλάκες.

Στα νότια της αίθουσας αυτής έχουμε διάφορες κατασκευές που προφανώς ανήκουν σε βαλανείο, και δημιουργούν τετράγωνες και ημικυκλικές δεξαμενές επενδυμένες με υδραυλικό κονίαμα.

Στα ανατολικά της μεγάλης αίθουσας γειτνιάζει στενόμακρη αίθουσα, το μήκος της οποίας είναι ίσο με το πλάτος της μεγάλης, ενώ το πλάτος της ανέρχεται σε 3 μ. Άγνωστου προορισμού είναι τοίχος σύγχρονος κατά πάσα πιθανότητα με το κτίριο

αυτό, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος κάμπτεται στο κέντρο περίπου της αίθουσας σε ορθή γωνία προς Δ. και ξανακάμπτεται και συνεχίζεται έξω από την αίθουσα όπου δημιουργεί τον εξωτερικό τοίχο ημικυκλικής δεξαμενής. Στη γωνία που δημιουργείται από την καμπή του τοίχου υπάρχει δεξαμενή της οποίας σώζεται ο πυθμένας. Επίσης τοίχος παρόμοιας κατασκευής διασχίζει το οικόπεδο από Β. προς Ν. και δημιουργούνται προς Α. άλλες αίθουσες, οι τοίχοι των οποίων κόβουν τα προγενέστερα ψηφιδωτά.

Σε νεότερη φάση μικρής χρονολογικής διαφοράς, το κτίριο αυτό στην ίδια μορφή αποκτά νέα δάπεδα. Στην κεντρική αίθουσα το impluvium καλύπτεται με ενιαίο δάπεδο από κουρασάνι με επίστρωση πήλινων πλακών, διακοσμημένων με τύπους δακτύλων χιαστί. Η επίχωση μεταξύ των δύο αυτών δαπέδων έχει πάχος 0,20 μ. Οι προς Ν. χώροι με τις δεξαμενές καταρροούνται και δημιουργούνται διάδρομοι στρωμένοι με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα και μαρμαροθετήματα. Ο πρώτος διάδρομος Ν. της μεγάλης αίθουσας καταλαμβάνει όλο το μήκος των δύο κεντρικών αιθουσών σε πλάτος 2,50 μ. Αποτελείται από τρία ορθογώνια διάχωρα με πλαίσιο από πλοχμό στα δύο ακραία και κατά κορυφήν ισοσκελή τρίγωνα ίδιας φοράς στο μεσαίο. Το πρώτο έχει σχέδιο με τεμνόμενους κύκλους, το δεύτερο αβακωτό κόσμημα στο μεγαλύτερο τμήμα και το τρίτο μεγάλο εγγεγραμμένο ρόμβο (Π ί ν. 125 δ).

Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι κυρίως άσπρο και μπλε και λιγότερο κόκκινο.

Προς Ν. ο διάδρομος ορίζεται από τοίχο που σώζεται μόνο στο δυτικό τμήμα. Νοτιότερα υπάρχει άλλος διάδρομος, άγνωστων διαστάσεων με κανονικά διάχωρα με μαρμαροθετήματα, σε διακόσμηση διαδοχικά από οκτάγωνα και τρίγωνα. Τα χρώματα τους είναι άσπρο μάρμαρο και ρόδινη-ιόχρους πέτρα.

Στη δυτική πλευρά η αίθουσα με τον καμπτόμενο τοίχο προς Α. της μεγάλης αίθουσας, καλύπτεται από δάπεδο με χοντρό ψηφιδωτό από πολύχρωμες ψηφίδες από φυσική πέτρα σε πολλά χρώματα (άσπρο, ρόδινο, πράσινο σε διαβαθμίσεις, γαλάζιο σε διαβαθμίσεις) και γεωμετρικά σχέδια, αμελή στην κατασκευή. Ανατολικότερα υπάρχει εκτεταμένος διάδρομος στρωμένος με μαρμαροθέτημα που σώζεται σε λίγα σημεία. Χρώματα: άσπρο, μαύρο και μπλε πέτρα.

Επάνω από τα ερείπια του τελευταίου αυτού κτιρίου έχουμε τοίχους τούρκικους προφανώς και κίονα αρράβδωτο που βρέθηκε μέσα στα μάζα.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκαν τα εξής χάλκινα νομίσματα, τα οποία ταυτίστηκαν από το Νομισματικό Μουσείο:

1. Αλέξανδρου Γ', περί το 310-300 π.Χ. 2. Περσέως, 178-168 π.Χ. 3. Μακεδονίας, περί το 185-168 π.Χ. 4. Αμφιπόλεως, περί το 187-31 π.Χ. 5. Λυσιμάχου, 306-281 π.Χ. 6. Αντωνιανός Αυρηλιανού, νομισματοκοπείο: Σερδική. 7. Θεσσαλονίκης, περί το 187-31 π.Χ. 8. Δύο αντωνιανοί Αυρηλιανού, 270-275, νομισματοκοπείο: Σίσκια. 9. Θεσσαλονίκης, εποχής Αυγούστου-Γαλλιανού.

Οδός 16ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 104, οικόπεδο Γ. Σπανού)

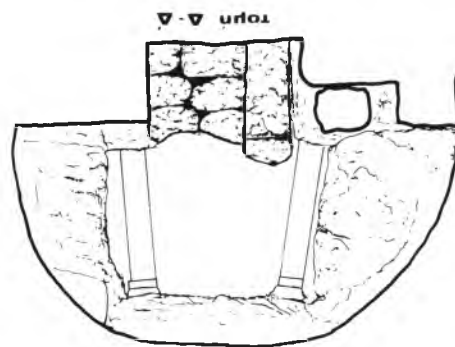
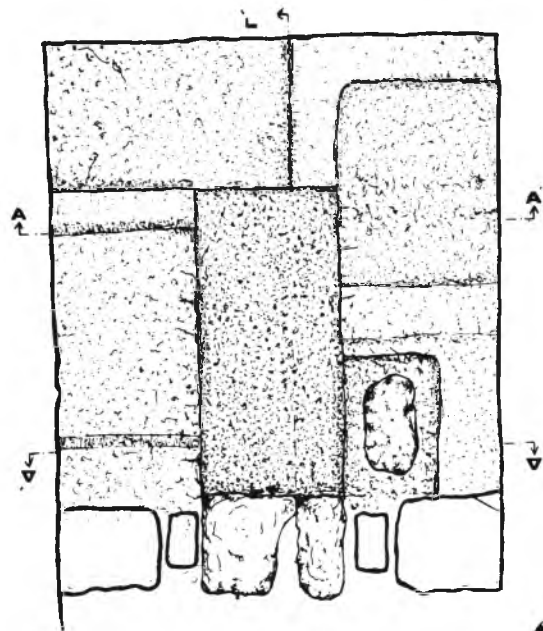
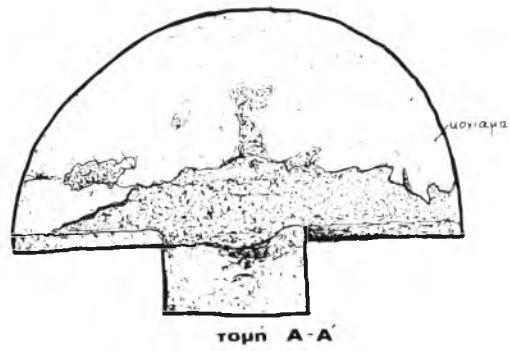
Αποκαλύφθηκε λαξευτός στο μαλακό βράχο καμαροσκεπής μονοθάλαμος τάφος. Η πρόσβαση στον τάφο γινόταν με λαξευτή κλίμακα, από την οποία σώθηκαν τρία σκαλοπάτια κοντά στην είσοδο.

Η είσοδος του τάφου που βλέπει προς τα ΒΑ. έκλεινε με δύο σειρές πώρινους γωνιολίθους. Δίπλα στα τοιχώματα της εισόδου βρέθηκαν τοποθετημένες σε β' χρήση πώρινες παραστάδες με χαμηλό επίκρανο, ύψ. 1 μ., επιχρισμένες με άσπρο κονίαμα.

Στο εσωτερικό του θαλάμου υπάρχουν τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π (Σ χ έ δ. 2). Στη δυτική κλίνη, στα δεξιά του εισερχομένου, βρέθηκε λαξευτή κόγχη προσφορών, η οποία όμως βρέθηκε γεμισμένη με χώμα και πωρολίθους, έτσι ώστε η επιφάνειά της να βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την επιφάνεια της κλίνης. Ο θάλαμος και οι κλίνες ήταν επιχρισμένες με άσπρο κονίαμα. Αυχενικός σπόνδυλος και πλευρικά οστά βρέθηκαν στη δυτική κλίνη του θαλάμου, ενώ υπολείμματα δοντιών στη βορειοανατολική πλευρά της ανατολικής κλίνης.

Στον τάφο βρέθηκε μεγάλος αριθμός γυναικείων ειδωλίων, ύψ. μέχρι 0,45 μ., λίγα αγγεία, ένα χρυσό σκουλαρίκι και σιδερένια καρφιά από τα ξύλινα φορεία. Ο μεγαλύτερος αριθμός ειδωλίων ήταν συγκεντρωμένος στη γωνία της νοτιοδυτικής κλίνης. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχώριζαν καθιστή κουροτρόφος θαυμάσιας τέχνης και διατήρησης (Π ί ν. 126 α) και ειδώλια που παριστάνουν την Αφροδίτη σε διάφορους τύπους.

Όμοιων τύπων ειδώλια βρέθηκαν διάσπαρτα επάνω και στα πόδια της δυτικής κλίνης, ενώ πάνω στην ανατολική κλίνη βρέθηκε μόνο μία πυξίδα με west slope διακόσμηση, δύο μυροδοχεία, ένα σκυφίδιο και μια χάλκινη περόνη. Συνολικά βρέθηκαν 21 ειδώλια από τα οποία τα 13 ανήκουν σε έναν τύπο με ελαφρές παραλλαγές: ντυμένη γυναικεία μορφή στα δεξιά της οποίας στέκεται κοριτσάκι, ενώ στον αριστερό της ώμο κάθεται μικρός Έρωτας με απλωμένα φτερά. Τα υπόλοιπα οχτώ παριστάνουν όλα την Αφροδίτη με γυμνό τον επάνω κορμό να κρατά κέρας Αμάθειας, φιάλη, μάσκα Σειληνού ή να παίζει κιθάρα και να συνοδεύεται άλλοτε από Έρωτα και άλλοτε από Πρίαπο (Π ί ν. 126 β-ε).

Σχέδ. 2. Βέροια. Οδός 16ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 104). Οικόπεδο Γ. Σπανού. Κάτοψη και τομές λαξευτού τάφου.

Ο τάφος χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Υστεροελληνιστικοί τάφοι στη Βέροια με πλούσια κτερίσματα από τερακότες και αγγεία είναι πολλοί. Ο τάφος όμως αυτός είναι μοναδικός τόσο λόγω του αριθμού όσο και της ποιότητας των πήλινων ειδωλίων του.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 220, οικόπεδο Βασ. Ηλιόπουλου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για την κατασκευή θεμελίων ήρθαν στο φως λείψανα κτιρίων διάφορων εποχών.

Σε πρώτη φάση αποκαλύφθηκε υστεροελληνιστικό κτίριο στο κέντρο του οικοπέδου. Σώζεται μόνο μία γωνία δωματίου με τοίχους από γωνιολίθους με περιταίνια χωρίς συνεκτικό κονίαμα. Το θεμέλιο του βόρειου τοίχου σώζεται σε μήκος 4 μ., ενώ η ανωδομή μόνο σε 1,50 μ. Ο δυτικός τοίχος σώζεται σε μήκος 4,60 μ. (η ανωδομή σε μήκος 2,50 μ.) και συνεχίζεται κάτω από τον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Προφανώς πρόκειται για εξωτερική γωνία κτιρίου, όπως δείχνει σειρά πήλινων σωλήνων, ένας από τους οποίους κάμπτεται κατά τη γωνία του σπιτιού. Από την ανωδομή σώζεται η πρώτη σειρά των πλίνθων ύψους 0,50 μ. Στην ίδια φάση ανήκει επίσης πήλινο φρεάτιο καθαρισμού (Πί ν. 127 α).

Σε δεύτερη φάση δημιουργούνται νέα κτίρια πάνω στο ελληνιστικό σπίτι. Τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν. κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και λάσπη κόβει τον ελληνιστικό δρόμο εγκάρσια και εδράζεται πάνω στους ηλιοσωλήνες χωρίς να τους καταστρέφει. Δημιουργούνται χώροι δυσδιάγνωστοι, οι οποίοι αγνοούν την προηγούμενη κατάσταση (Πί ν. 127 β).

Μεγάλου μήκους τοίχος, 22 μ., διασχίζει το οικόπεδο από Β. προς Ν. στο δυτικό άκρο του οικοπέδου και φαίνεται πως δεν έχει σχέση με τα προηγούμενα κτίρια. Είναι κατασκευασμένος από γωνιολίθους που έχουν ανάμεσα αργούς λίθους, κεραμίδια και κουρασάνι. Το ύψος του τοίχου ανέρχεται σε 2,65 μ., ενώ στη δυτική του όψη δημιουργούνται αντηρίδες σε μεταγενέστερη εποχή.

Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν ανήκουν σε μία ευρύτατη εποχή από τα όψιμα ελληνιστικά μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια, καθώς επίσης και τα χάλκινα νομίσματα:

· 1. Κοινού Ηπειρωτών, περί το 234/233-168 π.Χ. 2. Αλέξανδρου Γ'. 3. Πύρρου, 288-284 και 274-272 π.Χ. 4. Φιλίππου Ε', 220-179 π.Χ. 5. Πιθανόν Δημήτριου Πολιορκητή. 6. Θεσσαλονίκης, 187-31 π.Χ. 7. Θεσσαλονίκης, εποχής Νέρωνος. 8. Μισό ασσάριο, εποχής Αγρίππα περί το 37 μ.Χ. 9. Ησπερτίος Τραϊανού, 98-117 μ.Χ. 10. Ασσάριο 3,

εποχής Κωνσταντίου Β', χρονολογία κοπής 355-361 μ.Χ. 11. Στάμενο Ανδρονίκου Β' (1282-1295), νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 217, οικόπεδο Μάντζου-Τσάβη)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν τοίχοι διάφορων, αδιάγνωστων οικοδομημάτων που ανήκουν σε διάφορες εποχές (Σχ έ δ. 3).

Ο πλέον ενδιαφέρων τοίχος διασχίζει το οικόπεδο από Β. προς Ν. στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, και αποτελεί συνέχεια τοίχου που ανασκάφηκε το 1970 στη διπλανή οικοδομή ιδιοκτησίας Ιωαννίδη, ο οποίος έχει διατηρηθεί στο υπόγειο της οικοδομής (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 403-404). Ο τοίχος αυτός αποκαλύφθηκε σε 2,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού Εδέσσης. Το ολικό μήκος του ανέρχεται σε 17 μ., το παλιότερο όμως τμήμα του τοίχου διακόπτεται στα 9 μ. από το βόρειο όριο του οικοπέδου.

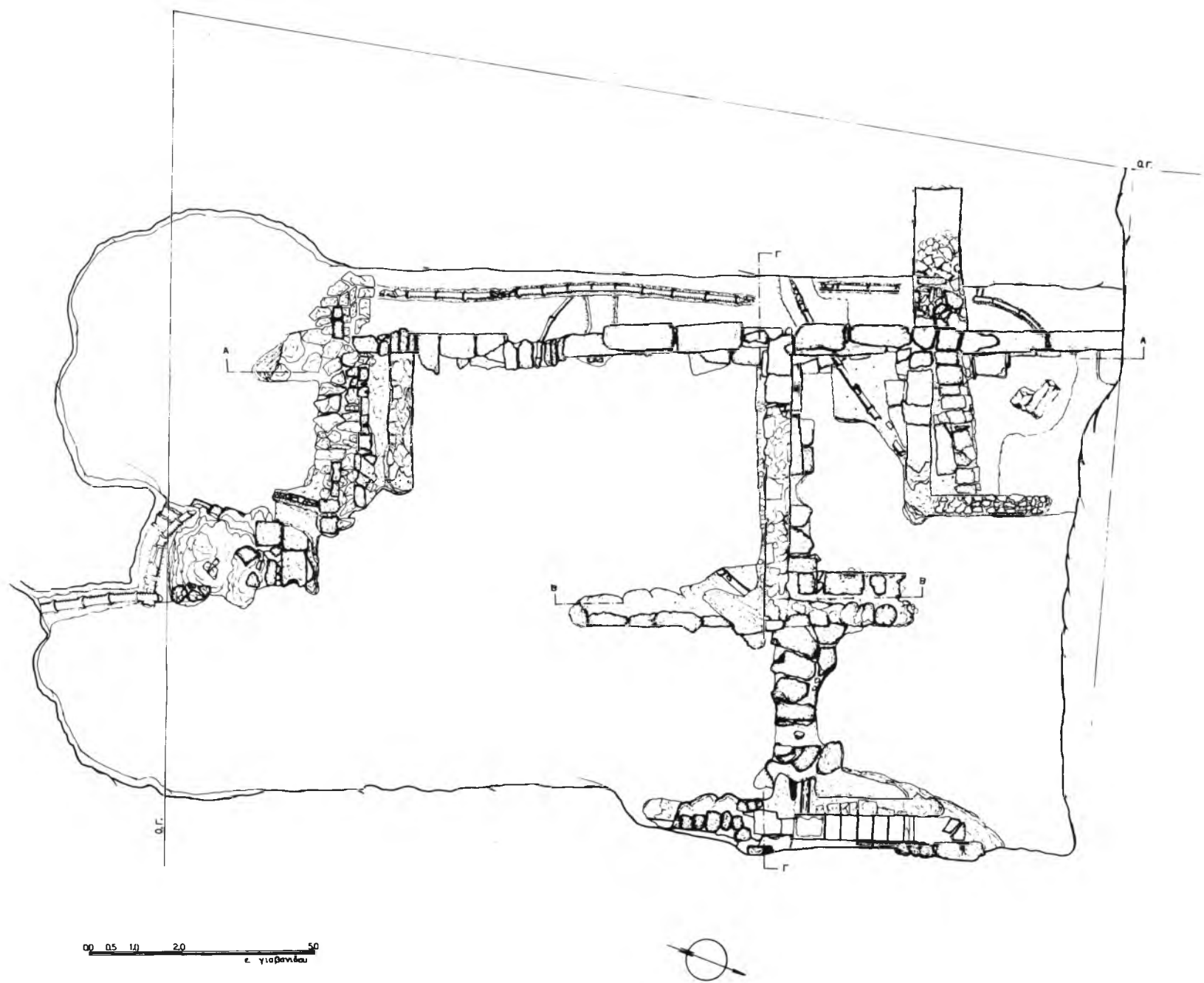
Ο τοίχος στο τμήμα αυτό είναι κατασκευασμένος από πάρινες πλίνθους, σώζεται σε τέσσερις σειρές δόμων μαζί με τη θεμελίωση, χωρίς συνεκτικό υλικό, υπάρχουν όμως σε σημεία, ανάμεσα στους αρμούς κομμάτια κεραμιδιών και λιθαράκια. Ο τοίχος αποτελεί προφανώς εξωτερικό τοίχο οικοδομήματος, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη πήλινων αγωγών υδροδότησης που βαίνουν παράλληλα προς αυτόν κοντά στη δυτική του όψη.

Ο τοίχος αυτός χτίστηκε με υλικό σε β' χρήση και ίσως ανήκει στην όψιμη ελληνιστική περίοδο όπως δείχνει η κεραμική που βρέθηκε κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του.

Σε μήκος 7 μ. από το όριο του οικοπέδου, τοίχος κάθετος και σύγχρονος του προηγούμενου δημιουργεί χώρους άγνωστης μορφής και χρήσης. Ο κάθετος αυτός τοίχος προχωρεί προς Α., σε μήκος 10 μ. περίπου, από αυτόν όμως σώζεται μόνο η θεμελίωση πάνω στην οποία εδράζεται τοίχος μεταγενέστερος, ίσως βυζαντινών χρόνων, κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και πουρόχωμα. Το γεγονός ότι το θεμέλιο αυτό βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο του θεμελίου του βασικού τοίχου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως ανήκει στην ίδια εποχή.

Τοίχος όμοιας κατασκευής με τον από Α. προς Δ., ο οποίος όμως εδράζεται σε αδιατάραχτο χώμα ψηλότερα από το θεμέλιο κατά 0,50 μ., εμφανίστηκε στο κέντρο του οικοπέδου, είναι όμως σαθρός και αποσπασματικός και δεν οδηγεί σε συμπεράσματα.

Αγωγός στρωμένος με πήλινες πλάκες βρέθηκε σε μήκος 4 μ. στο ανατολικό όριο του οικοπέδου. Η σχέση του με τις άλλες κατασκευές δεν μπορεί να καθοριστεί λόγω έλλειψης στοιχείων.

Σχέδ. 3. Βέροια. Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 217). Οικόπεδο Μάντζου-Τσάβη. Κάτωψη της ανασκαφής.

Οι κατασκευές που υπάρχουν προς Ν. του οικοπέδου είναι αποσπασματικές, σαθρές και αδιάγνωστες. Γενικά τα ερείπια που αποκαλύφθηκαν δεν είναι δυνατό να μας δώσουν σαφή εικόνα κτιρίου.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκαν:

1. Μαρμάρινη βάση ιωνικού κίονα (αριθ. ευρ. 667), διαστ. 0,55 × 0,56 και ύψ. 0,26 μ.
2. Λίθινο επίκρανο παραστάδας (αριθ. ευρ. 671), ύψ. 0,43, σωζ. πλ. 0,49 και πάχ. 0,23 μ. (Πί ν. 127 γ).
3. Ενεπίγραφο στήλη σε κομμάτια (αριθ. ευρ. 674), που σώζει απόσπασμα επιγράμματος.
4. Τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης (αριθ. ευρ. 670), πλ. 0,71, σωζ. ύψ. 0,52, πάχ. 0,08 μ., με ανάγλυφο αετό μέσα σε φυτικό στεφάνι. Πάνω από το στεφάνι σε μικρό ανάγλυφο τετράγωνο πλαίσιο με προτομή άνδρα (Πί ν. 127 δ). Η επιγραφή: *Διι ὑψίστω / Π Κορνήλιος Ροῦφος / και οί ὑπ' αὐτὸν διάκονοι / Κριτεῦντος Σεξ. Ποπιλλίου / Φιλ...*

Οδός 16ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 45, οικόπεδο Α. Σαρηγιαννίδη)

Βρέθηκαν τέσσερις λαξευτοί στο μαλακό βράχο κιβωτιόσχημοι τάφοι, διαστ. περίπου 1,70 × 0,80 × 0,70 μ., 1 μ. περίπου υπεράνω του καταστρώματος του σημερινού δρόμου. Έχουν προσανατολισμό από Α. προς Δ. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μαξιλάρι. Τα τοιχώματα των δύο τάφων έφεραν επένδυση από μαρμάρινες πλάκες.

Περιοχή Σιδηροδρομικού Σταθμού (Οικόπεδο Σ. Κοσμιδῆ)

Αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος καλυμμένος με τρεις μαρμάρινες πλάκες. Είχε προσανατολισμό από Α. προς Δ. Τα οστά στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν ανακατεμένα. Μήκ. 1,90, πλ. 0,85, βάθ. 0,90 μ.

Οδός Μυτιλέκα (Ο.Τ. 98, οικόπεδο αδελφών Ζαγάρη)

Στο οικόπεδο αυτό παρουσιάστηκε η συνέχεια του ρωμαϊκού δρόμου που αποκαλύφθηκε το 1977 στο οικόπεδο Παπαδημητρίου (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 224).

Αποκαλύφθηκε μέρος του καταστρώματος του δρόμου χωρίς κράσπεδο, που αποτελείται από μεγάλες ανώμαλες, λίθινες πλάκες χωρίς συνδετικό υλικό.

Οδός Αντ. Τσουπέλη (Ο.Τ. 137, οικόπεδο Παρίση Διαμαντή)

Βρέθηκε η συνέχεια του ελληνιστικού τοίχου που έχει ήδη αποκαλυφθεί στα οικόπεδα Σιαμάγκα, Κούτερη, Αργεντόπουλου. Ο τοίχος σώζεται σε δύο δόμους, που πατούν σε ευθυντηρία, και αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,85 και ύψος 1,10 μ.

Έτσι μέχρι στιγμής αποκαλύπτεται ένας συνεχής τοίχος, συνολ. μήκ. 25 μ., και δημιουργείται ένας ενιαίος χώρος, όπου δεν έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής εγκάρσιοι τοίχοι.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Βέροια

Οδός Κυριώτισσας (Ο.Τ. 57, οικόπεδο Π. Κηρυτόπουλου)

Μαρμάρινος επιτύμβιος βωμός (αριθ. ευρ. 656), σωζ. ύψ. 1,07, πλ. 0,51 και πάχ. 0,46 μ. Λείπει περίπου ολόκληρη η βάση καθώς και το αριστερό τμήμα του βωμού. Η επίστεψη φέρει ανάγλυφο αέτωμα με ακρωτήριο και επιγραφή:

Κλαύτης ίδιας γυναικός/μνήμης χάριν σώσι

Στην κύρια όψη του βωμού αποδίδεται ανάγλυφη παράσταση νεκροδείπνου στο εσωτερικό αφιδωτής κόγχης, με επιγραφή που σώζεται αποσπασματικά (Πί ν. 128 β).

Οδός Ιεραρχών (Ο.Τ. 73, οικόπεδο Θ. Χατζηνικολάκη)

Στα μάζα του οικοπέδου βρέθηκαν έξι μεγάλα τμήματα πώρινων δωρικών κίωνων, το ύψος των οποίων κυμαίνεται από 0,70-1,30 μ., και η διάμετρός τους, κάτω από 0,40-0,47 μ., επάνω από 0,35-0,43 μ.

Ναός της Υπαπαντής

Μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο (αριθ. ευρ. 668), ύψ. 0,66, πλ. 0,90 και πάχ. 0,22 μ., με ναόσχημη πρόσοψη με ιωνικούς κίονες και αετωματική επίστεψη. Στο βάθος του αναγλύφου αποδίδονταν έξεργα τέσσερις προτομές, τα πρόσωπα των οποίων έχουν αποσπαστεί (Πί ν. 128 α).

Μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο (αριθ. ευρ. 669), διαστ. 0,46 × 0,46, ύψ. 0,13 μ.

Μαυροδένδρι Ημαθίας

Ακέφαλο μαρμάρινο άγαλμα ιματιοφόρου γυναίκας (αριθ. ευρ. 672), σωζ. ύψ. 1,42 μ., που βρέθηκε κατά την άροση του αγρού, παραδόθηκε από ιδιώτες. Το άγαλμα χρονολογείται στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή (Πί ν. 128 γ).

Ταγαροχώρι Ημαθίας

Από το ναό του Προφήτη Ηλία παραδόθηκε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη αυτοκρατορικών χρόνων με παράσταση μονομάχου σε δόξα (αριθ. ευρ. 665), ύψ. 0,55, πλ. 0,48 και πάχ. 0,09 μ. Η στήλη φέρει τις εξής επιγραφές: *ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΑΡΙΣΚΩ / ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ / ΠΟΠΛΙΣ / ΟΚΑΙ ΜΑ/ΡΙΣΚΟΣ / ΑΡΤΕΙ / ΝΟΣΠΟ/Υ ΜΟ/ΧΘΟΣ / ΕΓΩ Υ/ΠΟ ΜΗ/ΔΕ ΝΟΣ / ΛΙ ΦΘΙΣ/ ΑΛΥΠΟ / ΤΥΧΗΣ / ΕΝΔΘΑΔΕ / ΚΑΤΟΙ / ΚΩΠΑ / ΡΟΔΟΙ / ΤΑ* (Πί ν. 128 δ).

Μπαλτανέτο Νάουσας

Πριν από την επανατοποθέτηση των συντηρημένων ψηφιδωτών δαπέδων στους χώρους Α1, και Ζ της ρωμαϊκής έπαυλης του Μπαλτανέτου¹ έγινε στρωματογραφική έρευνα με σκοπό τη μελέτη της υποδομής των δαπέδων. Η τομή που χαράχτηκε στο κέντρο του δωματίου Α1 και έφθασε σε βάθος 1,80 μ. έδωσε στρώμα καθαρού σκούρου καστανού χώματος. Η τομή του βορειοανατολικού τμήματος του δωματίου, η οποία έφθασε σε βάθος 1,98 μ., έδωσε στρώμα με χαλίκια, αργούς λίθους και κομμάτια κεραμιδιών και δεύτερο στρώμα με καστανό καθαρό χώμα. Ανάλογα αποτελέσματα έδωσαν και οι τομές που έγιναν στο δωμάτιο Ζ. Με βάση τα στοιχεία αυτά καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι για την τοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων του Μπαλτανέτου δεν έγινε καμιά ιδιαίτερη προετοιμασία του χώρου ανάλογη με των ψηφιδωτών δαπέδων της Πέλλας, ούτε και υπάρχουν ενδείξεις για προηγούμενη φάση του κτιρίου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**Πέλλα**

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός, η συγκόλληση και η συναρμολόγηση σε μεγάλες επιφάνειες των κονιαμάτων του χώρου που ανασκάφηκε το 1974. Αποκαταστάθηκε μ' αυτόν τον τρόπο η εσωτερική διακόσμηση του βόρειου τοίχου δωματίου, που έχει ύψος 5 μ., κατά το α' πομπηϊανό στυλ.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ**Πέλλα****Τομέας Ι, τετράγωνο 1**

Συνεχίστηκε η συντήρηση του πλαισίου του ψηφιδωτού δαπέδου με το κυνήγι του λιονταριού.

Τομέας Ι, τετράγωνο 5

Έγινε αποχωμάτωση και καθαρισμός του ψηφιδωτού δαπέδου με τις απλές φυσικές ψηφίδες, χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση στο δωμάτιο που βρίσκεται προς Ν. του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο της Αμαζονομαχίας.

Τομέας VI

Έγινε αφαίρεση τουτσιμεντένιου υποστρώματος των κομματιών του ψηφιδωτού δαπέδου του κυκλικού κτιρίου που είχαν αποκολληθεί παλιότερα.

Βέροια

Έγινε αποκόλληση ψηφιδωτών δαπέδων των οικοπέδων Ηλιάδη και Μωυσιάδη.

Μπαλτανέτο Νάουσας

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός των ψηφιδωτών δαπέδων που αποκολλήθηκαν. Κατασκευάστηκε νέα υποδομή στο χώρο Α1 για την επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου του. Έγινε επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων στους χώρους Α3 και Ζ. Έγινε αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου Β².

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**Πέλλα****Τομέας Ι, τετράγωνο 5**

Συνεχίστηκε η λάξευση δόμων για την αναστήλωση του στυλοβάτη της κεντρικής αυλής του βόρειου σπιτιού και τη συμπλήρωση δωρικών κιόνων.

Αναστηλώθηκαν οι τοίχοι του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο της Αμαζονομαχίας.

Λευκάδια

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στο νέο Μακεδονικό Τάφο Λευκαδίων.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

1. ΠΑΕ 1963, σ. 62, εικ. 2. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 217.

2. ΠΑΕ 1963, σ. 62, εικ. 2. ΑΔ, ό.π.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΒΕΡΟΙΑΣ

Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε με το ΠΔ 941/1977 και περιέλαβε στην αρμοδιότητά της τους νομούς Ημαθίας, Πέλλας, Κοζάνης, Φλώρινας, Καστοριάς και Γρεβενών. Η λειτουργία της άρχισε τον Ιανουάριο του 1978, με τη μετάθεση σ' αυτήν των επιμελητών Ευθ. Τσιγαρίδα και Θ. Παζαρά. Χρέη προϊσταμένου άσκησε ο Θ. Παζαράς, μια και ο αρχαιότερος Ευθ. Τσιγαρίδας απουσίαζε από τον Οκτώβριο του 1977, με διητη εκπαιδευτική άδεια στη Γαλλία.

Η προσπάθεια της Εφορείας κατά το έτος αυτό απέβλεπε πρώτα στην οργάνωση του γραφείου και των αρχείων όπου πολύ βοήθησε και η γραμματέας Βασ. Βαβρίτσα και ύστερα στην εκτέλεση διάφορων έργων για τη διάσωση μνημείων με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Κ. Τροχίδη και του αρχιτεχνίτη Σπ. Πανταζή. Ο Κ. Τροχίδης έχει συντάξει και τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Βέροια

Συγκρότημα Τουρκικών Λουτρών (Λουτρά Σινάν Μπέη του Αλατά¹)

α) Συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν αρχίσει το 1976 στον κεντρικό χώρο του γυναικείου τμήματος. Συμπληρώθηκαν τα επιχρίσματα και ο υδροχρωματισμός του εσωτερικού. Τοποθετήθηκαν νέα εξωτερική θύρα και παράθυρα και επιστρώθηκε με σχιστόπλακες το προαύλιο.

Στο χώρο μεταφέρθηκαν και ταξινομήθηκαν παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά, που μέχρι τώρα βρισκόνταν αποθηκευμένα στο ανδρικό τμήμα των λουτρών (απο τη Συλλογή της Παλιάς Μητρόπολης και του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βέροιας).

β) Ο κεντρικός χώρος του ανδρικού τμήματος των λουτρών διαμορφώθηκε σε εργαστήριο συντήρησης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών. Για την αποθήκευσή τους κατασκευάστηκαν ξύλινα πλαίσια, που τοποθετήθηκαν στη σειρά στο χτιστό περιμετρικά πεζούλι.

γ) Επισκευάστηκαν οι ξύλινες οροφές, τα δάπεδα

και τα δύο παράθυρα των δωματίων στο ισόγειο της παλιάς οικίας, που είναι στο βορειοδυτικό τμήμα του συγκροτήματος των λουτρών. Επισκευάστηκε επίσης η ξύλινη κλίμακα που οδηγεί στον πρώτο όροφο και απομονώθηκε η υγρασία από το ισόγειο με την κατασκευή αποστραγγιστικής σήραγγας σε επαφή με το δυτικό τοίχο της οικίας.

Ναός Αγίου Γεωργίου (ενορίας Αγίου Αντωνίου)

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου είχε γίνει στο παρελθόν στερέωση του νότιου τοίχου και ανακεράμωση², καθώς και συντήρηση των τοιχογραφιών³. Στο μεταξύ όμως παρουσιάστηκαν μεγάλες φθορές στην ξυλεία και την κεράμωση της στέγης και η νοτιοανατολική γωνία του ναού, που είχε διαμορφωθεί και χρησιμοποιηθεί σαν κατοικία, είχε αρχίσει να καταρρέει (Πί ν. 129 α).

Το μνημείο είναι πολύ αξιόλογο για τις τοιχογραφίες του, απ' τις οποίες οι παλιότερες ορατές χρονολογούνται με επιγραφή στα 1519.

Αντικαταστάθηκε η ξυλεία της στέγης που είχε σαπίσει, επιστρώθηκε ασφαλτόπανο πάνω στο πέτωμα για στεγανοποίηση και έγινε επικεράμωση. Στις επιστρώσεις των τοίχων κατασκευάστηκε κρυφό σενάζ. Ανακατασκευάστηκε η ετοιμόρροπη νοτιοανατολική γωνία και έγιναν αρμολογήματα εξωτερικά σ' όλες τις επιφάνειες των τοίχων. Αντικαταστάθηκαν η παλιά εξωτερική θύρα και το παράθυρο με νέα της ίδιας μορφής (Πί ν. 129 β-γ). Απομακρύνθηκαν, για λόγους αισθητικής, αλλά και ασφάλειας, τα παλιά ερειπωμένα κτίσματα που ήταν προσκολλημένα στη νοτιοδυτική γωνία του ναού.

Στη διάρκεια των εργασιών έγιναν διερευνητικές τομές στο δάπεδο και στην ανατολική και δυτική εξωτερική πλευρά του ναού. Βρέθηκαν θεμέλια από παλιότερη φάση (Σ χ έ δ. 1), και συγκεκριμένα η κεντρική κόγχη του Ιερού, τα δυτικά τμήματα των τοίχων του κεντρικού κλίτους, υπολείμματα του νότιου εξωτερικού τοίχου του νότιου κλίτους, καθώς και η ημιεξαγωνική κόγχη του κλίτους αυτού ανατολικά. Η κόγχη επαπτόταν ΝΑ. σε μια παλιότερη κινστέρνα.

Με βάση τα λείψανα αυτά, αλλά και από τις συμπληρώσεις και προσθήκες που υπάρχουν στην ορατή τοιχοποιία, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο ναός ήταν αρχικά τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, στενότερη όμως από τη σημερινή και με τρεις κόγχες ανατολικά. Η βόρεια κόγχη δε βρέθηκε, μάλλον όμως πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Τα πλάγια κλίτη ήταν ανοιχτά προς το νάρθηκα, μια και οι

1. Τα λουτρά ταυτίζονται με το «διπλό λουτρό του Σινάν του Αλατά (Tuzci)», που αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπί. Παλιότερα, από παραφθορά της λέξεως Tuzci, ονομάζονταν «Τσις Χαμάμ», βλ. Β. Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 256.

2. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 474.

3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 369-370.

σημερινοί δυτικοί τοίχοι τους δεν ενώνονται οργανικά με τους διπλανούς, ούτε βρέθηκαν λείψανα θεμελίωσης που θα μπορούσαν να αναχθούν στην παλιότερη φάση.

Τα πλάγια κλίτη επικοινωνούσαν με το κεντρικό με τοξωτά ανοίγματα, όπως αποδεικνύεται απ' τις γενέσεις των τόξων του Ιερού Βήματος και από την υποθεμελίωση των τοίχων του κεντρικού κλίτους, που δεν είναι συνεχής, αλλά διακόπτεται στη μέση.

Όταν ο ναός καταστράφηκε, έγιναν αλληπαλλήλες επισκευές και τοιχογραφήσεις, που χρονολογούνται με κτητορικές επιγραφές στα 1519, 1603, 1629 και 1718. Αντικαταστάθηκαν τα τοξωτά ανοίγματα στο κεντρικό κλίτος από δύο τόξα μ' έναν ξύλινο κίονα σε κάθε πλευρά, διευρύνθηκε το νότιο κλίτος και χρησιμοποιήθηκε ως εξωτερικός νότιος τοίχος, ίσως περιβολότοιχος, εφόσον συνεχίζεται προς Δ. και προς Α., πέρα από τους αντίστοιχους εξωτερικούς τοίχους του ναού. Ακόμη προστέθηκαν οι δυτικοί τοίχοι στα δύο πλάγια κλίτη, καθώς κι ένας εγκάρσιος στ' ανατολικά του νότιου κλίτους, οπότε δημιουργήθηκε ιδιαίτερος χώρος στη θέση του διακονικού (Σ χ έ δ. 1).

Ναός του Χριστού

Για τη στέγαση των δύο φυλάκων του ναού τοποθετήθηκε ξύλινο λυόμενο φυλάκιο, στην εσωτερική βορειοδυτική γωνία του περιβολότοιχου, σε σημείο που να μη θίγεται αισθητικά το μνημείο. Για την πρόσβαση στο φυλάκιο και την άνετη κυκλοφορία των επισκεπτών στο χώρο, χρειάστηκε να επιστρωθούν νέοι διάδρομοι με καλντερίμι.

Ναός Παναγίας της Δεξιάς

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση των τοιχογραφιών που είχαν αποκαλυφθεί το 1977 (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 231). Έγινε οπλισμός για τη συγκράτηση ετοιμόρροπων τμημάτων και στεφανώματα. Παράλληλα συνεχίστηκε η έρευνα στην κόγχη του Ιερού, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλων τοιχογραφιών. Στις τοιχογραφίες αυτές δεν έγινε καμιά επέμβαση, γιατί πρέπει να προηγηθεί αποξήλωση της νεωτερικής οροφής, που καλύπτει μεγάλη επιφάνειά τους.

Ναός Παναγίας Χαβιαρά

Η στέγη του ναού, είχε επισκευαστεί παλιότερα⁴, χρειάστηκε νέα επέμβαση, γιατί παρουσιάστηκαν φθορές. Αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια, αντικαταστάθηκαν τα καταστραμμένα ξύλινα στοιχεία, επι-

στρώθηκε ασφαλτόπανο στο πέτωμα και έγινε νέα επικεράμωση.

Παλατίτσια Ημαθίας

Ναός Αγίου Δημητρίου

Συνεχίστηκε η στερέωση των τοιχογραφιών στον κυρίως ναό. Στερεώθηκαν με εμποτισμούς, στεφανώματα και συμπλήρωση των φθορών οι τοιχογραφίες στα μέτωπα και τα εσωρράχια της νότιας τοξοστοιχίας και στο αντίστοιχο τμήμα του Ιερού (Π ί ν. 130 α).

Άρχισε επίσης η στερέωση των τοιχογραφιών στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου.

Σέρβια

Ναϊσκος κοντά στο διάμεσο τείχος της Ακρόπολης

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναϊσκου που είχαν αποτοιχιστεί το έτος 1977 (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 231) και φυλάγονταν στα Τούρκικα Λουτρά της Βέροιας. Αφαιρέθηκαν οι σοβάδες που πλεονάζαν, στοκαρίστηκαν οι φθορές και καθαρίστηκαν τα άλατα που είχαν επικαθήσει στην επιφάνειά τους.

Σιάτιστα

Αρχοντικό Μανούση

Στο αρχοντικό είχαν γίνει στο παρελθόν εργασίες συντήρησης⁵. Εφέτος, με χρηματοδότηση του ΕΟΤ άρχισε η επισκευή της στέγης.

Αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια σε επιφάνεια 300 τ.μ. στη δυτική πλευρά, συμπληρώθηκαν φθαρμένα σημεία του πετσώματος, στρώθηκε ασφαλτόπανο και έγινε επικεράμωση στο αντίστοιχο τμήμα.

Αντικαταστάθηκε η στέγη του κλειστού εξώστη που προεξέχει στη δυτική πλευρά, και η ξύλινη κορνίζα στην επίστεψη των παραθύρων, σε μήκος 25 μ. Τέλος τοποθετήθηκαν υαλοπίνακες στα παράθυρα και σίτα και επαλείφθηκαν με λινέλαιο τα καινούργια ξύλινα στοιχεία της στέγης, τα παραθυρόφυλλα, φουρούσια και κορνίζες στη δυτική και νότια όψη. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

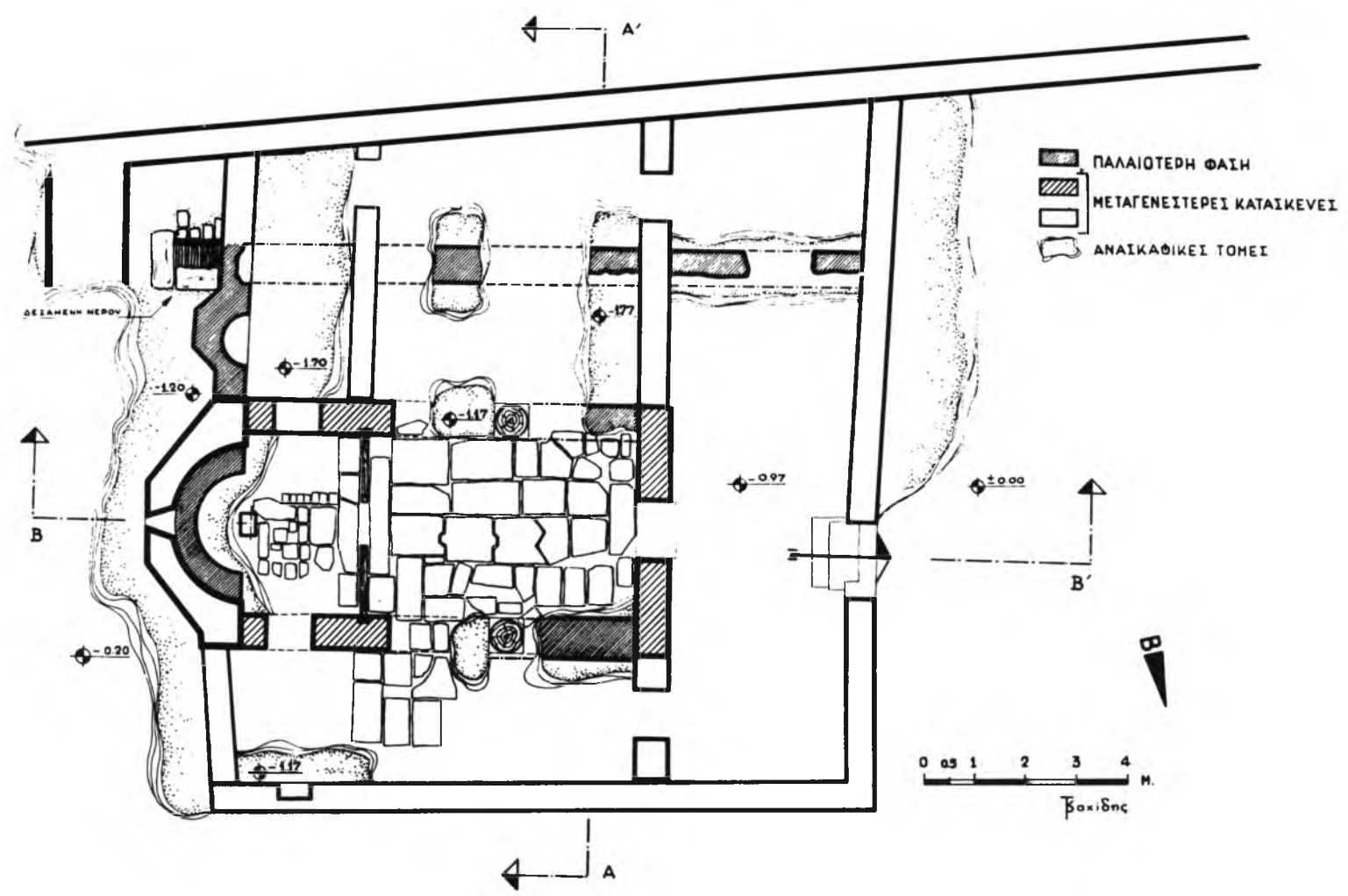
Αιανή

Ναός Αγίου Δημητρίου (Π ί ν. 130 β-131 δ)

Ο ναός βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. δυτικά του χωριού Αιανή. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, με δίρριχτη στέγη στο κεντρικό κλίτος και μονόρριχτες στα πλάγια. Στο εσωτερικό, συγκεκριμένα στο κεντρικό κλίτος και στην κόγχη, σώζονται τοιχο-

4. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 371 και ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 359.

5. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 446 και ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 554.

Σχέδ. 1. Βέροια. Κάτοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου (ενορίας Αγίου Αντωνίου).

γραφίες σε δύο στρώματα, τα οποία χρονολογούνται από τον καθηγητή Στ. Πελεκανίδη⁶, το πρώτο στον 11ο αι. και το δεύτερο στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι.

Η στέγη του ναού είχε πάθει καθίζηση σε πολλά σημεία και η ξυλεια κατά το πλείστον είχε σαπίσει, με αποτέλεσμα τα νερά της βροχής να διαποτίζουν τις τοιχογραφίες. Επίσης είχαν παρουσιαστεί ρωγμές και φθορές σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας.

Ανακατασκευάστηκε η νοτιοανατολική γωνία του νότιου κλίτους και συμπληρώθηκε η επίστεψη του νότιου και δυτικού τοίχου του. Συμπληρώθηκε επίσης η τοιχοποιία στο βόρειο τμήμα του αετώματος, πάνω από την κόγχη του Ιερού.

Τέλος, αντικαταστάθηκε εξ ολοκλήρου η στέγη στα τρία κλίτη, αφού κατασκευάστηκε προηγουμένως περιμετρικό σενάζ στην επίστεψη όλων των τοίχων (Πί ν. 130 β-131 γ).

Με την ευκαιρία των εργασιών έγιναν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις οικοδομικές φάσεις του ναού και συντάχθηκαν με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν, νέα σχέδια (Σχ έ δ. 2-4).

Διαπιστώθηκε ότι στα δυτικά του ναού υπήρχε νάρθηκας (ορατή και σήμερα η θεμελίωσή του) ο οποίος, όπως φαίνεται από τη συνέχεια της θεμελίωσής του μ' αυτήν του κυρίως κτίσματος, ανήκει στην παλιότερη φάση του ναού (Σχ έ δ. 2-3₁). Απ' την ίδια φάση σώθηκε, όπως δείχνει η επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία και τα υπολείμματα του πρώτου στρώματος των τοιχογραφιών, μέρος του κεντρικού κλίτους και συγκεκριμένα η κόγχη του Ιερού με τμήματα του ανατολικού τοίχου, το μισό περίπου προς Α. τμήμα του νότιου τοίχου (Πί ν. 130 β-γ), καθώς και ο βόρειος τοίχος ως το ύψος της στέγης του βόρειου κλίτους (Σχ έ δ. 2, 3₁, 4).

Όταν ο ναός καταστράφηκε σε χρόνο που δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς και από άγνωστη αιτία, επακολούθησε επισκευή και δεύτερη τοιχογράφηση του, που ανάγεται στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι.⁷. Στη δεύτερη φάση (Σχ έ δ. 3₂), όπως μπορεί να καταλάβει κανείς από την αμελή τοιχοδομία, ανακατασκευάστηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι του βόρειου κλίτους, καθώς και το προς Δ. τμήμα του νότιου τοίχου και ολόκληρος ο δυτικός του κεντρικού κλίτους, με την τυφλή κόγχη πάνω από την είσοδο. Συμπληρώθηκε επίσης το πάνω τμήμα του βόρειου τοίχου του κεντρικού κλίτους και εντοιχίστηκε το προς Δ. τοξωτό άνοιγμά του.

Στη φάση αυτή το νότιο κλίτος έμεινε ανοιχτό και συμπληρώθηκαν μόνο ο ανατολικός και δυτικός τοίχος του, που χρησίμευσαν ως αντηρίδες (Σχ έ δ. 3₂). Το ότι ο χώρος ήταν άστεγος φαίνεται και από τα ίχνη των νερών της βροχής που γλείφουν τις πέτρες στο τύμπανο πάνω από τη θύρα, που τοποθετήθηκε στο βόρειο τοξωτό άνοιγμα και που πρέπει να ήταν εξωτερική.

Σε μεταγενέστερη τρίτη φάση προστέθηκε ο εξωτερικός τοίχος του νότιου κλίτους και ένας εγκάρσιος σε επαφή με το βόρειο πεσσό του νότιου διαχωριστικού τοίχου του νότιου κλίτους και στεγάστηκε όλος ο χώρος (Σχ έ δ. 2, 3₃-4). Αυτοί οι τοίχοι αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες, όπως αποδεικνύεται απ' το γεγονός ότι δεν ενώνονται οργανικά με τους υπόλοιπους και έχουν μικρότερο πάχος απ' αυτούς.

Έδεσσα

Παλαιοχριστιανική βασιλική Α' στο Λόγγο

Έγινε καθαρισμός του ανασκαφικού χώρου⁸ από την άγρια βλάστηση και τοποθετήθηκε περίφραξη για την προστασία του.

Ναός Αγίου Νικολάου στο Λόγγο

Έγινε καθαρισμός του ανασκαφικού χώρου⁹ απ' την άγρια βλάστηση (Πί ν. 132 α-β).

Μικρή Πρέσπα

Ναός Αγίου Αχιλλείου

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού που είχαν αποκολληθεί το 1975 (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 270) και φυλάγονταν στο Μουσείο της Φλώρινας. Αφαιρέθηκαν οι σοβάδες που πλεόναζαν και στοκαρίστηκαν οι φθορές.

Άργος Ορεστικό

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών που είχαν αποτοιχιστεί από την παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία είχε αποκαλυφθεί στην αυλή των Νέων Σφαγείων του Άργους Ορεστικού (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 234). Οι τοιχογραφίες φυλάγονται στο αρχοντικό Πηχεώνος στην Καστοριά.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βέροια

Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος (Οικόπεδο Χρ. Σαρηγιαννίδη)

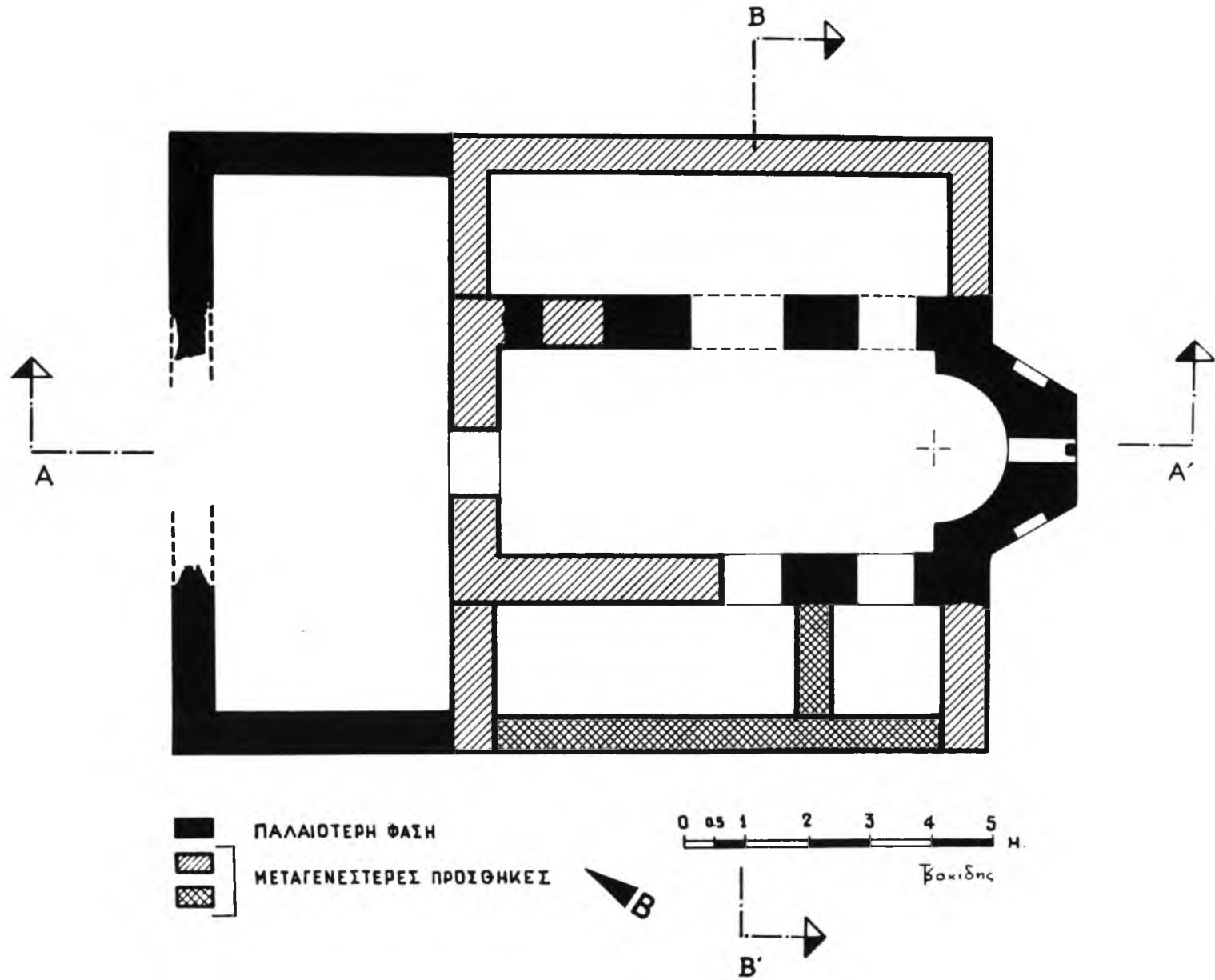
Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου,

6. Στ. Πελεκανίδη, Έρευναι εν Άνω Μακεδονία. Μελέτες Παλαιοχριστιανικής και Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 424 κ.ε.

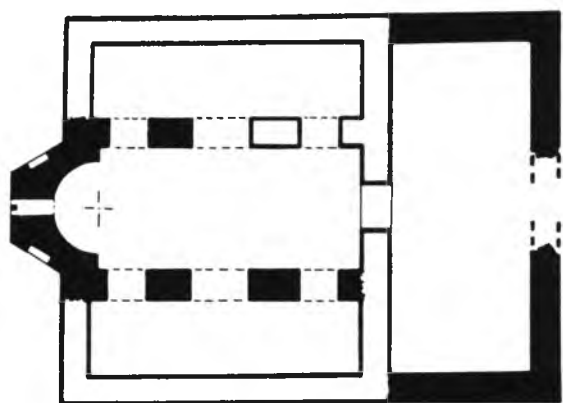
7. Ό.π., σ. 443.

8. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 195 κ.ε.

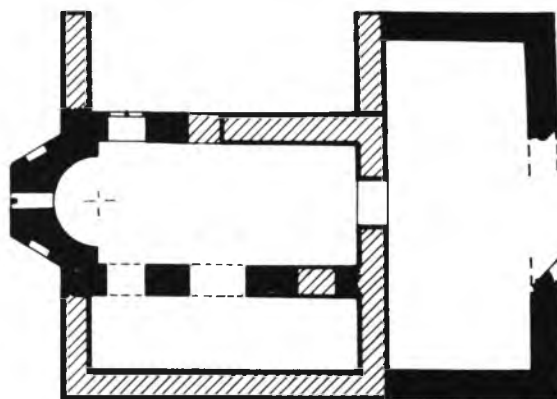
9. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 414.

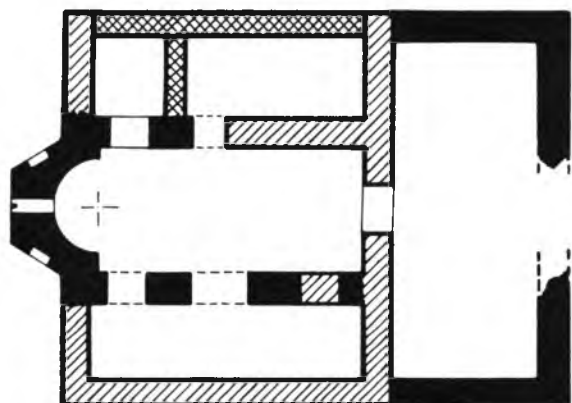
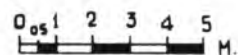
Σχέδ. 2. Αιανή. Κάτοψη του ναού του Αγίου Δημητρίου.

1

2

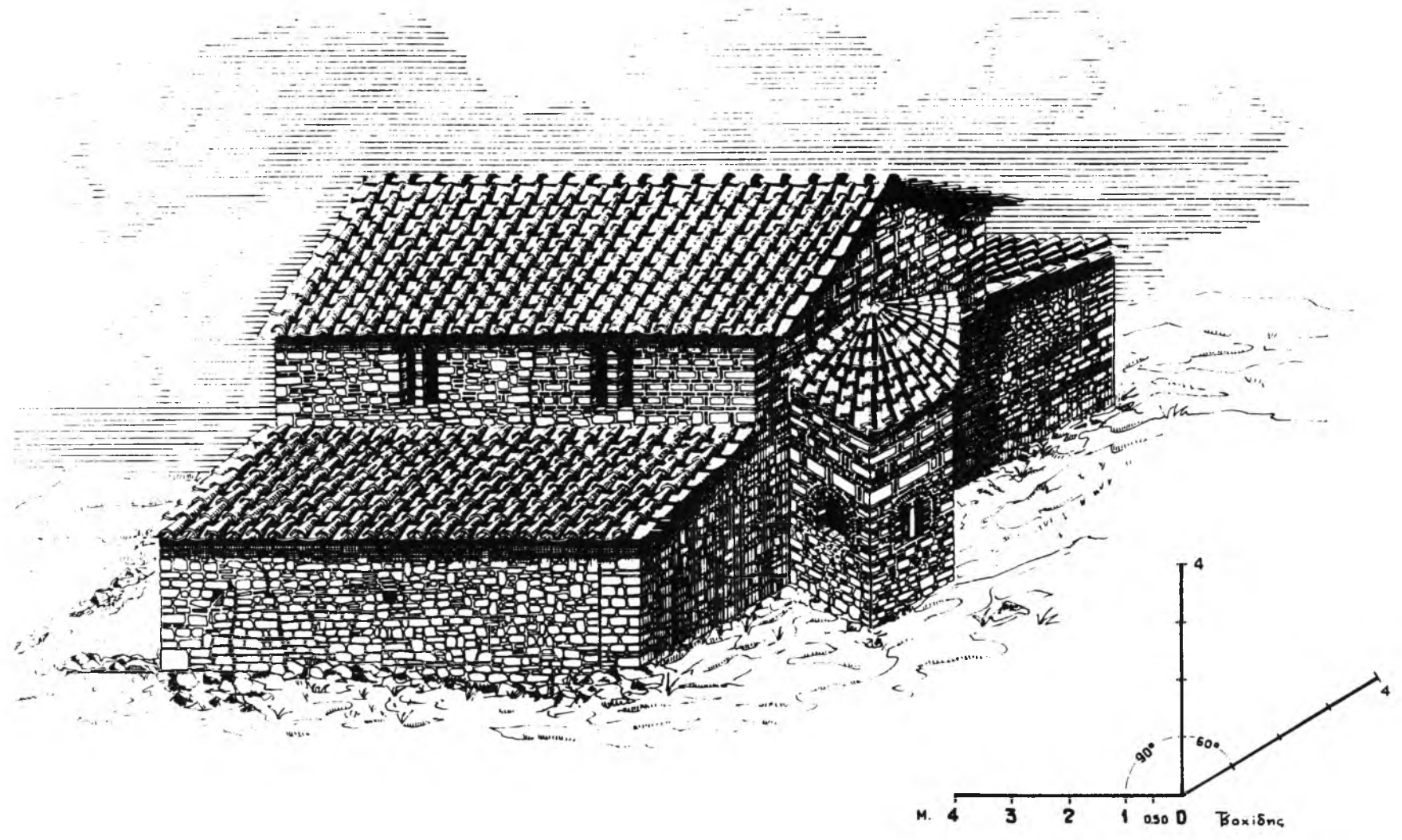

3

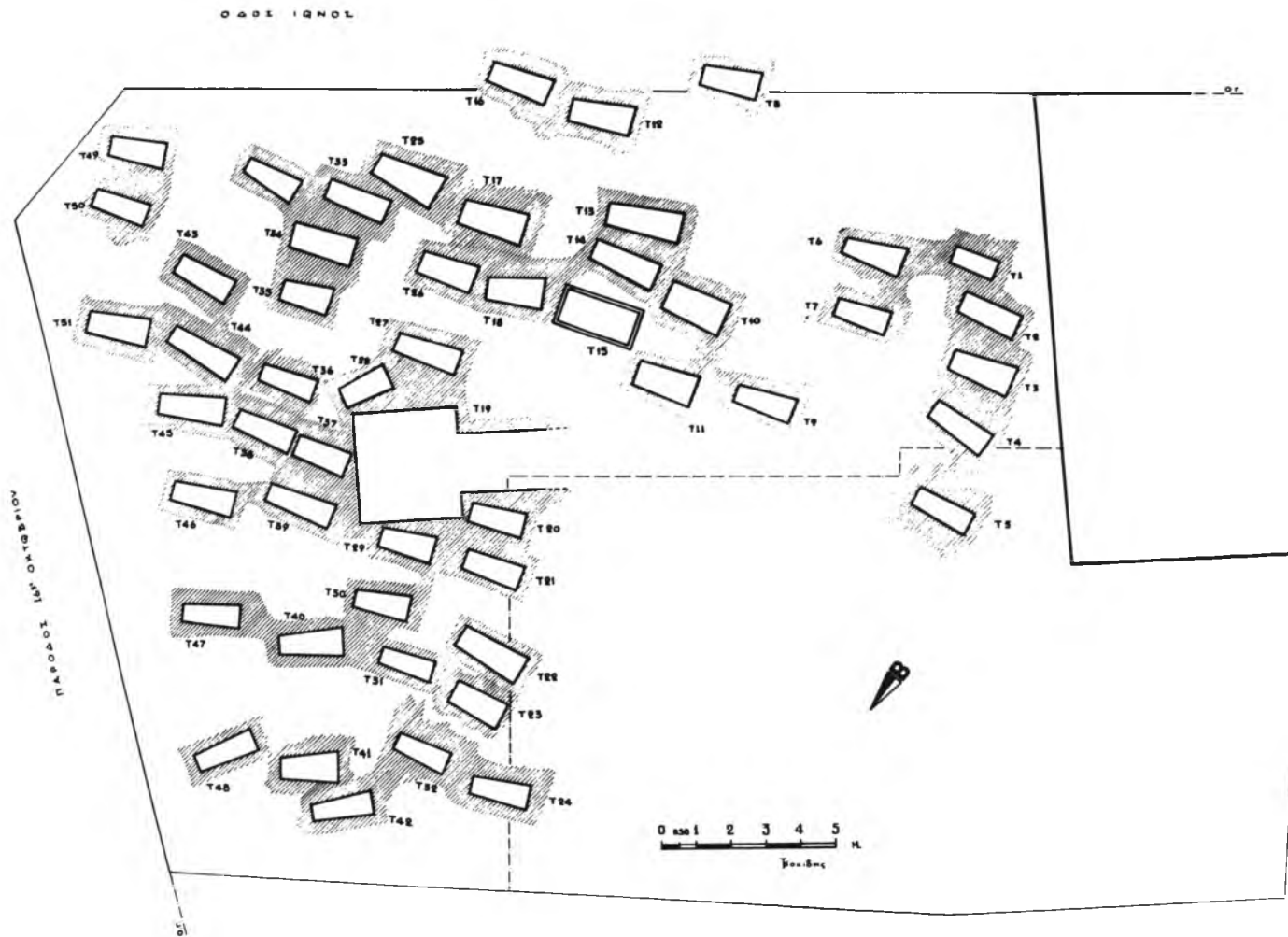

- 1. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΦΑΣΗ
- ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ
- 2. } ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΠΡΟΣΙΘΗΚΕΣ
- 3. }
  - ▨
  - ▩

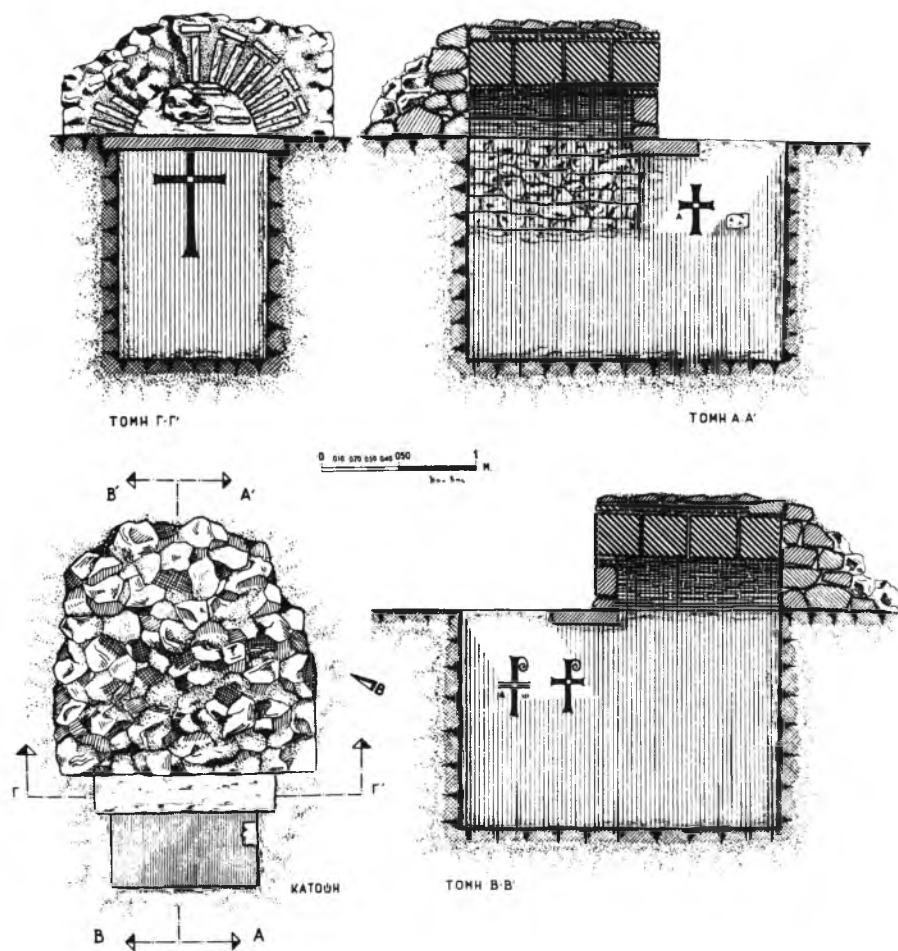
Σχέδ. 3. Αιανή. Κατόψεις φάσεων του ναού του Σχ ε δ. 2.

Σχέδ. 4. Αιανή. Ναός Αγίου Δημητρίου. Αξονομετρική άποψη από ΝΑ.

Σχέδ. 5. Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Κάτοψη του νεκροταφείου.

Σχέδ. 6. Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Κάτοψη και τομές του τάφου T12.

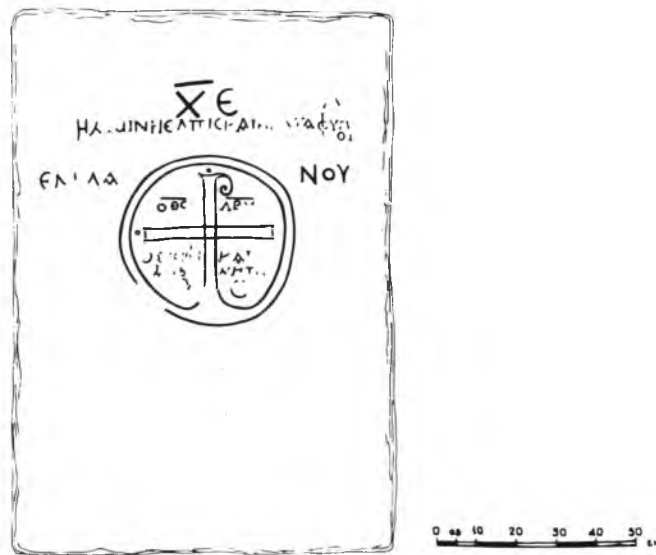
που βρίσκεται έξω από τα δυτικά τείχη της Βέροιας, αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου της πόλης. Το νεκροταφείο αποτελεί συνέχεια αυτού που είχε ερευνηθεί πέρυσι στο απέναντι οικοπέδο του ίδιου ιδιοκτήτη (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 233).

Συνολικά ερευνήθηκαν 52 τάφοι (Σχ έ δ. 5· Πί ν. 132 γ). Οι 50 ήταν κιβωτιόσχημοι, λαξευτοί μέσα στον πάρινο βράχο, ένας καμαροσκεπής και μια μαρμάρινη σαρκοφάγος ακόσμητη, με αετωματικό κάλυμμα. Οι τάφοι συνήθως καλύπτονταν με μαρμάρινες πλάκες ή πωρολίθους. Στον T1, ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες υπήρχε, πιθανόν σε δεύτερη χρήση, και μια ενεπίγραφη (Πί ν. 133 α) με την ακόλουθη επιγραφή: ΜΗΜΟΡΙΟΝ/ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ/ΡΑΠΤΟΥ/ΥΠΟΔΙΑΚΟ(ΝΟΥ).

Οι περισσότεροι απ' τους τάφους δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ούτε είχαν κτερίσματα. Αξιολογότεροι ήταν, εκτός απ' τη σαρκοφάγο, οι τάφοι T12 και T13, στο μέσο περίπου του νότιου ορίου του οικοπέδου.

Τάφος T12

Χτιστός, τραπεζοειδής, διαστ. $2 \times 0,97 \times 0,93$ μ., με χτιστή ημικυλινδρική καμάρα και στόμιο στα δυτικά για το κατέβασμα του νεκρού (Σχ έ δ. 6· Πί ν. 132 δ). Εσωτερικά είναι επιχρισμένος με υπόλευκο κονίαμα και κοσμεύεται με λατινικούς σταυρούς πορφύρου χρώματος, ανά έναν στην ανατολική (Πί ν. 133 β) και νότια πλευρά, δύο στη βόρεια (Πί ν. 133 γ-δ) και έναν στη δυτική σε κύκλο (Σχ έ δ. 7· Πί ν. 134 α). Η πάνω κεραία των σταυρών απολήγει

Σχέδ. 7. Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Τοιχογραφία στη δυτική πλευρά του τάφου T12.

σε Ρ, σχηματίζοντας το μονόγραμμα του Χριστού. Μερικοί από τους σταυρούς συνοδεύονται από τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω. Ο σταυρός στη δυτική πλευρά πλαισιώνεται απ' την ακόλουθη επιγραφή, σε οριζόντιους στίχους έξω και πάνω απ' τον κύκλο: *Χ(ΡΙΣΤ)Ε/ΗΜΩΝ Η ΕΛΠΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟΝ/ΕΛΙΑΑ ΝΟΥ.*

Μέσα στον κύκλο και ανάμεσα στα επάνω διάκενα των κεραιών του σταυρού αναγράφεται: *Ο Θ(ΕΟ)C ΑΡΧ(Η).* Η επιγραφή συνεχίζεται στα κάτω διάκενα σε δυσανάγνωστους στίχους, ως εξής: *Ο---ΚΑΙ/Μ---ΝΗΤ---*

Τάφος T13

Κιβωτιόσχημος, τραπεζοειδής, διαστ. 1,96 × 0,98 × 0,68 μ., λαξευμένος στο βράχο (Σ χ έ δ. 8, αριστερά). Καλυπτόταν από τρεις μαρμαρίνες πλάκες. Τα εσωτερικά του τοιχώματα είναι επιχρισμένα με υπόλευκο κονίαμα και κοσμούνται με τοιχογραφίες, που πλαισιώνονται σε κάθε πλευρά από ταινίες πορφυρού χρώματος και λεπτές μαύρες γραμμές.

Στη δυτική, στενή πλευρά εικονίζεται λατινικός σταυρός που περικλείεται από δύο ομόκεντρους κύκλους όπου στεφάνι δάφνης. Κάτω από τις οριζόντιες κεραιές του σταυρού υπάρχουν τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 134 β).

Στις μακριές πλευρές παριστάνονται αντωπά ανά μία δεόμενη μορφή, γυναικεία στη βόρεια και αδιάγνωστη στη νότια, ανάμεσα σε κηροπήγιο και κυπαρίσσι (Σ χ έ δ. 9-10· Π ί ν. 134 γ-135 ε).

Στη βόρεια πλευρά και στο δεξιό μέρος της γυ-

ναικείας μορφής υπάρχει η επιγραφή: *ΚΥΡΑ ΔΟC ΜΟΙ ΤΙΤΘΙΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΩ* (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 135 β), και πάνω από το κεφάλι της δυσανάγνωστο όνομα, *...ΝΝΟ ΑΙΤ...C.*

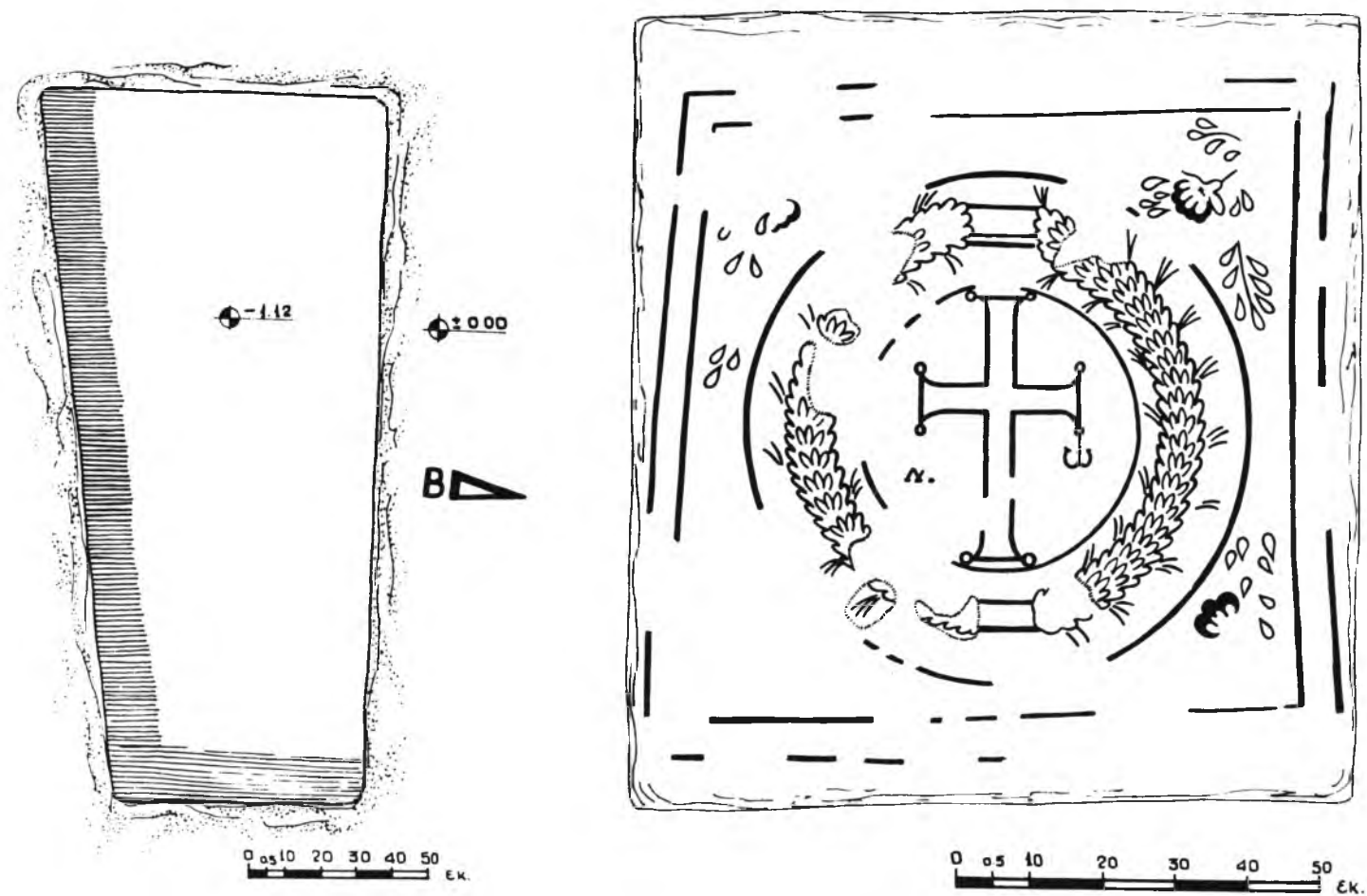
Στην απέναντι μορφή, πάνω από το δεξί χέρι, διαβαζόταν η αρχή ονόματος *ΓΑΑ.* (Π ί ν. 135 γ). Στον κάμπο και των δύο παραστάσεων υπήρχαν διάσπαρτα άνθη, υποδήλωση παραδεισιακού τοπίου.

Οι τοιχογραφίες και των δύο τάφων μπορούν να χρονολογηθούν στον 4ο αι., όπως δείχνουν οι επίσημες στάσεις των μορφών και τα έντονα περιγράμματά τους, καθώς και το χαρακτηριστικό μονόγραμμα του Χριστού και το πολύφυλλο δάφνινο στεφάνι που περιβάλλει το σταυρό. Ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου¹⁰ και του διαδόχου του Κωσταντίου (337-361)¹¹.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

10. Πρβλ. όμοιο έκτυπο σταυρό, που απολήγει σε Ρ, και σε λύχνο που βρέθηκε στη βασιλική του Ιλίσσου και χρονολογείται στην εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ΑΕ 1919, σ. 13, εικ. 12.

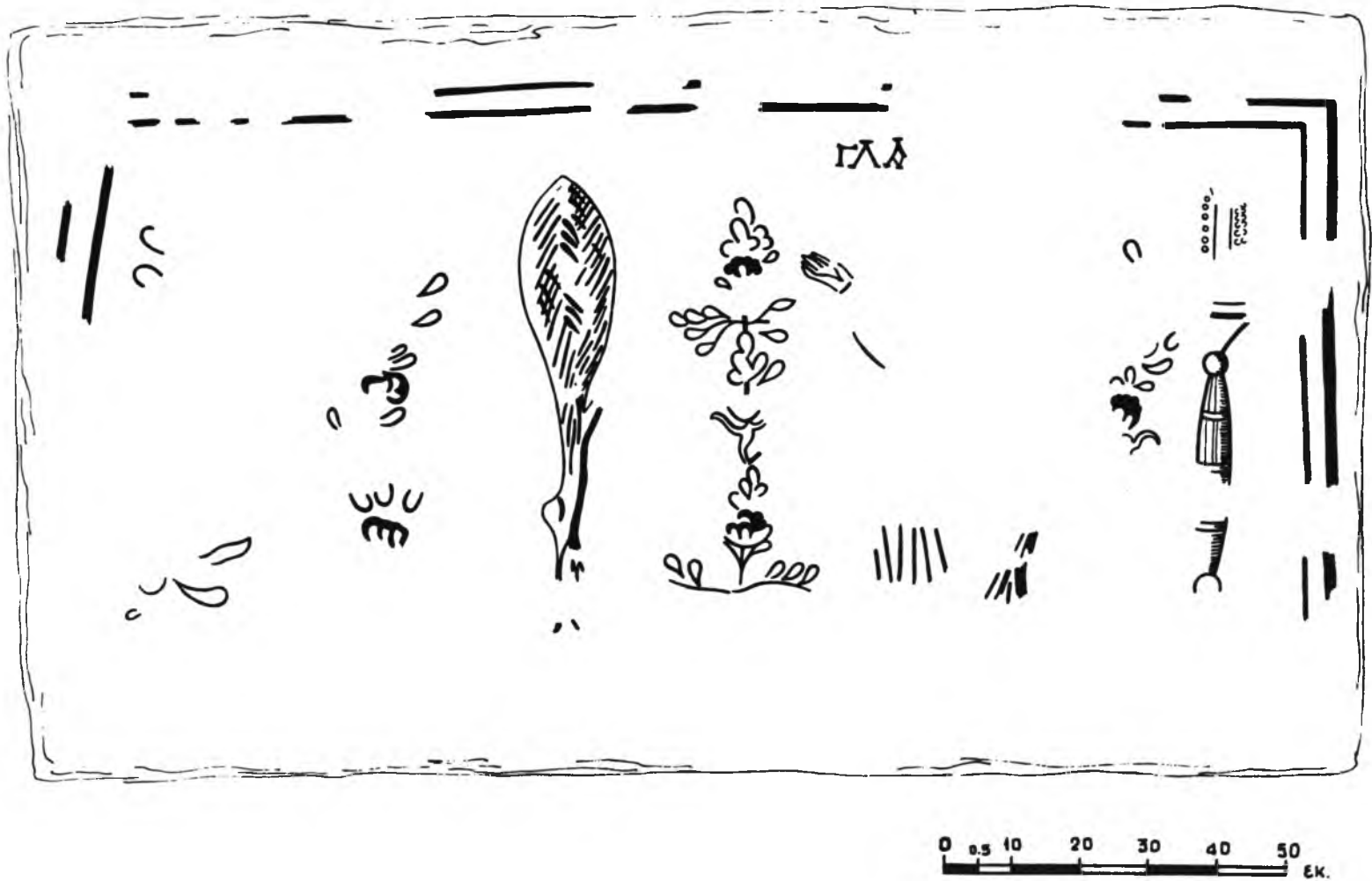
11. Σταυροί που περιβάλλονται από ανάλογα πολύφυλλα στεφάνια κοσμούν και τον τάφο του Φαιστίνου και Δονάτου στη βασιλική extra muros των Φιλίππων. Ο τάφος χρονολογείται με βάση τα νομίσματα στην εποχή του Κωσταντίου (337-361): βλ. ΑΕ 1955, σ. 153 κ.ε., εικ. 40-43. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται επίσης σταυρός μέσα σε πολύφυλλο στεφάνι σε παλαιοχριστιανικό τάφο των Φιλίππων: βλ. Στ. Πελεκανίδη, Παλαιοχριστιανικός τάφος εν Φιλίπποις, Tortulac, Studien zu altchristlichen und Byzantinischen Monumenten, Rom-Freiburg-Wien, 1966, σ. 223 κ.ε., πίν. 55 α.

Σχέδ. 8. Βέροια. Πάροδος Ιόης Οκτωβρίου και Ίωνος. Κάτωψη του τάφου T13 και τοιχογραφία της δυτικής πλευράς του.

Σχέδ. 9. Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Τοιχογραφία της βόρειας πλευράς του τάφου T13.

Σχέδ. 10. Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Τοιχογραφία της νότιας πλευράς του τάφου T13.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας (αρχαία Θάσος)

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Β. Πούλιου οι δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες στη νοτιοδυτική περιοχή κυρίως της αρχαίας πόλης, όπου επεκτείνεται τα τελευταία χρόνια η οικοδομική κίνηση (Σχ έ δ. 1).

Φέτος ερευνήθηκαν τα εξής οικόπεδα πριν από την οικοδόμησή τους:

Οικόπεδο Μακρυγιάννη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του νότιου τείχους, στην πεδινή περιοχή που εκτείνεται στα ΝΔ. της Πύλης του Σειληνού. Στις δύο δοκιμαστικές τομές που ανοίχτηκαν στο οικόπεδο (τομή I: διαστ. 6 × 3 μ., τομή II: διαστ. 4 × 3 μ.). Η έρευνα αποκάλυψε τμήμα κτιρίου — προφανώς οικία — με εσωτερική ορθογώνια πλακόστρωτη αυλή που πλαισιώνεται από δωμάτια (φάση I). Η αυλή είναι στρωμένη με χοντρές πλάκες· από τα δωμάτια ένα μικρό μόνο μέρος έχει αποκαλυφθεί. Η αυλή είχε είσοδο στα βόρεια που οδηγούσε σε μια άλλη πτέρυγα δωματίων ή έξω από το κτίριο. Η πρώτη άποψη είναι πιθανότερη γιατί στη βορειοανατολική γωνία της αυλής διακρίνεται η αρχή κάποιου κάθετου τοίχου.

Από την κεραμική και τα μικροαντικείμενα το κτίριο χρονολογείται από το β' μισό του 4ου ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν δύο περίπου ακέραιες μελαμβαφείς αττικές κύλικες-σκύφοι¹.

Το κτίριο με την πλακόστρωτη αυλή συνεχίζει σ' ένα ψηλότερο επίπεδο μια αρχαιότερη κτιριακή φάση (φάση II). Τοίχοι της νεότερης οικίας συνεχίζουν τοίχους του αρχαιότερου κτιρίου, ενώ άλλοι τοίχοι της αρχαιότερης φάσης βρέθηκαν σε βαθύτερο επίπεδο. Στο αρχαιότερο κτίριο, που πιθανότατα είναι επίσης οικία, εμφανίζεται κεραμική του β' μισού και του τέλους του αιώνα². Κάτω από τη φάση II δε διαπιστώθηκε αρχαιότερη κτιριακή φάση. Η εμφάνιση της στάθμης του νερού στα 2,10 μ.

μας εμπόδιζε να προχωρήσουμε βαθύτερα. Επειδή όμως ήδη άρχισε να εμφανίζεται μαζί με το νερό αμμυδερό χώμα χωρίς όστρακα πιστεύουμε ότι στην περιοχή αυτή, όπως και στη συνοικία της Πύλης του Σειληνού, δεν πρέπει να υπάρχει αρχαιότερη από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. οικοδομική δραστηριότητα. Η πόλη στον 7ο και τον πρώιμο 6ο αι. π.Χ. δεν πρέπει να επεκτεινόταν πέρα από τους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης, και το οικόπεδο Αποστολίδη³ που στην περιοχή αυτή έδωσε τα αρχαιότερα ως τώρα ευρήματα πρέπει να ανήκει στα όρια της πρώιμης αρχαϊκής πόλης.

Στα τέλη οπωσδήποτε του 6ου αι. π.Χ. εκτός από την Πύλη του Σειληνού⁴ έχουμε ενδείξεις ότι η οικοδομική δραστηριότητα είχε επεκταθεί στα ΝΔ. του λόφου της ακρόπολης στην περιοχή όπου έκλεισε λίγο αργότερα το νότιο τείχος⁵.

Οικόπεδο Α. Ζήδρου

Το οικόπεδο βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες του ορεινού όγκου της ακρόπολης της αρχαίας πόλης σε απόσταση περίπου 70 μ. ΝΔ. του Ωδείου. Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα κάλυψε μια έκταση 55 τ.μ. περίπου στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα από δύο κτίρια.

Κτίριο Α: Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφικής τομής: Από το κτίριο αποκαλύφθηκε τμήμα ενός μεγάλου δωματίου που με μιά είσοδο στη βόρεια πλευρά επικοινωνεί με μια εσωτερική πλακόστρωτη αυλή, της οποίας επίσης ένα μέρος αποκαλύφθηκε. Στη δυτική πλευρά της αυλής μια δίφυλλη πόρτα από την οποία σώζεται το κατώφλι οδηγούσε έξω από το κτίριο. Στη θέση αυτή έξω από τη δυτική πλευρά του κτιρίου ένας αποχετευτικός αγωγός μετέφερε τα νερά της υπαίθριας αυλής σ' ένα μεγαλύτερο αγωγό που περνούσε, με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλα με τη δυτική πρόσοψη του κτιρίου. Ο αγωγός αυτός σώζεται μόνο στο βόρειο τμήμα της ανασκαφικής τομής και έτσι δεν είναι βέβαιο αν ανήκει σε κεντρικό αποχετευτικό αγωγό κάποιου δρόμου με αντίστοιχη κατεύθυνση Β.-Ν. Η δυτική οπωσδήποτε πλευρά του κτιρίου είναι διαμορφωμένη όπως οι εξωτερικές πλευρές των κτιρίων προς την πλευρά των δρόμων, χτισμένη με μεγάλες μαρμαροπλίνθους σε ψευδοϊσοδομικό σύστημα.

Το κτίριο είναι χωρίς αμφιβολία οικία, που η τελευταία της φάση αντιπροσωπεύεται με την πλακόστρωτη αυλή και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς

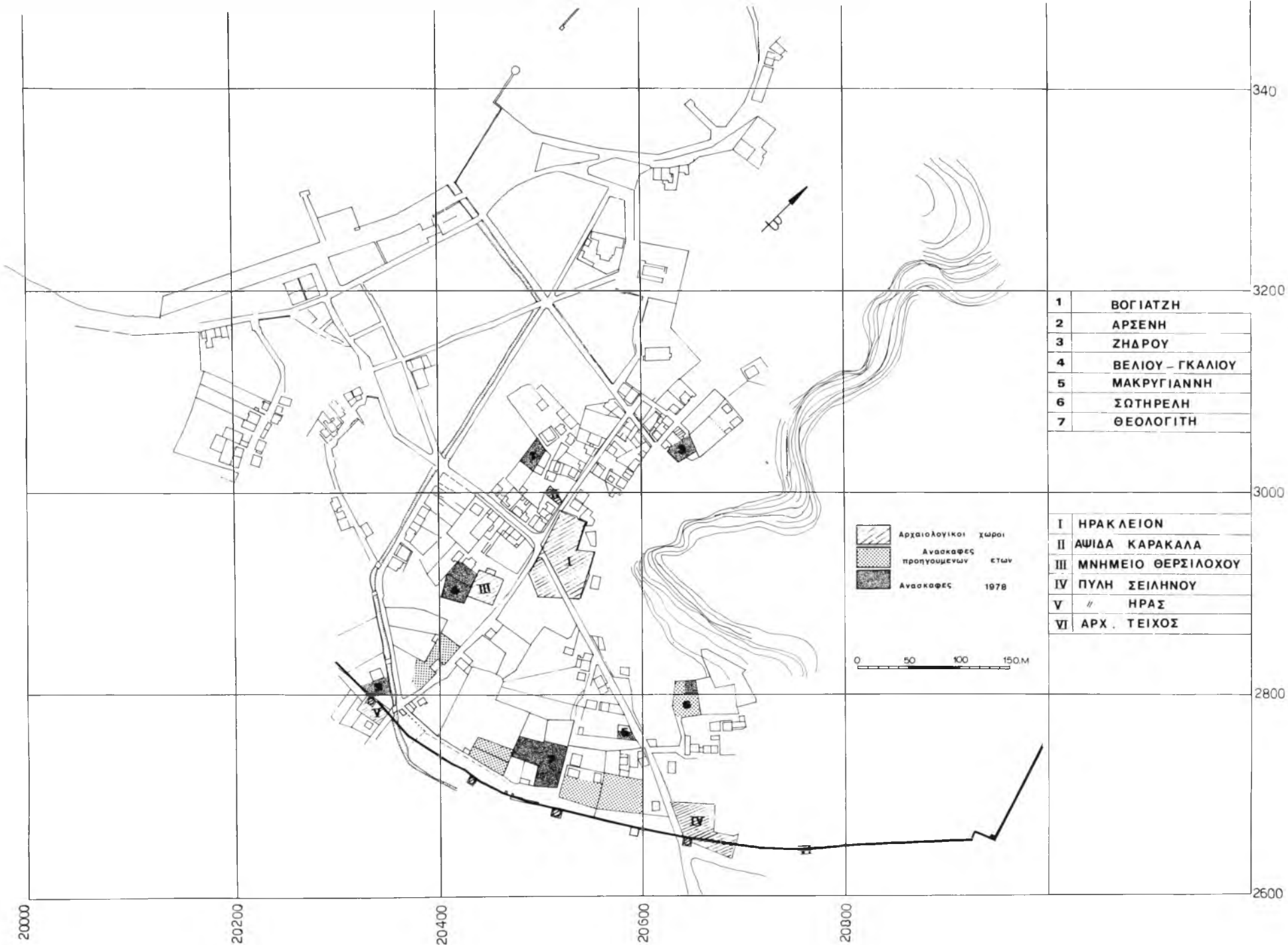
1. Athenian Agora XII, αριθ. 558, πίν. 24, 380-350 π.Χ.

2. Et. Thas. VII, σ. 30, αριθ. 14, πίν. VIII (ιωνικές κύλικες), σ. 55, αριθ. 90, πίν. XXI (σκύφοι με υπογεωμετρική διακόσμηση κ.τ.λ.).

3. BCH 92 (1968), σ. 1082 κ.ε.

4. Ό.π., 100 (1976), σ. 768.

5. AD 32 (1977): Χρονικά, σ. 246.

Σχέδ. 1. Θάσος. Θέσεις δοκιμαστικών ανασκαφών οικопέδων 1978.

χρόνους, αλλά πιθανότατα η αρχική κατασκευή της είναι αρχαιότερη. Δεν προχωρήσαμε σε έρευνα για την εντόπιση αρχαιότερων φάσεων της οικίας. Το πλακόστρωτο οπωσδήποτε της εσωτερικής αυλής έχει υλικό σε β' χρήση. Μέσα στην αυλή βρέθηκε ένας μαρμάρινος βωμίσκος.

Η κεραμική χρονολογεί την τελευταία φάση της οικίας στους ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά πιθανότατα το κτίριο είχε αρχαιότερες φάσεις όπως προκύπτει από τη δυτική πλευρά του κτιρίου με την επιμελημένη τοιχοδομία.

Κτίριο Β. Στο νότιο τμήμα της τομής (Πί ν. 136 α). Από το κτίριο Β αποκαλύφθηκε ένα μικρό μόνο μέρος, από τη βορειοδυτική γωνία του. Στη δυτική πλευρά διακρίνεται η αρχή μιας χτιστής παραστάδας που πιθανότατα ανήκει σε κάποια είσοδο. Έξω από τη βορειοδυτική πλευρά του κτιρίου βρέθηκε ένας τετράγωνος βωμός-εσχάρα; (Πί ν. 136 α).

Το κτίριο Β δε συνεχίζει την οικοδομική γραμμή του κτιρίου Α στη δυτική πλευρά. Χρονολογείται κι αυτό στους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά πιθανότατα είναι μεταγενέστερο από το κτίριο Α. Είναι χτισμένο από μαρμάρινες πλίνθους σε β' χρήση με κονίαμα, και σποραδικά κεραμίδες.

Από τα 22 νομίσματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή των δύο κτιρίων τα 13 είναι υστερορωμαϊκά, 1 είναι βυζαντινό 20νούμιο και τα υπόλοιπα πολύ φθαρμένα αδιάγνωστα. Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο θα συνεχιστεί.

Οικόπεδο Σωτηρέλη

Στο οικόπεδο είχε διενεργήσει δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή⁶, που είχε ερευνήσει και το γειτονικό οικόπεδο Γιαννόπουλου.

Από την Εφορεία Αρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκε μια μικρή ανασκαφική έρευνα στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου με την προοπτική να δοθεί στην περιοχή αυτή η άδεια για την κατασκευή μιας οικίας που θα αποτελούσε συνέχεια του υφιστάμενου στη θέση αυτή σύγχρονου οικιστικού συγκροτήματος.

Η έρευνα απέβλεπε στην τυχόν εντόπιση του δρόμου που από την Πύλη του Σειληνού προχωρεί με κατεύθυνση Ν.-Β. προς το εσωτερικό της αρχαίας πόλης. Στις δύο ανασκαφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο διαπιστώθηκαν τα εξής:

Τομή 1 (διαστ. 7 × 3 μ.): Σε βάθος 3,05 μ. βρέθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και στη βάση του

μερικές σχιστόπλακες που ίσως ανήκουν σε χαλασμένο πλακόστρωτο.

Πιθανόν όμως δεν πρόκειται για τον αρχαίο δρόμο της Πύλης του Σειληνού. Τα όστρακα που βρέθηκαν κάτω από το επίπεδο του τοίχου και του πλακόστρωτου χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι.

Τομή 2 (διαστ. 5 × 4 μ.): Σε βάθος 1,55 μ. βρέθηκε η προς Α. συνέχεια του πλακόστρωτου δρόμου που έχουν εντοπίσει οι ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στο οικόπεδο Γιαννόπουλου⁷ και του οποίου την προς Β. συνέχεια είχαν αποκαλύψει οι πρόσφατες ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στο οικόπεδο Σωτηρέλη⁸. Η τελευταία φάση του δρόμου ανάγεται στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια.

Οικόπεδο Θεολογίτη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Πύλης του Ηρακλέους σε μικρή απόσταση από την εσωτερική παρειά του νότιου τείχους.

Πραγματοποιήθηκαν 11 δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές με τα εξής αποτελέσματα συνοπτικά: Στα πρώτα στρώματα διαπιστώθηκαν κτιριακές φάσεις ρωμαϊκών χρόνων. Τα κτίρια είναι οικίες που μόνο αποσπασματικά αποκαλύφθηκαν στις τομές. Το συγκρότημα των ρωμαϊκών οικιών που αποκαλύφθηκε βρίσκεται στα βόρεια και νότια ενός δρόμου που διασχίζει την περιοχή με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο δρόμος που βρέθηκε στην τομή 3 έχει πλάτος 2,70 μ., είναι στρωμένος με μεγάλες σχιστόπλακες και έχει κεντρικό αποχετευτικό αγωγό κάτω από τις σχιστόπλακες. Στην τομή 6 διαπιστώθηκε ότι ο δρόμος αυτός προχωρώντας προς Δ. διασταυρωνόταν με το δρόμο που από την Πύλη του Ηρακλέους προχωρούσε προς τα βόρεια, προς το εσωτερικό της πόλης.

Την ύπαρξη αυτού του δρόμου είχαν επισημάνει οι δοκιμαστικές ανασκαφές που σε συνεργασία η Εφορεία Αρχαιοτήτων και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή διενήργησαν στα 1977 και 1978 (τομή 1, 1978)⁹. Στις μεταγενέστερες ωστόσο φάσεις της ρωμαϊκρατίας ο δρόμος της Πύλης του Ηρακλέους είχε κλείσει, όπως προκύπτει από τα λείψανα ρωμαϊκών κτιρίων που βρέθηκαν στην τομή 6. Από τις ρωμαϊκές οικίες της περιοχής αυτής ξεχωρίζει η αυλή μιας οικίας που βρίσκεται δίπλα στο δρόμο (τομή 1). Στο κέντρο της αυλής αυτής που θα επικοινωνούσε με το δρόμο βρέθηκε μια τετράγωνη εσχάρα-βωμός.

Σ' όλη την περιοχή του οικοπέδου που ερευνή-

7. 'Ο.π., 96 (1972) σ. 950-956· 97 (1973), σ. 559-574 και 103 (1979), σ. 646.

8. 'Ο.π., 96 (1972), σ. 950 κ.ε.

9. 'Ο.π., 103 (1979), σ. 644.

6. BCH 103 (1979), σ. 646 κ.ε.

θηκε πρέπει να υπάρχουν οπωσδήποτε περισσότερες από μια ρωμαϊκές οικίες, αλλά δεν είναι δυνατό να αναπαρασταθεί η κάτοψή τους από τους αποσπασματικούς τοίχους που αποκάλυψαν οι τομές. Φαίνεται ωστόσο ότι και οι ρωμαϊκές οικίες κρατούν περίπου την κάτοψη της αρχαίας οικίας που συχνά στη Θάσο έχει την αυλή της αμέσως μετά την είσοδό της από το δρόμο.

Τα ευρήματα από τις ρωμαϊκές οικίες είναι θραύσματα κεραμικής, και εργαλεία καθημερινής χρήσης από τα οποία ξεχωρίζει μια σειρά από γεωργικά σιδερένια εργαλεία που βρέθηκαν στην τομή 7: Η ομοιότητά τους με τα σύγχρονα αντίστοιχα γεωργικά εργαλεία είναι εκπληκτική.

Οι ρωμαϊκές ωστόσο οικίες είναι βέβαιο ότι έχουν χτιστεί πάνω σε αρχαιότερα κτίρια που υπήρχαν στην περιοχή αυτή. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα ρωμαϊκά κτίρια συνεχίζουν τους τοίχους των κτιρίων των αρχαιότερων φάσεων, άλλοτε οι αρχαιότεροι τοίχοι βρίσκονται βαθύτερα και δεν έχουν καμιά οργανική θέση με τα επικείμενα κτίρια. Κάτω από τη ρωμαϊκή φάση έχουν διαπιστωθεί δύο προγενέστερες κτιριακές φάσεις: μια φάση του 4ου αι. π.Χ. και μια κτιριακή φάση που καλύπτει τον 5ο και ως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (Πίνακ. 136 β-δ).

Η εμφάνιση του νερού δε μας επέτρεψε να προχωρήσουμε την έρευνα ως το φυσικό έδαφος. Δεν ερευνηθήκε επίσης η τυχόν ύπαρξη αρχαιότερων φάσεων στους δύο δρόμους που έχουν βρεθεί στο οικόπεδο.

Οικόπεδο Αρσένη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια της Πύλης της Ήρας και του Δία. Οι δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν εντόπισαν τον αρχαίο δρόμο, που ξεκινούσε από την Πύλη του Δία και της Ήρας — όχι από τον άξονα της πύλης αλλά λίγο δυτικότερα — και προχωρούσε προς τα βόρεια, προς το εσωτερικό της πόλης.

Η αρχή αυτού του δρόμου είχε εντοπιστεί από παλιότερες έρευνες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁰. Φέτος στο οικόπεδο Αρσένη βρέθηκε η προς Β. συνέχειά του, που ορίζεται από την οικοδομική γραμμή των οικιών που πλαισίωναν την ανατολική και δυτική παρειά του.

Επειδή η έρευνα πραγματοποιήθηκε χειμώνα φτάσαμε μόνο σε βάθος 2,60 μ. και ήταν αδύνατο να φτάσουμε ως το επίπεδο του αρχαίου δρόμου και να ερευνηθούν τυχόν αρχαιότερες φάσεις. Οι τοίχοι των κτιρίων που εντοπίστηκαν ανήκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τομή 1: Σε βάθος 1,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκε τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. που ορίζει τη δυτική παρειά δρόμου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Κεραμική ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος 2,35 μ. και σταμάτησε με την εμφάνιση του νερού.

Τομή 2: Σε βάθος 1,54 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκαν οι δύο παρείες του δρόμου, δύο τοίχοι παράλληλοι με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Πλάτος δρόμου 2,60 μ. Ορθογώνιες μαρμαρόπλινθοι σε β' χρήση και αργολιθοδομή. Ο τοίχος της ανατολικής παρειάς μόνο αργολιθοδομή. Βάθος τομής 2,35 μ.

Τομή 3: Σε βάθος 1,50 μ. βρέθηκε ο τοίχος της δυτικής παρειάς του δρόμου. Ο τοίχος είναι χτισμένος με αργολιθοδομή όπου χρησιμοποιούνται κατά διαστήματα και μικρές μαρμαρόπλινθοι από β' χρήση. Σε βάθος 2,60 μ. εμφανίστηκε στον ίδιο τοίχο ένας δόμος από μεγάλες μαρμαρόπλινθους που πιθανότατα ανήκει σε αρχαιότερη φάση του τοίχου.

Σε απόσταση 3,60 μ. από το δυτικό τοίχο αποκάλυφθηκε ο τοίχος της ανατολικής παρειάς του δρόμου. Ο ανατολικός τοίχος έχει την ίδια τοιχοδομία με το δυτικό τοίχο και είναι σύγχρονος. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 2,60 μ. λόγω της εμφάνισης του νερού.

Οικόπεδο Βέλλιου-Γκάλιου

Συνεχίστηκε η έρευνα που είχε αρχίσει από το 1977¹¹. Πραγματοποιήθηκαν τρεις ακόμα τομές στο οικόπεδο:

Τομή 2 (διαστ. 5 × 3 μ.): Σε βάθος 1,45 μ. βρέθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Πλάτος τοίχου: 1,40 μ. Ο τοίχος αποκάλυφθηκε σε ύψος 0,65 μ. και συνεχίζεται βαθύτερα.

Το πλάτος του τοίχου προϋποθέτει ότι ανήκε σε κάποιο περίβολο ή ένα μεγάλο κτίριο· η τοιχοδομία του τοίχου είναι αμελέστατη.

Κεραμική ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα σταμάτησε εξαιτίας της εμφάνισης του νερού σε βάθος 2 μ.

Τομή 3 (διαστ. 5 × 3 μ.): Σε βάθος 1,70 μ. εντοπίστηκε ένα αραιό λιθόστρωτο. Κάτω από το λιθόστρωτο ως 2,15 μ. δεν εμφανίστηκαν λείψανα κτιρίων. Η ανασκαφή σταμάτησε εξαιτίας της εμφάνισης του νερού.

Τομή 4 (διαστ. 4 × 3 μ.): Δεν εντοπίστηκαν ίχνη κτιρίου. Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Σε βάθος 2,20 μ. εμφανίστηκε νερό.

10. Ό.π., 89 (1965), σ. 930 κ.ε.

11. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 244.

Οικόπεδο Δ. Βογιατζή

Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από την αψίδα του Καρακάλλα στα νότια του οικοπέδου Γ. Στίγγα όπου στα 1962 είχαν πραγματοποιηθεί δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή¹².

Ο Roley είχε, τότε διαπιστώσει ότι στην περιοχή αυτή υπήρχαν κτίρια από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ενώ σε γειτονικό οικόπεδο είχε βρεθεί πολυγωνικός τοίχος του 6ου αι. π.Χ.¹³.

Οι δοκιμαστικές ανασκαφές στο οικόπεδο είχαν αρχίσει στα 1977¹⁴ με μια τομή (τομή Α). Φέτος συνεχίστηκαν στην ίδια τομή, επεκτάθηκαν κυρίως στο κέντρο του οικοπέδου (τομή Β και επέκταση τομής Α) και συμπεριέλαβαν και τη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου (τομή Γ) όπου ένα μέρος της τομής Γ επεκτάθηκε στο γειτονικό οικόπεδο Γ. Στίγγα (Σ χ έ δ. 2).

Στις τομές Α και Β αποκαλύφθηκαν συνεχόμενοι χώροι ενός κτιριακού συγκροτήματος ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Π ί ν. 137 α). Σ' έναν από τους χώρους σώζεται αποσπασματικά το πλακόστρωτο δάπεδο. Στη νοτιοδυτική γωνία ενός άλλου χώρου βρέθηκε πηγάδι με μαρμάρινο προστομαίο. Ένα μικρό τμήμα τοίχου που βρέθηκε στην τομή Γ δεν πρέπει να ανήκει στο υστερορωμαϊκό κτίριο αλλά σε νεότερη φάση.

Στην τομή Γ βρέθηκαν δύο ημιτελή αγάλματα του Ασκληπιού. Το εύρημα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί πιθανόν είναι δυνατό να σχετιστεί με το πρόβλημα της θέσης του Ασκληπιείου Θάσου. Τα αγάλματα ανήκουν σε δύο διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους του Ασκληπιού¹⁵ και είναι πιθανόν να σχετίζονται με κάποιο εργαστήρι που λειτουργούσε κοντά στο ιερό του Ασκληπιού αν όχι και μέσα στο ιερό. Τα αγάλματα όπως και το κτίριο χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους αλλά και το Ασκληπιείο που βρήκε με τη σύντομη ανασκαφή του ο Miller¹⁶ και ταύτισε από αναθηματικές επιγραφές ανήκει επίσης στα ρωμαϊκά χρόνια.

Αναλύοντας τις πληροφορίες του Miller ο F. Sal-

viat¹⁷ είχε καταλήξει πως στην περιοχή του Ηρακλείου και της Αψίδας του Καρακάλλα πρέπει να αναζητηθεί ο χώρος που αναφέρει ο Miller. Η εμφάνιση του νερού στην αμέσως πριν από τη ρωμαϊκή κτιριακή φάση εποχή μας εμπόδισε δυστυχώς να ολοκληρώσουμε την έρευνα σε βάθος και να προχωρήσουμε σε βαθύτερα στρώματα. Τα προβλήματα ήταν ιδιαίτερα σοβαρά γιατί η ανασκαφή αυτή βρίσκεται σ' ένα χώρο ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένο και με συνεχή σύγχρονα οικιστικά προβλήματα. Η έρευνα θα συνεχιστεί το 1979.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης του νότιου τείχους¹⁸. Φέτος οι εργασίες στερέωσης μεταφέρθηκαν στην εσωτερική παρειά του τείχους. Αρχίζοντας από τη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου Γαβριηλίδη όπου η εσωτερική πύλη του πύργου IV και προχωρώντας προς τα δυτικά καλύψαμε ένα συνολικό μήκος 45,50 μ. ως το δυτικό όριο του οικοπέδου Γαβριηλίδη. Στη συνέχεια άρχισε η στερέωση στην εσωτερική παρειά του τείχους που περνά από το νότιο πέρασ του γειτονικού οικοπέδου Γαλάνη.

Η αποκάλυψη του τείχους πραγματοποιήθηκε ως το επίπεδο που ορίζεται από το κατώφλι της εισόδου του πύργου IV. Αυτό το επίπεδο, που ορίζει το επίπεδο του δρόμου του τέλους 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ. — εποχή που επισκευάστηκε το τείχος και κατασκευάστηκαν οι πύργοι — αποφασίστηκε να αποτελέσει και το σύγχρονο επίπεδο του πεζόδρομου που προβλέπεται να δημιουργηθεί δίπλα στο τείχος εξωτερικά και εσωτερικά. Το επίπεδο αυτό (7, 74-7,99 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στην εξωτερική παρειά του τείχους δυτικά της εξωτερικής πύλης του πύργου IV) συμπίπτει με το επίπεδο των σύγχρονων γειτονικών δρόμων και έτσι οι διαμορφώσεις πραγματοποιούνται χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα.

Οικόπεδο Γαβριηλίδη

Στη βόρεια παρειά του τείχους που περνά από το νότιο όριο του οικοπέδου Γαβριηλίδη μετά την απομάκρυνση των μάζων αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και στερεώθηκε η εσωτερική πύλη του πύργου IV. Η πύλη αυτή, όπως και η αντίστοιχη εξωτερική ήταν κλεισμένη με μεγάλες ορθογώνιες μαρμαροπλίνθους. Το κλείσιμο των πυλών, που παρατηρήθηκε και στις πύλες των άλλων σύγχρονων πύργων, σχετίζεται με κάποια φάση επισκευής του τείχους.

12. BCH 87 (1963), σ. 846.

13. 'Ο.π., σ. 848.

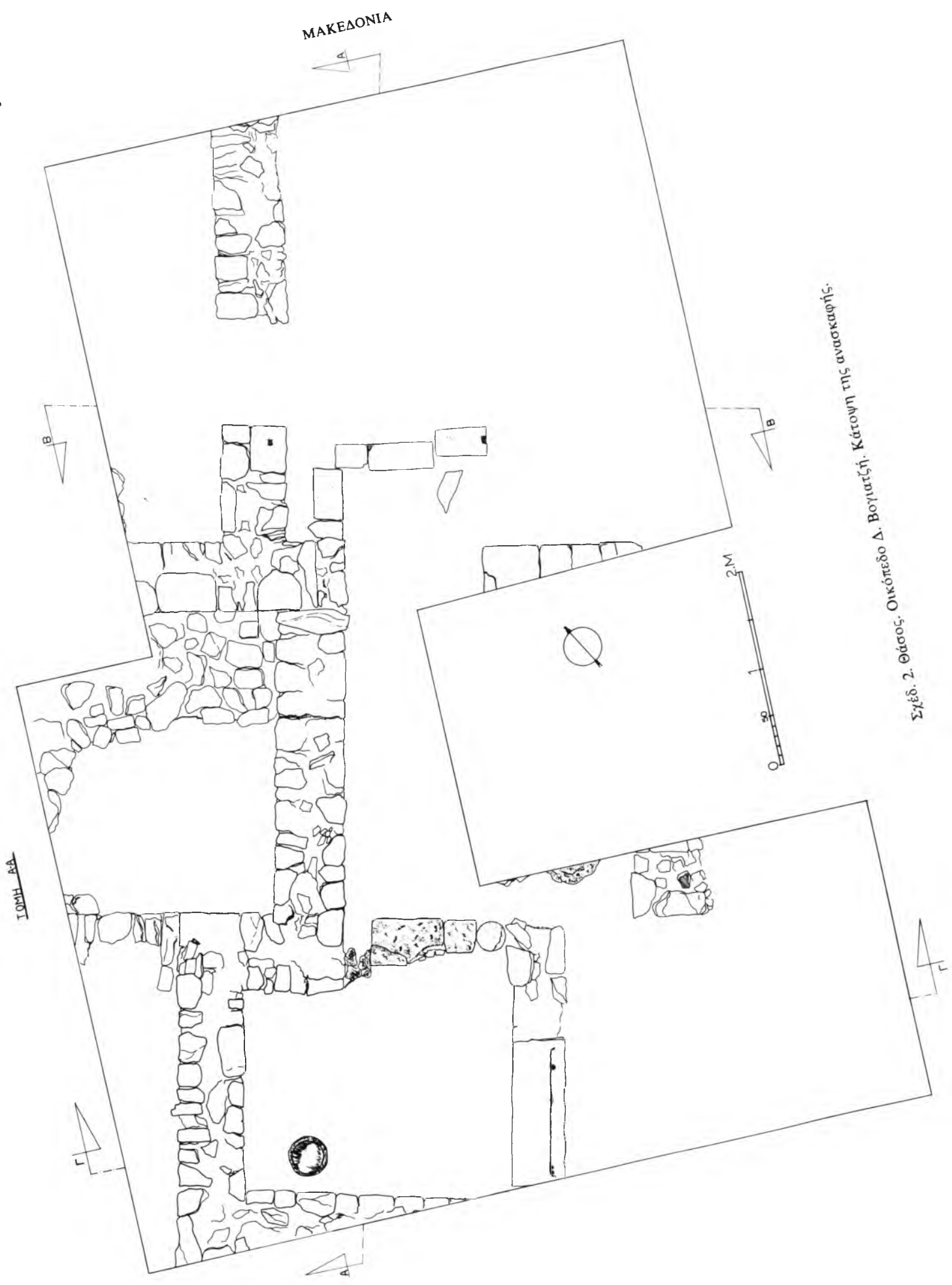
14. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 239.

15. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Α 3503: Τύπος του όρθου στηριγμένου στη βακτηρία Ασκληπιού, που απαντάται και σε άλλα γλυπτά του Μουσείου Θάσου αριθ. ευρ. Α 3281-115: Παραλλαγή του τύπου «Giuntini», Uffizi-Venezia. Αριθ. ευρ. Α 3504: Τύπος του καθισμένου σε θρόνο Ασκληπιού, παραλλαγή του τύπου που αποδίδουν τα δύο αναθηματικά ανάγλυφα από το Ασκληπιείο Επιδαύρου αριθ. ευρ. Εθνικού Μουσείου ΕΜ 173, ΕΜ 174.

16. E. Miller, *Le mont Athos, Vatopedi et l'isle de Thasos*, Paris 1889, σ. 244.

17. BCH 82 (1958), σ. 358 κ.ε.

18. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 248.

Σχέδ. 2. Θάσος. Οικόπεδο Δ. Βογλιτζή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Μετά τη στερέωση της πύλης, η στερέωση του τείχους συνεχίστηκε προς τα δυτικά σε μήκος 36 μ. δυτικά από τη δυτική παραστάδα της εσωτερικής πύλης. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι εξής:

1. Απομάκρυνση των μάζων και αποκάλυψη του τείχους ως το επίπεδο του κατωφλιού της εσωτερικής πύλης του πύργου IV. Επειδή από την αρχή διαπιστώθηκε ότι η εσωτερική παρειά του τείχους που σωζόταν σ' ένα ύψος που κυμαινόταν ανάμεσα στα 1,60-2 μ. πάνω από το επίπεδο του κατωφλιού παρουσίαζε μια έντονη κλίση προς τα βόρεια, η απομάκρυνση των μάζων και η αποκάλυψη του τείχους πραγματοποιούνταν σταδιακά μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης του αμέσως προηγούμενου τμήματος του τείχους (Πί ν. 137 β).

Μετά τη σχεδίαση και τη φωτογράφιση οι πλίνθοι που είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση επανατοποθετήθηκαν στον κατακόρυφο άξονά τους και στερεώθηκαν με τσιμεντοκονίαμα μέσα στην εσωτερική λιθορριπή του τείχους. Η λιθορριπή επίσης του τείχους ανάμεσα στις δύο χτιστές παρειές — εσωτερική και εξωτερική — ενισχύθηκε με νέα λιθορριπή και τσιμεντοκονίαμα.

Το τείχος στην εσωτερική παρειά δε σώζεται σ' όλο το μήκος του. Σε πολλά σημεία επίσης το σωζόμενο ύψος της εσωτερικής παρειάς είναι μικρότερο από το σωζόμενο ύψος της αντίστοιχης εξωτερικής παρειάς. Το πρόβλημα της στήριξης της ψηλότερης εξωτερικής αναστηλωμένης επίσης παρειάς του τείχους αντιμετωπίστηκε με τοίχους-ξερολιθιές ενισχυμένους με εσωτερικό τσιμεντοκονίαμα που χτίστηκαν πάνω από το σωζόμενο τείχος σε βάθος 0,70 μ. πιο μέσα από την εσωτερική παρειά του τείχους (Πί ν. 137 γ).

Τείχος στο οικόπεδο Γαλάνη

Η στερέωση της εσωτερικής παρειάς του νότιου τείχους στο συνεχόμενο προς τα δυτικά οικόπεδο Γαλάνη άρχισε για τεχνικούς λόγους από το δυτικό άκρο του οικοπέδου με κατεύθυνση προς Α.

Αποκαλύφθηκε και στερεώθηκε η εσωτερική πύλη του πύργου V καθώς και τμήμα τείχους, μήκ. 5 μ., δυτικά της πύλης. Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα τείχους, μήκ. 9 μ., ανατολικά από την πύλη. Μέσα στα μάζα βρέθηκε σπασμένο σε δύο θραύσματα το υπέρθυρο της εσωτερικής πύλης. Το άνοιγμα της εσωτερικής πύλης του πύργου V βρέθηκε επίσης κλειστό με τοίχο με αργολιθοδομή και κουρασάνι. Ο τοίχος αυτός είναι πολύ μεταγενέστερος από τον αντίστοιχο τοίχο της πύλης του πύργου IV, και έχει χτιστεί σε βάθος 0,90 μ., μέσα από το άνοιγμα της πύλης και σε ύψος 0,40 μ. ψηλότερα από το επίπεδο του κατωφλιού της εσωτερικής πύλης.

Το τείχος στα δυτικά της πύλης σώζεται στο ύψος

των παραστάδων της πύλης του πύργου V, 2,35 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο του κατωφλιού της πύλης του πύργου V. Το ανατολικά από την πύλη τμήμα είναι πολύ καταστραμμένο και σώζεται σε ύψος 1,15 μ.

Η εσωτερική παρειά του τείχους ανάμεσα στον πύργο V και IV ως το ύψος του κατωφλιού της πύλης των δύο πύργων είναι χτισμένη στο κάτω τμήμα της με δόμους μεγάλων μαρμαροπλίνθων, που κατά διαστήματα διακόπτονται, από ένα δόμο μεγάλων γρανιτολίθων, τοιχοδομία που είναι γνωστή από την εξωτερική κυρίως παρειά του τείχους¹⁹.

Στην εσωτερική παρειά πάνω από το δόμο με τους μεγάλους γρανιτολίθους, που βρίσκεται στο επίπεδο του κατωφλιού της πύλης του πύργου ύστερα από ένα δόμο με ορθογώνιες μαρμαροπλίνθους αρχίζει μια μικρολιθική τοιχοδομία από μικρές τετράγωνες ή ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθους που συνδυάζονται με επάλληλες σειρές από μικρές γρανιτόπλακες.

Μετά από ένα ύψος 1,75 μ. πάνω από το επίπεδο του κατωφλιού η μικρολιθική τοιχοδομία διακόπτεται με το συνήθη δόμο των μεγάλων γρανιτολίθων που συνεχίζεται σ' όλο το τμήμα του τείχους ανάμεσα στην Πύλη του Σειληνού και στην Πύλη του Ηρακλή.

Πρέπει να σημειώσουμε δύο σημαντικά ευρήματα που βρέθηκαν στα μάζα της εσωτερικής παρειάς του τείχους στην περιοχή του οικοπέδου Γαβριηλίδη:

Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου 6760 Δ: Cameo από σαρδώνυχα σε διάφορα επίπεδα. Ανάγλυφη παράσταση προτομής Σάραπη, ύψ. 0,037 μ.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου 65759 Δ: Cameo από σαρδώνυχα σε διάφορα επίπεδα. Ανάγλυφο κεφάλι Ερμή, ύψ. 0,042, πλ. 0,032 μ.

Πρόκειται για δύο θαυμάσιες τέχνες και διατήρησης μικροτεχνήματα που χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά - πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.

Στην εσωτερική λιθορριπή του τείχους στο ύψος της 16ης σειράς σχιστολίθων — με αφετηρία πάντοτε το επίπεδο του κατωφλιού της πύλης του πύργου I — βρέθηκε επίσης ένα χάλκινο δικαστικό πινάκιο με την στικτή επιγραφή: *Πανσανίας/Ήρακλείδου*²⁰. Είναι το έκτο δικαστικό πινάκιο που βρίσκεται στη Θάσο²¹.

19. R. Martin, *Thasiaka*, σ. 176 κ.ε.

20. BCH 86 (1962), σ. 605-606· 87 (1963), σ. 674-684.

21. Πρβλ. ό.π., σ. 676 κ.ε.: 82 (1968), σ. 1083. Ένα αδημοσίευτο από δοκιμαστική ανασκαφή οικοπέδου Μουσείου Θάσου 1976.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από τα τυχαία ευρήματα αναφέρουμε τη σειρά των γλυπτών που βρέθηκαν στις εργασίες εκβάθυνσης του αρχαίου λιμανιού Θάσου και παραδόθηκαν στο Μουσείο Θάσου:

Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3470: Κεφαλή ανδρικής μορφής υπερφυσικού μεγέθους. Ημιτελής εργασία. Εποχή αυστηρού ρυθμού, ύψος 0,23 μ. (Πί ν. 137 δ). Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3474: Θραύσμα πλίνθου με πόδια γυμνά. Αυστηρός ρυθμός. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3471: Κεφαλή ανδρικής μορφής, 4ου αι. π.Χ. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3472: Κεφαλή παιδικής μορφής, ρωμαϊκών χρόνων (Πί ν. 137 ε). Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3473: Θραύσμα κεφαλιού. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3476: Κορμός γυμνής ανδρικής μορφής υπερφυσικού μεγέθους. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3477: Κορμός, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3478: Θραύσματα γλυπτού. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3489: Κιονόκρανο δωρικού ημικίονα.

Αξιόλογο ένα θραύσμα επιγραφής (αριθ. ευρ. Μουσείο Θάσου Λ 3490) με τιμητικό ψήφισμα δικαστών που πιθανόν προέρχεται από το ψήφισμα αριθ. ευρ. Λ 2689 που δημοσίευσε ο Grandjean²².

Από κατεδαφίσεις παλιών σπιτιών και παραδόσεις ιδιωτών εισάχθηκαν στο Μουσείο Θάσου ορισμένα θραύσματα γλυπτών και επιγραφών όπως:

Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3461 - Λ 3459, Λ 346: Θραύσματα από θωράκιο, βυζαντινών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3465: Ιωνικό κιονόκρανο. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3451: Θραύσματα ανάγλυφου επιτυμβίου. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3480: Θραύσμα ενεπίγραφο από σαρκοφάγο, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3481: Θραύσμα ενεπίγραφης στήλης, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3482: Θραύσμα επιγραφής. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3484 - Λ 3487: Θραύσματα από *imago clipeata*, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3483: Θραύσμα λίθινου αγγείου. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3488: Ιωνικό κιονόκρανο, ρωμαϊκών χρόνων. Αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3458: Αετωματική επίστεψη με ανθεμωτά ακρωτήρια από μεγάλο επιτύμβιο μνημείο, 4ου αι. π.Χ.

Καστρί

Προϊστορική ακρόπολη

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην ακρόπολη Καστρί. Οι έρευνες είχαν μικρή έκταση και

αποκλειστικό σκοπό την πραγματοποίηση στρωματογραφικών παρατηρήσεων.

Ωστόσο ένα τυχαίο εύρημα στη νοτιοανατολική πλαγιά της ακρόπολης μας οδήγησε στην πραγματοποίηση μιας χωριστής έρευνας στην περιοχή αυτή πέρα από την κορυφή του λόφου και στη διάνοιξη ενός δεύτερου ανασκαφικού τομέα.

Στο εξής ως ανασκαφικός τομέας I σημειώνεται η κορυφή του λόφου και ως ανασκαφικός τομέας II οι νοτιοανατολικές πλαγιές του λόφου.

Η εντόπιση λειψάνων αρχαίων οικιών και στις πλαγιές του ορεινού όγκου δίνει μια πολύ μεγαλύτερη έκταση στον οικισμό από εκείνη που ως τώρα είχαμε εντοπίσει. Υπάρχει έτσι το ενδεχόμενο να εντοπιστεί ανάλογη επέκταση του οικισμού στις βορειοδυτικές πλαγιές του λόφου και να διανοιχθεί ένας ανασκαφικός τομέας III εκεί. Οι πλαγιές άλλωστε του λόφου οικιστικά προσφέρουν περισσότερα πλεονεκτήματα από την κορυφή που είναι εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες και πλεονεκτεί μόνο στο θέμα της ασφάλειας.

Τομέας I:

Τετράγωνο 5: Στρωματογραφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε δίπλα στον τοίχο του κτιρίου που είχε εντοπιστεί στην ανασκαφή του 1973²³ έδειξε ότι ο τοίχος ανήκει σ' ένα αψιδωτό κτίριο καταστραμμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του που από την κεραμική του χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Βρέθηκε άφθονη κεραμική χειροποίητη με αυλακωτή διακόσμηση ή ακόσμητη αντίστοιχη με την κεραμική του νεκροταφείου που επιβεβαίωσε τα συμπεράσματα της ανασκαφής του 1973 για τη χρονολόγηση των κτιριακών λειψάνων του τετραγώνου 5.

Τετράγωνο 6: Στο τετράγωνο 6²⁴ προχωρήσαμε σ' ένα σχολαστικό καθαρισμό και περισυλλογή των οστράκων του δαπέδου καθώς και καθαρισμό των οπών που προσδιόριζαν την κάτοψη ενός αψιδωτού πασσαλόπηκτου κτιρίου. Φέτος προεκτείναμε την ανασκαφή 1 μ. νοτιότερα στο χώρο του διαδρόμου μεταξύ του τετραγώνου 6 και 7, όπου αποκαλύφθηκε η προς Ν. συνέχεια του ίδιου πασσαλόπηκτου οικήματος (Πί ν. 138 α).

Το οίκημα αυτό μολονότι υψομετρικά βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το αψιδωτό κτίριο του τετραγώνου 5 είναι βέβαιο πως είναι αρχαιότερο. Η κεραμική του, όπως αντίστοιχα και αυτή της ανασκαφής του στα 1973 περιέχει χαρακτηριστική εγγάρια κεραμική της ύστερης εποχής του χαλκού

22. J. Grandjean, Thasiaka, σ. 392 κ.ε.

23 ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 778.

24. Ό.π.

καθώς και λίγα όστρακα επεισακτων μυκηναϊκών αγγείων ΙΙΙΓ. Το πασσαλόπηκτο οίκημα έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και πρέπει να είχε την είσοδό του στα ΝΑ. Μέσα στο κτίριο είχαν βρεθεί παλιότερα στα 1973 ορισμένοι τριπτήρες, αγγεία και δύο μεγάλες σχιστόπλακες που πιθανόν είναι βάσεις ιπνών. Ύαφθονη κεραμική καθώς και οστά και όστρεα. Βρέθηκαν επίσης στην ανασκαφή του 1973 αντικείμενα καθημερινής χρήσης όπως εργαλεία, κοσμήματα. Διαπιστώθηκε, και φέτος όπως και στην παλιότερη έρευνα, ότι το πασσαλόπηκτο αυτό κτίριο πατά απ' ευθείας πάνω σε ένα στρώμα υστερονεολιθικό.

Τετράγωνο 8: Η ανασκαφική έρευνα του 1976 είχε εντοπίσει ένα στρώμα του τέλους της ύστερης εποχής του χαλκού με ένα τοπικό μυκηναϊκό αγγείο *in situ*²⁵.

Στη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου όπου είχε εντοπιστεί το δάπεδο με τα αγγεία *in situ* προχωρήσαμε βαθύτερα σε μια μικρή έκταση 2 × 1 μ. για να διαπιστώσουμε τη χρονική διαδοχή των αρχαιότερων στρωμάτων. Κι εδώ το στρώμα που εμφανίστηκε κάτω από το στρώμα με το μυκηναϊκό αγγείο είναι υστερονεολιθικό.

Τετράγωνο 10: Η ανασκαφική έρευνα του 1976 είχε εντοπίσει σωρούς λίθων που προέρχονταν από διαλυμένους τοίχους. Φέτος καθαρίζοντας και απομακρύνοντας ορισμένους λίθους διαπιστώθηκε ότι αυτοί ανήκουν σε τοίχο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που διασχίζει λοξά περίπου το τετράγωνο και αποκαλύφθηκε σε ύψος 0,35 μ.

Με μικρή στρωματογραφική έρευνα φάνηκε ότι ο τοίχος έχει θεμελιωθεί μέσα στο ίδιο υστερονεολιθικό στρώμα που εμφανίζεται και στα άλλα τετράγωνα. Η χρονολόγηση του τοίχου δεν είναι ακόμα βέβαιη αλλά πιθανότατα κι αυτός ο τοίχος ανήκει στη φάση της υστερονεολιθικής εποχής όπως και οι τοίχοι του τετραγώνου 12.

Τετράγωνο 11: Καθαρίστηκε ένας διαλυμένος τοίχος στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου και αποκαλύφθηκε ότι και αυτός πατά σε στρώμα υστερονεολιθικό.

Τετράγωνο 12: Μικρή δοκιμαστική έρευνα σε βάθος που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή των δύο τοίχων που σώζονται στο τετράγωνο έδειξε ότι πατούν σε στρώμα επίσης υστερονεολιθικό.

Τετράγωνα 13-14: Στην περιοχή αυτή καθαρίστηκαν και αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι των νεότερων φάσεων που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου (Π ή ν. 138 β). Στα βαθύτερα στρώματα αυτής της περιοχής βρέθηκαν μερικά χαρακτηρι-

στικά όστρακα της ύστερης εποχής του χαλκού με μυκηναϊκά επεισακτα και ακόμα βαθύτερα εντοπίστηκε υστερονεολιθικό στρώμα.

Ως γενικά συμπεράσματα αυτών των μικρών στρωματογραφικών ερευνών στα διάφορα τετράγωνα μπορούν να συνοψιστούν τα εξής:

Στην κορυφή του οικισμού έχουμε μια σαφή νεολιθική φάση. Πάνω στην ύστερη νεολιθική φάση που στο τελευταίο της στρώμα εμφανίζει στοιχεία νεότερα που αντιστοιχούν σε μια φάση υπονεολιθική με ενδείξεις πρώιμης εποχής χαλκού εμφανίζεται χωρίς άλλη μεσολάβηση στρώμα της ύστερης εποχής χαλκού που περιέχει σποραδικά δείγματα επεισακτης ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής και το οποίο συνεχίζεται χωρίς διακοπές στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Η πρώιμη εποχή του σιδήρου και η ύστερη εποχή του χαλκού συνήθως δεν ξεχωρίζουν στρωματογραφικά.

Η μόνη σαφής διάκριση που έχει γίνει ως τώρα είναι ότι το πασσαλόπηκτο οίκημα του τετραγώνου 6 που από την κεραμική του χρονολογείται στην ύστερη εποχή του χαλκού και το οποίο διαδέχεται ένα υστερονεολιθικό στρώμα δεν έχει συνέχεια στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Αντίστοιχα το πρώιμη εποχής σιδήρου κτίριο του τετραγώνου 5 φαίνεται ότι έχει χτιστεί απ' ευθείας επάνω στο υστερονεολιθικό στρώμα.

Στρωματογραφική τομή: Ολοκληρώθηκε η στρωματογραφική έρευνα που είχε αρχίσει στα 1977²⁶ σε μια περιοχή έξω από τον ανασκαφικό τομέα.

Η πρώτη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού έδειξε ότι στην περιοχή όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα υπήρχε μόνο νεολιθικό στρώμα. Η συνολική επίχωση του νεολιθικού στρώματος είχε πάχος 1,45 μ. και τα επί μέρους στρώματα που ερευνήθηκαν ανήκουν όλα στην υστερονεολιθική εποχή. Η επί μέρους μελέτη δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα για να ξεχωρίσουν τυπολογικά οι επί μέρους φάσεις της υστερονεολιθικής εποχής. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι στα βαθύτερα στρώματα εμφανίστηκαν σποραδικά δείγματα της κεραμικής τύπου Ακροποτάμου²⁷ που έχει βρεθεί σε μέσα νεολιθικά στρώματα στο Ντικιλί Τας και στους Σιταγρούς. Πιθανότατα έχουμε κάποια διαταραχή του υστερονεολιθικού στρώματος αλλά πρέπει να σημειώσουμε ότι ως τώρα η κεραμική αυτή δεν απομονώθηκε στρωματογραφικά στην ακρόπολη Καστρί.

Τομέας II

Οικία I: Στις νοτιοανατολικές πλαγιές του λόφου

25. *Ο.π.

26. *Ο.π., 32 (1977): Χρονικά, σ. 249.

27. AJA 45 (1941), σ. 557-576.

εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένα αφιδωτό κτίριο με την αφίδα στα δυτικά. Ένα μεγάλο τμήμα του κτιρίου, το νότιο, έχει κατολισθήσει. Στο εσωτερικό του κτιρίου κατά μήκος της βόρειας πλευράς υπάρχει ένα χαμηλό έδρανο. Στο νότιο τμήμα προς την είσοδο βρέθηκε η εστία στρωμένη με στρώμα καμένου πηλού. Πολλά αγγεία βρέθηκαν στην περιοχή του εδράνου καθώς και δίπλα στην εστία. Βρέθηκε επίσης ένας τριπτήρας και λίγα μικροαντικείμενα. Τα αγγεία είναι αποθηκευτικά μεγάλα του γνωστού τύπου του τετράωτου αμφορέα καθώς και μικρότερα αγγεία αποθήκευσης και παροχής ξηρών ή υγρών τροφών.

Τα αγγεία που βρέθηκαν μέσα στην οικία αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον κλειστό σύνολο για τη χρονολόγηση της ακόσμητης και της αυλακωτής κεραμικής καθώς και για την τυπολογία των σχημάτων. Είναι όλα χειροποίητα εκτός από έναν τροχήλατο σκύφο του οποίου το σχήμα ανάγεται στα γεωμετρικά χρόνια.

Μαριές

Στη θέση Παλιόκαστρο εντοπίστηκε ακρόπολη με κεραμική αυλακωτή αντίστοιχη της κεραμικής της πρώιμης εποχής του σιδήρου του οικισμού Καστρί. Στην κορυφή του λόφου διακρίνονται ορισμένα κτίσματα κι ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν ορισμένα κυκλικά που θυμίζουν καμίνια. Πολλά καμινεύματα που βρίσκονται γύρω στο λόφο οδηγούν στην υπόθεση ότι στο λόφο γίνονταν κάποιες μεταλλευτικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες πιθανότατα χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου από την αυλακωτή κεραμική. Από το λόφο συγκεντρώθηκαν ελάχιστα δείγματα κεραμικής, 4ου-3ου αι. π.Χ.

Κρηνίδες Φιλίππων

Γήπεδο Κοινότητας

Σε εργασίες εκσκαφών που έγιναν στο γήπεδο της κοινότητας εντοπίστηκε ένα ρωμαϊκό κτίριο. Στην επίχωση του κτιρίου βρέθηκε μετακινημένο ένα ενεπίγραφο βάθρο. Αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1308: Πεσόσχημο βάθρο με κυματοφόρο βάση και επίστεψη. Ορθογώνιος τόρμος στην επάνω επιφάνεια του βάθρου. Διαστάσεις βάθρου: ύψ. 0,53, πλ. 0,285, πάχ. 0,285 μ. Διαστάσεις τόρμου: 0,39 × 0,33 μ.

Στην πρόσθια όψη του βάθρου η επιγραφή: *Θεῶ / Ὑπογαίω*. Ὑψ. γραμμάτων 0,05-0,03 μ.

Η ανασκαφή του κτιρίου δεν άρχισε ακόμη.

Οικόπεδο Παυλίδη

Τάφος κεραμοσκεπής μικρού παιδιού. Ακτέρι-στος.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο Μουσείο Φιλίππων μεταφέρθηκαν ορισμένα γλυπτά και επιγραφές που βρέθηκαν τυχαία στην περιοχή γύρω στην αρχαία πόλη των Φιλίππων. Αναφέρουμε ορισμένα: Αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1323: Επάνω τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, μεγ. ύψ. 0,84, πλ. κάτω 0,46, πλ. πάνω 0,44 πάχ. 0,19 μ. που σώζει την επιγραφή:

Vibia. G(aia) L(iberia)?

Piruzir.

vix. (it) ann. (os) LXX

Vibius. Paris.

fil. (ius) s(ua) p. (rocurione) f. (aciendum) c. (uravit)

Ὑψ. γραμμάτων: 0,08, 0,07, 0,05 μ.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1310: Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με καμπύλη απόληξη και έμβολο συμφύες, σωζ. ύψ. 0,70, πλ. πάνω 1,12, πλ. κάτω 1,18 πάχ. 0,755 μ. Στο πάνω τμήμα της μπροστινής επιφάνειας η επιγραφή:

L. Vetidi

In fronte

ped(es) XVI

In agro

ped(es) XVIII

Ὑψ. γραμμάτων: 0,09, 0,06, 0,05 μ. Ὑψ. εμβόλου 0,84 μ.

Ζυγός

Στην περιοχή της κοινότητας που στη ρωμαϊκή εποχή ανήκε στο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων βρέθηκε επάνω τμήμα κορμού αγάλματος ανδρικής θεότητας υπερφυσικού μεγέθους. Το άγαλμα ανήκει στο γνωστό και από το εύρημα της Δράμας τύπο του Διονύσου ως *Liber Pater*²⁸ (Πί ν. 138 δ). Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1192. Σώζεται το πάνω τμήμα του κορμού χωρίς το κεφάλι, σωζ. ύψ. 0,43 μ.

Κεφαλάρι Ν. Δράμας

Στην οχυρή ακρόπολη Παναγιά στα βόρεια του χωριού εντοπίστηκε ακρόπολη ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Παλιόκαστρο Παγγαίου

Μια μικρή ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στα 1917 στην αρχαία ακρόπολη που σώζεται με την ονομασία Παλιόκαστρο στις βόρειες υπώρειες του Παγγαίου στα ΝΔ. της κοινότητας Παλαιχωριού. Την ακρόπολη αυτή την είχαν επισημάνει ως μυκηναϊκή²⁹.

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που πραγμα-

28. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 401.

29. Aspekte 1 (1979), σ. 57.

τοποιήθηκε μαζί με παράλληλες έρευνες της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας³⁰ δεν έδωσε κανένα ίχνος προϊστορικής φάσης.

Τα οικήματα που είναι ορατά στο εσωτερικό του περιβάλλου έχουν επίχωση ρωμαϊκών χρόνων.

Η έρευνα που προχώρησε σε ορισμένα οικήματα ως το φυσικό βράχο έδωσε κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Πιθανόν στα άλλα σημεία του εσωτερικού του περιβάλλου θα ήταν δυνατό να βρεθεί στρώμα με αρχαιότερη επίχωση, αλλά προς το παρόν κανένα χρονολογικό στοιχείο δεν προκύπτει για τη συσχέτιση της ακρόπολης με την ύστερη εποχή του χαλκού, ούτε καν με την εποχή της Σκαπτής Ύλης όπως προτείνει ο Ungern³¹.

Η τοποθέτηση άλλωστε της Σκαπτής Ύλης, θασιακής αποικίας του 5ου αι. π.Χ. όπως την περιγράφει ο Ηρόδοτος, στην περιοχή αυτή του Παγγαίου στο εσωτερικό της Θράκης μου φαίνεται ότι παραβιάζει τη γνωστή εικόνα που έχουμε για τη θασιακή Περαία, που στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. δεν πρέπει να εκτείνεται πέρα από την παραλιακή ζώνη. Στην περιοχή του Παγγαίου μόνο στον 4ο αι. π.Χ. θα ήταν δυνατό να επεκταθούν οι Θάσιοι με την ίδρυση της αποικίας τους στις Κρηνίδες αργότερα Φιλίππους.

Η θέση τους έστω και σε μια τειχισμένη ακρόπολη όπως αυτή του Παλιόκαστρου δεν ήταν δυνατό να ήταν ασφαλής στον 5ο αι. π.Χ., γιατί βρισκόταν απομονωμένη στο εσωτερικό της Θράκης πολύ μακριά από τα θασιακά εμπόρια της παραλίας.

Μια προσεκτική άλλωστε έρευνα στις πηγές δε φαίνεται να δίνει καμιά άμεση συσχέτιση της Σκαπτής Ύλης με το Παγγαίο. Η συσχέτιση έγινε έμμεσα εξαιτίας της κοινής συσχέτισης των χρυσωρυχείων του Παγγαίου και των χρυσωρυχείων της Σκαπτής Ύλης, που αναφέρει ο Ηρόδοτος VI, 46.

Κορμίστα

Στην περιοχή της κοινότητας στη θέση Πόρτες βρέθηκε επάνω τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης. Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1211: Αετωματική επίστεψη, κρόταφοι δουλεμένοι με επιμέλεια, πίσω επιφάνεια αδρή, σωζ. ύψ. 0,68, πλ. πάνω 0,39, πλ. κάτω 0,38, πάχ. 0,10 μ. Στο πάνω τμήμα της στήλης επιγραφή: *Διονύσιος/Φιλίππου*. Ύψ. γραμμάτων: 0,02-0,05 μ. Διάστιχα 0,02 μ.

Τόπειρος

Στο λόφο Πετρωτά στα ανατολικά όρια της κοινό-

τητας Παραδείσου, όπου τοποθετείται η αρχαία Τόπειρος³² πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας.

Από την περιοχή της ρωμαϊκής πόλης προέρχονται και τα εξής ευρήματα που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Καβάλας.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1180: Κεφάλι αγάλματος γυναικείας θεότητας σε υπερφυσικό μέγεθος, σωζ. ύψ. 0,40 μ. Η μορφή φέρει διάδημα και θυμίζει στην κόμμωση γυναικεία πορταίτα της οικογένειας του Αυγούστου. Πολύ καλή εργασία της εποχής του Αυγούστου. Βρέθηκε τυχαία σε εκσκαφές στην αριστερή όχθη του Νέστου.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1181: Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη, ύψ. 0,65, πλ. πάνω 0,37, πλ. κάτω 0,32, πάχ. 0,065 μ. Μάρμαρο υπόλευκο χονδρόκοκκο. Σώζει την επιγραφή:

*Αὐρ(ηλία) Καλλιόπη ἰδίῳ
συμβίῳ Κασσίῳ Ἀχιλ-
λεῖ σπειτενῆ Νεικαεῖ
τὸ μνημεῖον ἐποίησ' ὃς
δ' ἂν ἕτερον πτόμα
ἐνθάδε θήσει δώσει τῇ
πόλει κλίση Χ Α Φ.*

Αμφίπολη

Παράλληλα με τις ανασκαφές του Επίτιμου Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδη³³ η Εφορεία με την επιστημονική βοήθη Σταυρούλα Σαμαρτζίδου πραγματοποίησε τις εξής ανασκαφικές έρευνες.

Ανατολικό τείχος

Το 1977³⁴ είχε ερευνηθεί εν μέρει το τμήμα εκείνο του ανατολικού τείχους της αρχαίας πόλης που με κατεύθυνση Β.-Ν. διασχίζει κάθετα τον αυτοκινητόδρομο, με τον οποίο συνδέεται με την κύρια οδική αρτηρία Θεσσαλονίκης-Σερρών το σύγχρονο χωριό της Αμφίπολης. Η έρευνα επεκτάθηκε σ' όλο το πλάτος του δρόμου για να αποκαλυφθεί και να ερευνηθεί πριν από την επικείμενη ασφαλτόστρωση του δρόμου το τείχος και ο κεντρικός αγωγός παροχής νερού στην αρχαία πόλη που είχε εντοπιστεί στα 1977 (Πί ν. 138 γ).

Αποκαλύφθηκε το τείχος σε μήκος 22 μ. Είναι χτισμένο με μεγάλες ακανόνιστες πλίνθους ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν μικρότεροι λίθοι, έχει πλάτος 3,15 μ. και σώζεται σε ύψος 1,20 μ. περίπου.

30. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 271.

31. Ό.π., σ. 272, υποσημ. 21.

32. ΑΕ 1955, σ. 244. Θρακικά 32 (1975-1976), σ. 5, υποσημ. 43.

33. ΠΑΕ 1977, σ. 38 κ.ε.

34. ΠΑΕ 1976, σ. 89.

Στο εσωτερικό του τείχους αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτισμάτων που προσκολλήθηκαν σε κάποια μεταγενέστερη εποχή στο τείχος. Οι τοίχοι Α και Β ανήκουν πιθανότατα στο ίδιο κτίριο, ενώ ο τοίχος Γ σ' ένα άλλο αλλά σύγχρονο κτίριο.

Τα κτίρια αυτά πρέπει να χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.

Έξω από το τείχος και σε παράλληλη κατεύθυνση με αυτό σε απόσταση 2,80 μ. αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος ένας επιφανειακός τοίχος με αργολιθοδομή, που σώζεται σε μήκος 1,04 μ.

Οπωσδήποτε το πιο αξιόλογο εύρημα της έρευνας στην περιοχή υπήρξε η ανεύρεση του μεγάλου αγωγού παροχής νερού στην αρχαία πόλη που πρέπει να κατασκευάστηκε τον 4ο αι. π.Χ. Ο αγωγός μεταφέρει νερό στην πόλη από τα ανατολικά και έρχεται με κατεύθυνση Β.-Ν. παράλληλος ως ένα σημείο με το τείχος για να στραφεί με μια μεγάλη καμπύλη και να συναντήσει κάθετα το τείχος, κάτω από την ευθυνηρία του οποίου περνώντας προχωρεί στο εσωτερικό της πόλης με κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου.

Ο αγωγός που έχει αποκαλυφθεί στο εσωτερικό της πόλης σε μήκος 3 μ. είναι κατασκευασμένος με πήλινους σωλήνες με άριστη εφαρμογή, στα σημεία προσάρτησης υπάρχει και στρώση από μολύβι. Οι πήλινοι σωλήνες συνεχίζονται σε μήκος 2 μ. έξω από το τείχος· στη συνέχεια ο αγωγός που αποκαλύφθηκε συνολικά σε μήκος 8 μ. είναι χτιστός με κεραμίδες και με στρώμα κονιάματος.

Εξαιτίας ακριβώς της διέλευσης του αγωγού που πρέπει νάγινε γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. όπως φαίνεται από την κεραμική δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί στρωματογραφία για τη χρονολόγηση αυτού του τμήματος του τείχους. Το τείχος εμφανίζει μια διαφορετική τοιχοδομία από το ισοδομικό σύστημα της αρχαιότερης φάσης του γνωστού από τις ανασκαφές του Δ. Λαζαρίδη δυτικού τείχους. Η τοιχοδομία του ανατολικού τείχους της θέσης αυτής θυμίζει μεταγενέστερες φάσεις ελληνιστικών χρόνων του δυτικού τείχους. Οι μεταγενέστερες ωστόσο επισκευές του αρχαιότερου περιβόλου πρέπει ακολουθώντας τη φυσική οχύρωση της περιοχής να ακολουθούν την ίδια πορεία με τον αρχικό περίβολο.

Πρέπει να σημειώσουμε την ανεύρεση ενός οστράκου χειροποίητου αγγείου με αυλακωτή διακόσμηση ανάμεσα στην κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή του τείχους³⁵.

Το όστρακο αυτό πρέπει να χρονολογηθεί στην

πρώιμη εποχή του σιδήρου και αποτελεί την πρώτη ένδειξη για την αναζήτηση μιας αρχαιότερης εγκατάστασης στην περιοχή της κλασικής πόλης πριν από την ίδρυση της αθηναϊκής αποικίας.

Σε μια τέτοια περίπτωση δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να τοποθετηθεί ο οικισμός «'Εννέα 'Οδοί» όχι στο λόφο 133 όπως προτάθηκε αλλά στην περιοχή της ίδιας της αρχαίας Αμφίπολης³⁶.

Οικόπεδο Μουσείου

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο κτιριακό συγκρότημα που είχε ανασκαφεί στα 1976 και 1977 στην περιοχή όπου χτίστηκε το Μουσείο της Αμφίπολης³⁷.

Η έρευνα φέτος περιορίστηκε στην περιοχή που μεσολαβεί ανάμεσα στη χαλκίστρωτη αυλή με το πηγάδι και τον κιβωτιόσχημο τάφο. Στην περιοχή αυτή η έρευνα δεν είχε προχωρήσει σε βάθος.

Οι διαστάσεις του ανασκαφικού χώρου φέτος ήταν 12,50 × 17 μ.

Με τη φετινή ως το φυσικό βράχο ανασκαφική έρευνα διευκρινίστηκαν καλύτερα οι κτιριακές φάσεις που είχε ξεχωρίσει η ανασκαφική έρευνα των προηγούμενων ετών.

Εκτός από τις νεότερες φάσεις III και IV που σε ορισμένα μόνο σημεία του ανασκαφικού τομέα εντοπίστηκαν, ερευνήθηκαν κυρίως οι φάσεις II και I.

Τα συμπεράσματα είναι συνοπτικά τα εξής:

Φάση I: Πιθανότατα συγχρόνως με τον τάφο που αποτελεί κάποιο ηρώο χτίστηκε και το κτιριακό συγκρότημα που περιέβαλλε τον τάφο. Ο κιβωτιόσχημος τάφος που έχει λαξευθεί στο φυσικό βράχο φαίνεται να βρίσκεται στην εσωτερική αυλή κάποιου κτιρίου. Γύρω στον τάφο υπάρχουν λείψανα τοίχων που πιθανόν ανήκουν σε κάποιο κτίριο ή περίβολο.

Στη γωνία της υπαίθριας αυλής, όπου ο τάφος, υπάρχει ένα πηγάδι πιθανόν μεταγενέστερο. Το νότιο και δυτικό τμήμα του κτιρίου έχει καταστραφεί από τα νεότερα κτίρια της φάσης IV που έχουν χτιστεί στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια αγνοώντας το παλιό συγκρότημα. Οι σωζόμενοι τοίχοι της βόρειας και ανατολικής πλευράς έχουν πολύ προσεγμένη τοιχοδομία.

Στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά της αυλής υπάρχουν δωμάτια συνεχόμενα.

Το κτίριο αυτό στην αρχαιότερη φάση του πρέπει να χρονολογείται στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Ελάχιστα όστρακα μπορούν να ανεβούν ακόμα και στα

35. Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική από το λόφο 133 της Αμφίπολης, ΠΑΕ 1965, σ. 51.

36. ΠΑΕ 1964, σ. 37. V. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, σ. 46-48.

37. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 305 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 253.

τέλη του 5ου, αλλά συστηματική μελέτη της κεραμικής δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί.

Φάση II: Το κτιριακό συγκρότημα σε κάποια εποχή μεταγενέστερη, πάντοτε όμως μέσα στον 4ο αι. π.Χ., γνωρίζει ορισμένες μετασκευές — κλείνονται ανοίγματα εσωτερικά — και προσθήκες. Στη βόρεια πλευρά του προστίθεται η υπαίθρια λιθόστρωτη αυλή με το πηγάδι (Πί ν. 139 α-β).

Η κεραμική χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Σημειώνουμε εκτός από την παρουσία της αττικής επεισακτής κεραμικής που είναι πολύ καλής ποιότητας την ανεύρεση τοπικής κεραμικής άβαφης ή με γραπτή — κυρίως ταινιωτή — διακόσμηση.

Προϊόντα τοπικής κεραμικής είναι επίσης ενσφραγιστες λαβές αμφορέων που έχουν κυκλικά σφραγίσματα με μονογράμματα: οι αμφορείς αυτού του είδους δεν είναι θασιακοί και βρίσκονται σε μεγάλη συχνότητα στην Αμφίπολη και στο εσωτερικό της Θράκης. Αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη τοπικού εμπορίου οίνου με ακτίνα διάδοσης στο εσωτερικό της Θράκης. Το κέντρο παραγωγής του οίνου και κατασκευής των αμφορέων είναι ακόμη άγνωστο. Επειδή οι λαβές χρονολογούνται κυρίως στον 4ο αι. π.Χ., εποχή ακμής της Αμφίπολης, είναι πιθανόν στην Αμφίπολη να αναζητηθεί αυτό το κέντρο. Η αμπελοκαλλιέργεια είναι άλλωστε γνωστή στην Αμφίπολη από επιγραφές.

Φάση III: Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. το κτιριακό συγκρότημα παύει να χρησιμοποιείται. Πάνω στο παλιό κτίριο χτίζονται εγκαταστάσεις που αντιπροσωπεύονται με μια σειρά πεσών χτιστών που εναλλάσσονται με ελλειψοειδείς κατασκευές ανάμεσα στις οποίες σημειώνονται έντονα ίχνη καύσης.

Στο ίδιο συγκρότημα πρέπει να ανήκουν και οι κυκλικές κατασκευές που βρέθηκαν πάνω από τοίχους κτιρίων των φάσεων I και II. Το συγκρότημα αυτό καλύπτει μια μεγάλη έκταση και πιθανόν συμπεριελάμβανε ξύλινη ανωδομή. Από τα λίγα δείγματα κεραμικής η εγκατάσταση αυτή πρέπει να χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Φάση IV: Η φάση IV δεν είχε επεκταθεί σ' όλη την περιοχή του κτιριακού συγκροτήματος παρά μόνο σ' ένα μικρό τμήμα του στην ανατολική πλευρά. Κατεδαφίστηκε ο τοίχος του ελληνοιστικού κτιρίου της φάσης IV που περνούσε κάθετα πάνω στον ανατολικό τοίχο του κτιρίου της φάσης I' μετά την κατεδάφισή του εμφανίστηκαν πεσσοί από την εγκατάσταση της φάσης III.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1179: Θραύσμα από το πάνω τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, σωζ. ύψ. 0,17, σωζ. πλ. 0,26, πάχ. 0,10 μ.,

μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Ύστεροι ελληνοιστικοί χρόνοι. Σώζει το δεξιό κρόταφο και την επιγραφή (Πί ν. 139 γ):

[---]νία Ἀντιοχίς
[ήρω]σα χαῖρε
[---]νιος τῆ ἀδελφῆι
[---] μνήμα

Ύψ. γραμμάτων 0,025, διάστιχο 0,01 μ.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1178: (Πί ν. 140 α-β). Θραύσμα από τον κορμό αμφίγραφης στήλης, σωζ. ύψ. 0,14, σωζ. πλ. 0,13, μάρμαρο υπόλευκο λεπτόκοκκο. Σώζει τον έναν κρόταφο.

α' όψη:

[----] ἔνθεν
[----] φρουραρ-
[----] νασαι
[----] ἐν ταῖς ἀπα-
[γωγαῖς---]. ν γυναῖκες
[----]ως μηδὲ τῶν
[----]ωνται μήτε
[----] ἐν ταῖς ἀπαγω-
[γαῖς---] των ἀπηγ-
[-----]

β' όψη:

φάροι ἐ[---]
χλαμύδα
καὶ πέτασον
δε μηθεῖς α [----- πο
ρευέσθω σα[---
ἡλίου δὲ δύσ[αντος---]
καὶ σιωπη τ [---

Πρόκειται για κείμενο στρατιωτικού διαγράμματος³⁸.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1187. Κεφαλή μικρής ερμαϊκής στήλης, σωζ. ύψ. 0,08 μ. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Ελληνοιστικοί χρόνοι.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1188: Κεφαλή αγαλματίου γυναικείου, σωζ. ύψ.: 0,04 μ. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Ύστεροι ελληνοιστικοί χρόνοι.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1190: Θραύσμα από το επάνω τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης που σώζει τον επάνω κορμό της στήλης και την επίστεψη. Ο κορμός της στήλης μειώνεται προς τα επάνω. Η πάνω απόληξη συνδυασμός αετώματος και ανθεμωτής επίστεψης. Οι λεπτομέρειες της ανθεμωτής επίστεψης αποδίνονταν ζωγραφικά και σήμερα έχουν εξαλειφθεί. Λέσβιο κυμάτιο με κανόνα στη βάση της επίστεψης που στις λεπτομέρειες αποδινόταν και αυτό ζωγραφικά. Κρόταφοι λαξευμένοι με επιμέλεια. Μάρμαρο λευκό λεπτό-

38. Πρβ. αντίστοιχο στρατιωτικό διάταγμα P. Roussel, RA 1934, σ. 34-47. M. Feyel, RA 1935, σ. 29-65.

κοκκο. 4ος αι. π.Χ. Στο επάνω τμήμα του κορμού της στήλης η επιγραφή: *Φίλινα/Ευθύνου*

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι βρέθηκε θαμμένο στη δεξιά όχθη του Στρυμόνα το βάθρο του τιμητικού ανδριάντα του Καρακάλλα που είχε δημοσιεύσει ο Α. Κεραμόπουλος³⁹ και το οποίο είχε χαθεί στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁴⁰. Το βάθρο που δεν έχει πάθει εν τω μεταξύ καμιά επί πλέον κάκωση βρίσκεται σήμερα στο φυλάκιο της Αμφίπολης (Πί ν. 140 γ):

*κ|α|ί| μ|έ|γ|ισ|τον
καί θειοτάτον
αὐτοκράτορα Καίσα-
ρα Μ. Αὐρήλιον Ἄντω-
νεῖνον σεβαστὸν τοῦ με-
γίστου καὶ θειοτάτου αὐτο-
κράτορος Α. Σεπτίμιου Σε-
ουήρου εὐσεβοῦς Περτίνα
κος σεβαστοῦ Ἀραβικοῦ Ἀδια-
βητικοῦ υἱὸν θεοῦ Μ. Ἄντωνεί-
νου εὐσεβοῦς Γερμανικοῦ Σαρματι-
κοῦ υἱώνον, θεοῦ Ἄντωνείνου
εὐσεβοῦς ἔκγονον, θεοῦ Ἀδρια-
νοῦ Παρθικοῦ καὶ θεοῦ Νερούα
ἀπόγονον ἢ πόλις.*

Ν. Φυλῆ

Από την κοινότητα προέρχονται δύο επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες που μεταφέρθηκαν στο φυλάκιο της Αμφίπολης. Η κοινότητα που βρίσκεται ΒΑ. της σύγχρονης Αμφίπολης στη ρωμαϊκή εποχή ανήκε στο *tergitoium* της Αμφίπολης.

Επιτύμβια ενεπίγραφη πλάκα από σχιστόλιθο, ύψ. 1,20, πλ. 0,59, πλ. κάτω 0,45. Σώζει την επιγραφή (Πί ν. 140 δ):

*Ἔτ(ους) ΗΚΡ
Γορπιαίου
Μάντα Διοσκορίδου
χαῖρε*

Ύψ. γραμμάτων 0,09-0,08, 0,07, 0,04, διάστιχα 0,05-0,02 μ.

Επιτύμβια ενεπίγραφη πλάκα από σχιστόλιθο, ύψ. 0,59, πλ. 0,40, πάχ. 0,058 μ. Σώζει την επιγραφή (Πί ν. 140 ε):

*[---]
[---]δῶρον ἔτῶ [ν--ῆ/ρωες
χαῖρε· χαῖρε καὶ σ]/ὸ τίς ποτε εἶ*

Ύψ. γραμμάτων 0,04, διάστιχα 0,03-0,025 μ.

Ηιῶν

Από το τείχος της βυζαντινής Χριστουπόλεως (αρχαίας Ηιῶνος) αποτειχίστηκε ένα *milliarium* της Εγνατίας οδού που αναφέρεται στη γνωστή επισκευή της Εγνατίας από τον Καρακάλλα⁴¹. Το *milliarium* φυλάγεται προσωρινά στο φυλάκιο της Αμφίπολης.

Το κείμενο της επιγραφής είναι το εξής:

*Imp(erator) Caes(ar)/
M(arcus) Aurel(ius)/
An|toninus Pius/
Felix Augustus
Parthicus Maxi|mus
Brittanni|/c|us Maximus
Ger|m[a]nicus Maximus
Pontifex Maximus
Tribunniciae Pot(estate)
XX Imp(erator) III Co(n)s(ul) III
P(ater) P(atriciae) Proc|onsul
Resti |tuit
III*

Από την αναφερόμενη XX *tribunicia* του Καρακάλλα το *milliarium* χρονολογείται ανάμεσα στις 10 Δεκεμβρίου του 216 μ.Χ. και στις 8 Απριλίου του 217 μ.Χ.

Άγνωστο από που μεταφέρθηκε στο μεσαιωνικό περίβολο. Η απόσταση των 4 μιλίων που ορίζει πρέπει νάχει αφετηρία μέτρησης την Αμφίπολη;

Ἄργιλος

Με την αρχαία πόλη του λόφου Παλιόκαστρο δυτικά από το Στρυμόνα την οποία ο *Perdrizet* έχει ταυτίσει με την αρχαία Ἄργιλο, αποικία Ανδριῶν⁴², πρέπει να σχετίζονται οι δύο μακεδονικοί τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί πρόσφατα δίπλα στην εθνική οδό Καβάλας-Θεσσαλονίκης ανάμεσα στο λόφο Παλιόκαστρο και στο σύγχρονο χωριό Ν. Κερδύλλια.

Μακεδονικός Τάφος Α'

Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 288.

Μακεδονικός Τάφος Β'

Δύο περίπου χλμ. ανατολικά του χωριού Ν. Κερδύλλια σε απόσταση 100 μ. βόρεια από την εθνική οδό Καβάλας-Θεσσαλονίκης.

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο μνημείο που είχε αρχίσει από τα τέλη του 1977⁴³. Η ανα-

39. ΑΕ 1932, Χρονικά, σ. 2.

40. Ζημίες των Αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατευμάτων κατοχής.

41. BCH 100 (1976), σ. 190 κ.ε.

42. BCH 18 (1894), σ. 434 και BCH 46 (1922), σ. 44.

43. Ὁ.π., 32 (1977): Χρονικά, σ. 252-253.

σκαφή ολοκληρώθηκε και το μνημείο αποκαλύφθηκε στο σύνολό του.

Ο τάφος έχει χτιστεί στη νότια πλαγιά ενός χαμηλού λόφου και έχει είσοδο στα νότια, όπως αντίστοιχα και ο μακεδονικός τάφος Α'. Ο δρόμος είναι όρυγμα στο φυσικό βράχο χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, με πλάτος 4,10 και μήκος 5,25 μ.

Η είσοδος του τάφου είναι στα δυτικά όπως και του αντίστοιχου μακεδονικού τάφου Α'. Το άνοιγμα της εξωτερικής εισόδου του τάφου βρέθηκε κλεισμένο με πλίνθους από τοπικό πωρόλιθο (Πί ν. 141 α). Η πρόσοψη του τάφου έχει μια είσοδο πλαισιωμένη με δύο ανάγλυφες παραστάδες που υποβαστάζουν ένα επιστύλιο με πέντε κανόνες. Πάνω από το επιστύλιο ένα οριζόντιο κυματιοφόρο γείσο, τέμνει περίπου στο μέσο το τόξο που κλείνει την καμάρα πάνω από το επιστύλιο (Πί ν. 141 β). Το οριζόντιο αυτό γείσο έχει σπάσει στο μεγαλύτερο μέρος του.

Το μνημείο αποτελείται από θάλαμο και προθάλαμο. Διαστάσεις θαλάμου: μήκ. 5,10, πλ. 3,10, ύψ. 4,14 μ. Διαστάσεις προθαλάμου: μήκ. 1,05, πλ. 3,10, ύψ. 4,5 μ. Σημειώνουμε την ανάπτυξη του τάφου σε ύψος.

Στο άνοιγμα του προθαλάμου προς το θάλαμο υπήρχε μαρμαρίνη πόρτα του γνωστού στους μακεδονικούς τάφους τύπου από την οποία μόνο θραύσματα σώθηκαν (Πί ν. 141 γ). Στο εσωτερικό του θαλάμου στο ύψος της αρχής της καμάρας ένα οριζόντιο γείσο περιέβαλλε τις τέσσερις πλευρές του θαλάμου (Πί ν. 141 δ). Στο θάλαμο δεν υπήρχαν κλίνες. Κάτω από το πλακόστρωτο βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι σε παράλληλη διάταξη κατά πλάτος του θαλάμου. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι. Η σύληση πραγματοποιήθηκε από την οροφή του προθαλάμου από την οποία λείπει μια πλίνθος.

Ελάχιστα κτερίσματα τα περισσότερα σε θραύσματα βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων. Εκτός από τα αγγεία χαρακτηριστικά είναι θραύσματα από οστέινη διακόσμηση κιβωτιδίου που έσωζαν ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο.

Ένδειξη για μια χρονολόγηση του τάφου στον 3ο αι. π.Χ. εκτός από τα αγγεία, είναι τα δύο χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν:

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Ν 1235: ένα χάλκινο Κασσάνδρου 306-297 π.Χ. SNG Cop., αριθ. 1142.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Ν 1236: ένα χάλκινο Αντιγόνου Γονατά 277-239 π.Χ. SNG Cop., αριθ. 1214-5.

Τράγιλος (Αηδονοχώρι Ν. Σερρών)

Με τις επιστημονικές βοηθούς Σ. Σαμαρτζίδου και Αν. Τασιά συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα

που είχε αρχίσει από το 1970⁴⁴ στο αρχαϊκό νεκροταφείο της αρχαίας Τραγίλου (τομέας Ι, 300 περίπου μ. νοτιοδυτικά από τη μονή του Τιμίου Προδρόμου) (Σ χ έ δ. 3).

Ο ανασκαφικός χώρος του 1978 βρίσκεται στην προς Β. συνέχεια του ανασκαφικού χώρου του 1970 και χωρίστηκε σε τρεις επί μέρους τομές.

Τομή Α (διαστ. 12 × 16 μ.): Στην τομή Α βρέθηκαν συνολικά σαράντα κιβωτιόσχημοι τάφοι, τρία τεφροδόχα αγγεία, μία ταφή-καύση και μία περιοχή με πυρά.

Οι ταφές σε πρανές έδαφος και σε διάφορα βάθη, από 0,35 ως 3,30 μ.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι: 15 είχαν ανοιχτεί από λαθρανασκαφείς, ασύλητοι οι υπόλοιποι 25. 30 από τους τάφους ήταν μικροί, παιδικοί.

Οι τάφοι, κατασκευασμένοι με πλάκες από μαλακή πέτρα ή από πωρόλιθο και με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. περιείχαν μόνο ενταφιασμούς. Σε πολλούς παιδικούς σώθηκαν μόνο λίγα θραύσματα οστών και κυρίως θραύσματα από το κρανίο (T12, T20, T29, T16, T14, T42).

Οι περισσότεροι τάφοι περιέχουν μία ταφή.

Οι νεκροί θάβονται ύπια με τα χέρια κατά μήκος των μηρών π.χ. T44, T34, T43. Ωστόσο βρέθηκαν σκελετοί με γερμένο το κρανίο δεξιά τους (T38) ή αριστερά τους (T19), δύο ύπια τοποθετημένοι με το αριστερό χέρι στη λεκάνη (T33, T41) και το δεξί κατά μήκος του κορμού, ή με τα δύο χέρια πάνω στη λεκάνη (T30).

Σε δύο τάφους (T27, T38) είχαμε διπλή ταφή. Τα οστά της πρώτης τοποθετήθηκαν σε σωρό δίπλα στο σκελετό της δεύτερης ταφής.

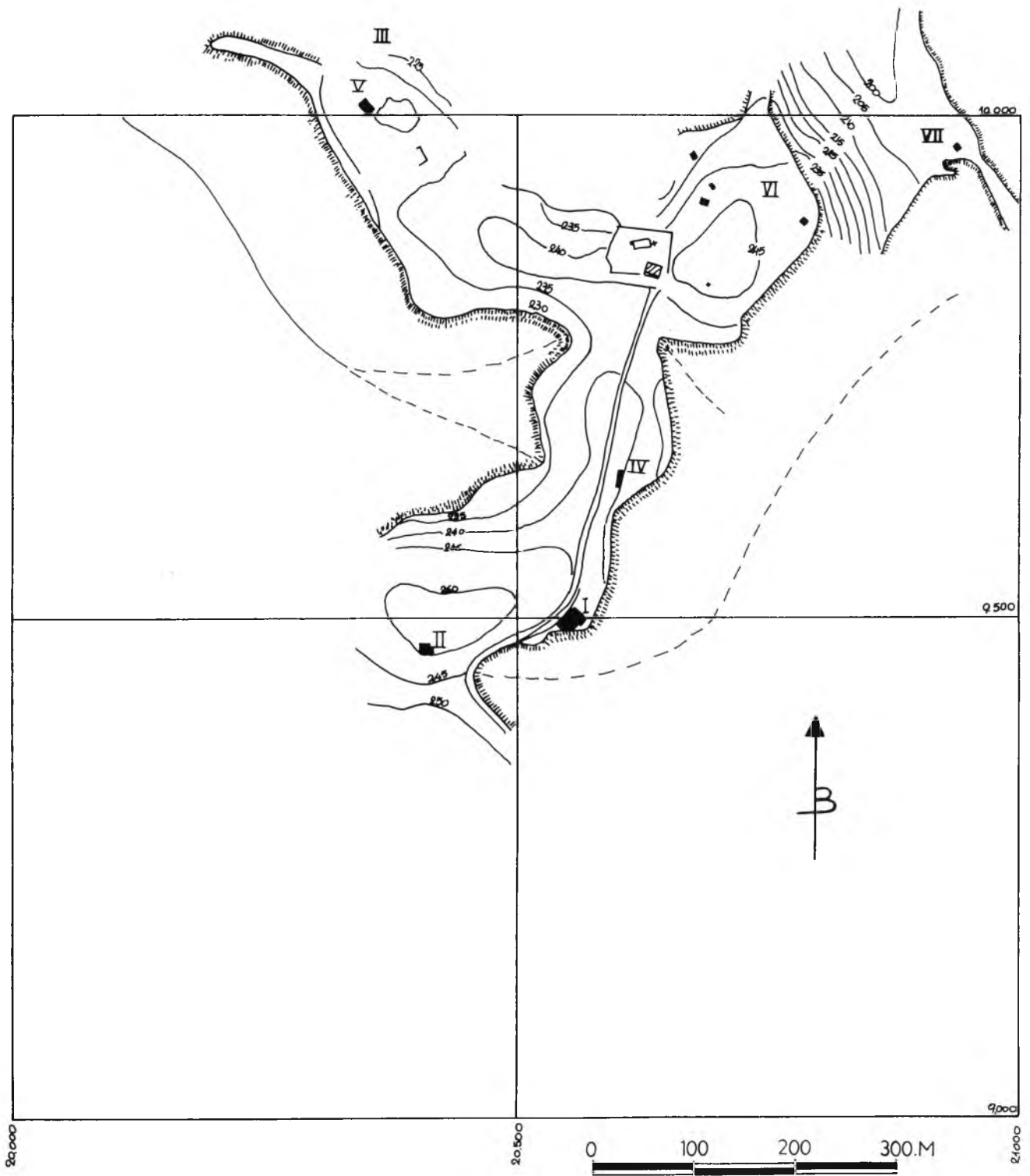
Τεφροδόχα αγγεία: Τρία: α14, α8, α35. Βρέθηκαν σε βάθος 1,66, 2,60 και 2,60 μ. αντίστοιχα. Εξωτερικά από το T35 βρέθηκε ένα λυγισμένο μεγάλο μαχαίρι.

Η περιοχή της πυράς, με κόκκινο πατημένο χώμα (σκληρό) έχει αποκαλυφθεί σε έκταση 2 × 2 μ. (συνεχίζεται προς τα ανατολικά, έξω από τα όρια της τομής).

Η περιοχή της ταφής-καύσης, είχε διαστάσεις 1,10 × 1,70, πάχος 0,50 μ. και προχωρεί μέχρι βάθος 2 μ. Μαζί με το καμένο χώμα της καύσης βρέθηκαν θραύσματα από καμένα κόκκαλα και θραύσματα από κιονωτό κορινθιακό μελανόμορφο κρατήρα, που χρονολογείται στο τέλος Μέσης Κορινθιακής - αρχές Ύστερης Κορινθιακής περιόδου.

Στο δυτικό τοίχωμα της τομής βρέθηκε μεταγενέστερος από τους τάφους τοίχος, που ακολουθεί τη

44. Ό.π., 26 (1971): Χρονικά, σ. 418.

Σχέδ. 3. Τράγιλος. Γενικό τοπογραφικό.

διαμόρφωση του εδάφους (κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.).

Ο τοίχος, μήκ. 8 και ύψ. 0,24-0,87 μ., είναι κατασκευασμένος με τετράπλευρες, ασβεστολιθικές πλίνθους και πατά πάνω σε τάφο (Τ43).

Τομή Β (διαστ. Β1: 6 × 7, Β2: 6 × 9 μ.):

Κιβωτιόσχημοι τάφοι: τέσσερις. Δύο (Τ1 και Τ2) ασύλητοι. Οι Τ3 και Τ4 καταστράφηκαν εν μέρει όταν πέρασε ανάμεσά τους ένας πήλινος αγωγός ύδρευσης, που χρονολογείται πιθανότατα στον 4ο αι. π.Χ.

Τομή Γ (διαστ. 7 × 6 μ.): Ανάμεσα στην ταφή Α και Β.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι: έξι. Οι τάφοι Τ3 και Τ4 συλημένοι, οι υπόλοιποι ασύλητοι. Μέσα από την τομή Γ πέρασε επίσης ο ίδιος πήλινος αγωγός που διέσχισε και την τομή Β καταστρέφοντας εν μέρει ορισμένους τάφους.

Η ανασκαφή του 1978 στο νεκροταφείο της αρχαίας Τραγίλου πλούτισε το αρχαιολογικό υλικό του 6ου αι. π.Χ. που είχαμε ως τώρα από την αρχαία Τράγλιο⁴⁵.

Τα κτερίσματα των τάφων (αγγεία, όπλα, κοσμήματα) παρουσιάζουν τον πολιτιστικό χαρακτήρα που είχε αυτή η θρακοελληνική πόλη τον 6ο αι. π.Χ. και το βαθμό της διείσδυσης του ελληνικού πολιτισμού στο εσωτερικό της Βισαλτίας τον 6ο αι. π.Χ. Επέισακτα αγγεία από την Κόρινθο την Αθήνα και τις ιωνικές αποικίες του βόρειου Αιγαίου βρίσκονται μαζί με τοπικά αγγεία, κοσμήματα και όπλα.

Η παρουσία των επείσακτων από τη νότια Ελλάδα αγγείων δίνει πολύτιμα στοιχεία για τη χρονολόγηση της τοπικής κεραμικής και μεταλλοτεχνίας στον 6ο αι. π.Χ.

Το νεκροταφείο χρονολογείται από τα επείσακτα αγγεία στο β' και γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η πρώτη χρονολόγηση στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. ορισμένων κοσμημάτων, όπως π.χ. των γνωστών ως ιλλυρικού τύπου περονών, μας ενισχύει την άποψη που έχει διατυπωθεί ότι τα εργαστήρια παραγωγής των κοσμημάτων αυτού του τύπου πρέπει να αναζητηθούν στη Μακεδονία⁴⁶. Χαρακτηριστικό για μια υψηλότερη από το β' μισό του 6ου αι. π.Χ. χρονολόγηση περονών αυτού του τύπου είναι το περιεχόμενο του τάφου Τ41 της τομής Α (Π ή ν. 141 ε-ζ). Αξιοσημείωτη είναι η συχνή παρουσία στους τάφους των λεγόμενων ιωνικών αγγείων τα

οποία πρέπει να προέρχονται από τις αποικίες των βόρειων παραλίων του Αιγαίου.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

PHILIPPES

Edifice avec bain

Pierre Aupert a repris, en 1978, la fouille de ce que l'on désigne communément sous le nom de thermes, entreprise abandonnée à la suite de la guerre et du décès du premier fouilleur, Michel Feyel (cf. BCH 59 (1935), p. 287). Les campagnes de ce dernier, de 1934 à 1936, avaient dégagé ce qui constitue sans doute l'essentiel du bâtiment. Celle de 1978, à l'issue de débroussaillages et de nettoyages intensifs a permis de reconnaître cet ensemble: un grand porche distyle précédé d'un escalier et ouvrant sur une vaste cour centrale à l'entrée de laquelle se trouve un édifice circulaire. A droite de cette cour (à l'ouest), la partie proprement thermale, avec piscine froide, à portique et fontaine, et des pièces chauffées par hypocaustes; à gauche (à l'est), quatre séries de salles de destination inconnue (elles sont du reste très incomplètement dégagées), dont une avec bassin central et une autre avec abside, niches et pavement de mosaïque. Toute la partie sud est enfin occupée par un alignement de pièces ouvrant sur la partie thermale, la cour et la salle à abside.

Le tout se présente donc moins comme des thermes que comme un bâtiment de nature à déterminer comportant une aile à vocation thermale.

Deux mille quatre-vingt dix objets ont été inventoriés. Parmi eux quelque 123 éléments architecturaux qui permettent une reconstitution de certains aménagements internes, notamment celui de la piscine (déjà dessiné par l'architecte H. Ducoux, collaborateur de M. Feyel). Deux orthostates courbes et des plinthes en demi-lune peuvent provenir du monument circulaire, tandis que des fragments de bases, un chapiteau corinthien et un fût de colonne peuvent appartenir à l'ordre d'une entrée monumentale. De très nombreux fragments de placages en marbre, de mobiliers divers, d'outils, de canalisations, voire de sculpture, proviennent des quelques restes de couche de destruction qui ont pu être fouillés, notamment dans deux pièces au sud de la piscine. La présence de céramique slave semble indiquer que le bâtiment, daté du IIIe s. par M. Feyel, n'a pas survécu aux invasions de la fin du VIe ou du VIIe s. ap. J.-C.: Mais quelques monnaies du IVe s. trouvées dans une terre dure au contact immédiat des pavements invitent à se demander si cette destruction n'avait pas été précédée d'une

45. Ό.π., ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 532.

46. P. Jacobstahl, Greek Pins, Oxford 1956, σ. 135. R. Vašic, Acta prahistorica et archaeologica 5-6 (1974-1975), σ. 195.

modification de la destination première ou d'un semi abandon de l'édifice. Quelques fragments de céramique byzantine, associés aux restes épars de maigres murets de pierre et de terre, ainsi que de nombreux déchets de fonte, semblent témoigner de la réinstallation d'un modeste artisanat dans les ruines. Le monument circulaire, dont la destination première est encore bien obscure, paraît de même avoir été réutilisé comme four à chaux: les marbres du bâtiment eux-mêmes, dont certains ont été retrouvés à demi cassés, ont visiblement fourni la matière première.

En remploi dans ce four ont été retrouvés un lin-teau et un relief au cavalier thrace. Un torse de statuette en marbre (Apollon?), archaïque ou archaïsant, provient des couches superficielles du remblai.

La campagne de 1979 aura pour but de dégager la totalité de l'édifice pour compléter le plan levé cette année par Kathy Weber et vérifier les hypothèses très provisoires formulées ci-dessus quant à sa chronologie. De nouvelles trouvailles seraient en outre nécessaires pour préciser certaines reconstitutions et éclairer la nature du bâtiment lui-même.

Forum

L'objet principal de la campagne du printemps 1978 de Michel Sève a été de nettoyer les côtés est, sud et ouest du forum et d'en lever un plan détaillé. L'organisation architecturale de l'angle sud-est et la chronologie de la construction du côté sud sont apparues à cette occasion plus complexes dans le détail qu'on ne la croyait. Deux sondages limités ont été faits au nord, à l'héroun ouest et à la rampe ouest. L'héroun s'est révélé fondé sur une épaisse couche de béton qu'on retrouve à la fois sous la rue et sous la place et qui réparait sous la rampe; on a dû l'entailler pour installer le bâtiment. Le sondage de la rampe a permis d'établir l'existence d'un dallage antérieur de la rue à 0,70 m. environ sous le niveau actuel; la rampe reposait sur un remblai qui ne présente pas de traces nettes de réfection: on s'est contenté d'en réutiliser les dalles quand on a rehaussé le niveau de la rue.

La campagne d'automne a permis de poursuivre l'étude des blocs.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

THASOS

La mine de l'acropole

Au cours de l'été 1978, on a repéré et exploré une mine antique dans l'acropole de Thasos. Les amas métallifères se trouvent au contact entre le socle de

gneiss et l'inclusion de marbre qui coiffe l'acropole. Le réseau de galeries, dont 450 m. ont été explorés, présente un fort pendage sud-nord. Le gîte comprend des minerais de fer de forte teneur, ainsi que des minerais de cuivre. D'après les quelques trouvailles céramiques, l'exploitation a dû commencer fin VIe-début Ve s., et a duré jusqu'au IVe s. au moins.

T. KOZELJ (*Université de Ljubljana*)
A. MULLER

Fouille au rempart maritime

A la suite de la découverte, en 1975 et 1977, d'un important système défensif, qui flanque au sud la porte donnant accès à la grève immédiatement à l'ouest du porte de guerre, une fouille limitée a été menée par Bernard Holzmann sur la place publique voisine, de manière à préciser le dispositif du rempart au nord de l'esplanade dallée qui s'étend à l'intérieur de la porte. Les travaux, gênés par la présence d'une cabine téléphonique, de poteaux électriques, de conduites d'eau et d'arbres ont permis cependant de préciser les points suivants: Au nord de la porte, dont la parastade nord se trouve sous la rue moderne, le rempart se scinde en deux bras: l'un, est-ouest, qui disparaît aussitôt sous la rue moderne, est le départ du môle sud du port de guerre fermé; l'autre, sud-nord, forme le début du segment de rempart isolant le port de guerre de l'agora. Un escalier de courtine en dalles de gneiss établi sur un massif de blocs de gneiss double en ce point la largeur du rempart (F i g. 142 a). Les nivellements entrepris au siècle dernier lors de la construction du «konak» égyptien ont arasé l'angle droit que devait faire le rempart vers l'est, dès que cet escalier atteignait le niveau de la courtine. Une tranchée entreprise plus loin à l'est n'a pas permis de retrouver le tracé du rempart: il passait donc très près du quai actuel et non sous le terre-plein surélevé, bordé d'énormes platanes, qui s'étena devant le musée. D'autre part, les fondations très profondes de la «Tour gènoise», démolie en 1931, ont perturbé le niveau paléo-chrétien qui s'étendait à l'intérieur de cette place d'armes laissée vague durant l'Antiquité; le dallage de grandes plaques de gneiss observé contre le dispositif sud de l'entrée n'a pas été non plus retrouvé.

Ces constatations négatives conduisent à penser que l'implantation de la forteresse médiévale s'est faite au détriment des vestiges situés au nord de la rue menant aux Propylées. A en juger par la présence d'un certain nombre de carreaux du rempart dans les murs de l'état paléochrétien, immédiatement au nord de la «Tour gènoise», on peut penser que ce segment du rempart, qui n'était plus alors qu'un écran gênant

pour accéder au port, a dû être en partie démolie dès la fin de l'Antiquité. Les constructions du Moyen Âge et les nivellements du XIXe siècle auront achevé d'en gommer le tracé, qu'il faudrait pouvoir chercher encore sous le revêtement du quai moderne. Seule trouvaille marquante: le moule d'un masque de Silène en terre cuite.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

Sondages Sotireli

Des sondages ont été réalisés dans le terrain Sotireli situé au nord-est de la porte du Silène. Ils ont permis de retrouver, dans la partie sud du terrain, une rue orientée est-ouest, large d'environ 2,50 m. Il s'agit du prolongement de la rue nord du terrain Yannopoulos (cf. *BCH* (1973), p. 559-562); son état actuel, avec un égout recouvert de dalles, date du IIe s. av. J.-C. Au nord du mur d'appareil assez grossier qui bordait cette rue, aucune trace d'habitat n'a été retrouvée.

Dans la partie nord du terrain, les sondages ont fait apparaître un grand mur parallèle à la rue, 23 m. de celle-ci. Dans sa partie ouest, ce mur bordait un îlot d'habitation: il y a au moins un mur de défend vers le sud; à cet endroit un remblai contenait deux fragments de sima avec la frise au cavalier, bien connue par d'autres exemplaires au musée (cf. par exemple *Guide de Thasos*, p. 102). Plus à l'est, le grand mur est d'un appareil nettement plus grossier; il retenait une terrasse sur son côté sud. Au nord du mur et sur toute sa longueur fouillée, devait s'étendre une sorte de terrain vague, où un sol du VIe s. a été repéré.

Le terrain Sotireli recouvre donc une zone de faible

habitat antique, ou plus précisément la limite de l'habitat dès l'époque archaïque en ce secteur de la ville.

Y. GRANDJEAN

J.-J. MAFFRE

A. MULLER

Koukos

La redécouverte du site de Koukos dans la partie sud de l'île de Thasos (à 2 km. environ au sud d'Astris), d'où F. Salviat et J. Servais avaient jadis rapporté 16 timbres amphoriques, a permis d'en recueillir en surface 176 en 1977 et 131 en 1978, tandis qu'une brève campagne de fouilles en juillet 1978 en livrait 758, dont la majorité provenait d'une épaisse couche de fragments d'amphores (P l. 142 b). On a ainsi rassemblé un lot de 1081 timbres thasiens de genre récent, qui présente des fréquences remarquables. On y trouve en effet une cinquantaine de noms différents (compte tenu des homonymes) — chacun de ces noms étant presque toujours (un seul exemplaire aberrant) accompagné du même attribut (chaque type, ou association d'un nom et d'un attribut, étant représenté à un nombre variable d'exemplaires: de 1 à 175). Etant donné qu'il s'agit sans aucun doute d'un dépotoir de potier qui est resté en usage des années 330 aux années 260, on a été amené à conclure, contrairement à l'hypothèse la plus répandue, que le nom figurant sur les timbres thasiens de genre récent était celui d'un éponyme (ou d'un «faux éponyme») et que l'attribut désignant le potier changeait probablement en même temps que l'éponyme. Une collecte de surface sur un site voisin (Vamvouri Ammoudia) semble confirmer cette nouvelle hypothèse.

YVON GARLAN

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Στην περιοχή της Εφορείας συνεχίστηκαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στα Άβδηρα από το Δ. Λαζαρίδη με τη συνεργασία της Εφορείας (ΠΑΕ 1978, σ. 76-79), στη Μαρώνεια από τον Ε. Πεντάζο (ΠΑΕ 1978, σ. 73-75) και στη Μεσημβρία από τον Α. Βαβρίτσα (ΠΑΕ 1978, σ. 94, 98).

Στην Εφορεία εργάστηκαν: οι αρχαιολόγοι Ηλ. Αναγνωστοπούλου (μέχρι τον Απρίλιο), Στ. Καλπάρη (μέχρι τον Αύγουστο), Μ. Πεντάζου και Ευδ. Σκαρλατίδου, οι σχεδιαστές Βελ. Αναγνωστόπουλος (Άβδηρα) και Ι. Τσοράκου, οι συντηρητές Μ. Μαρτάκης και Γ. Λαϊνίδης (βοηθός), η γραφέας Ευδ. Κωνσταντίνου, οι ξυλουργοί Κ. Βαφειάδης και Β. Γεωργίου και οι τεχνίτες Ν. Ευστρατιάδης και Χρ. Λυμπερίδης.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άβδηρα

1. Στο χώρο των νεκροταφείων της αρχαίας πόλης επισημάνθηκαν με το όργανο των χωραφιών και ερευνήθηκαν τρεις πώρινες σαρκοφάγοι, ένας κιβωτιόσχημος και ένας κεραμοσκεπής τάφος.

2. Στη θέση Τσακάλ-τεπέ, στο χωράφι του Κλ. Ιμαμίδη βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από τέσσερις μεγάλες πλάκες που «δένουν» μεταξύ τους. Το κάλυμμα βρέθηκε σπασμένο και διαλυμένο. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ. Μήκ. 2,13, πλ. 0,66-0,69, βάθ. 0,63 μ. Όπως διαπιστώθηκε ο τάφος είχε συληθεί. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν υπολείμματα οστών και άβραφο μικρό αρυβαλλόσχημο ληκύθιο, ύψ. 0,07 μ. (ΑΓΚ 3150).

3. Στην ίδια τοποθεσία, στο χωράφι της Μ. Ασημόγλου, βρέθηκε πώρινη σαρκοφάγος. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ. Μήκ. 1,96, πλ. 0,665, βάθ. 0,75 μ. Η σαρκοφάγος βρέθηκε συλημένη. Ένα κομμάτι από το σαρκαρωτό κάλυμμα βγήκε με το άροτρο, ενώ τα άλλα ήταν πεσμένα στο εσωτερικό της.

4. Στη θέση Ταουσάν-αντάς, στο χωράφι του Φ. Σταγώνη, βρέθηκε μια πώρινη σαρκοφάγος και ένας κεραμοσκεπής τάφος σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία της σαρκοφάγου. Το σαρκαρωτό κάλυμμα στη θέση του, σπασμένο μόνο στη νότια πλευρά. Τα τοιχώματα των μακρικών πλευρών της σπασμένα και πεσμένα προς τα μέσα. Προσανατολισμός σαρκοφάγου Β.-Ν. Μήκ. 1,87, πλ. ± 0,45, βάθ. 0,37 μ. Οστά και κτερίσματα δε βρέθηκαν. Ο κεραμοσκεπής τάφος ήταν σκεπασμένος με έξι επίπεδες αποσαθρωμένες κεραμίδες (στρωτήρες) τοποθετημένες ανά τρεις σε δύο σειρές. Προσανατολισμός Δ.-Α. Μήκ.

2 μ. Διαστ. κεραμίδων: 0,53 × 0,42 μ. Στο ανατολικό μέρος του τάφου υπήρχαν λίγα δόντια του νεκρού και δύο χάλκινα νομίσματα (ΑΝΚ 5087, 5088) Αβδήρων του 360-347 π.Χ. το πρώτο και 365/60-350/45 π.Χ. το δεύτερο.

5. Στη θέση Τσακάλ-τεπέ, στο χωράφι του Κλ. Ιμαμίδη, βρέθηκε πώρινη σαρκοφάγος. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ. Μήκ. 1,87, πλ. 0,45, βάθ. 0,50 μ. Με το άροτρο έσπασε μέρος από το σαρκαρωτό της κάλυμμα. Το κρανίο του νεκρού βρισκόταν προς τα ΒΑ. όπως έδειξαν λίγα θραύσματα οστών. Κτερίσματα δεν υπήρχαν.

Πετρωτά

Τον Οκτώβριο του 1977 κατά την εκχέρσωση, με σκαπτικό μηχάνημα, του χωραφιού του Άγγ. Κνίκου, στη θέση Γιαλού-ρέμα (τ. Γιαγλί-ντερέ) της παραλίας του χωριού είχε εμφανιστεί πλούσιο οικοδομικό υλικό από κάποιο άγνωστο μέχρι τότε αρχαίο κτίριο. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του χειριστή του μηχανήματος πρέπει να διαλύθηκαν τότε τρεις σειρές (δόμοι) τουλάχιστον πώρινων γωνιολίθων.

Το καλοκαίρι του 1978 έγινε μικρή σωστική ανασκαφή με στόχο την αποκάλυψη και διάσωση του αρχαίου κτίσματος¹. Αμέσως σχεδόν αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός ορθογώνιου κτίσματος. Σε μερικά σημεία σώθηκαν δύο σειρές (δόμοι) από αδρά λαξευμένους πώρινους γωνιολίθους, ύψ. 0,80 μ., ενώ σε άλλα μόνο μια σειρά, ύψ. 0,45 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ορθογώνιου κτίσματος είναι 10,70 × 7,75 μ. Με έναν εσωτερικό τοίχο που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. χωρίζεται σε δυο άνισους μεταξύ τους χώρους. Ο δυτικός που είναι και ο μεγαλύτερος έχει διαστάσεις 5,55 × 4,10 μ., ενώ ο ανατολικός 5,55 × 3,10 μ. Το πάχος όλων των τοίχων είναι περίπου 1,10 μ. Οι δύο χώροι δεν επικοινωνούν μεταξύ τους ούτε αποκαλύφθηκε άλλη είσοδος (Πί ν. 143 α). Έτσι παραμένει αινιγματική η μορφή και η λειτουργία του κτιρίου. Πιθανόν πρόκειται για θεμελίωση κάποιου μεγάλου μνημείου ή ίσως ιερού.

Σε άλλες τομές που ανοίχτηκαν γύρω από το κτίριο αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων αργολιθοδομικά που μερικά ίσως σχετίζονται μ' αυτό, ενώ άλλα όχι. Στο ανατολικό και νότιο μέρος βρέθηκαν τοίχοι, πάχ. 0,80 μ. Ένας απ' αυτούς γωνιάζει σε ορθή γωνία και αποτελούσε πιθανώς περίβολο του κτιριακού κτίσματος. Επειδή στις τομές των τοίχων αυτών βρέθηκαν κεραμίδια στέγης μπορεί να σκεφτεί κανείς ότι υπήρχε ένας στεγασμένος χώρος,

1. Η ανασκαφή έγινε με την εποπτεία του Έφορου Αρχαιοτήτων Ευαγγ. Πεντάζου από την επιστημονική βοήθη Στ. Καλπάρη.

ίσως μια στοά γύρω από το μνημείο ή το ιερό.

Η κεραμική περιλαμβάνει όστρακα άβαφα, αρκετά αρρητινά και ελάχιστα μελαμβαφή. Έτσι φαίνεται ότι έχουμε την τελευταία φάση ενός συγκροτήματος που θα πρέπει να χρονολογηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια και το οποίο ίσως αντικατέστησε ένα άλλο παλιότερο της ελληνιστικής εποχής.

Λεπτή Ορεστιάδος

Στην τοποθεσία Καβαρά-τεπέ, 300 μ. νοτιοδυτικά από το χωριό, εντοπίστηκε με το όργανο σε χαμηλό τύμβο ένας κιβωτιόσχημος χτιστός τάφος. Πολύ κοντά υπάρχει και δεύτερος ψηλότερος ταφικός τύμβος που στην κορυφή του έχουν τοποθετηθεί κεραίες τηλεόρασης. Ο τάφος βρέθηκε σε βάθος 0,13 μ. και ήταν χτισμένος με πλάκες πωρολίθου, πάχ. 0,21-0,28 μ., δουλεμένες μόνο προς το εσωτερικό, ενώ στις άλλες πλευρές ήταν αδρά λαξευμένες. Στις τρεις πλευρές υπήρχαν τρεις σειρές από πλάκες, ενώ στη βορειοδυτική πλευρά δύο. Όλες ήταν τοποθετημένες εκφορικά, έτσι που το άνοιγμα του τάφου γινόταν μικρότερο προς τα πάνω και κλεινόταν με μια άλλη σειρά πλάκες. Προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ. Εσωτ. διαστάσεις: μήκ. 2,05, πλ. κάτω 0,78-0,84 και πάνω 0,51-0,59, βάθ. 0,79 μ. περίπου. Ο σκελετός του νεκρού είχε διαλυθεί. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν:

1. Χάλκινο ημισφαιρικό κύπελλο χωρίς λαβές και με χαμηλή βάση, ύψ. 0,12, διαμ. στομίου 0,23, διαμ. βάσης 0,08 μ. (ΑΓΚ 2901). Στο χείλος εξωτερικά δύο παράλληλες αυλακώσεις.

2. Πήλινη άβαφη οινοχόη, ύψ. 0,123, διαμ. κοιλιάς 0,098 μ. (ΑΓΚ 2900).

3. Πήλινη άβαφη δακρυδόχος συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, ύψ. 0,119, διαμ. κοιλιάς 0,07 μ. (ΑΓΚ 2982). Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ.

Σαμοθράκη

Με τη διάνοιξη στενής τάφρου για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης σε απόσταση 0,50 μ. πίσω ακριβώς από τον ξενώνα του ΕΟΤ στην Παλιάπολη Σαμοθράκης εντοπίστηκε ταφικό πιθάρι με πολύ ενδιαφέροντα κτερίσματα. Το σημείο βρίσκεται βορειοδυτικά από το χώρο του ιερού και βορειοανατολικά από το κτίριο του μουσείου. Περιλαμβάνεται μέσα στα όρια της βόρειας νεκρόπολης που απλώνεται έξω από το βορειοδυτικό τμήμα των τειχών της αρχαίας πόλης.

Το πιθάρι βρισκόταν σε βάθος 0,39 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Είχε προσανατολισμό Δ.-Α. Το στόμιο του ήταν προς Α. κλεισμένο με φύλλο μολύβδου. Γύρω του υπήρχαν μερικές ακανόνιστες πέτρες, τοποθετημένες για τη στήριξή του. Χαμηλότερα από το επίπεδο του πιθαριού βρέθηκαν κομ-

μάτια από πήλινες κεραμίδες και όστρακα που ανήκαν σε κάποια παλιότερη διαλυμένη ταφή. Το μηχάνημα που άνοιγε την τάφρο κατέστρεψε τη μια πλευρά του πιθαριού και έφερε στο φως μια χρυσή ταινία.

Τα άλλα κτερίσματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του πιθαριού είναι τα εξής:

1. Χρυσή λεπτή ταινία σπασμένη σε δύο κομμάτια, με διακόσμηση ανθεμίων, ελίκων και βλαστών, μήκ. 0,257 και πλ. 0,014 μ. Στα άκρα της υπάρχουν δύο μικρές οπές απ' όπου δενόταν στο πίσω μέρος της κεφαλής.

2. Πήλινο ειδώλιο σατύρου, ύψ. 0,165, πλ. 0,185 μ. Ο νεαρός σάτυρος κάθεται στη ράχη μιας μυθικής λεοπάρδαλης και παίζει τη σύριγγα (Πί ν. 143 γ). Το αριστερό του πόδι είναι διπλωμένο και πατάει στο σώμα του ζώου, ενώ το δεξί του αναπαύεται ελεύθερο προς τα κάτω. Στο κεφάλι φοράει στεφάνι από φύλλα κισσού. Το σώμα του είναι γυμνό, γιατί το ιμάτιό του ριγμένο πίσω στους ώμους διπλώνεται στο αριστερό του χέρι, περνάει κάτω από το αριστερό του πόδι και κατεβαίνει με πλούσιες πτυχές μέχρι τη βάση του συμπλέγματος.

Το μυθικό ζώο έχει το αριστερό του πόδι μπροστά ανασηκωμένο, τα πίσω πόδια του σε διασκελισμό και το κεφάλι γυρισμένο προς το σάτυρο. Τα μέλη του ζώου είναι γεμάτα δύναμη, καθώς οι μυς είναι τονισμένοι πολύ έντονα. Στην επιφάνεια του ειδωλίου διατηρήθηκαν ίχνη κόκκινου, άσπρου, μαύρου και κίτρινου χρώματος.

3. Πήλινο ειδώλιο σειληνού, ύψ. 0,195 μ. (Πί ν. 143 β). Ο ηλικιωμένος σειληνός παριστάνεται όρθιος πάνω σε κυκλική βάση, ντυμένος με χιτώνα και ιμάτιο. Το ιμάτιο σκεπάζει όλο το σώμα του μέχρι το στήθος και τον αριστερό του ώμο με το χέρι. Με το ίδιο χέρι κρατάει την παρυφή του ιματίου. Έχει πλούσια μακριά γενειάδα και τα χαρακτηριστικά του προσώπου του έχουν αποδοθεί έντονα. Στο κεφάλι του διασώθηκαν λίγα φύλλα κισσού από το στεφάνι που φορούσε. Σε διάφορα σημεία της επιφάνειάς του διατηρήθηκαν ίχνη χρώματος.

4. Δύο πήλινα μικρά βαλσαμάρια, ύψ. 0,085 και 0,07 μ.

5. Χρυσό ενώτιο που αποτελείται από μικρό ανοιχτό κρίκο και μικρό ρόδακα, διαμ. 0,01 μ. περίπου.

6. Σιδερένιο ενώτιο σε σχήμα μικρού κρίκου, που το ένα άκρο του στερεώνεται στη «θηλιά» που σχηματίζεται στο άλλο, διαμ. 0,01 μ. περίπου. Μέχρι σήμερα γνωρίζαμε μονάχα τα σιδερένια δαχτυλίδια που έχουν βρεθεί στο χώρο του ιερού των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης. Τα δαχτυλίδια αυτά όταν τα φορούσαν οι λάτρεις της Μεγάλης Θεάς, πίστευαν ότι δέχονταν τη δύναμή της και ενώνονταν μαζί της. Τώρα μπορούμε να συμπεράνουμε για πρώτη φορά ότι ανάλογη λατρευτική σημασία πρέπει να είχαν

και τα σιδερένια ενώτια που έχουν βρεθεί.

Από τα όστρακα της παλιότερης ταφής συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν πέντε μικρά αγγεία. Στα τέσσερα το μαύρο γάνωμα έχει σχεδόν ολοκληρωτικά απολεπιστεί, ενώ στο ένα, στο θήλαστρο, έχει περισσότερο διατηρηθεί.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ

Σταυρούπολη Ξάνθης

Σύμφωνα με σχετική μελέτη της Υπηρεσίας Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών που είχε εκπονηθεί πριν αρκετά χρόνια, έγιναν τελικά φέτος οι εργασίες στεγανοποίησης, στερέωσης και αναστήλωσης του Μακεδονικού τάφου Σταυρούπολης Ξάνθης².

Η κατάσταση στο εσωτερικό του τάφου ήταν απελπιστική. Τα νερά της βροχής εισχωρούσαν παντού από τους αρμούς των λίθων. Η μεγάλη υγρασία προξενούσε σταδιακή καταστροφή στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και κυρίως στα χρώματα των γραπτών, διακοσμητικών θεμάτων που διασώθηκαν στα πόδια των μαρμάρινων κλινών, στο θρίγκωμα της εισόδου του προθαλάμου, στο θύρωμα του νεκρικού θαλάμου και στα κυμάτια των κοσμοφόρων των δύο θαλάμων. Τα νερά της βροχής έτρεχαν επίσης προς το εσωτερικό του τάφου από το καταστραμμένο τμήμα της καμάρας του εσωτερικού δρόμου.

Οι εργασίες ακολούθησαν περίπου την εξής σειρά³. Στην αρχή τοποθετήθηκαν πυκνά υποστυλώματα στο εσωτερικό του δρόμου του προθαλάμου και του θαλάμου, για να στερεωθούν με απόλυτη ασφάλεια. Έπειτα άρχισε η αφαίρεση των χωμάτων που σκέπαζαν τον τάφο (Πίνακ. 143 ε). Ανοίχτηκε περιμετρικά τάφος, πλ. 2 μ. περίπου, που έφτασε σε βάθος 5,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους και 0,30 μ. βαθύτερα από το επίπεδο του δαπέδου του. Αποκαλύφθηκε μ' αυτόν τον τρόπο η εξωτερική επιφάνεια όλων των τοιχωμάτων του τάφου μέχρι τη θεμελίωσή τους. Οι γωνιόλιθοι εξωτερικά ήταν χοντροδουλεμένοι αφήνοντας μεταξύ τους μεγάλους αρμούς. Στα κατώτερα μέρη των τοίχων ήταν ακόμα πιο ακανόνιστοι και είχαν μεγαλύτερες διαστάσεις. Μετά τον καθαρισμό των εξωτερικών επιφανειών των λίθων και των αρμών τους, έγινε παντού αρμολόγημα με ασβεστοκονίαμα που περιείχε ειδικό στεγανωτικό υλικό. Στο στεγασμένο εσωτερικό δρόμο έγινε συμπλήρωση της καμάρας

του με τεχνητό τσιμέντο σε ανάλογο χρωματισμό. Εσωτερικά σκαλίστηκαν τεχνητοί αρμοί που δημιουργούν την εντύπωση ότι έχουν χρησιμοποιηθεί πραγματικοί γωνιόλιθοι. Μετά το αρμολόγημα ακολούθησε τοποθέτηση νάυλων και ψιλού δικτυωτού σύρματος. Στο κάτω μέρος κατασκευάστηκε τοίχιο με οπλισμένο σκυρόδεμα, ύψ. 1,50 και πλάθ. 0,30 μ. περίπου, που έκλεισε τις τρεις πλευρές του τάφου. Στα πάνω μέρη μετά το δικτυωτό σύρμα τοποθετήθηκε λεπτή στρώση τσιμέντου. Στη συνέχεια απλώθηκε παντού ασφαλτόπανο που καλύφθηκε με λεπτή τσιμεντοκονία και στεγανωτικό υλικό και τελευταία έγινε επάλειψη με πίσσα.

Το δάπεδο της περιμετρικής τάφου σκεπάστηκε με στρώμα τσιμέντου, πλάθ. 0,15 μ. Πάνω του τοποθετήθηκαν μεγάλες πέτρες λατομείου με τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματιστεί ένας αγωγός γύρω από τον τάφο τριγωνικής περίπου τομής. Η τάφος γέμισε πάνω με μικρότερες πέτρες λατομείου, χαλίκι (γαρμπίλι) και χώμα. Με ψιλό χαλίκι και χώμα σκεπάστηκαν επίσης και οι τρεις καμάρες του τάφου.

Σωλήνες από τα δυο στόμια του περιμετρικού χτιστού αγωγού καταλήγουν σε φρεάτιο, διαστ. 1 × 0,30 μ., που έγινε ακριβώς έξω από την είσοδο του στεγασμένου δρόμου και είναι σκεπασμένο με σχάρα. Από το φρεάτιο αυτό τα νερά οδηγούνται μακριά με άλλο αγωγό κατασκευασμένο από τσιμεντοσωλήνες, διαμ. 0,15 μ.

Οι εργασίες συμπληρώθηκαν αργότερα με τη συγκόλληση των κομματιών των δυο μεγάλων θυροφύλλων της θύρας του νεκρικού θαλάμου, που μοιάζουν με τα θυρόφυλλα των τάφων της Βεργίνας, του Λαγκαδά κ.τ.λ. καθώς και των διπλών προσκεφαλαίων των μαρμάρινων κλινών του τάφου⁴. Τα μαρμάρινα θυρόφυλλα μετά τη συγκόλλησή τους τοποθετήθηκαν όρθια στη νότια πλευρά του προθαλάμου (Πίνακ. 143 δ).

Ο χώρος γύρω από τον τάφο, που είχε περιφραχτεί παλιότερα με σιδηροπασσάλους και σύρμα δικτυωτό, καθαρίστηκε και διαμορφώθηκε. Σε ορισμένα σημεία κοντά στην περίφραξη φυτεύθηκαν δέντρα.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Δοκός

Μπαϊρ-ταρλά ή Ντολ-αλ-σίρτ, 1 χλμ. περίπου προς Β. του χωριού και 350 μ. προς Δ. του δρόμου Δοκού-Σκιάδας, σκαπτικό μηχανήμα που εργαζόταν για τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου κατέστρεψε ένα

2. ΠΑΕ 1953, σ. 132-140, εικ. 1-9.

3. Για τη στεγανοποίηση του τάφου εργάστηκαν φιλότιμα οι τεχνίτες του Μουσείου Κομοτηνής Ν. Ευστρατιάδης και Χ. Λυμπερίδης. Βοήθησαν επίσης οι φύλακες της περιοχής Ν. Γκόρης και Στ. Κωστέλης.

4. Η συγκόλληση έγινε με επιτυχία από τον τεχνίτη του Μουσείου Καβάλας Νικ. Αιναλίδη.

ταφικό πιθάρι. Μαζί με τα κομμάτια του διαλυμένου πιθαριού βρέθηκαν δύο άβαφα κυάθια, ένα μεγάλο τμήμα από χονδροειδές λεκανόσχημο αγγείο, θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήμα ενός χάλκινου ακόσμητου βραχιολιού από πλατύ έλασμα. Σε μικρή απόσταση από το πιθάρι διαπιστώθηκαν έντονα ίχνη καύσης. Τα κτερίσματα χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Σκιάδα

Στη θέση Ντεσεμέ, 500 μ. στα ΝΑ. του χωριού στην επίπεδη και ελαφρά επικλινή επιφάνεια ενός βράχου επισημάνθηκε δισκοειδές λάξευμα, διαμ. 0,90 και βάθ. 0,06-0,07 μ. Το μισό τμήμα του είναι σκεπασμένο με χώμα και πυκνή βλάστηση.

Ληνός

Στην περιοχή του Παπικίου όρους, 3,5 χλμ. προς Β. του χωριού και στη θέση Ζιντάν σώζονται τα ερείπια μιας βυζαντινής κινστέρνας. Είναι ένα πλινθόχτιστο τετράγωνο κτίσμα με εσωτ. μήκος πλευράς 8,90 μ. Η ανωδομή του στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς από τους οποίους σώζονται μόνο οι τρεις. Οι πεσσοί και οι τοίχοι ενώνονται μεταξύ τους με τόξα που στηρίζουν τις χαμηλές ασπίδες της οροφής. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες είναι σκεπασμένες με γερό υδραυλικό κονίαμα για να εξασφαλιστεί η στεγανότητα της κινστέρνας. Ένας πύλιος σωλήνας μέσα στο βόρειο τοίχο δείχνει ότι στο μέρος αυτό κατέληγε ο αγωγός που έφερνε το νερό στη δεξαμενή. Στη γύρω περιοχή βρίσκονται σκορπισμένα κομμάτια από χρωματιστά επιχρίσματα τοίχων, μεγάλες ψηφίδες από χρωματιστές πέτρες και κομμάτια από μαρμαροθετήματα. Υπάρχουν επίσης μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήμα ενός αμφικίονα, τεμάχια από κοσμητές και επιστύλια, πλάκες δαπέδου και τεμάχια θωρακίων. Διακρίνονται ακόμα σε διάφορα σημεία τοίχοι που ανήκουν σε κτίσματα του ίδιου συγκροτήματος. Αρχιτεκτονικό υλικό από τον ίδιο χώρο χρησιμοποιήθηκε παλιότερα στα σπίτια του γειτονικού, ερειπωμένου σήμερα παλιού Ληνού καθώς και στο μουσουλμανικό νεκροταφείο του. Τα ερείπια στη θέση Ζιντάν μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος. Πρόκειται ασφαλώς για ένα από τα πολλά μοναστήρια που υπήρχαν στο Παπίκιο, όπως μας παραδίδουν οι βυζαντινές πηγές⁵.

Ίασμος

1. Στη θέση Τοπραλίκ στα ΒΔ. της κωμόπολης επισημάνθηκαν ίχνη ενός μικρού αρχαίου οικι-

σμού. Η επιφανειακή κεραμική που καλύπτει έκταση περίπου 2 στρεμμάτων περιλαμβάνει όστρακα χονδροειδών αγγείων, βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων και όστρακα μελαμβαφών κανθάρων που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης κομμάτια από πιθάρια και κεραμίδια στέγης.

2. Στη θέση Γιουσεκλίκ στα ΒΔ. του Ίασμου και Α. από το μονοπάτι που οδηγεί στο χωριό Ίπικό υπάρχει απότομο βραχώδες ύψωμα με φρουριακό περίβολο. Ο περίβολος έχει συνολικό μήκος 200 μ. περίπου και αποτελείται από τμήματα που κλείνουν τα ανοίγματα μεταξύ των ψηλών βράχων. Είναι κατασκευασμένος από ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό και έχει πάχος 1,40 μ. Στη βόρεια πλευρά σώζεται τμήμα ενός δεύτερου περιβόλου όπου έχει χρησιμοποιηθεί μαλακό ασβεστοκονίαμα. Το ύψωμα περιβάλλεται από βαθιές ρεματιές και μόνο προς Β. ενώνεται με τα γειτονικά υψώματα. Απο τη θέση αυτή ελέγχεται όλη η πεδιάδα της Κομοτηνής μέχρι την περιοχή του Ίασμου. Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει όστρακα χονδροειδών αγγείων και λίγα μελαμβαφή του 4ου αι. π.Χ.

3. Στην ίδια περιοχή δυτικά από το ύψωμα Γιουσεκλίκ και τη ρεματιά Σούου-Στούκ, στη θέση Παλιό χωριό (Βεράν-κουγιά) εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού. Στα χωράφια που υπάρχουν εκεί και σε μια έκταση γύρω στα 15 στρέμματα υπάρχουν όστρακα χονδροειδών αγγείων και μελαμβαφή του 4ου και του 3ου αι. π.Χ.

4. Στη θέση Γιακάς, 2 χλμ. ανατολικά του Ίασμου, σώζονται δύο τμήματα από το λιθόστρωτο δρόμου που πρέπει να ανήκει στην Εγνατία οδό. Το ένα τμήμα βρίσκεται 20 μ. βόρεια της ασφάλτου στο χωράφι της Αργ. Μπούκα. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και μήκος 30 μ. Από το αρχικό πλάτος του δρόμου διατηρούνται μόνο 3,60 μ. επειδή έχουν αφαιρεθεί αρκετές πέτρες με την καλλιέργεια. Το άλλο τμήμα βρίσκεται ανατολικότερα και αμέσως νότια από την ασφάλτο. Έχει την ίδια κατεύθυνση και το ίδιο σχεδόν μήκος με το πρώτο. Σε ορισμένα σημεία διακρίνεται καθαρά στην επιφάνεια του εδάφους.

Πελεκητή

Στη θέση Μπαντέμ-ντερέ, 800 μ. ανατολικά του χωριού εντοπίστηκε σε νεροφαγιά τοίχος χτισμένος με κουρασάνι, μήκ. 4 και πλ. 1,20 μ. Πιο πέρα φαίνονται μερικοί τάφοι σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κατασκευασμένοι με κάθετα τοποθετημένες πλάκες, και ένα σπασμένο πιθάρι. Σε μια έκταση 15 στρεμμάτων υπάρχουν πλίνθοι, κεραμίδια στέγης και άφθονη κεραμική ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Στο ίδιο μέρος έχουν βρεθεί κατά καιρούς διάφορα νομίσματα, όπως Μαρώνειας μετά το 148 π.Χ., φόλλις Γαλερίου, ασσάριο 4ου αι. μ.Χ. κ.τ.λ.

Κοπτερό

Στο χωράφι του Νικ. Πελτέκη, στη θέση Ορμάν-Ταρλά 2,5 χλμ. στα ΝΔ. του χωριού, φαίνεται στις πλευρές ενός αποστραγγιστικού καναλιού το τοξωτό λιθόστρωτο της Εγνατίας οδού που κόπηκε εγκάρσια σ' αυτό το σημείο. Το λιθόστρωτο βρίσκεται σε βάθος 0,25-0,30 μ. και έχει πλάτος 8 μ. Στο ίδιο χωράφι καθώς και στο γειτονικό του Μουμίν Χασάν, το εδαφικό έξαρμα που υπάρχει δηλώνει τη συνέχεια του δρόμου. Οι κάτοικοι του χωριού αναφέρουν ότι πριν χρόνια σωζόταν και μια γέφυρα της Εγνατίας μισοχωσμένη στο έδαφος 200 μ. νοτιοανατολικά στο χωράφι του Χρ. ή Δημ. Πελτέκη. Θυμούνται ακόμα τα τόξα της και το μακρύ κατάστρωμά της. Σήμερα σε μια σωρολιθιά που υπάρχει εκεί κοντά, βλέπει κανείς μεγάλες αργούς λίθους και χοντρά τούβλα που μπορεί να ανήκουν στη χαλασμένη γέφυρα.

Νυμφαία

Μεταξύ των χειμάρρων Κιου-ντερεσί και Κουρούς-ντερέ 1 χλμ. προς Δ. της Νυμφαίας στη θέση Σίβα υπάρχει μια συστάδα μεγάλων βράχων σε ύψος 100 μ. από την κοίτη των χειμάρρων. Στις επίπεδες επιφάνειες ορισμένων βράχων υπάρχουν μικρές, αβαθείς και λαξευτές κυκλικές κοιλότητες που δεν παρουσιάζουν συγκεκριμένη διάταξη. Ίδιες κοιλότητες υπάρχουν και σε άλλους βράχους στη γειτονική θέση Καγιά-μπασή, δυτικά από τη θέση Σίβα. Η ερμηνεία των κοιλοτήτων αυτών που έχουν επισημανθεί σε πολλά μέρη της Θράκης παραμένει ακόμα αινιγματική.

Τυχηρό

1. Στη θέση Εσκή-μεζαρλίκ ή Κιουτσούκ-ντερέ 300 μ. νοτιοανατολικά του χωριού φαίνονται στη δυτική πλευρά της ρεματιάς Τσάι-μποϊνού και σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εφτά μισοκαταστραμμένοι τάφοι. Έχουν κατεύθυνση Α. προς Δ. και είναι κατασκευασμένοι με σχιστόπλακες. Η αποκάλυψή τους οφείλεται στη μεγάλη κλίση του εδάφους και στα νερά της βροχής. Πρέπει να χρονολογηθούν στη βυζαντινή εποχή, γιατί μοιάζουν με άλλους που έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία της ορεινής ενδοχώρας της Θράκης.

2. Βορειοανατολικά του χωριού σώζεται μια λιθόχτιστη γέφυρα που είναι παρόμοια με άλλες γνωστές των ορεινών περιοχών Ξάνθης και Ροδόπης (Πί ν. 144 α). Το βόρειο τόξο της είναι ψηλότερο και μεγαλύτερο. Το μεσαίο βάθρο της είναι ενισχυμένο με αντηρίδα στην πλευρά που δέχεται την πίεση του νερού. Έχει μήκος 30, πλάτος 3 και ύψος μέχρι 4,50 μ. Είναι επισκευασμένη στο δυτικό της άκρο. Πιο βόρεια σε πολλά σημεία διατηρούνται τμήματα του λιθόστρωτου δρόμου που οδηγούσε

κάποτε πέρα από τα σύνορα στο εσωτερικό της σημερινής Βουλγαρίας.

3. Στη θέση Γιανακλίκ-ταρλά προς Β. του χωριού και ακριβώς δεξιά και αριστερά του δρόμου προς Κάτω Μύτικα επισημάνθηκε οικισμός με κυκλικά κτίσματα. Σώζονται τμήματα θεμελίων χτισμένα με πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό (ξερολιθιά) και λιθοσφροί από τους τοίχους των κτισμάτων που διακρίνονται κάτω από την πυκνή βλάστηση του χώρου. Ένα από τα κυκλικά κτίσματα έχει εσωτερική διάμετρο 4,60 μ. και πάχος τοίχου 0,60 μ. Η έκταση του οικισμού είναι γύρω στα 15 στρέμματα. Η κεραμική περιλαμβάνει άβαφα ακόσμητα όστρακα φθαρμένα που δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν με ακρίβεια.

Μοναστήρι Κέχρου

Στη θέση Σέλιστε, 4 χλμ. βορειοδυτικά του χωριού σώζονται τα θεμέλια ενός ορθογώνιου κτίσματος, διαστ. 12 × 4,50 και πάχ. τοίχου 0,70 μ. Στον ίδιο χώρο διακρίνονται αρκετές κυκλικές κατασκευές που οι περισσότερες όμως έχουν καταστραφεί. Μια που διατηρείται καλύτερα έχει διάμετρο 4 μ., ύψος στη μία πλευρά 0,20 και στην άλλη 0,80 μ. λόγω της κλίσης του εδάφους. Το εσωτερικό της είναι γεμάτο από μικρές πλάκες που σχηματίζουν ένα κρηπίδωμα. Μια κάθετη πλάκα που φαίνεται μπορεί να ανήκει σε τάφο. Σε μικρή απόσταση υπάρχει βράχος με αβαθείς κυκλικές κοιλότητες. Όμοιες κοιλότητες υπάρχουν και σε άλλο βράχο 1 χλμ. πιο ανατολικά και 300 μ. νοτιοδυτικά του υψώματος Ελέν-καγιά. Οι επιφάνειες των βράχων με τις κοιλότητες παρουσιάζουν μικρή κλίση προς Α.

Αμαξάδες

Στη θέση Ούσεκλικ, 200 μ. βόρεια από τη γνωστή προϊστορική τούμπα του χωριού, υπάρχει άφθονη προϊστορική κεραμική στα χωράφια και ιδιαίτερα στις νεροφαγίες. Μαζί με τα όστρακα βρέθηκαν μια πήλινη αγνύθα, κομμάτια από πλάθανα, από πιθάρια και πηλός στέγης. Σε ορισμένα σημεία στις νεροφαγίες διακρίνονται έντονα ίχνη φωτιάς. Στην ανατολική όχθη του χειμάρρου Μπαντέμ-ντερέ που βρίσκεται στον ίδιο χώρο διακρίνονται καθαρά τρία στρώματα συνολικού βάθους 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στο βαθύτερο κυριαρχούν όστρακα με εγχάρκτη διακόσμηση, στο μεσαίο στιλβωμένα μαύρα ή καστανόχρωμα με αυλακώσεις και στο ανώτερο και πιο παχύ στρώμα χονδροειδή άβαφα και πυριτόλιθοι.

Ασκητές

1. Στη θέση Καργά-ντερέ όπου βρίσκεται ο γνωστός λαξευτός τάφος σε σχήμα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης και σε απόσταση 100 μ. προς Α.

επισημάνθηκε σύνολο 11 λαξευτών τάφων σε σχήμα πιθαριού. Οι τάφοι είναι λαξευμένοι κάθετα σε βράχο χαμηλό και επικλινή που δεν εξέρχει από την επιφάνεια της γης. Είναι μπαζωμένοι, αλλά πρέπει να έχουν συληθεί από τους κυνηγούς θησαυρών. Το σχήμα τους δεν είναι προς το παρόν εξακριβωμένο. Η διάμετρος των στομιών τους κυμαίνεται από 0,96-2,10 μ. Η διάταξή τους είναι ακανόνιστη και οι μεταξύ τους αποστάσεις είναι από 0,80 μέχρι 21 μ. Παρόμοιοι τάφοι είναι γνωστοί μέχρι σήμερα από τη γειτονική Βουλγαρία.

2. Στην ίδια περιοχή 30 μ. ανατολικότερα στη σαμαρωτή επιφάνεια ενός άλλου βράχου εντοπίστηκαν έξι συλημένοι μάλλον, οριζόντιοι λαξευτοί τάφοι σε σχήμα ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων. Στο πάνω μέρος υπάρχει εσοχή (πατούρα) που χρησίμευε ασφαλώς για την τοποθέτηση των πλακών που σκέπαζαν τους τάφους. Ο προσανατολισμός τους είναι Δ. προς Α. Το πλάτος τους είναι μεγαλύτερο στο δυτικό μέρος και μικρότερο στο ανατολικό. Οι ακριβείς τους διαστάσεις δεν είναι προς το παρόν γνωστές, γιατί δεν έχουν ακόμα καθαριστεί.

3. Στη νότια πλαγιά του ψηλού βραχώδους υψώματος Γκέρμι-καγιά 3 χλμ. νοτιοανατολικά του χωριού επισημάνθηκαν ερείπια ενός αρχαίου οικισμού σε μια έκταση 300 × 150 μ. Υπάρχουν πολλά τετράπλευρα κτίσματα καλοχτισμένα, χωρίς συνδετικό υλικό που οι διαστάσεις τους φτάνουν μέχρι 6,50 × 5,50 μ. και πάχ. τοίχου 0,65 μ. Τα κτίσματα αυτά βρίσκονται συνήθως στην άκρη μιας μεγάλης αυλής που περικλείεται από έναν τοίχο-περίβολο. Οι αυλές δεν έχουν συγκεκριμένο σχήμα και το περίγραμμά τους έχει συνολικό μήκος 35-87 μ. Το πάχος του τοίχου των αυλών δεν είναι πάντα το ίδιο. Αρχίζει από 1 μ. και σε ορισμένα επικλινή μέρη, όπου μεταβάλλεται σε ισχυρό ανάλημμα, φτάνει τα 2,50 μ. Σ' ένα τέτοιο σημείο ο τοίχος-ανάλημμα σώζεται σε ύψος 1,20 μ. Η κεραμική που βρέθηκε περιλαμβάνει άβαφα όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Προς την κορυφή του ίδιου υψώματος βρέθηκαν όστρακα από μεγαρικό σκύφο και μια χρυσή ψήφος περιδεραιού.

Πετρωτά

1. Στη θέση Κλίσιατζικ, 2,4 χλμ. προς Δ. του χωριού, υπάρχει ένας μεγάλος λαξευτός τάφος. Η είσοδος του που βρίσκεται προς Α. και είναι σήμερα καταστραμμένη, οδηγεί σ' έναν τετράπλευρο θάλαμο, ύψ. 2,50 μ. περίπου, με ελαφρά καμπύλες πλευρές και με οροφή σε σχήμα καμάρας. Πάνω από την πόρτα του υπήρχε ένα άλλο μικρό τοξωτό άνοιγμα όπως δείχνει το τμήμα του που σώθηκε. Στη βόρεια και δυτική πλευρά του θαλάμου υπάρχουν δύο μεγάλες ημικυκλικές κόγχες, ύψ. 1,34 και

1,60 μ. αντίστοιχα, που είναι ανοιγμένες 0,50 μ. ψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου του. Μια μικρότερη κόγχη υπάρχει και στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου. Αμέσως μετά την είσοδο διακρίνεται στην οροφή ένα ανάγλυφο τόξο που ξεκινάει από τη νοτιοανατολική γωνία του δαπέδου και συναντάει κάθετα ένα άλλο μικρότερο τόξο στο πάνω μέρος της βόρειας κόγχης. Σ' όλο το μήκος της νότιας πλευράς υπάρχει ένα θρανίο, ύψ. 0,52-0,67 μ. Ο βράχος μπροστά στην είσοδο έχει λαξευτεί και διαμορφωθεί σ' ένα οριζόντιο πλάτωμα στο επίπεδο περίπου του δαπέδου του θαλάμου. Μια σειρά από κοιότητες γύρω από την επιφάνεια αυτή παραμένουν αιγιματικές. Στην ανατολική πλευρά του βράχου και σε απόσταση 11 μ. από το κέντρο του διακρίνεται χαλασμένο το θεμέλιο ενός ημικυκλικού περιβόλου, πάχ. 1,20 μ., που τα άκρα του καταλήγουν στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία του μεγάλου βράχου. Πρόκειται ασφαλώς για έναν ταφικό περίβολο.

2. Στην ίδια θέση αλλά 150 μ. νοτιότερα από το λαξευτό τάφο υπάρχει σωρολιθιά που προέρχεται από ένα κυκλικό κτίσμα. Με παράνομη ανασκαφή που έγινε εδώ βγήκαν από το εσωτερικό του κομμάτια ενός μεγάλου πιθαριού που έχει κοντά στο χείλος ανάγλυφη ταινία με γραμμική εγχάρκτη διακόσμηση. Βρέθηκαν επίσης όστρακα από αγγεία με μαύρη ή καστανόμαυρη επιφάνεια, πολλά με εγχάρκτη διακόσμηση, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου.

3. Στη θέση Ντεβέ-κουβούκ, 2,5 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού, υπάρχει ένας μεγάλος βράχος, ύψ. 5 μ., από τον οποίο έχουν αποκοπεί πολλά κομμάτια. Σ' ένα απ' αυτά, διαστ. 4,90 × 2 × 1,90-1,30 μ., υπάρχει διπλό λάξευμα που θυμίζει ανθρώπινη σχηματοποιημένη μορφή. Το ένα λάξευμα, βάθ. 0,23-0,27 μ., έχει σχήμα τραπεζίου. Οι μακριές πλευρές του έχουν μήκος 1,25 μ., ενώ οι στενές 0,75 και 0,60 μ. Το δεύτερο βρίσκεται σε απόσταση 0,14 μ. από τη στενότερη πλευρά του πρώτου και έχει σχήμα περίπου ακανόνιστο ημικυκλικό πολυγωνικό με βάση 0,48 και ύψος 0,65, ενώ το βάθος του είναι 0,27-0,43 μ.

4. Πίσω από τα λαξεύματα αυτά στη βάση του μεγάλου βράχου υπάρχει λαξευτός τάφος σε σχήμα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης, που έχει άνοιγμα 5,50, το βάθος 3,90 και το ύψος 2,40 μ. Αριστερά στο δάπεδο υπάρχει λαξευμένο θρανίο, ύψ. 0,40, μήκ. 1,53 και πλ. προς την είσοδο 1,10 μ. Στο εσωτερικό της έχουν λαξευτεί σε διαφορετικό ύψος από το δάπεδο τρεις ημικυκλικές κόγχες διάφορων διαστάσεων. Στην επάνω εξωτερική επιφάνεια του βράχου ένα λαξευμένο αυλάκι έγινε για να μαζεύει ασφαλώς τα νερά της βροχής ώστε να μην τρέχουν προς το στόμιο του τάφου.

5. Σε απόσταση 60 μ. βορειοανατολικά υπάρχουν σε βράχο δύο ακόμα μικρότερες λαξευτές κόγχες, διαστ. $1,25 \times 1 \times 0,70$ μ., η πρώτη και $1,15 \times 0,60 \times 0,50$ μ., η δεύτερη που έχουν καταστραφεί αρκετά, αλλά διατηρούν ακόμα το περίγραμμά τους.

6. Στη θέση Ουτζάκια, 1 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού και αμέσως ανατολικά από το χειμάρρο Οτζακλίκ-ντερεσί, επισημάνθηκαν πάνω σε χαμηλό βραχώδες ύψωμα τα ερείπια ενός μικρού αλλά ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου. Ο περίβολος που διακρίνεται καθαρά σε λίγα μόνο σημεία έχει μήκος 328 και πάχος τοίχου 3 μ. Κλείνει κενά μεταξύ των βράχων και είναι χτισμένος με ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό. Στη νοτιοδυτική πλευρά κοντά σ' ένα βράχο ο τοίχος σώζεται σε ύψος 1,40 μ. Στα περισσότερα σημεία ο περίβολος έχει μεταβληθεί σε μια γραμμή λιθοσωρού μέσα σε πυκνή βλάστηση. Στο δυτικό μέρος του υψώματος υπάρχουν τρία λατομεία μυλόλιθων που λειτουργούσαν μέχρι το 1930 και προμήθευαν μυλόπετρες όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη όπως μας είπε κάτοικος των Πετρωτών. Στην οροφή του ενός λατομείου υπάρχουν μυλόπετρες δουλεμένες στο κανονικό τους σχήμα που δεν αποκολλήθηκαν όμως ποτέ, ίσως, γιατί δεν κρίθηκαν κατάλληλες.

7. Στη θέση Φουρνάκος, 2,5 χλμ. δυτικά του χωριού και 220 μ. ανατολικά του υψώματος Γκερμικάγια των Ασκητών, υπάρχει σε βράχο άλλη μια μεγάλη λαξευτή τοξωτή κόγχη-τάφος με άνοιγμα 2,25, βάθος 1,50 και ύψος 1,20 μ. Δίπλα ακριβώς μια άλλη πολύ μικρότερη κόγχη έχει διαστάσεις $0,35 \times 0,40 \times 0,30$ μ. Αρκετές φυσικές πέτρες που είναι ψεμένες μπροστά στον τάφο έκλειναν ίσως κάποτε την είσοδό του. Σε απόσταση 8,50 μ. διατηρούνται ίχνη ενός κυκλικού κτίσματος, εξωτ. διαμ. 8 και 12 μ. πιο μακριά διακρίνεται η γραμμή ενός διαλυμένου περιβόλου, πάχ. 1,20 μ.

Μαρώνεια

1. Στην περιοχή Γιακίν-τσιφλίκι, 500 μ. δυτικά του υψώματος Ντουζ-τεπέ και 150 μ. βορειοδυτικά του υψώματος Ντουρού-τεπέ, σε ακαλλιέργητη έκταση πέρα από το βορειοανατολικό άκρο των χωραφιών Μάρκ. Μαργαρίτη εντοπίστηκε νεκροταφείο χαμηλών τύμβων που περιλαμβάνουν περισσότερους από έναν τάφο. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι συλημένοι όπως δείχνουν οι σκορπισμένες και σπασμένες πλάκες τους. Μια σειρά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες που φαίνονται γύρω από τους τάφους ανήκουν προφανώς σε ταφικό περίβολο. Η έκταση του νεκροταφείου υπολογίζεται σε 150×30 μ. Τα όστρακα που βρέθηκαν στα χώματα των παράνομων ανασκαφών χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

2. Στην ίδια περιοχή βορειοανατολικά από το

χωράφι του Αλίκου Χουσεϊν σε απόσταση 40-70 μ. υπάρχουν τρεις βράχοι με λαξευτές ημικυκλικές κόγχες. Ο πρώτος έχει μία κόγχη, διαστ. $0,87 \times 0,60 \times 0,55$ μ., ο δεύτερος δύο, διαστ. $0,90 \times 0,40 \times 0,33$ μ. και $0,50 \times 0,25 \times 0,17$ μ. και ο τρίτος εννέα. Η πιο μεγάλη έχει διαστάσεις $2 \times 1 \times 0,50$ μ.

3. Στη θέση Μικρός Ελαιώνας ανάμεσα στα δύο σκέλη του χειμάρρου Γιακίν-ντερεσί επισημάνθηκαν τα ίχνη μικρού οικισμού σε μια έκταση 200×100 μ. Διακρίνονται θεμέλια τετράπλευρων κτισμάτων που έχουν χτιστεί με πελεκημένες πέτρες. Δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη οχυρωματικού περιβόλου. Βρέθηκαν κομμάτια από κεραμίδια στέγης και όστρακα κλασικής εποχής.

4. Στη θέση Τεκ-παλαμούτ της ίδιας περιοχής που είναι ήδη γνωστή για την ύπαρξη θεμελίων ρωμαϊκών κτισμάτων επισημάνθηκαν απιδόσχημες κατασκευές με στρωμένες πλάκες, διαστ. $4,50 \times 3,80$ μ., που σχηματίζουν στο εσωτερικό τους έναν ορθογώνιο χώρο, διαστ. $3 \times 0,90$ μ. Πρόκειται ασφαλώς για τάφους που μ' αυτό το σχήμα εντοπίζονται για πρώτη φορά στο χώρο της Δυτικής Θράκης. Στο εσωτερικό τους υπάρχουν σήμερα σε μερικούς μικρές πέτρες, ενώ σε άλλους μεγάλες πλάκες που πρέπει να ανήκουν στα τοιχώματα ή στα καλύμματά τους. Οι περισσότεροι φαίνονται συλημένοι. Χωρίς ανασκαφική έρευνα δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν.

5. Στη θέση Τούβλα στη δυτική πλευρά της κορυφής Μεγάλος Σουλεμές του υψώματος Σαρί-καγιά ανάμεσα στις θέσεις της Εκκλησίας τα Δέντρα και Αλώνια επισημάνθηκε σ' ένα υπερυψωμένο επίπεδο χώρο ασβεστόχτιστο κτίσμα βυζαντινής εποχής. Το σχήμα του δεν είναι δυνατό να καθοριστεί. Φαίνεται μόνο μια γωνιά του με πάχος τοίχου 2,20 μ. Ανάμεσα στις πέτρες έχουν χρησιμοποιηθεί κομμάτια από κεραμίδια στέγης. Τριγύρω βρέθηκαν ένας μικρός αρράβδωτος κίονας με τετράπλευρη βάση, ύψ. 0,73, διαμ. 0,24 μ., από μάρμαρο ημίλευκο χοντρόκοκκο, ένα πλάθανο από μυλόπετρα, όστρακα άβαφα χειροποίητα, πυριτόλιθοι, όστρακα και κεραμίδια στέγης βυζαντινά και ένα κομμάτι από ασβεστοκονίαμα με πλατιά ταινία κόκκινη που προέρχεται ασφαλώς από τα επιχρίσματα του άγνωστου κτιρίου. Γύρω απ' αυτό διακρίνονται επίσης θεμέλια πολλών άλλων κτισμάτων. Η θέση ονομάστηκε Τούβλα όπως μας εξήγησαν παλιοί Μαρωνίτες από τα πολλά τούβλα που υπήρχαν στην περιοχή αυτή.

6. Στη θέση Ανδρόνικος, 2 χλμ. βορειοδυτικά του χωριού, εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού σε μια έκταση 180×30 μ. κοντά στο ελαιόκτημα του Γ. Ρούσου. Στη νότια πλευρά διακρίνονται θεμέλια κτισμάτων. Η επιφανειακή κεραμική χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Στην ίδια περιοχή βορειοανατολικά του

οικισμού σε μακρόστενο χαμηλό λόφο με κατεύθυνση ΝΔ. προς ΒΑ. υπάρχουν κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με πλάκες. Διακρίνονται τα ίχνη και ενός ταφικού περιβόλου με τρεις κιβωτιόσχημους τάφους.

7. Στη θέση Κούκος 400 μ. νοτιοανατολικά από την άκρη του χωριού πάνω στον πρώτο λόφο βρίσκονται ανάμεσα στους θάμνους και σε μια έκταση 90×80 μ. διάφορα όστρακα χονδροειδή-μελαμβαφή, λαβές αμφορέων και κεραμίδια στέγης. Από το ίδιο σημείο προέρχονται δύο νομίματα, ένα (ANK 4096) Ορθαγορίας (400-350 π.Χ.) και το άλλο (ANK 4098) Κομμόδου (180-192 μ.Χ.).

Θάμνα

1. Στη θέση Κιντίκ-ταρλά, 8 χλμ. βόρεια του χωριού, υπάρχει μεγάλος βράχος με λαξευτές μικρές κυκλικές κοιλότητες.

2. Στο βραχώδες ύψωμα Καλές που βρίσκεται 8 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού και 1 χλμ. περίπου ανατολικά της προηγούμενης θέσης σώζονται τμήματα τοίχων, άλλα χτισμένα χωρίς συνδετικό υλικό (ξερολιθιά) και άλλα ασβεστόχτιστα. Ανηκουν οπωσδήποτε στον περίβολο ενός μικρού φρουρίου ή φυλακείου που έχει περίμετρο γύρω στα 100 μ. Η κεραμική περιλαμβάνει όστρακα κλασικής, ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής.

3. Στη θέση Τσομπάν-καγιά, 5 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού, υπάρχουν δύο συγκροτήματα βράχων με πολλές λαξευτές μικρές κυκλικές κοιλότητες (Πί ν. 144 β). Μεταξύ των βράχων επίσης διακρίνονται ίχνη από ταφικούς κυκλικούς περιβόλους με κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους από πλακόσχημες πέτρες.

Νικηταί

Στο ύψωμα Κίρνεβα που βρίσκεται αμέσως βορειοανατολικά από το χωριό επισημάνθηκε φρουριακός περίβολος που ήταν χτισμένος χωρίς συνδετικό υλικό (ξερολιθιά). Σήμερα έχει διαλυθεί και οι πέτρες του σχηματίζουν μια συνεχή σωρολιθιά. Το συνολικό μήκος του υπολογίζεται 415 μ. περίπου και το πάχος του όπως διαπιστώθηκε σ' ένα σημείο είναι 2 μ. Στο εσωτερικό του πρέπει να υπήρχαν τετράπλευρα κτίσματα και ίσως ένας δεύτερος περίβολος, όπως μας δείχνει το κατάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Στην ψηλότερη βορειοδυτική κορυφή του υψώματος μέσα στον περίβολο σώζονται τα ερείπια πύργου βυζαντινής εποχής, διαστ. 5×4 μ. Στη νότια γωνία του περιβόλου υπάρχουν λαξευμένες σε βράχο τρεις κυκλικές κοιλότητες, διαμ. 1 μ. Ο πυθμένας τους είναι ένας επίπεδος δίσκος που περιβάλλεται από αυλακωτό δακτύλιο. Σε δύο άλλους βράχους υπάρχουν επίσης δύο δίσκοι ανάγλυφοι που έχουν δημιουργηθεί με τη λάξευση μόνο

ενός δακτυλίου, πλ. 0,02 και βάθ. 0,02 μ. Οι δίσκοι αυτοί είναι γνωστοί ως ηλιακοί δίσκοι και έχουν σχέση με τη λατρεία του Ήλιου. Ανάλογες κατασκευές έχουν επισημανθεί στη γειτονική Βουλγαρία. Η επιφανειακή κεραμική του υψώματος περιλαμβάνει όστρακα της πρώιμης εποχής του σιδήρου με στιλβωμένη ή αστίλβωτη επιφάνεια σε χρώμα μαύρο, καστανό, κοκκινωπό και σταχτί. Πολλά έχουν διακόσμηση με ωραία εγχάρακτα σχέδια ή αυλακώσεις. Υπάρχουν επίσης όστρακα και κεραμίδια στέγης βυζαντινής εποχής.

Αρίσβη

Περίπου 1 χλμ. βορειοδυτικά του χωριού υπάρχει ταφικός τύμβος, διαμ. 10 περίπου και ύψ. 2,50-3 μ. Ένα μέρος του πριν χρόνια σκάφτηκε για τη διάνοξη αγροτικού δρόμου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δόθηκαν βρέθηκε τότε ένα τμήμα κυκλικού ταφικού περιβόλου, πλ. 0,40 μ. περίπου, και σκελετοί νεκρών. Το υπόλοιπο τμήμα του τύμβου σώζεται μέχρι σήμερα.

Αμάραντα

Στη θέση Τσεσμέ-γιανί 1500 μ. δυτικά του χωριού επισημάνθηκε οικισμός σε χώρο όπου το έδαφος παρουσιάζει ένα ελαφρό έζαρμα. Η επιφανειακή κεραμική που βρέθηκε στα χωράφια του Σαμπάν Χαμίτ και του Αλή Οσμάν Αμέτ περιλαμβάνει όστρακα χειροποίητα προϊστορικά, κομμάτι πλαθάνου καθώς και όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Κεραμική βρέθηκε σε έκταση 300×200 μ. Στην ίδια θέση βρέθηκε ένα προϊστορικό ακέφαλο και σχηματισμένο πήλινο ειδώλιο σπασμένο στη μια πλευρά (ΑΓΚ 3064) (Πί ν. 144 γ). Στις δύο όψεις του υπάρχει εγχάρακτη διακόσμηση ομάδας τεθλασμένων γραμμών ανάμεσα σε κάθετες διπλές γραμμές και τα χέρια του, πρέπει να δηλώνονται με δύο μικρές αποφύσεις στα πλάγια στο πάνω μέρος του κορμού.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Σέλερο

1. Στη θέση Τσιρπουλίκ 100 μ. βόρεια του χωριού μετά το μουσουλμανικό τέμενος και το σχολείο και σε μια έκταση 120×100 μ. περίπου υπάρχουν όστρακα από χονδροειδή αγγεία «θρακικά» αλλά και νεότερα ρωμαϊκά, κεραμίδια στέγης και κομμάτια οπτοπλίνθων. Επειδή έγιναν εκσκαφές για τη διαμόρφωση του χώρου σε γήπεδο τα όστρακα φαίνονται μέχρι βάθος 0,40 μ.

2. Στο ύψωμα Καρατζά-καγιά βόρεια του χωριού που βρίσκεται στη συμβολή δύο χειμάρρων και ενώνεται με στενό λαιμό με το ύψωμα Σιλ, υπάρχει διαλυμένος ελλειψοειδής περίβολος χτισμένος με ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό. Η περιφέ-

ρεία του έχει μήκος 120 μ. και η διάμετρος του είναι 40×27 μ. Το πάχος του τοίχου είναι 1,60-2 μ. Στο εσωτερικό του περιβόλου και ιδιαίτερα στην ανατολική και νότια πλευρά διακρίνονται τα θεμέλια διάφορων κτισμάτων. Στην ανατολική πλευρά μερικά από τα κτίσματα είναι ενωμένα με τον περίβολο. Επειδή η βλάστηση είναι πυκνή δεν ήταν δυνατό να βρεθεί επιφανειακή κεραμική. Βρέθηκαν λιγοστά όστρακα άβαφα που ανήκουν κυρίως σε χονδροειδή αγγεία άγνωστης εποχής.

3. Στο ύψωμα Ρεσίλκοβα που βρίσκεται βορειοδυτικά του προηγούμενου και νότια ακριβώς από το βραχώδες ύψωμα Τασλίκ επισημάνθηκαν ίχνη ενός φρουριακού περιβόλου, συνολ. μήκ. 312 μ. Στο εσωτερικό του διακρίνονται αναλήμματα που χρησίμευαν για τη διαμόρφωση του χώρου. Στη δυτική και νότια πλευρά εξωτερικά διακρίνονται ίχνη τοίχων (σωρολιθές) που ανήκουν ίσως σε άλλους περιβόλους. Τα ίχνη κτισμάτων είναι λιγοστά. Εντοπίστηκαν συνολικά πέντε τετράπλευρα κτίσματα, τρία μέσα και δύο έξω από τον περίβολο. Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει κυρίως όστρακα χειροποίητων χονδροειδών αγγείων και καλύπτει μια έκταση 350×120 μ.

Λευκόπετρα

1. Στη θέση Τσαλντάρ-τεπέ 1300 μ. περίπου βορειοδυτικά του χωριού και 600 μ. βόρεια από το ύψωμα Κουρτ-τασί (Λυκόπετρα), όπου υπάρχει τριγωνομετρικό, επισημάνθηκε αρχαίος οικισμός με κυκλικά κτίσματα. Τα κτίσματα βρίσκονται αριστερά και δεξιά από το μονοπάτι που οδηγεί από το χωριό Κιμμέρια στα χωριά Πόρτα και Πριόνιο. Έχουν διάμετρο 4-5 μ. και πάχος τοίχου 0,60-0,80 μ. Ήταν χτισμένα, όπως δείχνουν τα σωζόμενα θεμέλιά τους, χωρίς συνδετικό υλικό. Η έκταση του οικισμού υπολογίζεται σε 200×170 μ. Στο βορειοανατολικό μέρος του διακρίνονται και θεμέλια μεμονωμένων τετράπλευρων κτισμάτων. Τα όστρακα λιγοστά χειροποίητα χωρίς διακόσμηση δεν είναι εύκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια.

2. Στο ύψωμα Κουλακλί-τεπέ με τριγωνομετρικό 300 μ. βορειότερα από την προηγούμενη θέση διατηρούνται τα λείψανα (σωρολιθιά) ενός μικρού τετράπλευρου φρουριακού περιβόλου. Το συνολικό μήκος των τμημάτων του που κλείνουν τα κενά μεταξύ των βράχων είναι 87 μ. Ήταν χτισμένος από τοπικές γρανιτόπετρες χωρίς συνδετικό υλικό. Στη νότια πλευρά διακρίνονται τα ίχνη ενός άλλου κυκλικού, ίσως παλιότερου περιβόλου. Η κεραμική περιλαμβάνει όστρακα από αγγεία ντόπια, χειροποίητα αλλά και εισαγωγής κλασικά.

3. Στο ύψωμα Πόποβα που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Κιμμέρια, Λευκόπετρα και Πόρτα υπάρχουν πολλοί αναλημματικοί τοίχοι και βρίσκονται

όστρακα χειροποίητα ντόπιας κεραμικής. Τα όστρακα προέρχονται κυρίως από τα χώματα των λάκκων που ανοίχτηκαν για δεντροφύτευση. Στην κορυφή, όπου υπάρχει τριγωνομετρικό, η σωρολιθιά μαρτυρεί την ύπαρξη κάποιας άγνωστης κυκλικής ή ελλειψοειδούς κατασκευής, διαστ. 20×10 μ. Σε απόσταση 35 μ. βορειοανατολικά του τριγωνομετρικού διακρίνονται τα θεμέλια τμήματος ενός τετράπλευρου κτίσματος που η μια πλευρά του είναι 6 μ. ενώ η άλλη σώζεται σε μήκος 3,50 μ. Στην ίδια περιοχή σε μια άλλη θέση με έδαφος επικλινές προς Α. που ονομάζεται Ρούσονοβα και βρίσκεται 1500 μ. δυτικά από το χωριό Καλυβόσπιτα υπάρχουν παρόμοια αναλήμματα από μεγάλες γρανιτόπετρες και βρίσκεται ίδια κεραμική με της προηγούμενης θέσης.

Γοργόνα

1. Στο ύψωμα Τσούκα που βρίσκεται ανατολικά του χωριού ανάμεσα στους χειμάρρους Σινάικοβο και Τσελίν και ενώνεται με το ύψωμα Βρασιά υπάρχουν ίχνη από ένα μικρό ελλειψοειδή περίβολο, διαστ. 16×14 και περιφέρειας 90 μ. Το πάχος του τοίχου όπως διαπιστώθηκε σ' ένα σημείο είναι 2 μ. Ο περίβολος αυτός είναι χτισμένος χωρίς συνδετικό υλικό πάνω σ' άλλο τετράπλευρο κτίσμα που σώζεται το ανατολικό του τμήμα, διαστ. 18×10 και πάχ. τοίχου 1,40 μ. Στο εσωτερικό του δεύτερου κτίσματος που μπορεί να είναι κι' αυτό ένας παλιότερος μικρός περίβολος διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας κυκλικής κατασκευής, διαμ. 5,50 μ. Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει όστρακα με πλαστική και εγχάρκτη διακόσμηση της πρώιμης εποχής του σιδήρου.

2. Στους πρόποδες του προηγούμενου υψώματος Τσούκα και στη νοτιοανατολική πλευρά στη θέση Σίλκα διακρίνονται τα θεμέλια ενός τετράπλευρου κτιρίου χτισμένου χωρίς συνδετικό υλικό, διαστ. $5,20 \times 4,50$ και πάχ. τοίχου 0,80 μ., που οι Πομάκοι της περιοχής ονομάζουν εκκλησία. Σε μικρή απόσταση είχαν βρεθεί παλιότερα, όταν καθαριζόταν ο δρόμος με μηχανήμα, δύο τάφοι κατασκευασμένοι με πλάκες. Η επιφανειακή κεραμική χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μέστη

Στη θέση Παλιοκκλήσι (τ. Κλήσατζικ) 400 μ. νοτιοδυτικά του σιδηροδρομικού σταθμού του χωριού εντοπίστηκαν ίχνη σε καλλιεργημένο χωράφι που φανερώνουν την ύπαρξη ενός ασβεστόχτιστου κτιρίου. Οι κάτοικοι του χωριού 'Ελληνες και Μουσουλμάνοι μιλούν για μια παλιά εκκλησία που δικαιολογεί το τοπωνύμιο. Λένε μάλιστα ότι παλιότε-

ρα είχαν βγει με την καλλιέργεια μαρμάρινες πλάκες. Σε μια μεγάλη έκταση τριγύρω βρίσκονται άφθονα όστρακα αγγείων και κεραμίδια στέγης βυζαντινής εποχής. Πιο βόρεια στο χωράφι του Νικ. Κεσανλή και πιο πέρα από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο Μέσττης-Κρωβύλης βρίσκονται εκτός από τη βυζαντινή κεραμική πολλά κομμάτια πυριτολίθων, προϊστορικών πλαθάνων και λίγα όστρακα προϊστορικά.

Μεσημβρία

Στην παραλιακή θέση Χαμάμ-γερί (θέση του Λουτρού), 3,5 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού και 1 χλμ. νοτιοανατολικά του αρχαιολογικού χώρου, επισημάνθηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού σε μια έκταση 200 × 100 μ. Διακρίνονται ίχνη τοίχων και υπάρχουν λιθωσοροί με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Βρίσκονται όστρακα και κομμάτια από κεραμίδια στέγης ρωμαϊκής εποχής. Στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε κάποιο ρωμαϊκό λουτρό, όπως φανερώνει και το τοπωνύμιο. Μας δόθηκε μάλιστα η πληροφορία ότι στη βόρεια πλευρά του αγρού του Βασ. Αραμπατζή σωζόταν παλιότερα βρύση και από δω ξεκινούσε αγωγός με πηλοσωλήνες που πιθανόν ανήκε στο συγκρότημα του λουτρού.

2. Στη θέση Κακλίκι που βρίσκεται αμέσως δυτικά από την προηγούμενη, μετά τον ομώνυμο μικρό χειμάρρο, σε μια έκταση 15 στρεμμάτων, με μικρές ισοπεδώσεις που έγιναν, εμφανίστηκαν θεμέλια κτισμάτων, κομμάτια από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μαρμάρινες πλάκες, κεραμίδια στέγης, πλίνθοι και όστρακα που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Τμήματα τοίχων και κεραμική φαίνονται επίσης μέχρι βάθος 0,60 μ. σε όλη τη νότια πλευρά του αγρού του Ι. Μπαρή ακριβώς πάνω από την παραλία. Εκτός από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή κεραμική βρέθηκαν και λίγα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία.

Χηλή

Στη θέση Τσινάρ-ντερέ (των Πλατανιών το ρέμα), 1 χλμ. δυτικά του χωριού και αμέσως ανατολικά από τον ομώνυμο χειμάρρο, εντοπίστηκε προϊστορικός οικισμός στο βόρειο τμήμα μιας έκτασης 35 στρεμμάτων ιδιοκτησίας Παλακίδη. Η κεραμική περιλαμβάνει όστρακα μελανόχρωμα και καστανόχρωμα χωρίς διακόσμηση που πρέπει να χρονολογηθούν στην εποχή του χαλκού. Στο χώρο αυτό πρέπει να υπήρχε χαμηλός τύμβος που ισοπεδώθηκε με σκαπτικά μηχανήματα, όπως φαίνεται από τη διαμόρφωση του εδάφους και το ψηλότερο επίπεδο του γειτονικού αγρού.

Παλαγία

Στη θέση Ελαιώνας δυτικά του χωριού εντοπί-

στηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού. Από το χώρο αυτό προέρχονται όστρακα και νομίσματα κλασικής και ρωμαϊκής εποχής.

Αμφιτρίτη

Στη θέση Κατσαμάκ-ταρλά, 1600 μ. βορειοδυτικά του χωριού και στο χωράφι του Στεφ. Καμπλή υπάρχει ταφικός τύμβος. Στη γύρω περιοχή βρίσκονται σκορπισμένες λαξευμένες πέτρες που πιθανόν ανήκουν στο οικοδομικό υλικό κάποιου τάφου.

Άβαντας

Το ύψωμα Σκοτεινό (τ. Καρανίκι-ντερέ), 2 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού, υπάρχει φρουριακός περίβολος που κλείνει κυκλικά την κορυφή και έχει συνολικό μήκος 198 μ. περίπου μαζί με το μήκος των απότομων βράχων που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά. Ο περίβολος χτισμένος με ακανόνιστες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό είναι διαλυμένος σήμερα και έχει μεταβληθεί σε μια συνεχόμενη σωρολιθιά. Το πλάτος του όπως διαπιστώσαμε σ' ένα σημείο πρέπει να ήταν 2,60 μ. περίπου. Σε ορισμένα σημεία επίσης το οικοδομικό υλικό μαρτυρεί την ύπαρξη πύργων. Σε απόσταση 80 μ. ανατολικά και σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίστηκε τμήμα ενός δεύτερου περιβόλου με τετράπλευρο πύργο, μήκ. 80 μ. περίπου.

Αμόριο

Στη θέση του Μπάρμπα η βρύση, 1 χλμ. βόρεια του χωριού, και 30 μ. δυτικά από την ομώνυμη βρύση εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού με επιφανειακή κεραμική και κεραμίδια στέγης ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Σε μια έκταση 10 × 10 μ. η κεραμική είναι αφθονότερη. Στο σημείο αυτό πρέπει ασφαλώς να υπάρχει κάποιο μεγάλο κτίσμα.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΑΦΙΚΩΝ ΤΥΜΒΩΝ

Η Εφορεία μας, για την προστασία των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Θράκης, κατάρτισε τοπογραφικό κατάλογο όλων των ταφικών τύμβων που υπάρχουν στις περιοχές Τριγώνου, Ορεστιάδας και Διδυμοτείχου του νομού Έβρου. Το σύνολο των ταφικών τύμβων φτάνει τον αριθμό 122. Αναλυτικότερα η κατανομή τους κατά περιοχές, χωριά και θέσεις έχει ως εξής:
Τριγώνου: 52 τύμβοι.

1. Πετρωτά, τρεις τύμβοι: Στις θέσεις Τούμπες δύο, Κόκκαλο ένας.
2. Πτελέα, τρεις τύμβοι: Τσαλίκια ένας, Τουρκικά Μνήματα ένας, Τούμπες ένας.
3. Πάλλη, τρεις τύμβοι: Πρωτομαγιά ένας, Τουρκικά μνήματα ένας, Τούμπες ένας.
4. Δίκαια, πέντε τύμβοι: Τρεις Τούμπες τρεις, Μελισσόρεμα δύο.

5. Κριός, τρεις τύμβοι: Σημάδι ένας, Πάνω Αλώνια ένας, Νεκροταφεία ένας.
6. Δίλοφος, οχτώ τύμβοι: Μποσταλίκια ένας, Τούμπες τέσσερις, Κατίκ-γιουλού δύο, Δραγάν-τεπέ ένας.
7. Σπήλαιο, τρεις τύμβοι: Πεύκα ένας, Γριβάρι δύο.
8. Ελαία, τέσσερις τύμβοι: Ξεροπηγή ένας, Γριβάδι δύο, Τζίτζικας ένας.
9. Μαράσια, τρεις τύμβοι: Αμπέλια τρεις.
10. Καναδάς, δύο τύμβοι: Γεφυρίτσα ένας, Βρύση ένας.
11. Άρζος, δύο τύμβοι: Βόρεια του χωριού ένας, Τούμπες ένας.
12. Κόμαρα, δύο τύμβοι: Αγία Κυριακή ένας, Παλιά Αμπέλια ένας.
13. Πλάτη, δύο τύμβοι: Τουρκικά Μνήματα ένας, Ξερόρεμα ένας.
14. Πεντάλοφος, εννιά τύμβοι: Αμπελώνες τέσσερις, Κεδρίσια τούμπα ένας, Κύρια τούμπες ένας, Ασκαλήνη τούμπα ένας, Δερβίση ένας, Ζαγορά τούμπα ένας.

Ο ρε σ τ ι ά δ α ς: 32 τύμβοι.

1. Ρίζια, πέντε τύμβοι: Ανατολικά του χωριού ένας, Στρατόπεδο δύο, Καβάκ-ντερέ ένας, Αετόλοφος ένας.
  2. Φυλάκιο, δύο τύμβοι: Πουλί ένας, Γιουκ-τεπέ ένας.
  3. Μεγάλη Δοξιάρα, ένας τύμβος: Αγία Παρασκευή ένας.
  4. Μικρή Δοξιάρα, ένας τύμβος: Χαμπουρλούκ ένας.
  5. Χανδράς, ένας τύμβος: Τούμπα ένας.
  6. Βάλτος, δύο τύμβοι: Μικρός λόφος ένας, Μεγάλος λόφος ένας.
  7. Νεοχώριο, τρεις τύμβοι: Λάκκες δύο, Καπαλίκια ένας.
  8. Παταγή, ένας τύμβος: Υψώματα ένας.
  9. Λεπτή, τέσσερις τύμβοι: Προφήτης Ηλίας δύο, Νέο Δάσος ένας.
  10. Αμπελάκια, πέντε τύμβοι: Νεκροταφεία ένας, Αράπη βρύση ένας, Γαυρίκια ένας, Μπουζαλίκια δύο.
  11. Ζώνη, τρεις τύμβοι: Μαλ-τεπέ ένας, Τούμπες δύο.
  12. Σαγήνη, τρεις τύμβοι: Κοντά στο εργοστάσιο Ζάχαρης δύο, Αμπέλια ένας.
  13. Κυπρίνος, ένας τύμβος: Πιουκ-τεπέ ένας.
- Δ ι δ υ μ ό τ ε ι χ ο υ: 38 τύμβοι.
1. Ποιμενικό, ένας τύμβος: Τούμπα ένας.
  2. Σιτοχώριο, ένας τύμβος: Τούμπα ένας.
  3. Λάδη, πέντε τύμβοι: Μνήματα ένας, Βέργη δύο, Αμπέλια ένας, Μύλος ένας.
  4. Ελαφοχώρι, ένας τύμβος: Βόρεια του χωριού ένας.

5. Χιονάδες, ένας τύμβος: Τούμπα ένας.
6. Βρύση, ένας τύμβος: Τουρκικά Μνήματα ένας.
7. Δόξα, δύο τύμβοι: Τουρκικά Μνήματα ένας, Τούμπα ένας.
8. Πολιά, ένας τύμβος: Αμπέλια ένας.
9. Παλιούριο, ένας τύμβος: Παλιές εκκλησίες ένας.
10. Σαύρα, ένας τύμβος: Μαλ-τεπέ ένας.
11. Καρωτή, δύο τύμβοι: Αμπέλια δύο.
12. Μάνδρα, δύο τύμβοι: Βίγλα ένας, Βιγλούδα ένας.
13. Θυρέα, τρεις τύμβοι: Τούμπα ή Τεπές ένας, Τουμπίτσες δύο.
14. Βρυσικά, τρεις τύμβοι: Σημάδι τρεις.
15. Κυανή, τέσσερις τύμβοι: Σαρί-γιαρ ένας, Τσιφλίκι ένας, Μπουζαϊ-τεπέ ένας, Κουρλάρια ένας.
16. Ρήγιο, πέντε τύμβοι: Σχολικό χωράφι ένας, Αμπέλια δύο, Μπουζαλίκια δύο.
17. Ασημένιο, δύο τύμβοι: Αμπέλια δύο.
18. Ισαάκιο, ένας τύμβος: Τσατάλια ένας.
19. Ελληνοχώριο, ένας τύμβος: Δογάν-τεπέ ένας.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

NOMOS EBPOY

Σ α μ ο θ ρ ά κ η

Στο χωράφι του Φίλιππου Αγγελακούδη στη θέση Ροδοφύλλι που βρίσκεται 100 μ. νοτιοδυτικά του ομώνυμου χειμάρρου, 1 χλμ. βορειοανατολικά της Καμαριώτισσας και δίπλα στον αγροτικό δρόμο που αρχίζει από τον παραλιακό δρόμο της Παλιάπολης στη θέση Ποταμιά, στην εκχέρσωση πουρναριών που έγινε, αποκαλύφθηκαν δύο ενεπίγραφοι λίθοι και δύο παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη.

1. Μαρμάρινος ενεπίγραφος γωνιόλιθος, μήκ. 1,06, ύψ. 0,365, πάχ. 0,18 μ. Λείπει το δεξιό άκρο του όπου βρίσκονται δύο επιγραφές (Πί ν. 144 δ). Στην επάνω επιφάνεια υπάρχει μικρός τετράγωνος τώρομος.

α) Η πρώτη επιγραφή σε επτά στίχους, ύψ. γραμμάτων στους πρώτους τρεις στίχους 0,02 μ., στους άλλους 0,017-0,02 μ.: *Στρατονικέων/ἐπὶ βασιλέως Δη--/ Μύστα [εὐσεβεῖς]/ --θε.τος Μεν/--/ θεωροὶ Καρ. τona--/ καθ' ὕθεσιαν δὲ αν--/αρεὺς Φιλοκράτο--*

Στρατονικεῖς θεωροὶ εἶναι γνωστοὶ και ἀπὸ ἄλλες επιγραφές της Σαμοθράκης (IG XII (8) 170, 72. Samothrace 2, 1.24, 12.)

β) Η δεύτερη επιγραφή σε ἑξὶ στίχους, ύψ. γραμμάτων 0,015-0,017 μ.: *Ἐπὶ βασιλέως Ἄπ(ο)λλωνίδου/ τοῦ Θεοδώρου/ Μύστης εὐσεβῆς/ [Ἄ]ντισθένης Μηνოდότου/--θένου Σαρδιανός/ Δικαστής*

Τα ονόματα Ἄπολλωνίδης, Θεόδωρος και Μηνόδοτος εἶναι γνωστά και ἀπὸ ἄλλες επιγραφές θεωρῶν της Σαμοθράκης. Εἶναι γνωστός και Δεῖνων Ἄπολλωνίδης βασιλεὺς (Samothrace 2, 1, App. IV. 2).

Το όνομα *Αντισθένης* γνωστό από τους καταλόγους θεωρών της Θάσου (IG XII (8) 319, 1). Το γεωγραφικό *Σαρδιανός* γίνεται γνωστό για πρώτη φορά. Οι επιγραφές χρονολογούνται στο τέλος του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

2. Μαρμάρινος ενεπίγραφος γωνιόλιθος με δύο επιγραφές (Πί ν. 144 ε), μήκ. 0,85, ύψ. 0,42 μ.: α) Η πρώτη επιγραφή σε έξι στίχους, ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.: *Ἐπὶ βασιλέως Φιλοξένου/ τοῦ Τισίου Μιλητοπολεῖται/ Δικασταὶ Μύσται εὐσεβεῖς/ Ἀρτεμίδωρος Ἀρτεμίδωρου/ τοῦ Ποσειδωνίου Ζώπυρος/ Μένιππος.*

Τα ονόματα *Φιλόξενος*, *Αρτεμίδωρος*, *Ποσειδώνιος* και *Ζώπυρος* υπάρχουν στους καταλόγους θεωρών της Σαμοθράκης. *Αρτεμίδωρος* *Αρτεμίδωρου* γνωστός θεωρός από Έφεσο (IG XII (8) 170,87). Το όνομα *Μένιππος* γνωστό από επιτύμβια επιγραφή της Θάσου. *Βασιλεύς Φιλόξενος* αναφέρεται στη Σαμοθράκη για πρώτη φορά, όπως και το όνομα *Τίσιος* και το γεωγραφικό *Μιλητοπολεῖται*.

β) Η δεύτερη επιγραφή σε δύο στίχους, ύψ. γραμμάτων 0,022-0,025 μ. *Εὐσεβῆς Νικήφορος Μητροδώρου/ Θάσιος Μύστης*

Νικήφορος Μύστης γνωστός από Σαμοθράκη (IG XII (8) 177,3). Το όνομα *Μητροδώρος* γνωστό επίσης από Σαμοθράκη και Θάσο.

Οι επιγραφές χρονολογούνται στο τέλος του 3ου ή στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

3. Σύνθετο ιωνίζον κιονόκρανο με επίθημα παλαιοχριστιανικής εποχής, μήκ. 0,61, πλ. 0,415, συνολ. ύψ. 0,19 μ. Είναι σπασμένες οι γωνίες του επιθήματος. Στις στενές πλευρές του επιθήματος εγχάρακτος σταυρός.

4. Αμφικιονίσκος παλαιοχριστιανικής εποχής, διαχωριστικός παραθύρου κάποιου μεγάλου κτιρίου, ύψ. 0,91, πλ. 0,54, πάχ. 0,23 μ. Στην επιφάνεια πάνω δύο τετράπλευροι τόρμοι.

Μεσημβρία

Στην περιοχή του κλασικού-ελληνιστικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης Μεσημβρίας κατά τη διάνοιξη δρόμου βρέθηκε χρυσό δακτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη (Πί ν. 145 α). Φέρει παράσταση όρθιας μορφής Αθηνάς με δόρυ στο δεξί και κλαδί στο αριστερό χέρι (ΑΓΚ 3033).

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Πετρωτά

Από τη θαλάσσια περιοχή Πετρωτών (όρια νομών Έβρου και Ροδόπης) ο Μπερμέρ Μπουλέντ ανέσυρε ακέφαλο μαρμάρινο αγαλμάτιο πετρωτού έρωτα της ελληνιστικής εποχής, ύψ. 0,455 μ. (ΑΓΚ 3085). Ολόκληρη η επιφάνεια του γλυπτού καλύπτεται από θαλασσινά όστρεα.

Σώστης

Στον προϊστορικό τύμβο (οικισμός) βρέθηκαν λίθινος πέλεκυς της νεολιθικής εποχής καθώς και πήλινο κυλινδρικό εργαλείο που φέρει κοιλότητα τετράγωνης διατομής πιθανόν για τη στερέωση μικρού στείλεου (ΑΓΚ 3044).

Δροσιά

Στη θέση Ερέν-λικ του χωριού ο Χασάν Χακή βρήκε και παρέδωσε πήλινο υστερορωμαϊκό λυχνάρι με απλή εμπέστη διακόσμηση.

Μητρικό

Στο αγροτεμάχιο αριθ. 600 της περιοχής όπου εκτείνεται το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της αρχαίας Στρώμης, ο Ευστ. Ιγνατάκης βρήκε και παρέδωσε τεμάχιο ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης του 4ου αι. π.Χ. από χονδρόκοκκο μάρμαρο (ΑΓΚ 3629) (Πί ν. 145 β). Επιστεφόταν από αέτωμα με ακρωτήρια τώρα σπασμένα. Στον κορμό η επιγραφή: *ΔΙΟΝΥΣΟΦΑΝΗΣ/ΘΕΟΚΛΕΟΣ*

Γαλήνη

Στη θέση Ανάχωμα ή Καβέλα-γκεντσίνι στην κοίτη του χειμάρρου Κουρού-τσάι της περιοχής του χωριού Γαλήνη, κοινότητας Ιάσμου, ο Ουμέτ Ρετζέπ, βρήκε και παρέδωσε μεγάλο μαρμάρινο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων με αέτωμα και ακρωτήρια από τα οποία σώζεται το πλάγιο δεξιό, διαστ. 1,10 × 1,19 × 0,28 μ. (ΑΓΚ 3082). Στην ανάγλυφη παράσταση εικονίζεται Θράκας ιππέας σε σκηνή κυνηγιού αγριόχοιρου. Πίσω από τον ιππέα όρθια μορφή συνοδού με κοντό χιτώνα, στο κάτω αριστερό μέρος σκύλος επιτίθεται στον αγριόχοιρο, βωμός και κορμός δέντρου όπου είναι τυλιγμένο φίδι. Στο πεδίο κάτω από το αέτωμα επιγραφή: *ΙΑΩΩΝ* (αριστερά), *ΗΡΟΥΣ* (δεξιά) (Πί ν. 145 γ).

Κομοτηνή

Η Νομισματική Συλλογή του Μουσείου Κομοτηνής πλουτίστηκε μέσα στο 1978 με τέσσερα αργυρά και 339 χάλκινα νομίσματα. Τα νομίσματα αυτά είναι διάφορων εποχών⁶ και είναι επιφανειακά ευρήματα από διάφορες περιοχές ολόκληρου του θρακικού χώρου.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Διομήδεια (Πί ν. 146 α-β)

Στο νεολιθικό τύμβο (οικισμός) της Διομήδειας βρέθηκαν 11 λίθινοι πελέκεις διάφορων μεγεθών

6. Η αναγνώριση των νομισμάτων έγινε κυρίως, από την έκτακτη αρχαιολόγο της Εφορείας Μ. Πεντάζου και από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

(ΑΓΚ 3032, 3051, 3076 α, β, γ, 3081 α, β, γ, 3086) (Πί ν. 146 α-β).

Μύκη

Στην περιοχή του χωριού, ο Μπασνή Χασάν βρήκε και παρέδωσε μια ορειχάλκινη λαβή αγγείου (ΑΓΚ 3119). Η λαβή έχει σχήμα κριοκεφαλής και αποδίδεται σχηματικά και άτεχνα. Η προχωρημένη φθορά δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση της λαβής.

Μάνταινα

Στη θέση Γκουαρδάνικ, βρέθηκε από τον Κούλα Αμέτ μαρμάρινο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. $0,675 \times 0,905$ μ. (ΑΓΚ 3083). Εικονίζεται αριστερά έφιππη ανδρική μορφή στο γνωστό τύπο του Θράκα ιπέα που συνοδεύεται από σκύλο και αγριόχοιρο. Δεξιά παράσταση νεκροδείπνου. Η φθορά της επιφάνειας του αναγλύφου και η κακή ποιότητα του χονδρόκοκκου μαρμάρου δεν επιτρέπουν τη λεπτομερή περιγραφή της παράστασης.

Σιδηρόπετρα

Στη θέση Καρά-σουλούκια, στο χωράφι του Ανδρ.

Σαραβιά, βρέθηκε το κάτω μέρος μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος (ΑΓΚ 3022), σωζ. ύψ. 1,06 μ. Είναι ντυμένο με χιτώνα και ιμάτιο που σχηματίζει μπροστά πλατιές και βαθιές κάθετες πτυχές.

Αρχαία Ἀβδήρα

Από την εκτεταμένη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου Αβδήρων προέρχονται αρκετά επιφανειακά ευρήματα, όπως διάφορα ακέραια ή ελλειπή αγγεία της κλασικής και ελληνοιστικής εποχής, τα περισσότερα ακόσμητα· διάφορα πήλινα σφραγίσματα, τα περισσότερα φθαρμένα· θραύσματα πήλινων ειδωλίων και κυρίως κεφάλια γυναικείων ειδωλίων· δύο κομμάτια από μέτωπα πήλινων ακροκεράμων (το ένα, ΑΓΚ 2988, με διακόσμηση ελίκων, το άλλο, ΑΓΚ 2989, με διακόσμηση ανθεμίου (Πί ν. 146 γ)). Επίσης ο Δημ. Χατζόπουλος, κάτοικος Αβδήρων, βρήκε στο χωράφι του και παρέδωσε δύο πήλινες μικροσκοπικές άβαφες υδρίες (ΑΓΚ 3133, 3134).

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

BYZANTINA, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Στις αρχές του έτους μετατέθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Χ. Πέννας. Οι εργασίες της Εφορείας, και κατά το έτος αυτό, ακολούθησαν το καθορισμένο πρόγραμμα συντήρησης των μνημείων, διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου των ανασκαφών, επεξεργασίας ευρημάτων και έγιναν με τη βοήθεια των επιστημονικών βοηθών Δ. Παπανικόλα, Ν. Ζήκου και Κ. Τσουρή.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων

Αντικαταστάθηκε το παλιό και καταστραμμένο από την υγρασία ξύλινο στέγαστρο του «αγιάσματος», που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής των Αγίων Θεοδώρων. Για την έδραση των νέων ξύλινων δοκών χρησιμοποιήθηκαν βάσεις κιονίσκων, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον και άγνωστης προέλευσης.

Το λεγόμενο «αγίασμα» είναι κτίσμα τετράπλευρο και στεγαζόταν αρχικά με θόλο. Η δυτική του πλευρά είναι τελείως καταστραμμένη, όπως και το δάπεδό του, πράγμα που επιτρέπει να διακρίνονται κάτω από αυτό οι χτιστοί πεσσίσκοι υποκαύστου. Έτσι συνάγεται ότι το «αγίασμα» αποτελούσε αρχικά χώρο ιδιαίτερα θερμό του «έσω οίκου» υστερορωμαϊκού λουτρώνα, τμήμα του οποίου κατέλαβε πρώτα η παλααιοχριστιανική και κατόπιν η βυζαντινή βασιλική των Αγίων Θεοδώρων¹. Το γεγονός ότι οι χτιστοί πεσσίσκοι βρίσκονται μέσα στο νερό, δείχνει μια σημαντική υπερύψωση της στάθμης της υπόγειας φλέβας από τα υστερορωμαϊκά χρόνια ως σήμερα. Αυτό είναι ίσως η αιτία, που το τμήμα αυτό του λουτρώνα διατηρήθηκε σε χρήση ως «φρέαρ ύδατος» και στα βυζαντινά χρόνια, αν κρίνει κανείς από τα υπολείμματα των τοιχογραφιών, που σώζονται στη νότια εξωτερική πλευρά του, εκατέρωθεν της στενής εισόδου, όπου εικονίζονται σταυροί με καφέ περίγραμμα, και στικτές διακοσμήσεις, που μιμούνται πολύτιμους λίθους (Πί ν. 147 α). Στο σημείο επαφής των δύο κεραίων ο σταυρός διατέμνεται από μικρές λογχοειδείς αποφύσεις. Λείψανα τοιχογραφιών, τελείως δυσδιάκριτα, διατηρούνται

και σε άλλα σημεία του «αγιάσματος», τα οποία και στερεώθηκαν.

Σύμφωνα με την περιγραφή της βασιλικής των Αγίων Θεοδώρων από τον Πεδιάσιμο κατά το 14ο αι., έχω τη γνώμη ότι το κτίσμα τούτο δύναται να ταυτιστεί με το *φρέαρ ώραϊόν τι κατεσκευάσται ύδατι ποτίμω και διειδεί κοσμούμενον*². Είναι ένα ακόμη τεκμήριο ότι στην Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών υπήρχε σε λειτουργία στα βυζαντινά χρόνια αγίασμα³. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την ανεύρεση αριθμού πήλινων ανοιχτών εφυαλωμένων αγγείων, που φέρουν εγχάρακτο το μονόγραμμα Θεόδωρος ή Θε(ε)δώροι, ανάλογο με τα μονογράμματα των μυροβλητών Αγίων Δημητρίου και Θεοδώρας, σε πήλινα εφυαλωμένα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη⁴. Παρόμοιο εγχάρακτο μονόγραμμα Θ, που βρέθηκε σε ανοιχτό πιάτο στο Veliko Tırnovο (Βουλγαρία) θεωρήθηκε ως μονόγραμμα της Θεοδώρας, συζύγου του τσάρου των Βουλγάρων Αλεξάνδρου⁵.

Διατήρηση τμημάτων του βυζαντινού τείχους σε υπόγεια πολυκατοικιών (Πί ν. 147 β)

Δύο υπόγεια πολυκατοικιών, όπου διατηρήθηκαν τμήματα του βυζαντινού τείχους της πόλης, διαμορφώθηκαν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα κ. Αργ. Μπακιρτζή σε επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους. Η εκτενής σχετικά περιγραφή που ακολουθεί, σκοπό έχει να παρουσιάσει τον τρόπο αντιμετώπισης του κοινού σε όλα τα ανάλογα εγχειρήματα προβλήματος, που είναι η εναρμόνιση αντίθετων στοιχείων, όπως τα κτίσματα της αρχαιότητας και το πλήθος των κακοδουλεμένων και ιδιαίτερα ενοχλητικών — αισθητικά — σύγχρονων υλικών.

Στο οικόπεδο της γωνίας των οδών Γενναδίου και Ίων. Δραγούμη, όπου βρέθηκε τμήμα του βυζαντινού τείχους και η Πύλη του Φόρου, η συνεργασία της Εφορείας με τους μελετητές της πολυκατοικίας είχε ως αποτέλεσμα την ικανοποιητική μείωση του αριθμού και τη διευθέτηση των φερόντων στοιχείων (πέδιλα). Αφού έγινε πρώτα συντήρηση του τείχους και ανακατασκευή με τα παλιά υλικά μικρού μέρους του, για να γίνει περισσότερο κατανοητή η πορεία

2. ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 260. Πρβλ. Ν. Ζ. Νικολάου, Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 41, πίν. VII.

3. Η υστερορωμαϊκή αυτή κατασκευή του «αγιάσματος» είχε επιχρυσωθεί και αποκαλύφθηκε κατά τις αποχωματώσεις και τη διαμόρφωση της νότιας αυλής της βασιλικής. Η παράδοση όμως συνεχίστηκε και στα νεότερα χρόνια. Κατά μία μαρτυρία το «αγίασμα» (sainte source) πήγαζε μέσα στο Ιερό Βήμα (ΒΖ 3 (1894), σ. 249) και κατ' άλλη δίπλα στο διακονικό (ΑΒΜΕ, ό.π.).

4. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης 1952, σ. 238.

5. S. Georgieva, Keramikata ot Dvoreca na Carevec εις Carevgrad Tărnov, 2, Sofia 1974, σ. 66, πίν. I.

1. Πρβλ. ΑΒΜΕ 5 (1939-1940), σ. 153-166.

του μέσα στον υπόγειο χώρο, κατασκευάστηκαν με τις πέτρες που προήλθαν από την εκσκαφή ένας αναλημματικός τοίχος στη βόρεια πλευρά του υπογείου και ορισμένες τεθλασμένες ή καμπύλες λιθοδομές σε ύψος 0,60-2 μ., που είτε με μάζωμα και πλακόστρωση ή αλλού με επιστρωση χαλικιού, δημιούργησαν επίπεδα στα οποία ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να περπατήσει, να καθίσει και να παρατηρήσει από περισσότερες οπτικές γωνίες τα αρχαία ευρήματα. Με τον τρόπο αυτό λύθηκε αφ' ενός το πολυέξοδο πρόβλημα της απομάκρυνσης των μάζων και απέκτησε αφ' ετέρου μια στοιχειώδη πολυπλοκότητα η κίνηση του επισκέπτη μέσα σ' ένα χώρο, όπου δημιουργείται οργανική σχέση και σύνδεση των αρχαίων κτισμάτων με τα στοιχεία της πολυκατοικίας. Κατά την ίδια προβληματική αντιμετώπιση και η βαφή των διάφορων επιπέδων. Τα φέροντα στοιχεία, η πλάκα της οροφής, οι όψεις των νέων λιθοδομών και οι αρμοί της πλακόστρωσης, που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής επιφάνειας του χώρου, ασβεστώθηκαν με λευκό χρώμα για ενίσχυση του διάχυτου φωτός, ενώ οι επιφάνειες των τοιχίων πλήρωσης ή αντιστήριξης, που διαφοροποιούνται στην κατασκευή από τα φέροντα στοιχεία, ασβεστώθηκαν στο χρώμα της γήινης ώχρας. Σωλήνας αποχέτευσης στην οροφή βάφθηκε με κόκκινο χρώμα, ενώ φέρον τοίχιο, ελεύθερο στο χώρο και μπροστά στην πύλη του τείχους, βάφθηκε πράσινο χρώμα, για να μειωθεί η εντύπωσή του. Το δάπεδο του υπογείου επιστρώθηκε με χαλίκι, τοποθετήθηκε πόρτα εισόδου στον προθάλαμο της πολυκατοικίας και απομένει η κατασκευή μεταλλικής σκάλας για την ανετότερη πρόσβαση. Ο φωτισμός, που τώρα καλύπτεται μερικώς από δύο φεγγίτες προς το δρόμο, προβλέπεται να καλυφθεί πλήρως με την τοποθέτηση ευθύγραμμης μεταλλικής ηλεκτροφόρου ράβδου, ελεύθερης στο μήκος του υπόγειου χώρου και σε ύψος 4 μ., με προβολείς, που θα φωτίζουν τα ανασκαφικά ευρήματα.

Στα οικόπεδα της οδού Βασιλέως Κωνσταντίνου, όπου βρέθηκαν τμήματα του ίδιου βυζαντινού τείχους, ακολουθήθηκαν οι ίδιες αρχές στη διαμόρφωση του υπόγειου χώρου, με τη διαφορά ότι δε δημιουργήθηκαν νέα επίπεδα, γιατί το πλήθος και το μέγεθος των φερόντων στοιχείων, το χαμηλό ύψος του υπογείου και η πολύπλοκη κάτοψή του δυσκόλευαν αισθητά την αντίληψη του χώρου. Με λευκό χρώμα ασβεστώθηκαν όλα τα τοιχία και η οροφή, ώστε να φωτιστεί όσο γίνεται περισσότερο ο υπόγειος χώρος, και με ώχρα τα υποστυλώματα και οι δοκοί στήριξης. Τα μεγάλα πέλαμα των υποστυλωμάτων βάφθηκαν κόκκινα, ενώ για την καλύτερη παρατήρηση του τείχους αφέθηκε κατά μήκος του διάδρομος, πλ. 1 μ., που το δάπεδό του βρίσκεται χαμηλότερα από το δάπεδο του υπόλοιπου χώ-

ρου. Σε σημείο, που ο χώρος μεγαλώνει, κατεβαίνει κανείς στο διάδρομο με σκάλα, που διαμορφώθηκε στην κλίση μιας πλευράς πέλαματος.

Δάφνη Νιγρίτας

Πύργος της «κυρα-Μάρως»

Οι καταστρεπτικοί σεισμοί του 1978, χτύπησαν και την επαρχία Βισαλτίας του νομού Σερρών, προκαλώντας επικίνδυνες ρωγματώσεις σε πολλά κτίρια και στο μεσαιωνικό πύργο της «κυρα-Μάρως» λεγόμενο, στο μέσο του χωριού Δάφνη (βυζ. Εζεβαί)⁶. Η Μαρία ή Μάρα, Καντακουζηνή το γένος, υπήρξε κόρη του Γεωργίου Βράνκοβιτς, Δεσπότη της Σερβίας (1427-1456) από τον πρώτο του γάμο με την αδελφή του Ιωάννη Δ' της Τραπεζούντας. Το 1435 παντρεύτηκε στην Αδριανούπολη το σουλτάνο Μουράτ II. Κατά το τέλος της πολυτάραχης ζωής της εγκαταστάθηκε στην περιοχή Εζεβών, που της παραχωρήθηκε από το Μεχμέτ II τον Πορθητή. Πέθανε το 1487 και τάφηκε στο μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας στο Παγγαίο⁷.

Οι εργασίες που έγιναν με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Ν. Ζήκου, στον πύργο της «κυρα-Μάρως» σκοπό είχαν τη συμπλήρωση και στερέωση των τμημάτων της τοιχοποιίας που καταστράφηκαν και την αποχρωμάτωση του εσωτερικού χώρου. Τα τμήματα που είχαν ανάγκη επισκευής και συντήρησης ήταν οι εξωτερικές βάσεις του πύργου, από τις οποίες παλιότερα είχαν αφαιρεθεί πέτρες για οικοδομικό υλικό των οικιών του χωριού (Πί ν. 147 γ). Η συμπλήρωση των τμημάτων αυτών της τοιχοποιίας είχε δύο σκοπούς: τη στερέωση και την ανάδειξη του μνημείου.

Ο πύργος είναι χτισμένος με ισχυρή, προσεγμένη αργολιθοδομή μέσα στην οποία παρεμβάλλονται κομμάτια πλίνθων με άτακτη, τις περισσότερες φορές, διάταξη. Χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από τον παρακείμενο ποταμό Εζιοβίτη και γωνιαίοι, κατεργασμένοι, πωρόλιθοι που πάρθηκαν από λατομεία στους πρόποδες του όρους Κερδύλια. Το «δέσιμο» του πύργου γινόταν με ξυλοδεσιές, των οποίων υπολείμματα διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα.

Ο πύργος είναι αυτόνομη αρχιτεκτονική μονάδα, με κάτοψη τετράγωνη, διαστ: εξωτ. 12,41 × 12,41 και εσωτ. 7,65 × 7,41 μ. Σήμερα το ύψος του ανέρχεται στη δυτική γωνία σε 14,30 μ. περίπου. Με την αποχρωμάτωση που έγινε, διαπιστώθηκε ότι ο πύργος ήταν διώροφος. Η ύπαρξη σφαιρικών τριγώνων στις εσωτερικές διέδρες γωνίες οδηγεί στο συμπέ-

6. Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 83.

7. D. M. Nicol, The byzantine family of Kantakouzenos ca. 1100-1400, 1968, σ. 210-3.

ρασμα ότι ο πρώτος όροφος στεγαζόταν με χτιστό θόλο, ενώ ο δεύτερος με στέγη από κεραμίδια (Π ί ν. 147 δ). Από κατασκευαστικής πλευράς παρατηρεί κανείς ότι οι γωνιακοί χώροι ανάμεσα στα σφαιρικά τρίγωνα του πρώτου ορόφου και το δάπεδο του δεύτερου ήταν κενοί και χρησιμοποιούνταν πιθανόν ως ωφέλιμοι αποθηκευτικοί χώροι⁸. Ο πύργος, λαμβάνοντας υπ' όψη τις αναλογίες πλάτους και ύψους, μπορεί να χαρακτηριστεί σήμερα ως βαριά-στατική κατασκευή, αφού ο καθ' ύψος άξονάς του εξουδετερώνεται σχεδόν από τον κατά μήκος.

Στο εσωτερικό οδηγούσε τοξωτή είσοδος στο μέσο της βορειοανατολικής πλευράς, της οποίας το κατώφλι βρισκόταν σε ύψος 1,90 μ. περίπου από την εξωτερική επιφάνεια του εδάφους. Έτσι κάποια ξύλινη σκάλα ήταν απαραίτητη για την πρόσβαση· παρόμοια σκάλα φαίνεται ότι υπήρχε και στο εσωτερικό, που διευκόλυνε την κάθοδο στο δάπεδο του πρώτου ορόφου. Το άνοιγμα της εισόδου οριζόταν από δυο μαρμάρινους στη βάση τους λαμπάδες (ο νότιος διατηρείται στη θέση του), που σχημάτιζαν δυο προεξοχές σε σχήμα προβόλων. Έτσι το μετωπικό άνοιγμα (πλάτος) της εισόδου (1,37 μ.) με τους παραπάνω λαμπάδες, που πατούσαν στο μαρμάρινο κατώφλι, περιοριζόταν στο πλάτος του 1 μ. Το άνοιγμα αυτό προϋποθέτει μονόφυλλη ξύλινη πόρτα, που στρεφόταν γύρω από κάθετο άξονα στερεωμένο σε τόρμο, που σώζεται στην αριστερά του εισερχομένου γωνία του κατωφλιού. Πάνω από την είσοδο, όπως συμπεραίνεται από τη γένεση τόξου που σώζεται, υπήρχε τοξωτό παράθυρο. Όμοια παράθυρα φαίνεται ότι υπήρχαν και στις άλλες πλευρές του πύργου, ανοιγμένα στο πάχος των τοίχων του επάνω όροφου.

Μεταγενέστερος είναι ο μικρός ορθογώνιος (διαστ. 4,08 × 2,55 μ.) χώρος, χτισμένος πρόχειρα με πέτρες και χώμα στη βόρεια εσωτερική γωνία του πύργου. Τι εξυπηρετούσε ο χώρος αυτός δεν είναι γνωστό. Ένα όμως είναι σίγουρο, ότι χτίστηκε πριν ακόμα καταρρεύσει η αρχική στέγη του πύργου.

Οι εργασίες συντήρησης, που έγιναν, συνοπτικά έχουν ως εξής: α) Συμπλήρωση των τμημάτων τοιχοποιίας, που είχαν καταστραφεί σ' όλη την περίμετρο της βάσης του πύργου. β) Αρμολόγημα σ' όλες τις πλευρές (εξωτερικά και εσωτερικά). γ) Χτίσιμο στο ανώτερο σημείο της δυτικής γωνίας του πύργου για τη συγκράτηση-στερέωση ετοιμόρροπου τμήματος. δ) Αντιστήριξη χείμαυρου με ρωγμές τμήματος πάνω από την είσοδο· για την αντιστήριξη χρησιμοποιήθηκαν ξύλινοι δοκοί, που τοπο-

θετήθηκαν με τρόπο, που αφήνουν ελεύθερο το άνοιγμα της εισόδου.

Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης, έγινε και η αποχωμάτωση του εσωτερικού, με σκοπό την απελευθέρωση του χώρου και τη διαπίστωση της εσωτερικής μορφής του μνημείου. Τα χώματα που απομακρύνθηκαν, χωρίς να έχουν σαφή στρωματογραφική διάταξη, αντιπροσωπεύουν σε γενικές γραμμές τις χρονικές φάσεις του πύργου. Συμβατικά μιλούμε για τέσσερα στρώματα, των οποίων η κάπως διαφορετική σύσταση βοηθάει στην επαγωγή μερικών συμπερασμάτων, χρήσιμων για τις οικιστικές φάσεις του πύργου.

Α στρώμα (ανώτατο). Είχε πάχος 1,80 μ. περίπου και αποτελούνταν από πεσμένα κονιάματα και ελάχιστες πέτρες· φαίνεται ότι δημιουργήθηκε σχετικά πρόσφατα, σε εποχή που οι κάτοικοι του χωριού έπαιρναν το δομικό υλικό για τις οικίες τους από τους τοίχους του πύργου. Με την αφαίρεση των δόμων, τα κονιάματα που τους συνέδεαν έπεφταν στο εσωτερικό δημιουργώντας το ανώτατο αυτό στρώμα. Η άποψη για τη χρονολόγηση του στρώματος τεκμηριώθηκε με την εύρεση δύο νομισμάτων του έτους 1926.

Β στρώμα. Σ' αντίθεση με το υπόλευκο χρώμα του υπερκείμενου στρώματος το Β στρώμα, πάχ. 1,10 μ. περίπου, είχε χρώμα γκριζο και διαφορετική σύσταση. Βρέθηκαν πολλά κεραμίδια στέγης καθώς και υπολείμματα ξύλινων δοκαριών, που προέρχονται πιθανότατα από την οροφή του δεύτερου ορόφου. Πάνω από τη στρώση με τα κεραμίδια βρέθηκαν αγγεία και μετάλλια εργαλεία (Π ί ν. 148 α-β, δ), που αποτελούν δείγματα μεταγενέστερης κατοίκησης του πύργου, σ' εποχή δηλαδή που είχαν καταρρεύσει και οι δύο όροφοι. Από τα όστρακα και τους πήλινους λουλάδες (Π ί ν. 148 ε) που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό, συμπεραίνεται ότι αυτή η προβληματική κατοίκηση του πύργου έγινε στην εποχή της τουρκοκρατίας. Τούτο ενισχύεται και με την ανεύρεση θησαυρού 48 αργυρών αυστριακών και τούρκικων νομισμάτων, στα μπάζα, πάνω από τα πεσμένα κεραμίδια της στέγης (Π ί ν. 148 γ). Ο θησαυρός αυτός χρονολογείται στο έτος 1753, αποτελεί *terminum ante quem* για την κατάρρευση της ανωδομής του πύργου και χρονολογεί *grosso modo* τα κινητά ευρήματα του στρώματος αυτού.

Γ στρώμα. Από το ύψος του κατωφλιού της εισόδου και μέχρι βάθος 1,20 μ. περίπου βρέθηκε το στρώμα καταστροφής του θόλου του πρώτου ορόφου. Οι πολλές πέτρες και τα πεσμένα κομμάτια λιθοδομής είναι ενδείξεις ότι ήταν βαριά-στατική κατασκευή από αργολιθοδομή και σ' αυτό πιθανόν οφείλεται η πτώση του. Τα λίγα κομμάτια των πλίνθων, που βρέθηκαν, προέρχονται από τα σφαιρικά τρίγωνα που ήταν χτισμένα αποκλειστικά με πλίν-

8. Ανάλογες λύσεις δόθηκαν και στο βυζαντινό πύργο του Πυθίου Έβρου.

θους. Κάτω από το στρώμα καταστροφής του πεσμένου θόλου βρέθηκε πρόχειρο, από κουρασάνι δάπεδο, σχεδόν ολότελα καταστραμμένο, πάνω στο οποίο πατούσαν οι τοίχοι του ορθογώνιου χώρου, του προσκολλημένου στη βόρεια, εσωτερική, γωνία του πύργου. Τα αγγεία του στρώματος αυτού είναι πρώιμα μεταβυζαντινά (16ος-17ος αι.) (Πί ν. 149 α).

Δ στρώμα. Ο χώρος ανάμεσα στο αρχικό (πρώτο) δάπεδο του πύργου και στο δάπεδο από κουρασάνι του προηγούμενου στρώματος βρέθηκε μπαζωμένος. Το πρόσθετο τούτο μπάζωμα με χόμα χωρίς ευρήματα αποτελεί το τέταρτο και τελευταίο στρώμα του πύργου. Το πρόβλημα της αποχέτευσης των υδάτων της βροχής, ήταν η αιτία να μην απομακρυνθεί τελικά το τελευταίο αυτό στρώμα, και να μη βρεθεί το αρχικό δάπεδο του πύργου.

Με βάση τη σύσταση και τη διάταξη των (συμβατικών) στρωμάτων σε συνάρτηση με τα ευρήματα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φάσεις: α) την πρώτη οικιστική φάση του πύργου, που δεν έχει ερευνηθεί πλήρως, β) τη δεύτερη οικιστική φάση που σχετίζεται με το πρόχειρο από κουρασάνι δάπεδο και το μικρό πρόσθετο αποθηκευτικό χώρο, που χρονολογείται στους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες, γ) την τρίτη και τελευταία φάση σ' εποχή πριν τα μέσα του 18ου αι., όταν ο θόλος του πρώτου και η στέγη του δεύτερου ορόφου είχαν καταρρεύσει.

Η κατοίκηση του πύργου πρέπει να περιοριστεί στις δύο πρώτες φάσεις, την εποχή δηλαδή που ο πύργος ήταν στεγασμένος. Η τρίτη φάση μπορεί να θεωρηθεί οικιστική μόνο αν δεχθούμε τη δημιουργία κάποιας πρόχειρης μεταγενέστερης στέγασης.

Απάντηση στο χρονολογικό πρόβλημα κατασκευής του κτίσματος δεν έχει δοθεί, προς το παρόν, από την ανασκαφική έρευνα. Από κατασκευαστικής πλευράς και κυρίως από τη διαμόρφωση των τόξων του ισογείου με την παρεμβολή κάθετων πλίνθων ανάμεσα στους λαξευμένους πωρολίθους, συνάγεται ότι ο πύργος δεν μπορεί να είναι αρχαιότερος από το τέλος της εποχής των Παλαιολόγων. Δεν είναι απίθανο λοιπόν να χτίστηκε όταν η Μάρα, το γ' τρίτο του 15ου αι., εγκαταστάθηκε στην περιοχή αυτή.

Ο τόπος βέβαια δεν ήταν ακατοίκτης. Αι Εξεβαί και ως έδρα επισκοπής φέρονται και στα έγγραφα του Αγίου Όρους συχνά μνημονεύονται και βυζαντινά ευρήματα, όπως θα δούμε πιο κάτω, υπάρχουν. Βάση ανοιχτού εφυαλωμένου αγγείου με εγχάρκτη παράσταση πουλιού, προερχόμενο από γνωστό κεραμικό εργαστήρι της Θεσσαλονίκης του 13-14ου αι.⁹ (Πί ν. 149 β), που βρέθηκε στο Γ στρώμα του

πύργου, μολοντί καμιά στρωματογραφική αξία δεν έχει, δείχνει ότι η περιοχή γύρω και κατοικούνταν και σχέσεις με τη Θεσσαλονίκη είχε. Ίδιας περιόδου είναι και το αγγείο του Πί ν. 149 γ.

Παρεκκλησί-ασκηταριό της Αγίας Μαρίας

Τον πύργο της «κουρα-Μάρως» δεν πρέπει να τον φανταστούμε απομονωμένο. Ευρήματα όμως γύρω από αυτόν δεν υπάρχουν, ούτε άλλα ορατά ερείπια μέσα στο χωριό Δάφνη έχουν εντοπιστεί. Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που βρίσκεται στην είσοδο του χωριού, είναι νεότερη και χτίστηκε στη θέση παλιότερης του έτους 1866, από την οποία μarmάρινη πλάκα με τη χρονολογία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στο νεότερο περιβόλο.

Ένα χλμ. ωστόσο ΒΔ. της Δάφνης στη βραχώδη πλαγιά, που σχηματίζεται από τον Εξιοβίτη ποταμό, εντοπίστηκε και καθαρίστηκε, κατά την αρχαιότητα λαξευμένο στο μαλακό ημίβραχο, σπήλαιο που αργότερα διαμορφώθηκε σε παρεκκλησί της Αγίας Μαρίας¹⁰.

Στον πρώτο χώρο του παρεκκλησίου σκαλίστηκαν δύο κόγχες, ενώ αριστερά του εισερχόμενου υπάρχει είδος υπόγειας στοάς (ασκηταριό), που φράχθηκε με ξηρολιθιά το 1925.

Υπολείμματα τοιχογραφιών παλαιολόγειας εποχής, που σώθηκαν στον κεντρικό χώρο του παρεκκλησίου, στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν. Στην επίπεδη κόγχη απέναντι από την είσοδο υπάρχει παράσταση ένθρονης Παναγίας με το Χριστό στην αγκαλιά. Κάτω από την παράσταση αυτή διακρίνεται και πρώτο στρώμα τοιχογραφιών. Δεξιά και αριστερά της κόγχης εικονίζονται μορφές αγίων. Μια από αυτές ανήκει στο πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών. Στην επίπεδη οροφή, με την υποδήλωση του έναστρου ουρανού, σώθηκε κεφάλι αγγέλου. Στη δεύτερη κόγχη εικονίζεται ο Χριστός ως Παντοκράτορας. Στις πλευρικές επιφάνειες της κόγχης διακρίνονται όρθιοι άγιοι συνοδευόμενοι από αγγέλους.

Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών έγινε και η αποχλωμάτωση του σπηλαίου. Διαπιστώθηκε ότι το δάπεδό του βρισκόταν σε βάθος 0,50 μ. Στα χώματα που απομακρύνθηκαν, βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών και πιάτο του 18-19ου αι.

Το ασκηταριό της Αγίας Μαρίας δεν είναι το μόνο αρχαίο στο βραχώδη λοφίσκο. Δίπλα ακριβώς

9. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Στυλ. Πελεκανίδη (υπό εκτύπωση).

10. Η λατρεία της Αγίας Μαρίας είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ανατολική Μακεδονία και στα νησιά του Βόρειου Αιγαίου.

υπάρχει δεύτερο σπήλαιο μεγαλύτερο, όπου διακρίνονται καλύτερα λεπτομέρειες της λάξευσης του, που μοιάζουν με ανάλογες εργασίες της αρχαιότητας. Επάνω από το παρεκκλήσι, στο φρύδι του βραχώδους εξάρματος, όπου εντοπίστηκαν στο παρελθόν τάφοι, υπάρχουν ερείπια πύργου βυζαντινού¹¹ με χαρακτηριστικές εξωτερικές αντηρίδες, όπως είναι του πύργου της μονής Προδρόμου Σερρών, του πύργου του Αγίου Βασιλείου ΒΑ. της Θεσσαλονίκης, της Γαλάτιστας στη Χαλκιδική και τμημάτων των βορειοδυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης. Τα ευρήματα αυτά μπορούν να συσχετιστούν με τη βυζαντινή πόλη των Εζεβών, μολονότι η ακριβής θέση της δεν έχει ακόμη καθοριστεί.

Αμφίπολη

Ψηφιδωτά ρωμαϊκής οικίας

Η συντήρηση των δαπέδων στη ρωμαϊκή οικία, που άρχισε το 1977, συνεχίστηκε και φέτος με την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών στο δωμάτιο ΒΑ. του κεντρικού ορθογώνιου χώρου¹². Πριν από την επανατοποθέτησή τους, τα κεντρικά διάχωρα με μυθολογικές παραστάσεις (Ποσειδών-Αμυμώνη, αρπαγή του Ύλα από τις Νύμφες), τοποθετήθηκαν σε τελάρα από ντουραλουμίνο.

Κατά τις ανασκαφές του 1975, στο ανατολικό τμήμα της οικίας αποκαλύφθηκε μακρόστενο ψηφιδωτό δάπεδο, διαστ. $2,42 \times 6,55$ μ., με δύο ταινίες, από τις οποίες η πρώτη κοσμείται με διπλό μαϊνάνδρο και η δεύτερη με τετράγωνα, που το εσωτερικό τους κατέχει ερυθρός σταυρός¹³. Φέτος, σε εργασίες καθαρισμού, αποκαλύφθηκε ο νότιος τοίχος του χώρου αυτού, πάχ. 0,55 και σωζ. μήκ. 2,85 μ. Με την αποκάλυψη και δεύτερου τοίχου σ' απόσταση 3,50 μ. προς Ν. του προηγούμενου, προστέθηκε στη ρωμαϊκή οικία νέος χώρος στον άξονα του ανατολικού τοίχου της κεντρικής αυλής της. Στο εσωτερικό του νέου τετράγωνου σχεδόν δωματίου, διαστ. $3,55 \times 3,50$ μ., βρέθηκε μισοκαταστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμούμενο με τετράγωνα κύκλους, που σχηματίζουν στα σημεία της τομής τους τετράφυλλα. Στη συνέχεια, αφού απομακρύνθηκαν τα επιφανειακά χώματα, το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε και μετά τον καθαρισμό των παλιών κονιαμάτων επανατοποθετήθηκε στη θέση του σε καινούργια υποδομή. Έξω από το δωμάτιο αυτό, προς Ν. βρέθηκε

ασημένιο νόμισμα του αυτοκράτορα Τραϊνού (98-117 μ.Χ.). Με τις εργασίες αυτές τελείωσε η συντήρηση και η επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων στη ρωμαϊκή οικία Αμφιπόλεως.

Βασιλική Α'

Κατά τους χειμερινούς μήνες έγινε ο καθαρισμός της πίσω πλευράς των ψηφιδωτών δαπέδων συνολικού εμβαδού 135 τ.μ., που αποσπάστηκαν κατά το 1977 από το νότιο κλίτος, το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους και το βορειοδυτικό παρεκκλήσι της βασιλικής Α'.

Κατά τη διάρκεια κατασκευής του νέου υποστρώματος, πάνω στο οποίο θα επανατοποθετηθούν τα ψηφιδωτά δάπεδα, αποκαλύφθηκε καθ' όλο το πλάτος του νότιου κλίτους και προς το δυτικό άκρο του χτιστός αγωγός αποχέτευσης με κατεύθυνση από τό κεντρικό κλίτος προς Ν. Η κοίτη του αγωγού, τετράγωνης διατομής $0,20 \times 0,20$ μ., έφερε εσωτερικά επάλειψη με υδραυλικό κονίαμα. Ο αγωγός βρέθηκε σκεπασμένος με σχιστόπλακες, διαστ. $0,60-0,83 \times 0,23-0,38$ μ. Οι αρμοί ανάμεσα στις πλάκες καλύπτονταν, για λόγους στεγανοποίησης, με απλό ασβεστοκονίαμα. Στο νότιο άκρο του αγωγού και πριν αυτός εισχωρήσει κάτω από το έδρανο του νότιου τοίχου της βασιλικής σχηματίζεται χτιστό με πλίνθους και λίθους τετράπλευρο φρεάτιο, διαστ. $0,15 \times 0,15$ μ., ορατό και πριν την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου και προορισμένο να δέχεται τα νερά καθαρισμού του νότιου κλίτους.

Κατά την ίδια έρευνα, διαπιστώθηκε ότι το κατώφλι της εισόδου από το νάρθηκα προς το νότιο κλίτος έχει χτιστεί με λίθους και κουρασάνι ως υποθεμελίωση, ενώ αντίθετα το έδρανο κατά μήκος του νότιου τοίχου της βασιλικής εσωτερικά δεν έχει υποθεμελίωση. Στη γωνία που σχηματίζει ο νότιος στυλοβάτης της βασιλικής και ο δυτικός τοίχος του νότιου κλίτους βρέθηκαν δύο ακέραιοι πλίνθοι, διαστ. $0,43 \times 0,43 \times 0,04$ και $0,17 \times 0,11 \times 0,04$ μ.

Ο καθαρισμός του νότιου κλίτους από τα υπολείμματα των κονιαμάτων του ψηφιδωτού δαπέδου έγινε αφορμή να γίνουν ορισμένες αξιολογικές παρατηρήσεις. Μαζί με τα κομμάτια του σκληρού κονιαμάτος δαπέδου βρέθηκαν και ασβεστοκονιάματα με άχυρο, που σημαίνει πως πρόερχονται από εντοίχια ψηφιδωτά, ψηφίδες από υαλόμαζα διάφορων χρωμάτων και μαρμάρινες άσπρες και μαύρες, σπαράγματα τοιχογραφιών, υπολείμματα επεξεργασίας μαρμάρου, όστρακα μελαμβαφή, άλλα ακόσμητα υστερορωμαϊκά και ελάχιστα κομμάτια από γυάλινα σκεύη, που προέρχονται προφανώς από κάποιο αρχαιότερο κτίριο, επάνω στο οποίο χτίστηκε η παλαιохριστιανική βασιλική.

Πράγματι τμήμα του κτιρίου αυτού βρέθηκε κατά την εκσκαφή που έγινε για την κατασκευή νέου υπο-

11. Δ. Κ. Σαμοάρη, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 172, όπου και η άποψη ότι ο πύργος είναι αρχαίος και ότι επάνω στον αρχαίο χτίστηκε ο βυζαντινός.

12. Συνεργείο με επικεφαλής το Γ. Δαγκλή.

13. ΠΑΕ 1975, Α', παρένθετος πίν. Ε. (όπου ο Β. τοποθετήθηκε εκ παραδρομής προς Α.).

στρώματος του ψηφιδωτού δαπέδου. Στη μέση του νότιου κλίτους αποκαλύφθηκε κτίσμα με επιμήκη κόγχη προς Α., μήκ. 3,25 μ., και δεύτερη μικρότερη, βάθ. 1,25 μ., προς Ν. Η βόρεια πλευρά του κτίσματος αυτού, που οι τοίχοι του έχουν πλάτος, 0,65 μ., καταστράφηκε από τη θεμελίωση του νότιου στυλοβάτη της βασιλικής. Το εσωτερικό του κτίσματος βρέθηκε γεμάτο πέτρες και κονιάματα από την ίδια του την τοιχοποιία (Πί ν. 149 δ).

Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του κογχωτού κτίσματος βρέθηκε τετράπλευρο διαμέρισμα, με τοίχους, πάχ. 0,70 μ., χτισμένους με πέτρες και λάσπη, που είχε εν μέρει καταστραφεί από το νότιο στυλοβάτη και το νότιο τοίχο της βασιλικής. Τμήμα τοίχου, όμοιου σε τοιχοποιία με τους τοίχους του κογχωτού κτίσματος βρέθηκε σε απόσταση 3,35 μ. από αυτό.

Σύγχρονος με το κογχωτό κτίσμα φαίνεται πως είναι ο χτιστός αγωγός, που περιβάλλει εξωτερικά τη μεγάλη κόγχη και έχει κλίση προς Ν. Βρέθηκε χτισμένος με πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Η κοίτη του, πλ. 0,15 μ. περίπου, ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Τα δύο άκρα του αγωγού αυτού καταστράφηκαν από το νότιο στυλοβάτη και το νότιο τοίχο της βασιλικής.

Μετά τις ανασκαφικές έρευνες, τη φωτογράφιση και την αποτύπωση των κτισμάτων που βρέθηκαν και που υποθέτουμε ότι ανήκουν σε συγκρότημα υστερορωμαϊκού λουτρώνα, κατασκευάστηκε η νέα υποδομή του ψηφιδωτού δαπέδου. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν διατηρήθηκαν ανάμεσα στους λίθους της υποδομής.

Η έρευνα στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους έδειξε ότι η θεμελίωση του στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας, χτισμένη με πέτρες σε σειρές και κουρασάνι, φτάνει σε βάθος 1,45 μ. και ότι η κοίτη του θεμελίου αυτού ανοίχτηκε στο φυσικό ημίβραχο και όχι σε επίχωση. Μετά την έρευνα επανατοποθετήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο που είχε αποκολληθεί από το σημείο αυτό, όπως επίσης και το ψηφιδωτό δάπεδο από το βορειοδυτικό παρεκκλήσι.

Περίκεντρο κτίριο

Συνεχίστηκε και φέτος από τον Ε. Στίκα η αποκάλυψη του μεγάλου περίκεντρου παλαιοχριστιανικού κτιρίου, που είχε επισημανθεί το 1976.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Βασιλική Α΄

Συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν οι λίγες τοιχογραφίες, που έχουν διασωθεί, στη λεγομένη «Φυλακή του Αποστόλου Παύλου». Αφαιρέθηκαν τα

τσιμέντα, που είχαν τοποθετηθεί παλιότερα για τη συγκράτηση των τοιχογραφιών αυτών, και αντικαταστάθηκαν με στεφανώματα από κονίαμα. Ακολούθησε ο μηχανικός καθαρισμός των τοιχογραφιών από τα άλατα.

Η λεγομένη «Φυλακή του Αποστόλου Παύλου» είναι, ως γνωστό, νότιο πρόσκτισμα της βασιλικής Α΄. Δεξαμενή ύδατος αρχικά μετατράπηκε αργότερα σε κρύπτη βυζαντινού παρεκκλησίου. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι σωζόμενες τοιχογραφίες απεικονίζουν σκηνές από τις Πράξεις του Αποστόλου Παύλου και χρονολογούνται στο 10ο αι.¹⁴. Μετά το μηχανικό καθαρισμό των τοιχογραφιών και την αποτύπωσή τους από το ζωγράφο Θ. Ομήρου, διαπιστώθηκε ότι στον ανατολικό τοίχο της «φυλακής» εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος ανάμεσα σε δύο όρθιες μορφές, ενώ στο βόρειο διακρίνονται τα πόδια δύο άλλων όρθιων μορφών. Η παράσταση του ένθρονου Χριστού, γνωστή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, μπορεί να συσχετιστεί με το «αγίασμα» που έρρεε σε κόγχη στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου της «φυλακής»¹⁵. Κατόπιν τούτου νομίζω ότι πρέπει να επανεξεταστεί αν και κατά πόσο η λόγια παράδοση, που συσχέτισε το χώρο αυτό με τον Απόστολο Παύλο, είναι ορθή.

Βασιλική Β΄

Έγιναν συστηματικές εργασίες συντήρησης της βασιλικής Β΄ (Πί ν. 149 ε). Αρχικά έγινε καθαρισμός του βορειοανατολικού πεσσού από τα σαθρά κονιάματα και μελετήθηκαν τα σημεία που χρειάζονται στερέωση. Για την εργασία αυτή στήθηκε περιμετρικά σκαλωσιά. Αρμολογήθηκε κατόπιν η μεταγενέστερη κόγχη, η προσκολλημένη στη βασιλείο πύλη, καθώς και όλοι οι τοίχοι της βασιλικής και των προσκτισμάτων της. Στο βορειοανατολικό παρεκκλήσι συμπληρώθηκε τμήμα του ψευδοτοιχοβάτη της ορθομαρμάρωσης με κομμάτια που ανήκαν αρχικά σ' αυτόν αλλά είχαν αποκολληθεί, αφού προηγουμένως αφαιρέθηκε το παλιό σαθρό κονίαμα και αντικαταστάθηκε με καινούργιο. Μέσα στο παλιό κονίαμα του ψευδοτοιχοβάτη βρέθηκε χάλκινο νόμισμα της εποχής του Θεοδοσίου Α΄ (379-395). Επιδιορθώθηκαν τα μαρμάρια

14. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, σ. 296-7. Πρβλ. Στ. Μερτζιόδη, *Οι Φίλιπποι*, Κωνσταντινούπολις 1897, σ. 216.

15. Έλλη Πελεκανίδου, *Η λεγομένη φυλακή του Αποστόλου Παύλου*, Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συμποσίου «Η Καβάλα και η περιοχή της», (1977 υπό εκτύπωση).

πλαίσια της «φιιάλης» και της «θάλασσας»¹⁶ που είχαν υποστεί καθίζηση και ξαναχτίστηκαν με ξηρολιθιά οι παρειές των σκαμμάτων των δύο πεδίλων των ανατολικών πεσσών καθώς και της μεταγενέστερης κόγχης.

Για την καλύτερη τακτοποίηση του χώρου της βασιλικής ως και για τον έλεγχο και διαφύλαξη των σωζόμενων μαρμάρινων μελών, τα διασκορπισμένα αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα κιόνων, θωρακίων, θολίτες κ.τ.λ.) μεταφέρθηκαν είτε στο νάρθηκα είτε στα πλάγια κλίτη κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου της βασιλικής. Κατά τον πρώτο έλεγχο, που έγινε, πολλά μαρμάρινα κομμάτια, που είχαν καταγραφεί από τον P. Lemerle, δε βρέθηκαν, ενώ σημειώθηκαν άλλα, που δεν είχαν καταγραφεί.

Παράλληλα με τη συντήρηση των τοίχων της βασιλικής και τη μεταφορά των αρχιτεκτονικών μελών έγινε και ο καθαρισμός του χώρου από τα χόρτα. Κατά τον καθαρισμό βρέθηκαν 20 χάλκινα νομίσματα και ένα μολυβδόβουλλο μεσοβυζαντινής περιόδου.

Βασιλική Γ' (του Μουσείου)

Μετά την ανασκαφική έρευνα της βασιλικής, που συνεχίστηκε και φέτος από την Έφορο Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, έγινε η αποκόλληση του μαρμαροθετήματος από το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Φιλίππων για να καθαριστεί¹⁷.

Οκτάγωνο

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή του Οκταγώνου από τον καθηγητή Στυλ. Πελεκανίδη. Ερευνήθηκε η βόρεια πλευρά της Εγνατίας οδού, που διέρχεται μπροστά από το κτιριακό συγκρότημα του Οκταγώνου και διαπιστώθηκε ότι υπήρχε, από την πάροδο Α ως τη ρωμαϊκή αγορά, τοξωτή κιονοστοιχία. Παράλληλα συνεχίστηκαν οι έρευνες και μέσα στο Οκτάγωνο για τον καθορισμό της αρχιτεκτονικής μορφής της βασιλικής του Αποστόλου Παύλου, που αποκαλύφθηκε κάτω από το Οκτάγωνο¹⁸. Διαπιστώθηκε ότι η βασιλική αυτή ήταν απλό ορθογώνιο κτίσμα, που καταλήγει προς Α. σε αψίδα εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο.

16. BZ 53 (1960), σ. 328-332. Νεότερες έρευνες στους Φιλίππους έδειξαν ότι ο χαρακτηρισμός των προσκτισμάτων των βασιλικών Α' και Β', που έδωσε ο P. Lemerle, θα πρέπει να τροποποιηθεί. Βλ. Στυλ. Πελεκανίδη, Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλεως, Πρακτικά Α' Τοπικού Συμποσίου, Η Καβάλα και η περιοχή της (1977, υπό εκτύπωση).

17. Συνεργείο με επικεφαλής τον Γ. Κοτταρίδη.

18. Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, (1975), II (1978), σ. 393-399.

Με επιχορήγηση του ΕΟΤ διαμορφώθηκε η είσοδος πρόσβασης στο ρωμαϊκό τάφο, που βρίσκεται στο κέντρο του συγκροτήματος του Οκταγώνου, με την τοποθέτηση κοχλιωτής σκάλας. Τα τοιχώματα του σκάμματος καλύφθηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα. Το άνοιγμα της πρόσβασης σκεπάστηκε με σπαστό κυλιόμενο στέγαστρο (Πί ν. 150 γ).

Μετά τη διαμόρφωση της πρόσβασης δόθηκε η δυνατότητα να ξανατοποθετηθεί τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του αρχαιότερου του Οκταγώνου ναού, γύρω από το σκάμμα της πρόσβασης, το οποίο στο μεταξύ είχε τοποθετηθεί σε τελάρα.

Αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Φιλίππων για καθαρισμό τα μαρμαροθετήματα των βορειοανατολικών και βορειοδυτικών κογχών του Οκταγώνου.

Αναλημματικό τοίχιο από οπλισμένο σκυρόδεμα κατασκευάστηκε στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του σκάμματος του αρχαιολογικού χώρου του Οκταγώνου, με σκοπό τη συγκράτηση των χωμάτων από καθίζηση και την ενίσχυση της αμαξιτής οδού Καβάλας-Δράμας, που διέρχεται από το σημείο αυτό. Κατά τη σκαφή για την τοποθέτηση του τοιχίου βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του χώρου και πίσω από τη βόρεια κιονοστοιχία της Εγνατίας οδού βαθύ πηγάδι με μαρμάρινο κυκλικό προστομαίο. Λόγω της υψομετρικής διαφοράς μεταξύ αμαξιτής οδού και αρχαιολογικού χώρου κατασκευάστηκε σκάλα από μπετόν εσωματωμένη στην ανατολική απόληξη του τοιχίου.

Ανατολικό νεκροταφείο

Συντηρήθηκαν με αρμολογήματα και κατασκευή τοιχίου τα τοιχώματα των υστερορωμαϊκών τάφων που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο του Ηλία Θεοδωρίδη στις Κρηνίδες και διατηρήθηκαν στο υπόγειο της οικίας του. Παράλληλα ισοπεδώθηκε και καθαρίστηκε ο υπόγειος χώρος και τοποθετήθηκε μεταλλική πόρτα στην είσοδο και δικτυωτά πλέγματα στους φεγγίτες, που διαμορφώθηκαν κατάλληλα για την εξασφάλιση του φωτισμού στο ύψος του πεζοδρομίου.

Έγιναν επίσης εκτεταμένες εργασίες συντήρησης των τοίχων του ταφικού συγκροτήματος, που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο του Ηλία Παυλίδη. Στερεώθηκε επίσης η γραπτή επάνω σε κονίαμα επιγραφή στον υπόγειο προθάλαμο.

Ποδοχώριο Παγγαίου

Βασιλική

Στην παλαιοχριστιανική βασιλική Ποδοχωρίου το 1977 έγινε η αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου, που είχε διασωθεί στο νάρθηκα, στο νότιο διαμέρισμα και στο δυτικό τμήμα του κεντρικού

κλίτους. Την ίδια χρονιά η κατασκευή της νέας υποδομής περιορίστηκε στο χώρο του νάρθηκα. Με τις φετινές εργασίες, που έγιναν με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Νικ. Ζήκου, περατώθηκε η κατασκευή της υποδομής και στα υπόλοιπα τμήματα. Προηγήθηκαν δύο τομές: η τομή Γ' στον άξονα του δυτικού τοίχου του κεντρικού κλίτους και η τομή Δ' στο νότιο διαμέρισμα.

Τομή Γ' (διαστ. 3,50 × 1,20 μ.). Διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμα του ψηφιδωτού, πάχ. 0,04 μ., ήταν στο σημείο αυτό πρόχειρα κατασκευασμένο. Αποτελούνταν από απλή στρώση κονιάματος (κουρασάνι) χωρίς κεραμίδια ή πέτρες. Κάτω από το υπόστρωμα βρέθηκε αμμώδες έδαφος, πάχ. 0,10 μ., και πιο κάτω ο φυσικός ημίβραχος. Στο ανατολικό τμήμα της τομής, όπου το ψηφιδωτό ήταν καταστραμμένο, βρέθηκαν ίχνη έντονης καύσης, που σε συνδυασμό με όμοια ευρήματα στο νάρθηκα ενισχύουν την άποψη ότι τα ψηφιδωτά καταστράφηκαν από φωτιά. Η τομή συνεχίστηκε σε βάθος στο δυτικό μόνο τμήμα της, με σκοπό την αποκάλυψη της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου του κεντρικού κλίτους, που βρέθηκε στα 0,80 μ. κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού. Το μόνο εύρημα της τομής Γ' υπήρξε βάση κίονα, από το τρίλοβο πιθανόν άνοιγμα του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό.

Τομή Δ' (διαστ. 3 × 1 μ.). Διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμα του ψηφιδωτού, σε σύγκριση με την προηγούμενη περίπτωση, ήταν ενισχυμένο. Αποτελούνταν από κονίαμα και μια σειρά μικρών λίθων, γιατί το έδαφος εδώ δεν είχε τη σκληρότητα του εδάφους των άλλων τομών. Στην τομή βρέθηκαν όστρακα παλαιοχριστιανικά.

Ακολούθησε η σκαφή του χώρου, στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, για τη στρώση της υποδομής. Στις εργασίες αυτές βρέθηκε και δεύτερη βάση κίονα πολύ κοντά στη θέση, που βρέθηκε η πρώτη. Στη συνέχεια, στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κλίτους (στη συμβολή του δυτικού και βόρειου τοίχου), όπου δεν υπήρχε ψηφιδωτό, αποκαλύφθηκε μικρό ορθογώνιο φρεάτιο, διαστ. 0,85 × 0,80 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πέτρες και κομμάτια πλίνθων. Οι τοίχοι του φρεατίου, πάχ. ± 0,18 μ., ήταν χτισμένοι με μικρές πέτρες δεμένες με κονίαμα: εσωτερικά έφεραν επίχρισμα μέχρι βάθ. 0,42 μ., όπου και η θεμελίωσή τους. Το φρεάτιο χρησίμευε για την απομάκρυνση των υδάτων μετά το πλύσιμο του δαπέδου του κεντρικού κλίτους (πρβλ. παρατηρήσεις στη βασιλική Α' Αμφίπολης). Ανατολικότερα του φρεατίου, σε απόσταση 0,75 μ., αποκάλυφθηκε λακκοειδής ταφή, διαστ. 1,95 × 0,60 μ., παράλληλη με το βόρειο στυλοβάτη του κεντρικού κλίτους. Η θήκη καλυπτόταν με τρεις ακατέργαστες σχιστόπλακες. Στο στήθος του νεκρού βρέθηκαν 17 χάλκινα σφαιρίδια. Ο τάφος είναι μεταγενέστερος

της βασιλικής, γιατί στο σημείο που ανοίχτηκε ο λάκκος καταστράφηκε το ψηφιδωτό δάπεδο.

Μετά την υποδομή έγινε η επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών.

Η παλιότερη ανασκαφική έρευνα της βασιλικής (1973-1974) έδειξε τον τρόπο επικοινωνίας του νάρθηκα με τα πλάγια κλίτη, αφήνοντας ασαφή την επικοινωνία νάρθηκα και κεντρικού κλίτους. Κατά την κατασκευή της υποδομής του ψηφιδωτού δαπέδου στο κεντρικό κλίτος διαπιστώθηκε στο σημείο αυτό η ύπαρξη δύο λαμπάδων, που απέχουν μεταξύ τους 5,75 μ. Το άνοιγμα είναι μεγάλο για να χρησίμευε ως θύρα. Η ανεύρεση των δύο βάσεων κίωνων μπροστά από το δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους οδηγεί στην άποψη ότι εδώ υπήρχε τρίβηλο άνοιγμα.

Με τις τομές που έγιναν στο νάρθηκα (τομές Α', Β'), στο κεντρικό κλίτος (τομή Γ') και στο νότιο διαμέρισμα (τομή Δ') αποκλείστηκε προγενέστερη, της βασιλικής, του α' μισού του 5ου αι. οικοδομική φάση.

Στο κτίσμα διακρίνονται τρεις διαδοχικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, πάνω στους χτιστούς στυλοβάτες του κεντρικού κλίτους έβαιναν δύο σειρές κιονοστοιχιών. Στη δεύτερη φάση τα μετακίονια κλείστηκαν με χτιστό τοίχο. Στην τρίτη φάση και τελευταία, μετά την καταστροφή της βασιλικής, χτίστηκε στο ανατολικό τμήμα, μπροστά στην αψίδα, μικρό ναύδριο και ο υπόλοιπος χώρος της βασιλικής χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο¹⁹.

Καβάλα

Τείχη

Με επιχορήγηση του ΕΟΤ έγιναν εργασίες συντήρησης (αρμολογήματα και συμπληρώσεις) σε τμήμα του μεσαιωνικού τείχους, που βρίσκεται μπροστά στο λιμάνι της Καβάλας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών βρέθηκαν εντειχισμένα και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Καβάλας: α) τμήμα ρωμαϊκής επιγραφής, διαστ. 0,37 × 0,42 μ. και β) μικρό κομμάτι παλαιοχριστιανικού θωρακίου, που διασώζει τμήμα του ευθύγραμμου ακόσμητου πλαισίου και ταινίας, που ανακάμπεται κατά το σύστημα των σηρικών τροχών.

Άγιος Νικόλαος

Ανασκαφικές τομές, που έγιναν ανατολικά και νότια του Αγίου Νικολάου²⁰, σκοπό είχαν την εξα-

19. Πρβλ. τις ανάλογες τρεις φάσεις στη βασιλική εκτός των τειχών στους Φιλίππους (ΑΕ 1955, σ. 114-179).

20. Πρόκειται για μουσουλμανικό τέμενος, που μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Στους τοίχους του βρίσκονται εντοιχισμένα βυζαντινά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

κρίβωση αρχαιότερης οικοδομικής φάσης του κτιρίου. Στις δύο τομές, κάθετα στον ανατολικό τοίχο, βρέθηκαν επιφανειακά πρόχειρες ταφές και στα 2 μ. περίπου, τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή και χώμα, οι οποίοι προχωρούν κάτω από τη θεμελίωση του ναού. Στις τομές που έγιναν νότια της εκκλησίας βρέθηκε πάλι το επιφανειακό στρώμα των πρόχειρων ταφών και κάτω από αυτό τμήμα ορθογώνιου κτίσματος, διαστ. $7,90 \times 5,60$ μ., η χρήση του οποίου δεν μπορεί, με τα μέχρι τώρα δεδομένα στοιχεία, να καθοριστεί. Οι τοίχοι του κτίσματος αυτού, μολονότι φέρουν λάσπη ως συνδετικό κονίαμα, είναι επιμελέστεροι από τους τοίχους των προηγούμενων τομών.

Κατά την έρευνα βρέθηκαν όστρακα από την παλαιοχριστιανική περίοδο ως τα νεότερα χρόνια. Η εργασία δε συνεχίστηκε σε βάθος λόγω της μεγάλης επίχωσης και του στενού προς έρευνα χώρου. Τα ευρήματα δεν έχουν σχέση με αρχαιότερη οικοδομική φάση του Αγίου Νικολάου, μπορούν όμως να συσχετιστούν με κτίρια του βυζαντινού λιμανιού της Καβάλας.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Για τις αναστηλωτικές εργασίες, που έκανε η Εφορεία μας στα νεότερα μνημεία της Καβάλας και στον παραδοσιακό οικισμό της Παναγίας ακολουθεί έκθεση του αρχιτέκτονα Αργύρη Μπακιρτζή, που είχε και την επίβλεψη των εργασιών.

Μεγάλη Λέσχη

Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ πραγματοποιήθηκε η συντήρηση και βαφή του εξωτερικού φλοιού της Μεγάλης Λέσχης Καβάλας (Πίνακας 150 α-β). Οι εργασίες βαφής άρχισαν το Νοέμβριο του 1977, αφού ανακατασκευάστηκαν ορισμένα φθαρμένα στοιχεία των όψεων, τμήματα επικράνων, σοβάδες του τοίχου του φόντου και αντικαταστάθηκαν οι μεγάλες φωτεινές επιγραφές των καταστημάτων του ισόγειου με άλλες μικρότερες και πιο διακριτικές.

Η επιλογή της διαφοροποίησης των χρωματισμών από τους κλασικούς χρωματισμούς των νεοκλασικών κτιρίων ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας που καταβλήθηκε για την ερμηνεία της αισθητικής λειτουργίας του κτιρίου στον περιβάλλοντα χώρο του.

Μια διεξοδική μελέτη της στατικής λειτουργίας του κτιρίου από τον πολιτικό μηχανικό Μ. Καμίλη, απέδειξε τη στατική επάρκεια του κτιρίου. Ακόμη η Εφορεία εισηγήθηκε και επέβλεψε ορισμένες εργασίες στη στέγη και ειδικότερα την τοποθέτηση πλάγιων δοκών απ' τη βάση των μπαμπάδων μέχρι τα τσιμπίδια των ψαλιδιών, για την εξουδετέρωση των ροπών τους.

Παναγία

Συνεχίστηκε η συντήρηση τμήματος των λιθοστρώτων της συνοικίας «Παναγιά», στην οδό Μ. Αλή και στη 2η πάροδο της οδού Βυζαντίου· χρησιμοποιήθηκε το ίδιο το υλικό του λιθοστρώτου, που συμπληρώθηκε με πέτρες από κατεδαφισμένες οικίες.

Συνεχίστηκαν το πρώτο εξάμηνο του 1978, οι εργασίες συντήρησης παραδοσιακών οικιών σύμφωνα με το σχετικό πρόγραμμα, που αφενός είχε ευμενή απήχηση στους κατοίκους της συνοικίας, αφετέρου συνέβαλε ουσιαστικά στη διάσωση του ιστορικού κέντρου της πόλης.

Οικία Γ. Κοπανάκη, Κ. Κοτζακιάζογλου και Φ. Κοτσίνα (γωνία Ναυρίνου και β' παρόδου Ερμιόνης) (Πίνακας 150 δ)

Η οικία αποτελείται από τρία μέρη, «αδερφομοίρια», σαφώς διαχωρισμένα μεταξύ τους και με ξεχωριστή είσοδο το καθένα· αιγυπτιακής ιδιοκτησίας μέχρι πριν λίγα χρόνια παραχωρήθηκε στους σημερινούς ιδιοκτήτες, που το διατηρούν σε ικανοποιητική κατάσταση. Το κτίριο είναι σημαντικό στοιχείο του πολεοδομικού χώρου με το μεγάλο όγκο του και παρουσιάζει ξεχωριστό αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον με την ποικιλόμορφη οργάνωση των εξωτερικών επιφανειών, την πολυπλοκότητα των εσωτερικών χώρων, τα διακοσμητικά του στοιχεία και την ποιότητα της κατασκευής.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

1. Επανατοποθέτηση όλων των κεραμιδιών με αποκατάσταση των αρχικών κλίσεων της στέγης, αντικαταστάσεις και συντήρηση στοιχείων του φερντος σκελετού και του πετρώματος.
2. Τοποθέτηση λαμαρινών στις κλειστές γωνίες της αστρέχας και αντικατάσταση λουκιών στο πίσω μέρος της οικίας για την απορροή των υδάτων της βροχής.
3. Αντικατάσταση μεγάλου μέρους των ξύλινων σανίδων της αστρέχας και των διακοσμητικών στοιχείων των όψεων.
4. Ανακατασκευή των καταστραμμένων κουφωμάτων δύο παραθύρων του ισόγειου.
5. Προστατευτική επάλειψη με λινέλαιο και πίσσα όλων των ξύλινων στοιχείων των όψεων.
6. Αντικατάσταση των φθαρμένων πήξεων και ανακατασκευή των καταστραμμένων σοβάδων του τσατμά του ορόφου και των σαχινισιών.
7. Ανακατασκευή μιας γκρεμισμένης καμινάδας.
8. Ασβέστωμα με άσπρο χρώμα των κύριων όψεων και με γκριζοσκύρο της βάσης του ισόγειου, που με πεταχτό κονίαμα μιμείται ισόδομη τοιχοποιία.
9. Στο τμήμα της οικίας, ιδιοκτησίας Φ. Κοτσίνα, έγιναν επεμβάσεις συντήρησης και στο εσωτερικό του ανακατα-

σκευάστηκαν οι καταστραμμένοι σοβάδες και στερεώθηκαν ορισμένα φέροντα στοιχεία.

Οικία Βαή Δούριου (β' πάροδος Ερμιόνης 35)

Η οικία παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί διατηρεί την αρχική χωρική της διάρθρωση κι' ένα χαρακτηριστικό ξυλόγλυπτο ταβάνι· εξωτερικά έχει υποστεί ορισμένες αλλαγές στον όροφο.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι παρακάτω:

1. Επανατοποθέτηση των κεραμιδιών της στέγης μετά από αντικατάσταση της μαχιάς και άλλων φερόντων ξύλινων στοιχείων, συντήρηση των υπόλοιπων και αλλαγή του πετώματος.
2. Επαναφορά στην αρχική τους θέση και ενίσχυση των ξύλινων υποστυλωμάτων και δοκών του ημιυπαίθριου χώρου του ισογείου.
3. Ανακατασκευή τμημάτων και αρμολόγημα με ασβεστοτσιμεντοκονίαμα της τοιχοποιίας του ισογείου.
4. Κατεδάφιση και ανακατασκευή μεγάλου μέρους του τσατμά του ορόφου μετά από στερέωση του ξύλινου σκελετού και αντικατάσταση των φθαρμένων μπαγδατόπηχων.
5. Συντήρηση των ξύλινων στοιχείων των όψεων και ασβέστωμα.

Θάσος

Τσουκαλαριό

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον ελαιώνα της Φ. Καλιτσάντση, όπου κατά το 1973 είχε αποκαλυφθεί μεγάλη πλακόστρωτη αψιδωτή αίθουσα και μονόχωρο παρεκκλήσι προσκολλημένο στην ανατολική πλευρά της. Τα κτίσματα αυτά βρίσκονται σε απόσταση 100 μ. από την τρίχωρη αποθήκη, που ανασκάφηκε το 1976 στο γειτονικό αγροτεμάχιο του Ηλία Παυλίδη και ανήκουν στο ίδιο με αυτά παλαιοχριστιανικό κτιριακό συγκρότημα, στο δυτικό μυλό του κόλπου της αρχαίας και μεσαιωνικής πόλης Θάσου.

Η ανασκαφή επεξέτεινε προς Α., Β. και Ν. την αρχική τομή του 1973²¹. Σε επαφή με τη νότια πλευρά της αψιδωτής αίθουσας Α βρέθηκε δωμάτιο Β με υπερυψωμένο πλινθόστρωτο δάπεδο έφερε τρία παράθυρα στο δυτικό τοίχο και μεγάλο άνοιγμα στη νοτιοανατολική γωνία (Σ χ έ δ. 1). Μπροστά στο λαμπά της εισόδου αυτής βρέθηκε χτιστή βάση και

μαρμάρινη πλάκα τράπεζας. Ίχνη ξύλινης τράπεζας με πήλινα και γυάλινα σκεύη βρέθηκαν μπροστά στα ανοίγματα προς την αψιδωτή αίθουσα (Π ί ν. 151 α).

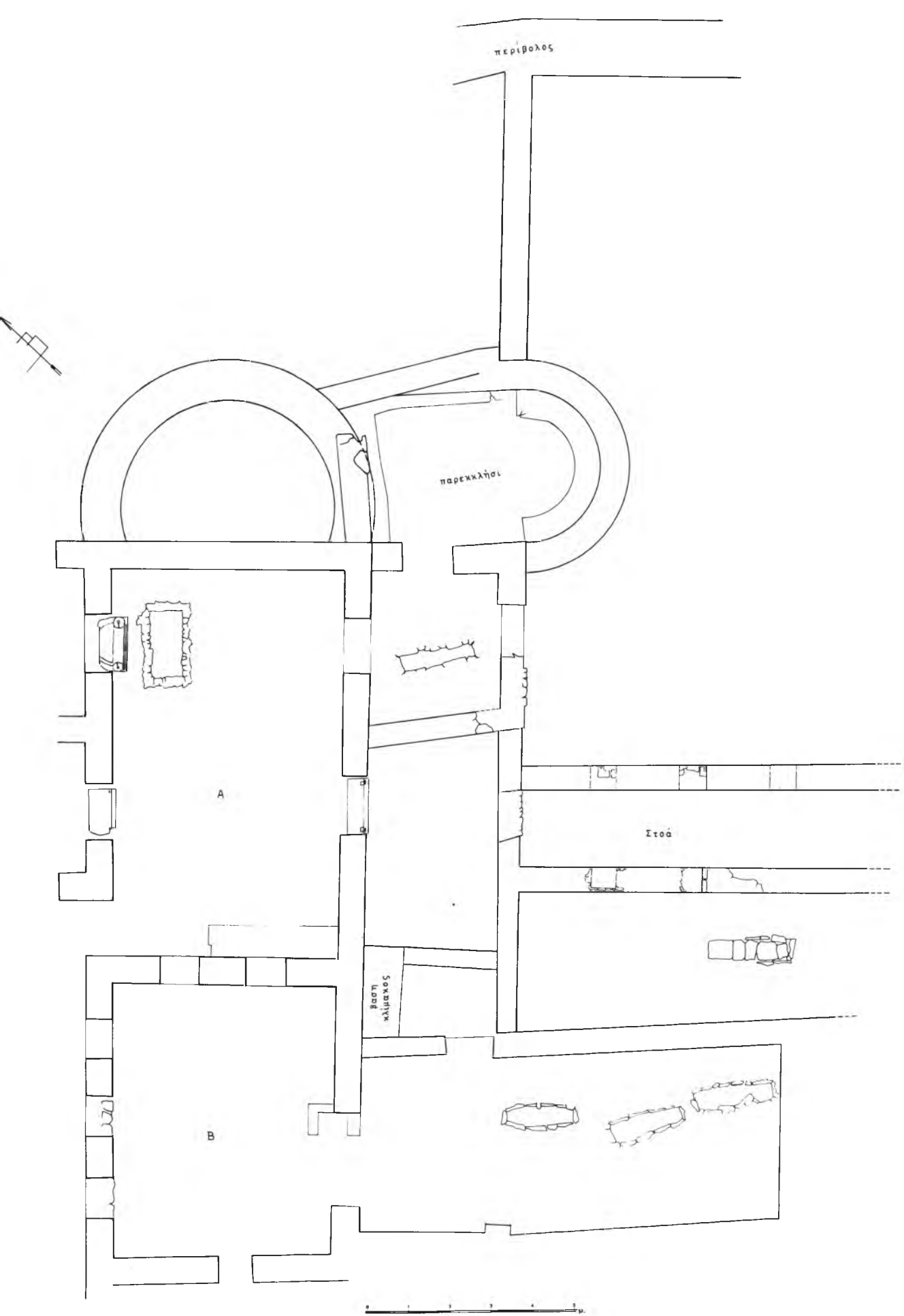
Το άνοιγμα στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου οδηγεί σε κλειστό διάδρομο του οποίου τα δύο σκέλη κατευθύνονται προς Α. και Β. Το προς Α. σκέλος του διαδρόμου εισχωρεί στο γειτονικό οικόπεδο των αδελφών Χρυσόγελων και δε βρέθηκε το ολικό μήκος του. Στο άκρο του προς Β. σκέλους του διαδρόμου, που είναι παράλληλος προς τα δύο προηγούμενα συνεχόμενα δωμάτια και επικοινωνεί με την αψιδωτή αίθουσα, βρέθηκε προσκολλημένο το μονόχωρο παρεκκλήσι. Τμήμα του διαδρόμου σε νεότερη φάση μετατράπηκε σε νάρθηκα του παρεκκλησίου αυτού.

Στην εσωτερική γωνία, που σχηματίζεται από τα δύο σκέλη του διαδρόμου και παράλληλα με το προς Α. σκέλος του βρέθηκαν δύο επιμήκεις χώροι, που συνεχίζονται και στο γειτονικό οικόπεδο και από τους οποίους ο ένας επικοινωνεί άμεσα με το διάδρομο και μέσω αυτού με την αψιδωτή αίθουσα. Η βόρεια, προς τη θάλασσα, πλευρά του χώρου αυτού, που πρέπει να χαρακτηριστεί ως στοά, έφερε μεγάλα τοξωτά ανοίγματα. Ο μεταξύ των δύο χώρων τοίχος έφερε ίχνη σειράς ανοιγμάτων, αντίστοιχων προς τα τοξωτά ανοίγματα. Οι δύο αυτοί επιμήκεις χώροι ήταν διώροφοι. Στον επάνω όροφο οδηγούσε κλίμακα, της οποίας το χτιστό βάθρο βρέθηκε στο προς Β. σκέλος του διαδρόμου. Η τοξοστοιχία της ισόγειας στοάς αντιστοιχούσε σε κιονοστοιχία του ορόφου, που έβλεπε προς την εσωτερική αυλή και προς τη θάλασσα.

Η αυλή μετά την καταστροφή του κτιρίου, πιθανόν από σεισμό, στο τέλος τη παλαιοχριστιανικής περιόδου, χρησιμοποιήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους ως νεκροταφείο. Μεμονωμένες ταφές της ίδιας εποχής βρέθηκαν και σε άλλους χώρους του κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο προς τη θάλασσα έκλεινε με τείχος. Η εξωτερική πλευρά του θαλάσσιου αυτού τείχους βρέθηκε χτισμένη με spolia και μεγάλες πέτρες, ενώ ο πυρήνας του ήταν γεμάτος με μπαζώματα από χώματα της περιοχής, που περιέχουν πλήθος όστρακα της αρχαιότητας, στόμια, λαβές και βάσεις αμφορέων.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν πεσμένοι στην αυλή και μπροστά στις βάσεις τους τρεις χτιστοί πεσσοί της τοξοστοιχίας και ένα τόξο (Π ί ν. 151 β). Επειδή η τοιχοποιία τους διατηρούνταν σε καλή κατάσταση δίνονταν οι δυνατότητες να αναστηλωθούν και να τοποθετηθούν στις γενέσεις τους. Οι μηχανικοί Μ. Καμίλης και Α. Μπακιρτζής, με προσωπική εργασία και με τη βοήθεια του Θάσιου τεχνίτη Β. Τυρολόγου, ανασήκωσαν τα κομμάτια αυτά της τοιχοποιίας με παλάγκο, αφού προηγουμένως

21. Στις εργασίες βοήθησαν εκτός από τους βοηθούς της Εφορείας Δ. Παπανικόλα και Ν. Ζήκο, ο Α. Dunn και η S. Young. Τα σχέδια έκανε ο ζωγράφος Θ. Ομήρου και τις φωτογραφίες ο Γ. Βασιανός.

Σχέδ. 1. Τσουκαλαριό Θάσου. Κάτοψη ανασκαφικού χώρου.

ως τα έδεσαν με σχοινιά και ξύλινους νάρθηκες, και τα επανατοποθέτησαν στη θέση τους, σύμφωνα με τις ακριβείς μετρήσεις του ζωγράφου Θ. Ομήρου, ενισχύοντας τα σημεία σύνδεσης με σιδηρόβερρες και προσθέτοντας μικρά τμήματα τοιχοποιίας (Πί ν. 151 γ). Η πρωτότυπη αυτή αναστηλωτική εργασία είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσει ο ανασκαφικός χώρος μια άλλη διάσταση (Πί ν. 151 δ).

Θεολόγος

Για τη συντήρηση της οικίας Αθ. Τσότσου ακολουθεί έκθεση του αρχιτέκτονα κ. Α. Μπακιρτζή, που είχε και την επίβλεψη των εργασιών.

«Το σπίτι βρίσκεται στο κάτω μέρος, προς το ρέμα, της «λάκας», του δρόμου δηλ. που διασχίζει κι' αποτέλεσε άξονα ανάπτυξης του παλιότερου τμήματος του οικισμού. Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, όπου συνδυάζονται στοιχεία της περιόδου της απομόνωσης του νησιού, με στοιχεία της λεγόμενης μακεδονικής αρχιτεκτονικής στα πρώτα χρόνια κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, που το νησί άρχισε να έρχεται σ' επαφή με την ήπειρο. Το σπίτι αποτελεί το μισό περίπου μεγαλύτερο σπιτιού και το ισόγειό του αποτελείται από έναν ημιυπαίθριο χώρο, που οδηγεί σε μια μικρή αποθήκη, κι' ένα μεγαλύτερο χώρο, που παλιότερα ήταν πρατήριο (παντοπωλείο). Μια εξωτερική λιθόχτιστη κλίμακα σχήματος Γ οδηγεί στον όροφο, που αποτελείται από έναν προθάλαμο, πιθανά ενωποιημένο παλιότερα με κάποιο χώρο της γειτονικής κατοικίας, σχηματίζοντας ένα χαγιάτι και δυο δωμάτια, απ' τα οποία το ένα με τζάκι κι' ενδιαφέρουσα μεσάντρα. Εξωτερικά, εκτός απ' τη σκάλα, παρουσιάζουν ενδιαφέρον τα τρία παράθυρα, που ενωποιούνται και τα πλαίσιά τους έχουν αετωματικές απολήξεις, καθώς και η διαμόρφωση του μπασνουκιού του ξύλινου υποστρώματος της ανατολικής όψης, με φαλτσογωνίες.

Οι εργασίες που πραγματοποίησε η Εφορεία μ' ένα ντόπιο μάστορα βορειοηπειρωτικής καταγωγής, είναι οι παρακάτω:

1. Επανατοποθέτηση τμήματος των σχιστοπλακών της στέγης μετά από αντικατάσταση του αντίστοιχου πετώματος και στερέωση των ζευκτών σε ορισμένα σημεία, που είχαν υποστεί μικροκαθιζήσεις. 2. Ανακατασκευή μέρους της τοιχοποιίας του ισόγειου της ανατολικής πλευράς και αρμολόγημα της υπόλοιπης. 3. Ανακατασκευή τμήματος καταστραμμένων κονιαμάτων του τσατμά της ανατολικής και δυτικής πλευράς. 4. Κτίσιμο με λιθοδομή, για λόγους στατικούς της πόρτας του πρατηρίου και τμήματος του γειτονικού της παραθύρου».

Αλεξανδρούπολη

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Καθαρίστηκαν οι παρακάτω εικόνες²²:

1. Η Ψηλάφηση του Θωμά, διαστ. 1,08 × 0,775 μ. Έτος 1863 (Πί ν. 152 α). 2. Ο Άγιος Αθανάσιος, ο Άγιος Πρόδρομος, η Αγία Φωτεινή η Φανερωμένη, διαστ. 0,42 × 0,29 μ. 3. Ιησούς Χριστός ο κατήμενος εκ δεξιών του Πατρός, διαστ. 1,17 × 0,50 μ. (Πί ν. 152 β). 4. Δέηση, διαστ. 0,92 × 0,60 μ. Ζωγραφική σε μουσαμά. 5. Ο Άγιος Γεώργιος, διαστ. 0,78 × 0,38 μ. Δυσανάγνωστη επιγραφή και χρονολόγηση, 1822. 6. Ο Άγιος Γεώργιος, διαστ. 0,45 × 0,32 μ. Ρωσική εικόνα. 7. Μήτηρ Θεού η Ελεούσα, διαστ. 0,29 × 0,22 μ. (Πί ν. 153 α). 8. Εσταυρωμένος, από τέμπλο, ύψ. 0,90 μ. 9. Ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Δημήτριος, διαστ. 0,31 × 0,275 μ. (Πί ν. 153 β). 10. Μήτηρ Θεού, διαστ. 0,28 × 0,22 μ. 11. Ο Άγιος Γεώργιος, διαστ. 0,305 × 0,235 μ. 12. Η Βαϊοφόρος, διαστ. 0,39 × 0,28 μ. (Πί ν. 154 α). 13. Η Γέννηση του Χριστού, διαστ. 0,39 × 0,28 μ. 14. Ο Ιησούς Χριστός, διαστ. 0,525 × 0,39 μ. 15. Η Βάπτιση του Χριστού, διαστ. 0,32 × 0,25 μ. 16. Ο Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας, διαστ. 0,315 × 0,24 μ. Έτος 1722 (Πί ν. 154 β). Οι εικόνες προέρχονται από τις περιοχές Έβρου, Αίνου και Ανατολικής Θράκης.

Μάκρη

Καθαρίστηκαν οι εξής εικόνες του ναού της Αγίας Αναστασίας:

1. Ο Άγιος Σπυρίδωνας και ο Άγιος Σάββας, διαστ. 0,41 × 0,27 μ. (Πί ν. 155 α). 2. Η Γέννηση του Χριστού, διαστ. 0,405 × 0,27 μ. (Πί ν. 155 β). 3. Η Βάπτιση, διαστ. 0,405 × 0,265 μ. (Πί ν. 156 α). 4. Η Ανάσταση του Χριστού, διαστ. 0,40 × 0,265 μ. 5-6. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και η Αγία Αναστασία η Φαρμακολύτρια (δύο εικόνες συναπτές συν. διαστ. 1,145 × 0,36 μ.). 7. Μήτηρ Θεού, διαστ. 0,92 × 0,655 μ. 8. Η Αγία Αναστασία, διαστ. 1,10 × 0,70 μ. Στο υποπόδιο η επιγραφή: *Παρθενομάρτυς τοῦ Χριστοῦ Ἀναστασία τὸν τύπον σου γράφοντα Δημήτριον φύλαξον εἰς ἔτη πολλά* (Πί ν. 156 β).

Αλίκη (Χαλίνκιοϊ)

Στη ρεματιά Αράπης, κοντά στο εγκαταλειμμένο χωριό Αλίκη προς Β. της Αλεξανδρούπολης, ανοίχτηκε από λαθρανασκαφείς κιβωτιόσχημος βυζα-

22. Βλ. την έκδοση του μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως Ανθίμου, Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες, 1978. Οι καθαρισμοί των εικόνων έγιναν από τον τεχνίτη Π. Ματζίρη.

ντινός τάφος, διαστ. $1,78 \times 0,43$ μ., με τοιχώματα χτιστά και εσωτερικά επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα. Στη δυτική στενή πλευρά υπήρχε χαραγμένος στο ασβεστοκονίαμα ανισοσκελής σταυρός. Ο τάφος καλυπτόταν με τέσσερις πέτρινες πλάκες. Στο εσωτερικό βρέθηκε λαβή ακόσμητου αγγείου με αβαθείς ραβδώσεις.

Διδυμότειχο

Κατά την κατεδάφιση παλιών οικιών στη διασταύρωση των οδών Ρήγα Φεραίου και Καντακουζηνού διαπιστώθηκε ότι και στο σημείο αυτό του Διδυμοτείχου ο φυσικός ημίβραχος σχημάτιζε υπόγειες κοιλότητες, που χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι των μεσαιωνικών οικιών της πόλης.

Πραγί

Ανασκαφική έρευνα, που έγινε με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Κ. Τσουρή, προς Β. του χωριού Πραγί της επαρχίας Διδυμοτείχου, 500 μ. από την οδό Διδυμοτείχου-Πυθίου, στη θέση Πανωκκλησίη ή Γνηματούδια, αποκάλυψε ερείπια μονόχωρου δρομικού ναού με παρεκκλήσια. Η εκκλησία έχει διαστάσεις $1,23 \times 7,47$, πλάτος τοίχων $0,90-0,95$ μ. και φέρει εξωτερικά ρηχές επίπεδες κόγχες (Σ χ έ δ. 2· Πί ν. 157 α).

Η πρόσβαση στο νάρθηκα, διαστ. $5,57 \times 2,30$ μ., γινόταν από την κεντρική δυτική είσοδο (άνοιγμα $1,94$ μ.) και από δεύτερη βόρεια (άνοιγμα 1 μ.), που φράχτηκε αργότερα με ξηρολιθιά και κομμάτια πύθου. Μπροστά στο κατώφλι της δυτικής εισόδου βρέθηκε πεσμένο και σπασμένο σε κομμάτια το λίθινο πέρθυρο.

Η μόνη είσοδος από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό (άνοιγμα $1,94$ μ.) έκλινε με δίφυλλη πόρτα, όπως δείχνουν τα ίχνη που διατηρήθηκαν στο λίθινο κατώφλι. Ο κυρίως ναός, μήκους από το δυτικό τοίχο ως τη βάση του τέμπλου $4,75$ και πλ. $5,60$ μ., φέρει τέσσερις χαρακτηριστικές, συμφυείς στο βόρειο και νότιο τοίχο, αντηρίδες. Το δάπεδο του κυρίως ναού, όπως και του νάρθηκα, βρέθηκε στρωμένο με χοντρές πέτρινες πλάκες, μεγάλων διαστάσεων και προσεκτικά λειασμένες στην πάνω επιφάνειά τους. Στο μέσο περίπου του κυρίως ναού πλάκα του δαπέδου διαμορφώνεται σε κυκλικό (ακτ. $0,18$ μ.) στόμιο πηγαδιού, που τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα με ξηρολιθιά και το διαπιστωμένο βάθος του φτάνει τα $2,50$ μ.

Τα τέσσερα κομμάτια του λίθινου στυλοβάτη τέμπλου φέρουν τέσσερις τόρμους πάκτωσης πεσσίσκου που επιτρέπουν να διαπιστωθεί ότι το άνοιγμα της ωραίας πύλης ήταν $0,86$ μ. και της πρόθεσης $0,78$ μ. Η αψίδα του Ιερού Βήματος, τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική (ακτ. $2,25$ μ.)

εσωτερικά, καταλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν το πλάτος της εκκλησίας.

Στη νότια πλευρά της εκκλησίας και σε απόσταση $1,25$ μ. από αυτή βρέθηκε παρεκκλήσι, εξωτ. διαστ. $3,15 \times 2,95$, και πλ. τοίχων $0,60$ με περίπου με ημικυκλική αψίδα. Το δάπεδό του βρέθηκε στρωμένο με ασβεστοκονίαμα επάνω σε στρώμα από πέτρινες πλάκες χοντρά δουλεμένες, που πιθανόν αποτελούν το πρώτο δάπεδο του παρεκκλησίου.

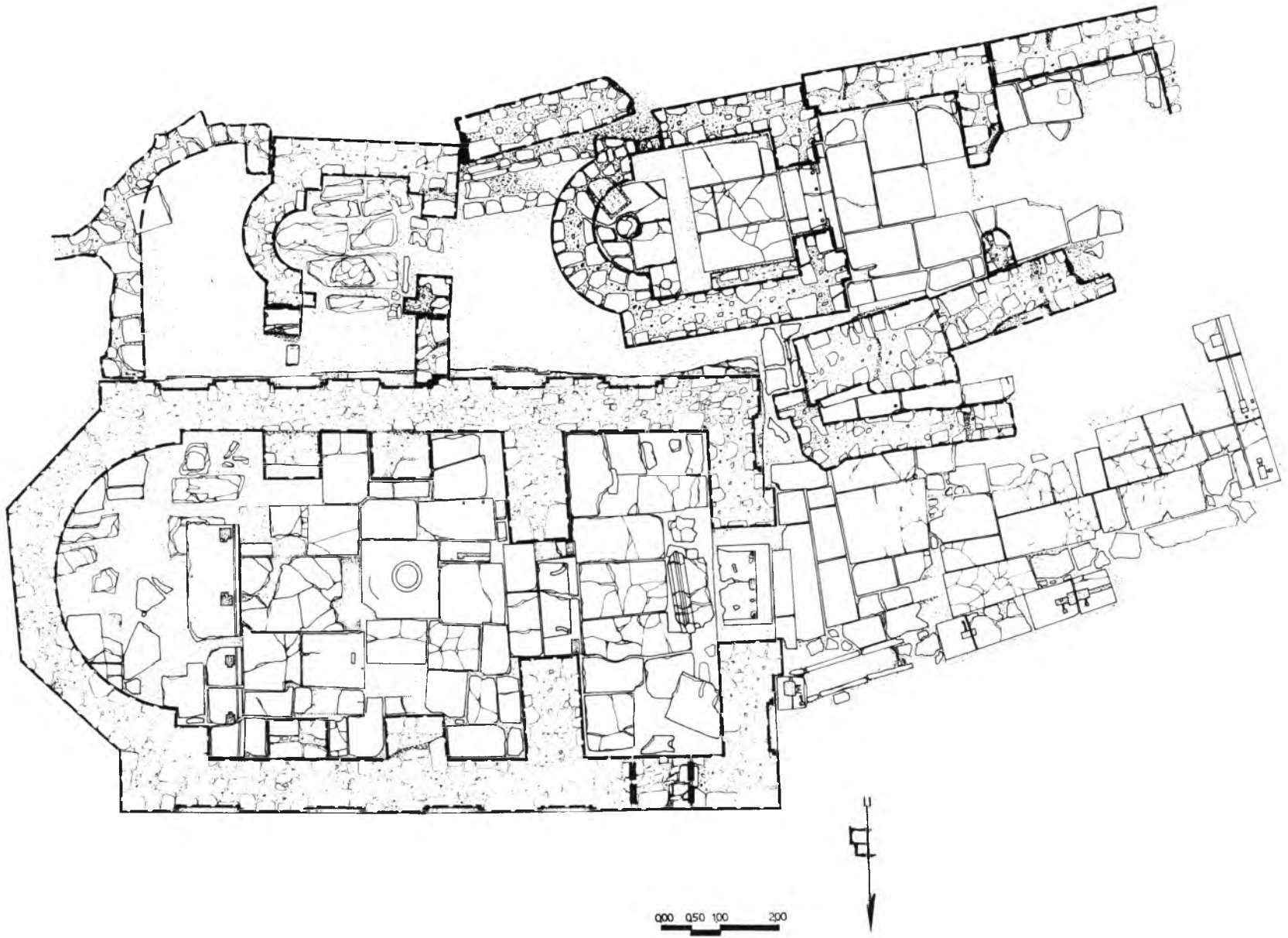
Δυτικά και δίπλα στη νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας και σε επίπεδο χαμηλότερο βρέθηκε δεύτερο παρεκκλήσι πιθανόν αρχαιότερο, εσωτ. διαστ. $2,50 \times 2,45$ μ., τοίχων $0,70-0,75$ μ., με μία δυτική είσοδο, πλ. $1,20$ μ. Το πλακόστρωτο δάπεδο βρέθηκε διακεκομμένο στο ανατολικό τμήμα του παρεκκλησίου, σ' όλο το πλάτος, για τη διαμόρφωση, χτιστού πιθανότατα τέμπλου. Το δάπεδο του Ιερού Βήματος είναι υπερυψωμένο κατά $0,06$ μ. Μπροστά στην ημικυκλική αψίδα βρέθηκε πακτωμένο στο δάπεδο τμήμα λίθινου αρράβδωτου κίονα, ύψ. $0,54$ μ., που χρησίμευε ως βάση της πλάκας της Αγίας Τράπεζας. Εξωτερικά οι τοίχοι του παρεκκλησίου είναι επιχρισμένοι με στρώμα κουρασανίου, που φέρει διπλά, ευθύγραμμα και διασταυρούμενα μυστρίσματα.

Το παρεκκλήσι επεκτάθηκε δυτικά με δύο συνεχόμενους τετράπλευρους χώρους, που χρησίμευαν προφανώς ως νάρθηκας και προνάρθηκας, διαστ.: α) $3,40 \times 2,35$ μ., β) $3,07 \times 2,78$ μ. Ως βόρειος τοίχος των διαμερισμάτων αυτών χρησιμοποιήθηκε τοίχος μεγάλου πλάτους ($0,97-1,14$ μ.). Παράλληλος με τον τοίχο αυτόν βρέθηκε δεύτερος, πλ. $0,65$ μ.

Δυτικά της εκκλησίας εκτείνεται το πλακόστρωτο δάπεδο, σχηματίζοντας είδος αυλής, που οριζόταν από τη βόρεια και δυτική πλευρά με πεσσίσκους και θωράκια, όπως δείχνουν οι εγχοπές πάκτωσης θωρακίων και πεσσίσκων και μολυβδοχοΐας. Το δάπεδο της αυλής, ως προς την τάξη τοποθέτησης των πλακών, μοιάζει περισσότερο με το δάπεδο του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου παρά με το δάπεδο της εκκλησίας.

Το συγκρότημα περιβάλλεται από τη νότια πλευρά με τοίχο περιβόλου, πλ. $0,60-0,85$ μ., και δημιουργούνται με τον τρόπο αυτό μικροί ελεύθεροι χώροι ανάμεσα στα κτίσματα.

Ο χώρος μετά την καταστροφή της εκκλησίας και των παρεκκλησίων χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Τούτο προκύπτει από την έρευνα των πέντε ταφών που βρέθηκαν, 20 μ. ΝΑ. της εκκλησίας: η πρώτη, παιδική λακκοειδής, με κτέρισμα νεότερο πήλινο εφυσωμένο κλειστό αγγείο. Η δεύτερη, επίσης παιδική, επάνω στον τοίχο της αψίδας του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου. Η τρίτη στο άνοιγμα επικοινωνίας των δύο πρόσθετων διαμερισμάτων του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου, όπου αφαιρέθηκε

Σχέδ. 2. Πραγιά Διδυμοτείχου. Κάτοψη βυζαντινής εκκλησίας.

πλάκα του δαπέδου, η οποία και αποτέθηκε δίπλα στην ταφή. Τέταρτος τάφος, παιδικός, με παρόμοιο νεότερο πήλινο εφυαλωμένο κλειστό αγγείο, ΒΔ. της εκκλησίας. Πέμπτος τάφος κιβωτιόσχημος, που περιείχε οστά διαδοχικών ταφών, και βρέθηκε δίπλα στο δυτικό τοίχο της εκκλησίας, είναι κατά πάσα πιθανότητα αρχαιότερος. Διαφέρει από τους προηγούμενους, απλούς λακκοειδείς, και ως προς τον τρόπο κατασκευής του, αφού χρησιμοποιήθηκαν για τοιχώματα πλάκες από το δάπεδο της αυλής. Κατά την έρευνα βρέθηκαν, θωράκια, πεσσίσκοι, επιστύλιο τέμπλου, κομμάτια λίθινων υαλοστασιών (Πί ν. 157 β-158 γ) και όστρακα εφυαλωμένων αγγείων.

Το βυζαντινό εύρημα στο Πραγγί Έβρου, που ήταν τόπος γνωστός από την ταφή του πατέρα του Γαζή Εβρενός²³, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ανέγερση εκκλησίας πάνω από πηγάδι πόσιμου ύδατος, γνωστή συνήθεια από αρχαιότατους χρόνους, ορίζει τη θέση της οδού Διδυμοτείχου-Πυθίου, που γνωρίζουμε ότι κατά το 14ο αι. ήταν 80 στάδιοι. Η έξοχη ποιότητα των γλυπτών απηχεί την τέχνη της Κωνσταντινούπολης, με την οποία το Διδυμότειχο είχε άμεσες σχέσεις.

Πύθιο

Συνεχίστηκε και φέτος από τον αρχιτέκτονα Μ. Κορρέ η αποτύπωση του βυζαντινού κάστρου του Πυθίου. Παράλληλα έγιναν και περιορισμένης έκτασης δοκιμαστικές τομές στον εσωτερικό περίβολο, που απέδωσαν δάπεδα και θεμέλια δωματίων προσκολλημένων στην εσωτερική ανατολική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου.

Ορμένιο

Κατά τη διάρκεια εργασιών στα οικόπεδα των Θεοδ. Θεοδωρίδη και Στυλ. Κατσογριδάκη στην κοινότητα Ορμενίου, που είναι το βορειότερο χωριό της ελληνικής επικράτειας, βρέθηκαν τμήματα οχύρωσης. Στο πρώτο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα πύργου, του οποίου η τοιχοποιία, πάνω από τη θεμελίωση, είναι ιδιαίτερα επιμελημένη με μεγάλες δουλεμένες πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Τα κενά γεμίζουν με μικρότερες πέτρες (μόλια). Στο δεύτερο οικόπεδο αποκαλύφθηκε μόνο το κεκλιμένο πρόσωπο τείχους. Η κοίτη του θεμελίου βρέθηκε σκαμμένη στο αργιλώδες έδαφος.

Τα ευρήματα αυτά μαζί με τα ογκώδη τμήματα των τοίχων, που σώζονται μέσα στα οικόπεδα 325 και 326 του κτηματολογίου Ορμενίου, οδηγούν στη

σκέψη ότι στη θέση αυτή υπήρχε βυζαντινό κάστρο, χτισμένα σε λοφώδη πρόβουνο, επάνω από την κοιλάδα του Έβρου. Ογκώδες κομμάτι τοιχοποιίας, αποσπασμένης από το ίδιο οχυρωματικό έργο φαίνεται σε μικρή απόσταση, βουλαιαγμένο στον κάμπο.

ΔΕΝΔΡΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Αποστολή με επικεφαλής τον Peter Kuniholm και τον καθηγητή Cecil Striker, που έχουν αναλάβει τον καταρτισμό πίνακα δενδροχρονολόγησης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Ελλάδας, έλαβαν δείγματα από ξυλοκατασκευές και ξυλοδεσιές των εξής μνημείων της περιφέρειας μας: Κάστρο Πυθίου (έξι δείγματα), μεγάλο τέμενος Διδυμοτείχου (15 δείγματα), τέμενος Μεχμέτ Μπέη Σερρών (πέντε δείγματα).

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι

Ανασκαφή Βασιλικής Μουσείου

Το 1978 συνεχίστηκε η έρευνα στη βασιλική ανατολικά του Μουσείου Φιλίππων. Η ανασκαφική περίοδος διήρκεσε από τις 24.5.1978 ως τις 16.6.1978. Στην ανασκαφή συμμετέσχε η αρχαιολόγος Αν. Τούρτα και οι σχεδιαστές Αργ. Κούντουρας και Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου.

Τα πορίσματα των εργασιών μας υπήρξαν τα ακόλουθα:

1. Η έρευνα στην κόγχη του Ιερού Βήματος περιέλαβε το βορινό τμήμα της ως τον κατά μήκος άξονα του μνημείου. Η επίχωση στο σημείο αυτό είχε ύψος περίπου 3-3,50 μ. πάνω από το δάπεδο του Ιερού.

Ο ημικυκλικός τοίχος της κόγχης έχει πλάτος 1,70 μ. και η επάνω σωζόμενη επιφάνειά του βρίσκεται σ' όλο το μήκος στο ίδιο επίπεδο, γεγονός που δείχνει συστηματική αποξήλωση του μνημείου για λατόμηση. Στο χώρο βόρεια και ανατολικά από την Τράπεζα βρέθηκαν μεγάλοι δόμοι σχήματος τραπέζιου. Η στενότερη πλευρά του τραπέζιου είναι καμπύλη και είναι κοσμημένη με κοίλο κυμάτιο, άρα ορατή. Υποθέτουμε ότι αποτελούσαν κοσμητή της κόγχης σε κάποιο ύψος. Μερικοί από τους κοσμητές αυτούς έχουν κυμάτιο διαφορετικής διατομής σε δύο συνήθως εκ διαμέτρου αντίθετες πλευρές και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν στη βασιλική σε δεύτερη χρήση.

Το ημικύκλιο της κόγχης καταλαμβάνει το σύνθηρο. Αποτελείται από ένα χτιστό πόδι, που σχηματίζει στη δυτική πλευρά του τρίπλευρη κλί-

23. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 34 (1978), σ. 332, υποσημ. 19.

μακα σε σχήμα ανοιχτού Π με τρεις αναβαθμούς. Το μέγιστο ύψος του είναι 1,60 μ. από το δάπεδο του Ιερού. Ο δυτικός τοίχος του ποδίου αυτού έχει χτιστεί με λιθοδομή σε ευθεία με τον ανατολικό τοίχο του ναού και έφερε ορθομαρμάρωση όπως και ο ανατολικός τοίχος. Οι βαθμίδες είναι πλινθόχτιστες και έφεραν επένδυση με μαρμαρίνες πλάκες. Το πόδιο ανάμεσα στη δυτική του όψη και τις βαθμίδες ως τον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης έχει κατασκευαστεί με χυτή τοιχοποιία από λίθους και χώμα. Όλη η επάνω επιφάνεια του συνθρόνου είχε επίστρωση με κονίαμα και πιθανότατα πάνω σ' αυτό μαρμαροθέτημα, γιατί στο χώρο αυτό και στο ύψος της επάνω επιφάνειας βρέθηκαν στην ανασκαφή πολλά πλακίδια τρίγωνα, τετράγωνα και ορθογώνια που προέρχονταν από μαρμαροθέτημα δαπέδου. Το πλατύσκαλο που αποτελεί την πρόσβαση στο σύνθρονο έχει δάπεδο από μαρμαρίνες πλάκες σε τρία διάχωρα, από τα οποία το βόρειο έχει πλάκα από ατράκιο λίθο και το κεντρικό λευκό με φλεβώσεις (Π ί ν. 159 α). Πάνω στο σύνθρονο και τον τοίχο της κόγχης αποκαλύφθηκαν κρημνίσματα πλινθοδομής που φαίνεται να προέρχονται από τη θολοδομία του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης. Τα κρημνίσματα αυτά αποκολλήθηκαν με προσοχή και διαπιστώθηκε, ότι στην εσωτερική πλευρά τους είχε διασωθεί αποσπασματικά εντοίχιο ψηφιδωτό. Η αποκόλληση των σπαραγμάτων αυτών των ψηφιδωτών που είχαν συνθλιβεί από το βάρος του θόλου που κατέπεσε, έγινε με πολλή επιδεξιότητα από τους συντηρητές της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας. Τα θέματα του ψηφιδωτού είναι δυσδιάκριτα. Αμυδρά αναγνωρίζεται θέμα με κύκλους — γεωμετρική διακόσμηση κάμπου ή υφάσματος. Οι ψηφίδες έχουν χρώμα κόκκινο, μαύρο, μπλε και θαλασσί και κίτρινο καθώς και χρυσό.

Από τα ευρήματα στο χώρο του συνθρόνου χαρακτηριστικά, ως ένδειξη της πολυτελούς διακόσμησης που είχε το μνημείο, είναι τεμάχια από εντοίχιο opus sectile και τεμάχιο μαρμαρίνου πλακιδίου με εγγάρακτη γεωμετρική διακόσμηση όπου οι εκβα-

θύνσεις θα γέμιζαν με ένθετο έγχρωμο υλικό (Π ί ν. 159 β). Επίσης στο χώρο αυτό βρέθηκαν κομμάτια από μολύβδινες πλάκες στέγης, όπως και στο βόρειο εγκάρσιο κλίτος, σε σχήμα τετράπλευρης τεγίδας στέγης. Φαίνεται πως προέρχονταν από μολύβδινο πέτσωμα σε ξύλινη στέγη.

2. Ολοκληρώθηκε η έρευνα στο βόρειο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους κατά τη νοτιοανατολική γωνία του και αποκαλύφθηκε δεύτερη δίοδος επικοινωνίας του διαμερίσματος αυτού με το χώρο του Ιερού Βήματος. Η δίοδος έχει πλάτος 1,10 μ. και σχηματίζεται ανάμεσα στον ανατολικό τοίχο του ναού και τα βόρεια έδρανα των πρεσβυτέρων. Το δάπεδο της διόδου αποτελείται στο κέντρο από πλάκα μαρμάρου με πλαίσιο μαρμαροθέτημα που σχηματίζει τετράφυλλα (Π ί ν. 159 γ-δ).

3. Με σκοπό τη διερεύνηση του χώρου του αιθρίου ορίστηκε τομή, διαστ. 4 × 2 μ., δυτικά του νάρθηκα του ναού, σε απόσταση 12 μ. Στο σημείο αυτό σε τομή του 1973, είχε αποκαλυφθεί τοίχος σε προέκταση του νότιου εξωτερικού τοίχου του νάρθηκα, με όψη προς Ν. και σε επίπεδο χαμηλότερο του θεμελίου του κυρίως ναού. Κατά μήκος του τοίχου υπήρχαν κατά διαστήματα χτιστές αντηρίδες.

Η έρευνα στο σημείο αυτό κατά την ανασκαφική περίοδο του 1978 αποκάλυψε αποχετευτική κατασκευή, η οποία αποτελείται από τοξωτό άνοιγμα στον υποτιθέμενο νότιο τοίχο του αιθρίου, κάτω από το οποίο περνάει υπόγειος αγωγός που έρχεται από Β. Έξω από το τοξωτό άνοιγμα υπάρχει δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, που υποθέτουμε ότι ανήκει σε δεξαμενή. Στο δυτικό άκρο του δαπέδου σχηματίζεται μικρό υπερυψωμένο φρεάτιο υπερχειλίσης.

4. Παράλληλα με τις ανασκαφικές έρευνες συμπληρώθηκε η συντήρηση των μαρμαρίνων πλακών του δαπέδου του κεντρικού κλίτους όπου διαπιστώθηκε πάλι παλιά επισκευή του δαπέδου με μολυβδοχόηση στις ρωγμές των πλακών.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σημ. τ. Συντ.: Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μυτιλήνης δεν κατέθεσε έκθεση των Χρονικών μέχρι την έκδοση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

Σάμος

Συνεχίστηκαν και το 1978 οι ανασκαφές στο Πυθαγόρειο της Σάμου. Στις πιέσεις για την έρευνα, που προέρχονταν από την ολοένα εντονότερη ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, προστέθηκαν τα τελευταία χρόνια τα στρατιωτικά και τα δημόσια έργα με αποτέλεσμα να απασχολείται συνεχώς η Εφορεία με σωστικές ανασκαφές και να είναι αδύνατος ο προγραμματισμός συστηματικής έρευνας στα ενδιαφέροντα κτίσματα και ιερά της αρχαίας Σάμου που έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί.

Στις ανασκαφικές έρευνες πήραν μέρος ο τ. Επιμελητής Αρχαιοτήτων Σπ. Γιοκαρίνης και η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Αναστ. Παναγιωτοπούλου. Ως επιστημονική βοηθός εργάστηκε για ένα διάστημα η Μαριλένα Δάβαρη. Τα σχέδια έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γαβρ. Λαχανίδη. Ουσιαστική βοήθεια πρόσφεραν, όπως πάντα, οι φύλακες Πυθαγορείου Ιω. Νέττος, Μιλτ. Παπαχατζής και Γ. Λαγαστής. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τη Σοφία Παπαχατζή.

Κτήμα Παρηγόρα

Το κτήμα βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του λόφου του Κάστρου του Λογοθέτη, σε ύψος 3 μ. περίπου πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Εκσκαφές που έγιναν για στρατιωτικούς σκοπούς στη νοτιοδυτική γωνία του κτήματος, έφεραν στο φως σημαντικά λείψανα αρχαίων. Συγκεκριμένα, στη νοτιοδυτική γωνία ενός τετράπλευρου σκάμματος, διαστ. 5 × 5 μ., εντοπίστηκε, σε βάθος 1,40 μ., το ορθογώνιο άνοιγμα μιας δεξαμενής, διαστ. 1,14 × 0,68 μ. Το πάνω μέρος του ανοίγματος είχε καταστραφεί κατά τις εκσκαφές, αλλά αρκετά λείψανα από το επίχρισμα που διατηρήθηκαν στη νότια πλευρά του σκάμματος έδειχναν ότι το στόμιο της δεξαμενής βρισκόταν τουλάχιστο στο επίπεδο της σημερινής επιφάνειας του εδάφους. Σε βάθος 3,80 μ. βρέθηκε ο πυθμένας της δεξαμενής. Από τα ίχνη που βρέθηκαν οδηγήθηκε η ανασκαφή στην αποκάλυψη μιας μακρόστενης σήραγγας με κατεύθυνση προς Β., πλ. 0,80-1 μ. και μήκους συνολικά μέχρι το νότιο τοίχωμα 6,64 μ. Η κάμαρα της οροφής είχε υποχωρήσει σ' όλο το μήκος της σήραγγας. Τρεις όμοιες σήραγγες κάθετες στην προηγούμενη προς Α. με ίδιο περίπου πλάτος και

μήκος 1,80-2,45 μ. και ύψος 1,25 μ., στεγασμένες με οξυκόρυφη καμάρα, είχαν σκοπό να αυξήσουν τη χωρητικότητα της δεξαμενής. Τον ίδιο σκοπό είχαν και οι μικρές κόγχες που ανοίγονταν στο πίσω μέρος τους προς διάφορες κατευθύνσεις. Η δεξαμενή είχε λαξευτεί μέσα στο μαλακό βράχο. Παχύ κονίαμα σε δύο στρώσεις κάλυπτε τις κάθετες πλευρές καθώς και τον πυθμένα της που παρουσίαζε έντονη κλίση προς Ν., όπου βρισκόταν το στόμιο· η πρώτη στρώση, πάνω στην επιφάνεια του βράχου, αποτελούνταν από ασβεστοκονίαμα με μικρά χαλίκια 0,01 μ.· πάνω της είχε τοποθετηθεί μια δεύτερη στρώση με ερυθρό υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,01-0,02 μ. Μικρά κοιλώματα στα ανατολικά και δυτικά τοιχώματα του πηγαδόσχημου στόμιου διευκόλυναν την επίσκεψη για τον καθαρισμό της δεξαμενής. Από την επίχωση του πηγαδόσχημου τμήματος και τη νότια σήραγγα μαζεύτηκαν άφθονα ακέραια ή κομματιασμένα αγγεία και σκεύη: μεγάλοι αμφορείς, αρυτήρες και λάγηννοι, σκύφοι και άατα φιαλίδια, μυροδοχεία, λύχνοι κ.τ.λ. Σειρά από μεγαρικούς σκύφους προστέθηκε στην πλούσια συλλογή από παρόμοια αγγεία που έχει το Μουσείο Πυθαγορείου, όπως επίσης ωραία κομμάτια από ειδώλια, χάλκινα νομίσματα, αγνύθες και τμήμα από οστέινο αυλό (Π ί ν. 160 α-γ).

Σχήμα και τρόπος κατασκευής της δεξαμενής θυμίζουν το όμοιο κτίσμα που βρέθηκε στο οικόπεδο Χαρ. Πλατανιώτη¹. Χρονολογικά εξάλλου τα ευρήματα ανήκουν στην ίδια εποχή με εκείνα που βρέθηκαν στη δεξαμενή Πλατανιώτη και ο σχηματισμός του αποθέτη που πρέπει να έγινε σε μια και μόνη φορά, θα μπορούσε να αποδοθεί στην ίδια αιτία με τον προηγούμενο².

Στην περιορισμένη σε έκταση και χρόνο ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί η ευρύτερη περιοχή για να διαπιστωθεί σε ποίο κτίσμα ανήκε η δεξαμενή. Πολύ πιθανή όμως είναι η σχέση της με τα λαξεύματα και τις κόγχες που διατηρούνται μισοχωσμένα λίγα μέτρα νοτιότερα και που ίσως ανήκουν σε κάποιο μικρό ιερό που βρισκόταν μέσα ή έξω από το τείχος³. Προς το παρόν όμως οι στρα-

1. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 527. Όμοια είναι επίσης και η δεξαμενή στο Κάστρο, Samos XIV, σχ. 115-117, σ. 114, πίν. 185-187.

2. Ό.π.

3. Η διαδρομή του τείχους σε αυτή την περιοχή δεν είναι ακόμη ξεκάθαρη. Η ακτή έχει οπωσδήποτε αλλοιωθεί με τις αδιάκοπες κατολισθήσεις των βράχων που προκαλεί η θάλασσα κατατρώγοντας το μαλακό πέτρωμα και το τείχος φαίνεται πως έχει παρασυρθεί στο βυθό. Την ιδέα ότι στη θέση αυτή υπήρχε πιθανότατα ένα ιερό υποβάλλουν όχι μόνο τα λαξεύματα και τα ευρήματα, αλλά και αναθηματικός αμφορέας με χαραγμένες επιγραφές που αναφέρουν ονόματα νικητών σε αθλητικά αγωνίσματα. Ο αμφορέας θα δημοσιευτεί σε ιδιαίτερη μελέτη μαζί με παρόμοια επιγραφή από τη δυτική άκρη του σταδίου στα Τρία Δόντια.

τιωτικές εγκαταστάσεις που σκεπάζουν το χώρο, δεν επιτρέπουν την παραπέρα έρευνα.

Σε απόσταση 2,40 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του ανοίγματος της δεξαμενής καθαρίστηκε σε μήκος 2 μ. τμήμα τοίχου, πλ. 1 μ., χτισμένου με μικρούς αδούλευτους λίθους στην εσωτερική και μεγάλους γωνιολίθους στην εξωτερική (δυτική) πλευρά. Ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό είχε χρησιμοποιηθεί τουλάχιστο στα ανώτερα μέρη του. Όπως δείχνουν οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες η ανατολική όψη του τοίχου, ως το ύψος που σώζεται (1,30 μ.), δεν ήταν ορατή αλλά στήριζε τις ψηλότερες επιχώσεις.

Η σύντομη έρευνα και η έλλειψη ευρημάτων δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγηση του τοίχου, όπως και των τμημάτων τριών άλλων τοίχων, που εντοπίστηκαν κοντά στον προηγούμενο. Οπωσδήποτε ανήκουν σε νεότερα χτίσματα, άσχετα με τη δεξαμενή. Ο μεγαλύτερος τοίχος, αν δεν ήταν απλό ανάλημμα, θα μπορούσε να σχετιστεί με τις βυζαντινές οχυρώσεις του χώρου. Από τον αγωγό που εντοπίστηκε κάθετα στο νότιο άκρο του μεγάλου τοίχου, προέρχεται ένα διάτρητο σκεύος με κίτρινη εφύαλωση (Π ί ν. 160 δ).

Οικόπεδο Ευάγγ. Πάχου (αριθ. οικοπ. 305)

Βρίσκεται στα αριστερά του κεντρικού δρόμου προς το λιμάνι, λίγες δεκάδες μέτρα ψηλότερα από το τείχος. Η επίχωση σ' αυτήν την περιοχή της αρχαίας πόλης είναι εξαιρετικά μεγάλη⁴. Γι' αυτό το λόγο αφαιρέθηκαν με εκσκαφέα οι ψηλότερες στρώσεις μέχρι βάθ. 1,25 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Με μια τομή, μήκ. 5,50 και πλ. 2,10 μ., που ανοίχτηκε στο κέντρο του οικοπέδου έγινε στρωματογραφική μελέτη. Σε βάθος 2 μ. παρατηρήθηκε η πλούσια επίχωση που καλύπτει όλη την έκταση της πόλης πάνω από το τείχος του λιμανιού.

Μαζεύτηκαν πολλά όστρακα από αγγεία, κυρίως από μεγάλους αμφορείς και χαμηλότερα μέχρι βάθ. 4,90 μ. όστρακα από μελαμβαφή αγγεία, τμήματα λύχνων και ειδωλίων, αγνύθες και νομίσματα.

Οι πολλές ενσφράγιστες λαβές αμφορέων που συγκεντρώθηκαν, πλουτίζουν τη μεγάλη συλλογή σφραγίδων που έχει σχηματιστεί από τις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στο Πυθαγόρειο.

Καθαρότερη επίχωση, με λιγότερα όστρακα και πιο μαλακά χώματα βρέθηκε μέχρι βάθος 6 μ., όπου και διακόπηκε η έρευνα επειδή δυσκολεύτηκε από τα νερά που ανέβλυσαν. Κανένα λείψανο τοίχου δεν παρουσιάστηκε σ' όλη την έκταση της τομής.

4. Πρβλ. σχετικά ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 297-8 (οικόπεδο Στ. Μουστάκα).

Οικόπεδο Επ. Σανδαλή (αριθ. οικοπ. 271)

Βρίσκεται στα δεξιά του δρόμου προς το Βαθύ, στο σημείο όπου διασταυρώνεται με το δρόμο που φέρνει προς το Ευπαλίνειο και τη μονή της Σπηλιανής. Σ' όλη την έκταση του οικοπέδου, σε βάθος 1 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους παρουσιάστηκαν λείψανα από τα θεμέλια οχτώ τοίχων, κατασκευασμένων με αδούλευτους λίθους και ασβεστοκονίαμα, καθώς και τα υπολείμματα από ένα δάπεδο από κόκκινο κονίαμα. Η εξαιρετικά κακή κατάστασή τους με δυσκολία επέτρεψε ορισμένες παρατηρήσεις για τη σχέση μεταξύ τους και τη χρονολόγησή τους στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

Οι τοίχοι, που τις περισσότερες φορές διατηρούνταν στο ύψος μιας σειράς λίθων, ήταν στερεωμένοι πάνω στο φυσικό έδαφος, δηλαδή το μαλακό κιτρινόχρωμο βράχο της περιοχής (κιμηλιά).

Στο κέντρο περίπου του χώρου, βρέθηκαν διασκορπισμένα πάνω στο φυσικό έδαφος, 49 χάλκινα νομίσματα — τα περισσότερα σε κακή κατάσταση — που κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσαν ομάδα και είχαν ταφεί όλα μαζί μέσα σε φθαρτή θήκη (ξύλινο κιβώτιο ή δερμάτινο σάκο) από την οποία δε διατηρήθηκαν ίχνη⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κοιλώματα που βρέθηκαν λαξευμένα στο φυσικό βράχο με σχήμα ακανόνιστο, διαμ. 0,80-1,50 μ. και βάθ. 0,50-1,50 μ., τα οποία έχουν παρατηρηθεί και σε άλλα οικόπεδα της περιοχής⁶. Απόλυτα σίγουρη ερμηνεία δεν έχει βρεθεί: ίσως όμως πρόκειται για χώρους εξαγωγής πηλού για αγγεία ή άλλες χρήσεις⁷. Για τη χρονική τους τοποθέτηση χρήσιμα είναι τα όστρακα υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών αγγείων, που βρέθηκαν στην επίχωσή τους.

Οικόπεδο Στ. Αμοργιανού (αριθ. οικοπ. 870)

Βρίσκεται στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Επειδή η επίχωση σ' αυτή την περιοχή είναι μεγάλη, χρησιμοποιήθηκε μηχανικός εκσκαφέας για την απομάκρυνση της νεότερης επιχωμάτωσης, μέχρι βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια.

Στο μέσο περίπου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τοίχου (Τ3) που διασχίζει το χώρο από Δ. προς Α., ενώ ένας δεύτερος τοίχος (Τ4), κάθετος

5. Τα νομίσματα μεταφέρθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο για καθαρισμό και ταύτιση.

6. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 530 και 537.

7. Για την υπόθεση ότι από τέτοια ορύγματα έβγαζαν την περίφημη λευκή ή σαμιά γη που αναφέρουν αρχαίες πηγές (Πλίνιος, Φυσική Ιστορία XXVIII, 248), βλ. Samos XIV, σ. 8 κ.ε.

στον προηγούμενο προς τα Ν., χωρίζει το νότιο τμήμα του οικοπέδου σε δύο χώρους που το μεγαλύτερο τμήμα τους βρίσκεται κάτω από την επίχωση των διπλανών οικοπέδων.

Οι τοίχοι, πλ. 0,80-0,85 μ., κατασκευασμένοι με αδούλευτους πλακοειδείς λίθους και ασβεστοκονίαμα, διατηρούνται μόλις 0,10-0,25 μ. πάνω από το πλατύτερο θεμέλιο που στερεώθηκε χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια πάνω στο φυσικό έδαφος.

Εκτός από την εξοχή του θεμελίου (πατούρα), που δείχνει το επίπεδο του δαπέδου των χώρων, κανένα άλλο, ίχνος από αυτά δεν εντοπίστηκε. Η παραγμένη νεότερη επίχωση πάνω από το επίπεδο των τοίχων με τα παλαιοχριστιανικά κατά κύριο λόγο όστρακα και η επίχωση ενός πηγαδιού, που βρέθηκε κάτω από το σημείο της συνάντησης των δύο τοίχων, με όστρακα υστεροελληνιστικών αγγείων, δίνουν τα πλαίσια για τη χρονολόγηση του κτιρίου από το οποίο αποκαλύφθηκαν μόνο αυτά τα δύο τμήματα τοίχων.

Αποσπασματικά αλλά ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία από τις αρχαιότερες φάσεις που βρέθηκαν στο χώρο.

Η αδιάκοπη χρησιμοποίηση αυτής της κεντρικής θέσης από τα υστερογεωμετρικά τουλάχιστο χρόνια, όπως δείχνουν τα άφθονα όστρακα αγγείων που βρίσκονται στην αμέσως πάνω από το φυσικό έδαφος στρώση και στα κοιλάματα⁸ και η μικρή επίχωση που φαίνεται ότι κάλυπτε την περιοχή στην αρχαιότητα, οδηγούσαν σε αλληπάλληλα ξεριζώματα των παλιότερων κτισμάτων για την εξυπηρέτηση νέων αναγκών.

Λείψανα από τα παλιότερα κτίρια που δε δημιουργούσαν εμπόδια, παρέμειναν συχνά κάτω από το δάπεδο των νεότερων κτιρίων ή χρησιμοποιήθηκαν για την υποστήριξη νεότερων τοίχων.

Ο χώρος βόρεια από τον εγκάρσιο τοίχο (Τ3) καλυπτόταν από παχιά στρώση από πέτρες και τμήματα κεράμων από τα νεότερα κτίρια. Λείψανα από υπόστρωμα για ψηφιδωτό δάπεδο πρέπει να αποτελούν τα ίχνη από ασβεστοκονίαμα με μεγάλα θαλασσινά χαλίκια που βρέθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου μετά την απομάκρυνση των λίθων. Κάτω από αυτά εντοπίστηκε μία στρώση με μικρότερα χαλίκια, τριμμένο κεραμίδι και ασβεστοκονίαμα. Ανατολικότερα, στο ίδιο επίπεδο, βρέθηκε ένα ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 0,65 × 1 και βάθ. 1,50 μ., λαξευμένο μέσα στο φυσικό έδαφος. Τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα με επιμέλεια, με πελεκημένους λίθους και πλάκες σε οριζόντιες σειρές. Σε πολλά σημεία χρησιμοποιήθηκαν μεγά-

λοι πελεκημένοι παρόλιθοι (Π ή ν. 161 α). Η χρησιμοποίηση χώματος για τη σύνδεση των λίθων και η έλλειψη οποιουδήποτε ίχνους κονιάματος στα τοιχώματα και στο δάπεδο, δεν επιτρέπουν να θεωρηθεί το κτίσμα ως δεξαμενή. Από την επίχωση του προήλθαν όστρακα υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών αγγείων. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου σειρά από μεγάλες πέτρες, κάθετα σφηνωμένες μέσα στο φυσικό έδαφος ορίζουν δύο τετράγωνους χώρους. Παρόμοιες κατασκευές έχουν βρεθεί και παλιότερα στη Σάμο⁹.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου τα παλιότερα λείψανα βρίσκονται λίγα μόλις εκατοστά του μέτρου βαθύτερα από τους δύο τοίχους του ρωμαϊκού κτιρίου (Π ή ν. 161 β). Δεν καταστράφηκαν κατά την κατασκευή του κτιρίου γιατί βρίσκονταν κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του. Στο δυτικό τμήμα του χώρου (Π ή ν. 161 β) καθαρίστηκε τμήμα τοίχου (Τ8), μήκ. 2 και πλ. 0,50 μ., κατασκευασμένου με πλακοειδείς λίθους και χώμα, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. (παράλληλο προς τον Τ3). Το δυτικό του άκρο απολήγει σε λείψανο τοίχου χτισμένου με παρόπλακες, οπωσδήποτε αρχαιότερό του, όπως δείχνει ο διαφορετικός τρόπος κατασκευής και η προσαρμογή του πάνω στις παρόπλακες. Στα ανατολικά ο πηλόχτιστος Τ8 συνεχίζεται κάτω από το νεότερό του τοίχο του ρωμαϊκού κτιρίου (Τ4).

Το σημαντικότερο και αρχαιότερο ταυτόχρονα λείψανο στο οικόπεδο αποτελεί το θεμέλιο τοίχου που βρέθηκε νότια από τον προηγούμενο. Παρουσιάζει έντονη καμπύλωση και αποτελείται από μία σειρά πλακοειδών λίθων που προσαρμολίζονται πάνω στο φυσικό έδαφος (κοκκινόχωμα). Προς τα ΝΑ. του χάνεται κάτω από το ρωμαϊκό τοίχο (Τ4) που θεμελιώθηκε πάνω του. Η επίχωση γύρω του έδωσε καθαρό κοκκινόχωμα με λίγα όστρακα υστερογεωμετρικών αγγείων. Σε κάποια νεότερη φάση το θεμέλιο ενσωματώθηκε σε πλατύτερο τοίχο, από μεγάλους αδούλευτους λίθους και μικρότερες πλάκες από τον οποίο σώθηκαν λίγα λείψανα.

Σε βάθος 0,50 μ. από το ανώτερο σωζ. ύψος του ρωμαϊκού τοίχου (Τ3), μέσα σε στρώση με στάχτες και ίχνη πυράς, βρέθηκε ακτέριστη ταφή βρέφους μέσα σε γεωμετρικό αμφορέα. Το αγγείο, του οποίου ο λαιμός ήταν στραμμένος προς τα δυτικά, είχε συγκρατηθεί στη θέση του με μικρές πλάκες. Όμοιες πλάκες έφραζαν και το στόμιό του. Είναι η δεύτερη φορά στα τελευταία χρόνια¹⁰ που βρίσκεται τάφος της γεωμετρικής εποχής μέσα στον περίβολο

9. Ο.π., σ. 534, Σχέδ. 9, χώρος VIII.

10. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 318 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 301 κ.ε.

8. Πρβλ. ΑΔ, ό.π.

της πόλης. Έτσι η απορία που είχε εκφραστεί παλιότερα για την απουσία γεωμετρικών τάφων στα γνωστά νεκροταφεία της πόλης έξω από τα τείχη¹¹, βρίσκει τώρα μιαν απάντηση. Στο οικόπεδο βρέθηκαν επίσης τα γνωστά κοιλώματα στο φυσικό έδαφος που έχουν παρατηρηθεί σε πολλά σημεία της περιοχής (πρβλ. οικόπ. Επ. Σανδαλή)¹². Από τα ευρήματα ιδιαίτερα αξιόλογη είναι μια νέα μήτρα για την κατασκευή υστερογεωμετρικών πορπών.

Η εύρεση μιας δεύτερης μήτρας σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων από την προηγούμενη¹³, έχει εξαιρετική σημασία για τον καθορισμό της θέσης, και το ρόλο του ντόπιου εργαστηρίου στην κατασκευή των γνωστών υστερογεωμετρικών πορπών.

Οικόπεδο Αντ. Κυριαζή (αριθ. οικοπ. 248) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 161 γ)

Βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του κεντρικού δρόμου (οδός Λυκούργου Λογοθέτη) που οδηγεί από το κέντρο της σύγχρονης πόλης προς το λιμάνι.

Μετά την αφαίρεση της νεότερης επίχωσης με μηχανικό εκσκαφέα μέχρι το ύψος του πεζοδρομίου, με την πρόοδο της ανασκαφής παρουσιάστηκε στην ανατολική πλευρά του χώρου μεγάλος τοίχος, μήκ. 9,50 μ., που διασχίζει το οικόπεδο από Β. προς Ν. Είναι κατασκευασμένος με μικρούς πλακοειδείς λίθους και ασβεστοκονίαμα, με μία στοιχειώδη προσπάθεια να τοποθετηθούν οι λίθοι σε οριζόντιες σειρές. Στο νότιο τμήμα του υπάρχει άνοιγμα μεγάλης θύρας, πλ. 1,80 μ., που διατηρεί σε πολύ καλή κατάσταση το κατώφλι της από δύο μεγάλους πελεκημένους ασβεστολίθους με τους τώρμους και τα λαξεύματα για τη στήριξη μεγάλης δίφυλλης θύρας που άνοιγε προς τα ανατολικά (Π ί ν. 161 γ). Μεγαλύτερη φθορά παρουσιάζεται στο νότιο τμήμα του κατωφλιού, που σημαίνει ότι το βόρειο φύλλο της θύρας έμενε συχνά κλειστό. Στις δύο πλευρές όριζαν τη θύρα παραστάδες με μεγάλους ασβεστολιθικούς γωνιολίθους. Το κτίσμα στο οποίο ανήκει ο τοίχος βρίσκεται προς Α., κάτω από μεγάλο διώροφο παλιό σπίτι. Από το εσωτερικό του χώρου ερευνήθηκε μόνο μικρό τμήμα. Λείψανα εγκάρσιου τοίχου — στο μέσο περίπου του μήκους του προηγούμενου — προς Α., χωρίζει το χώρο σε δύο δωμάτια. Η είσοδος στο βόρειο δωμάτιο, όμοια με αυτήν που αποκαλύφθηκε, βρισκόταν σε απόσταση

1,80 μ. από την πρώτη. Διατηρήθηκε μόνο ο γωνιόλιθος της νότιας παραστάδας της στη θέση του και ίχνη του κατωφλιού πάνω στο ισοπεδωμένο ασβεστοκονίαμα. Από το δάπεδο των δωματίων δε βρέθηκαν ίχνη, η θέση του όμως βεβαιώνεται από την πατούρα του τοίχου στο σημείο του διαχωρισμού του με το θεμέλιο. Στο ίδιο ύψος, αμέσως ανατολικά από την παραστάδα της βόρειας θύρας, βρέθηκε μεγάλη χύτρα στερεωμένη μέσα σε λάξευμα στο φυσικό έδαφος. Σε παρόμοια θέση έχουν βρεθεί και άλλες φορές αγγεία στη Σάμο¹⁴. Η παραγμένη νεότερη επίχωση που κάλυπτε το κτίσμα, η αναγκαστικά περιορισμένη έκταση της έρευνας αφού το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου βρίσκεται κάτω από το παρακείμενο σπίτι, και η κακή διατήρηση του τοίχου δυσκολεύουν τη χρονολόγησή του. Από τον παραλληλισμό του με παρόμοια χτίσματα στη Σάμο θα μπορούσε να τοποθετηθεί το κτίριο σε σχετικά πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σ' αυτό δεν αντιλέγει ένα καλοδιατηρημένο χάλκινο νόμισμα της εποχής του Αυγούστου που βρέθηκε στο επίπεδο της θεμελίωσης των τοίχων¹⁵.

Κάθετα στο μεγάλο τοίχο προς Δ. στο ύψος της νότιας παραστάδας της θύρας εμφανίστηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 1,10 και πλ. 0,80 μ. Παρόλο που είναι όμοια κατασκευασμένος η σύνδεσή του με το μεγάλο τοίχο είναι αβέβαιη· η ύπαρξη επιχρίσματος στη δυτική επιφάνεια του μεγάλου τοίχου, μέχρι το ανώτατο σωζόμενο ύψος του δεύτερου, δείχνει ότι ο τελευταίος είχε αχρηστευτεί με την κατασκευή του ρωμαϊκού κτιρίου.

Σε απόσταση 2,20 μ. δυτικά από το μεγάλο τοίχο του ρωμαϊκού κτιρίου, βρέθηκαν σε χειρότερη ακόμη κατάσταση τα λείψανα άλλου κτιρίου όμοιου και σύγχρονου με το προηγούμενο. Από τους τρεις εγκάρσιους τοίχους που όριζαν τα δύο δωμάτια του, αντίστοιχα προς τα δωμάτια του ανατολικού κτιρίου, διατηρήθηκαν τμήματα μόνο· ο μεσαίος παρουσιάζει απόκλιση προς Β. στο πίσω μέρος του. Από τα κατώφλια των θυρών, που αντιστοιχούν στις θύρες του ανατολικού κτιρίου, διατηρήθηκαν ίχνη πάνω στο κονίαμα.

Ένα μεγάλο όρυγμα είχε καταστρέψει το βορειότερο από τους τρεις εγκάρσιους τοίχους σε όλο του το μήκος, ενώ ένα δεύτερο κυλινδρικό όρυγμα έχει καταστρέψει μεγάλο τμήμα του τοίχου της ανατολικής πρόσοψης του κτιρίου.

Οι τοίχοι του κτιρίου στο βόρειο δωμάτιο πατούν πάνω στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά). Η επίχωση σ' αυτό το τμήμα ήταν νεότερη μέχρι το φυσικό

11. J. Boehlau, *Aus Ionischen und Italischen Nekropolen*, Λειψία 1898, σ. 29 κ.ε.

12. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 530 και 537.

13. Από τη μήτρα κατασκευάζονταν πόρπες του τύπου IIb της Ε. Σακελλαράκη· πρβλ. Ε. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln* (1978), PBF XIV, 4, σ. 45, πίν. 5, 138.

14. ΑΔ, ό.π., Σχέδ. 9.

15. Πρβλ. SNG, Cop. 1728.

έδαφος. Στο νότιο δωμάτιο στρώση από λίθινες πλάκες, τοποθετημένες χωρίς φροντίδα, αποτελούσε ένα πρόχειρο δάπεδο του χώρου.

Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου καθαρίστηκε λείψανο τοίχου, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση από Ν. προς Β. Ελάχιστα ίχνη του βρέθηκαν και στη βορειοανατολική γωνία του ίδιου χώρου. Μαζί με τους δύο άλλους τοίχους που σώθηκαν στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, ανήκουν σε κτίσματα μιας παλιότερης φάσης, με την οποία θα πρέπει να συνδεθεί και ο ένας από τους δύο αποχετευτικούς αγωγούς που βρέθηκαν στο χώρο· η κατασκευή των τοίχων των δύο ρωμαϊκών κτιρίων απέκοψε την προς Α. συνέχεια του αγωγού. Σε παλιότερη φάση ανήκουν επίσης και τα λείψανα δύο άλλων τοίχων με μεγάλους αδούλευτους λίθους που σώθηκαν ανατολικά από το μεγάλο εγκάρσιο τοίχο του ανατολικού ρωμαϊκού κτιρίου και βόρεια από το δεύτερο αγωγό. Ο τελευταίος, με κατεύθυνση και κλίση προς Α. δείχνει να προσαρμόζεται πάνω στον τοίχο που αποκαλύφθηκε νότια από αυτόν, του οποίου την ύπαρξη προϋποθέτει.

Στο φυσικό έδαφος παρατηρήθηκαν και πάλι τα γνωστά λαξεύματα από όπου προήλθαν όστρακα υστερογεωμετρικών αγγείων.

Οικόπεδο Κωνστ. Δημητριάδη (αριθ. οικοπ. 280)

Βρίσκεται δίπλα στην κοινοτική δεξαμενή ύδρευσης ανατολικά από το χώρο του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου.

Σε βάθος 1,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του οικοπέδου παρουσιάστηκαν οι τοίχοι μεγάλης αίθουσας κτιρίου χτισμένου με αργούς λίθους, μάρμαρα, γωνιολίθους σε δεύτερη χρήση και ασβεστοκονίαμα. Σώζονται σε ύψος 2,70 μ. και το πάχος τους φτάνει τα 0,70 μ. Η εσωτερική πλευρά τους καλύπτεται με κουρασάνι, πάχ. 0,08 μ., επάνω στο οποίο τοποθετήθηκε ορθομαρμάρωση με χρωματιστές πλάκες μαρμάρου. Στο βόρειο τοίχο της αίθουσας, σε ύψος 1,50 μ., ανοίγεται κόγχη, πλ. 1,17, βάθ. 0,65 και σωζ. ύψ. 1 μ., στην πίσω επιφάνεια της οποίας διακρίνονται υπολείμματα ορθομαρμάρωσης με πλάκες από άσπρο μάρμαρο. Η επίχωση της αίθουσας από το ύψος των τοίχων και κάτω φαίνεται αδιατάρακτη και περιέχει τα οικοδομικά υλικά του καταστραμμένου κτιρίου. Από μία ζώνη που σκάφτηκε παράλληλα με το βόρειο τοίχο προήλθαν πολλά τμήματα από κονιάματα τοίχου με διακοσμητικές παραστάσεις και ακέφαλο αγαλμάτιο Τύχης με κέρας της αφθονίας, ύψ. 0,20 μ. Στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου της αίθουσας καθαρίστηκε τμήμα κλίμακας με βαθμίδες από λευκό μάρμαρο. Αντίθετα η πίσω όψη του βόρειου τοίχου δεν έχει «πρόσωπο» και φαίνεται ότι προσαρμόστηκε προς την ψηλότερη επίχωση.

Στο επίπεδο του σημερινού ανώτατου ύψους των τοίχων της αίθουσας και Β. από αυτήν, εμφανίστηκε σύμπλεγμα τοίχων και αγωγών. Στην ανώτερη στρώση σώζονται πολύ καταστραμμένα θεμέλια τοίχων, που πρέπει να σχετίζονται με την αίθουσα. Κάτω από αυτά και πάνω σε παχύτερη επίχωση με όστρακα ελληνιστικών αγγείων και κονιάματα τοίχων αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης με πήλινα κυλινδρικά τμήματα («κιούγκια») και κατεύθυνση και κλίση Α. προς Δ. Την ίδια πορεία ακολουθεί ένας δεύτερος αγωγός ύδρευσης, καθώς επίσης και ένας αγωγός αποχέτευσης κατασκευασμένος με μικρούς λίθους και επίχρισμα από κουρασάνι. Ένας δεύτερος αγωγός αποχέτευσης που ξεκινάει από το μέσο του προηγούμενου, κατευθύνεται ελικοκάτω προς Β. Από τη βορειοδυτική εξωτερική γωνία της αίθουσας ξεκινά ένας τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ., ο οποίος σε απόσταση 4,50 μ. περίπου, κάτω από τη δυτική παρειά του σκάμματος, συναντιέται με άλλο τοίχο που κατευθύνεται προς τα ΒΑ. Η εξωτερική όψη του τοίχου αυτού που είναι χτισμένη με μεγάλους γωνιολίθους και ενδιάμεσες στρώσεις πλακοειδών λίθων καθώς και η επίχωση, δείχνουν ότι το κτίσμα ανήκε σε μια παλιότερη, ελληνιστική φάση, την οποία κατέστρεψε το μεταγενέστερο κτίριο.

Ένας τοίχος, που διασχίζει διαγώνια την τομή στο βόρειο μέρος της πρέπει να σχετίζεται με τον ελικοειδή αγωγό, ο οποίος προσαρμόζεται στην πλευρά του, καθώς επίσης με τμήματα άλλων τοίχων, που διακρίνονται βορειότερα. Η έρευνα όμως δεν προχώρησε περισσότερο σ' αυτή την περιοχή.

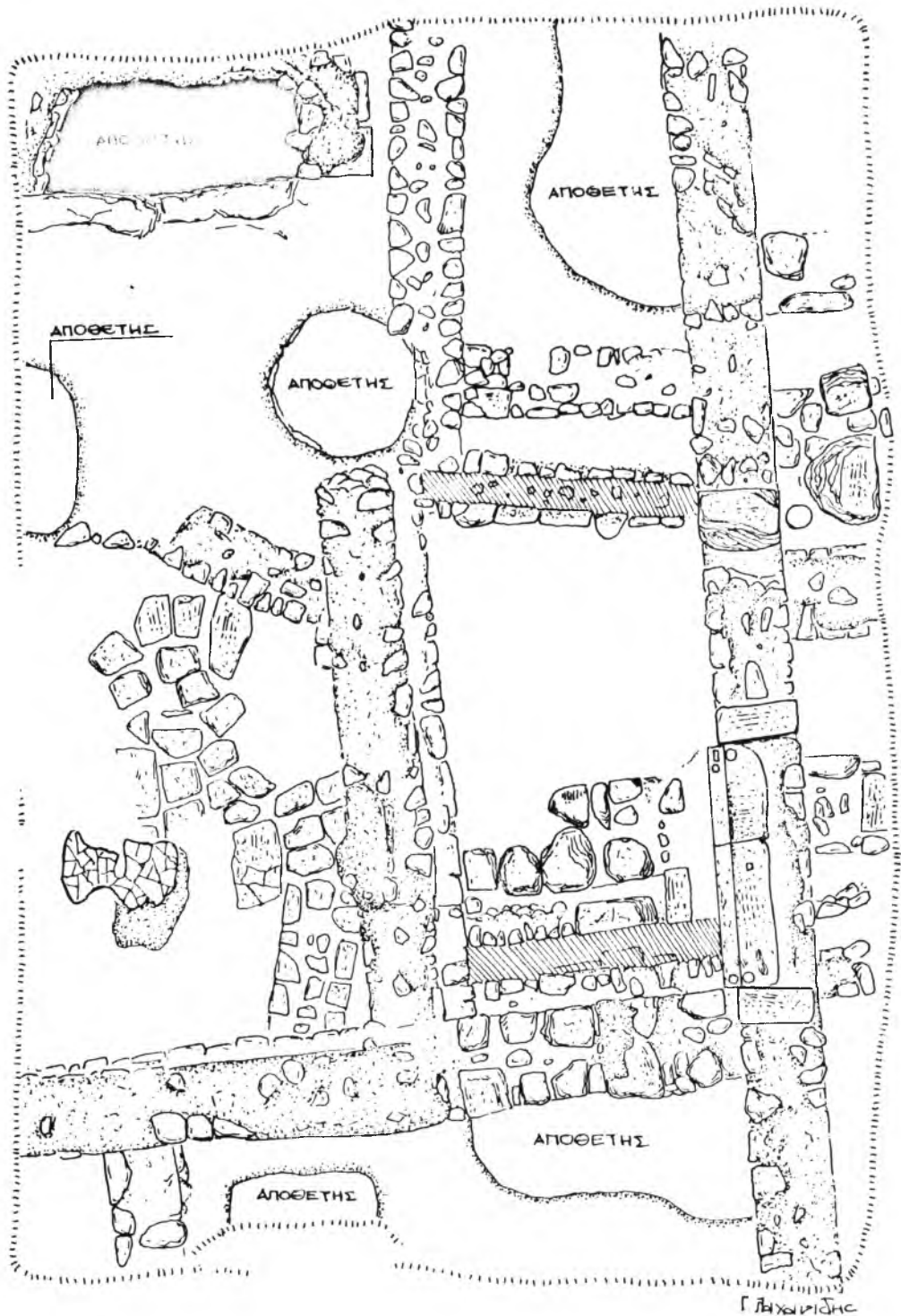
Η κατεύθυνση των αγωγών και των τοίχων και οι σκληρές στρώσεις εδάφους ανάμεσα στο βόρειο τοίχο της αίθουσας και στο «διαγώνιο» τοίχο, οδηγούν στη σκέψη ότι ο χώρος αποτελεί τμήμα δρόμου, του οποίου η πορεία εντοπίστηκε και στα οικόπεδα αμέσως ανατολικά και νοτιοδυτικά¹⁶. Η αίθουσα εξάλλου θα πρέπει να ανήκει σε μεγάλο κτίριο, πιθανότατα μια πλούσια έπαυλη, της οποίας λείψανα εντοπίστηκαν και στο δρόμο νότια από το οικόπεδο και να ανήκει στην ίδια πολεοδομική φάση της πόλης στην οποία ανήκει και η έπαυλη του οικοπέδου Επαμ. Σολούνια¹⁷.

Τρία Δόντια

Οι εργασίες περιορίστηκαν κυρίως σε αποχλωμάσεις στο χώρο της βασιλικής και κυρίως νότια

16. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 525, Σχέδ. 4.

17. Ό.π.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ - ΠΡΟΣ ΛΙΜΑΝΙ

Σχέδ. 1. Σάμος. Οικόπεδο Αντ. Κυριαζή. Κάτοψη της ανασκαφής.

και ανατολικά από αυτήν. Η προσπάθεια αποβλέπει στην αποσαφήνιση των ορίων του αρχαιολογικού χώρου και την προστασία των μνημείων. Κατά μήκος της νότιας πλευράς της βασιλικής αφαιρέθηκε με μηχανικό εκσκαφέα η άμμος που είχε συσσωρευτεί με τον καιρό. Μετά από μικρή δοκιμαστική έρευνα στο εσωτερικό της βασιλικής οι εργασίες διακόπηκαν για τον επόμενο χρόνο, οπότε θα γίνει συστηματική ανασκαφή του χώρου της εκκλησίας.

Γλυφάδα

Κατά τις εκσκαφές ορύγματος στην περιοχή της Γλυφάδας ήρθε στο φως ένας νέος λαξευτός τάφος στον αγρό Βακεντή, ΒΑ. από την παλαιοχριστιανική βασιλική της Παναγίτσας και σε απόσταση 30 μ. από το δυτικό τείχος της αρχαίας πόλης. Με την έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν εφτά συνολικά όμοιοι τάφοι, που μαζί με εκείνους που βρέθηκαν παλιότερα στην ίδια περιοχή¹⁸, δίνουν χρήσιμα στοιχεία για τη μορφή των τάφων, την

ποικιλία των κτερισμάτων και τα ταφικά έθιμα στη Σάμο των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων. Οι τάφοι βρέθηκαν όλοι συλημένοι και καμιά ταφή δεν είχε μείνει αδιατάρακτη. Γι' αυτό το λόγο τα κτερίσματα, όσα δεν είχαν ενδιαφέρον για τους τυμβωρύχους βρέθηκαν διασκορπισμένα και καταστραμμένα. Κυρίαρχη θέση ανάμεσα στα ευρήματα έχουν τα πήλινα μυροδοχεία, με πόδι ή χωρίς πόδι, ενώ άλλα είδη αγγείων αντιπροσωπεύονται με πολύ λιγότερα παραδείγματα. Βρέθηκαν ακόμη μερικοί λύχνοι, ακέραια γυάλινα ληκύθια, σιδερένιες στλεγγίδες και άλλα μικρά αντικείμενα. Τα νομίσματα είναι ελάχιστα (έξι χάλκινα και δύο αργυρά) και από τις θέσεις που βρέθηκαν δε δίνουν στοιχεία για τη χρονολόγηση του περιεχομένου των τάφων. Οπωσδήποτε όμως επιβεβαιώνουν τα χρονικά πλαίσια μέσα στα οποία κατατάσσονται τα ευρήματα¹⁹. Διαπραγμάτευση του υλικού όλων των λαξευτών τάφων της Σάμου γίνεται σε ιδιαίτερη μελέτη.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

18. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 388 κ.ε., ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, πίν. 351.

19. Ο καθαρισμός και η ταύτιση των νομισμάτων των τάφων έγινε στο Νομισματικό Μουσείο, όπως και όλων των νομισμάτων των ανασκαφών της Σάμου.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Σημ. τ. Συντ.: Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κυκλάδων δεν κατέθεσε έκθεση των Χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου.

DELOS

En 1977-1978, l'étude du Portique sud et de ses abords a amené Christian Llinas à dégager par épreuves les fondations des murs et de la colonnade du Portique, ainsi que celles de plusieurs petits monuments (portant les numéros 12-13, 15-16, 16-17, 18-21, 22-23, 24, 29-31, 32, 33, 34-37, 43, 51, 53-56, 57, 58 sur le plan d'état actuel. *EAD*, VII, 1, pl. 1).

Il a vérifié la prépondérance du gneiss dans les substructions du Portique, très différent en cela des Temples du début de l'Indépendance (*AHD*, chap. IV, p. 22). Les procédés techniques utilisés à travers de temps pour fonder les bases ont été distingués; les contours de certaines d'entre elles, très ruinées, ont été précisés, ainsi que leurs relations avec les deux revêtements successifs du Dromos décrits par R. Vallois (*EAD*, VII, 1, p. 145-148, fig. 219).

On a découvert un puits dans la chambre no 10 du Portique et de nombreuses cavités dans le sous-sol en poros des chambres 1, 2, 3 (au sud). Le puits a été, d'après le remplissage qu'il contenait, abandonné à la fin de l'époque hellénistique. Les cavités peuvent être parfois en relation avec un état ancien du rivage et de l'*emporion* (on sait que la première glissière du port atteste une phase antérieure au Portique de Philippe, sous lequel elle est enfouie: *EAD*, VII, 1, p. 139-140, fig. 25).

Illustré par des photographies et des relevés de K. Kolokotsas, le compte-rendu détaillé de ces sondages est réservé à la publication du Portique sud.

TINOS

A Tinos, Roland Etienne a complété ses précédentes campagnes de fouille sur le sanctuaire de Poséidon. Il a pu de la sorte dégager quelques monuments votifs, dont la base d'un groupe statuaire (les "monstres" marins) précédemment découvert, ainsi que les parties encore inconnues du péribole dont les différents états ont pu être datés. Les bermes ont été fouillées dans les thermes romains.

Les limites du sanctuaire sont donc maintenant entièrement connues et les couches plus anciennes ont été explorées (dont deux fosses sacrificielles); elles fournissent une abondante céramique du IVe s. et du

début du IIIe, confirmant la date d'établissement de l'ensemble.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

AYIA IRINI, KEOS

Four full months (June-September) were devoted to study of materials at the site. There was no excavation. Twenty members of the regular staff and visiting colleagues took part in the work at various times.

The following report contains a summary of the progress made this year and notes on the present state of the whole enterprise, which is necessarily approaching its final stage, publication and presentation of the results.

A note on Chronological Designations

A preliminary "conspectus of the pottery" was published in *Hesperia* XLI (1972), p. 357-401, where a sampling was presented, generally in chronological sequence, under headings from A to M. Perhaps inevitably, these letters came to be applied to the periods of occupation: for example, "Period D" standing as an abbreviation for "the period in which pottery of class D was used". This may be misleading. Ceramic types, though obviously of major importance, are by no means the sole criteria of date. Therefore in publications henceforth we shall refer by roman numerals to chronological periods as follows:

I, the earliest occupation, represented by small deposits, without architectural remains; dates not yet determined precisely but surely earlier than Period II (Ceramic class A in the "conspectus").

II, the middle phases of the Early Bronze Age, EH II-EC II (Ceramic class B).

III, the late phase or phases of the EBA, as represented also in Iefkandi I (Euboea); marked by objects that suggest Anatolian connection but lacking many distinctive features of EH III on the Greek mainland, e.g. in Lerna IV (Ceramic class C).

IV, the early and middle phases of the Middle Bronze Age, generally contemporary with MM I-II in Crete and the greater part of MH-MC. Fortifications were built in Ayia Irini but were out of use before the end of the period (Ceramic class D).

V, the late phase of the MBA: MM III (with some survival of MM IIB styles?), Late MH and MC. Construction of the greater system of fortifications (Ceramic class F. Note that *class E* has been omitted since it comprised objects from graves of all periods).

VI, the first phase of the Late Bronze Age: LM IA, LH I, and contemporary LC: the time of the shaft graves at Mycenae (Ceramic class G).

VII, LM IB, LH II, and contemporary LC. At the end, destruction of the town by earthquake (Ceramic class H).

VIII, Aegean LBA III, with Mycenaean influences dominant. The successive stages are distinguished in so far as possible by the standard terms LH IIIA1 through LH IIIC (Ceramic classes J, K, L, M).

Post-Mycenaean remains, generally few and scattered at Ayia Irini, are designated as appropriate by familiar terms: Protogeometric and Geometric; Archaic, Classical and Hellenistic Greek; Roman and Byzantine; Modern.

Studies in Progress

Period IV (J. C. Overbeck with assistance and collaboration of G. F. Overbeck): MBA remains have been excavated most extensively in the western sector (Squares F-H 7-8, *F i g. 1*). Architecture and stratigraphy in this area have been described, pottery and other finds tabulated and classified. It is now certain that the fortification wall DJ was partly demolished, and out of use, appreciably before the end of Period IV; i.e. that the town was unfortified for a time before the greater system was built in V. Further study of MBA materials in other areas of the site, the contemporary graves, e.t.c., will furnish the substance of the basic publication, which is to be followed by a detailed report on the pottery.

Period V and the greater fortifications (J. L. Davis and M. Eliot): By arbitrary definition, this period begins with the building of the great wall, although it has long been known that material culture did not undergo any notable change at just that time. Studies in 1978 added new observations and confirmed or corrected and illuminated some earlier speculations. Attention was focussed on the wall as first laid out and built in Period V, but necessarily was given also to subsequent additions, buildings, and accumulations inside and outside the circuit. Davis dealt primarily with the northwestern northern, and north-eastern areas; Eliot with the region of the main gateway and the rooms aligned against the wall southeastward to the shore. Their work will fill one volume in our series of reports.

Periods VI-VII: House A (W. W. Cummer and El. Schofield, with assistance and collaboration of S. Andreou in 1975, 1976; Olga Krzyszkowska and M. Lykoudis in 1978): Much of the large complex building had been studied previously. At the site this year drawings and manuscripts were reviewed. Schofield worked on the catalogues and other sections of the report at Cambridge, where Cummer joined her for consultation at the end of the season. This report is soon to be ready for publication.

Houses C and F: Cummer and Lykoudis measured and drew detailed sections of these important buildings and extended the sectionlines northward through the fortification wall. The study is to be continued, to

include all the LBA structures in the western sector.

The temple: terracotta sculpture (M. Caskey, with assistance and collaboration of St. Bouzaki): Descriptions and catalogues have been written, photographs taken and drawings finished, much of the related study completed. Final preparation of the volume is scheduled in 1979.

The temple: architecture and chronology (J. L. Caskey): All the pottery from within the building and from Temple Road, Temple Lane, and the Plateia has now been examined and recorded. Plans, sections and other illustrations are at hand. A brief report was presented at the XI International Congress of Archaeology in London. Further study of the materials, which run in date from the Middle Bronze Age to Hellenistic times, will occupy at least one more season.

Other topographical studies: The study of Periods I-III, already advanced, has had to be postponed temporarily. Much of the work on House B (partly preserved at the shore southeast of House A) has been done previously by A. Bikaki. This awaits completion. Various other architectural remains and deposits in the northern and central parts of the town are also to be included in our reports. A larger task, not yet undertaken is a thorough study of Areas Q and R, west and south of the church of Ayia Irini (*F i g. 1*).

A tomb: As was observed some years ago, a well near the northwest corner of the coaling company's enclosure taps water from an underground cistern. Pumped out again in 1978, this was reexamined and surveyed by Cummer, who made measured drawings of the parts exposed. The masonry is remarkably fine, the walls neat and regular, the roof of big transverse slabs. The chamber trapezoidal in plan, is more than 2 m. long, c. 1.65 m. wide at the northwest end, 1.35 m. at the southeast, where it was closed by thin upright slabs of white stone, carefully bonded into walls and roof. Beyond this is a slightly narrower open space in which steps rise southeastward. Two are visible; then a blocking wall of rough construction. In the northwest wall of the chamber is a niche c. 0.47 wide, 0.38 high and 0.40 m. deep. The level of the floor is not known, since all the lower parts are buried in mud, but the height of the chamber was at least 2 m. No ancient objects lay exposed anywhere; if any existed they were presumably removed in modern times. A small amount of excavation might reveal enough bits to provide a date, and would surely give some information about the entranceway at the southeast.

Special studies: Potters' marks, ranging in date from Period IV to Period VIII, have been examined and drawn by Bikaki, whose report is being prepared

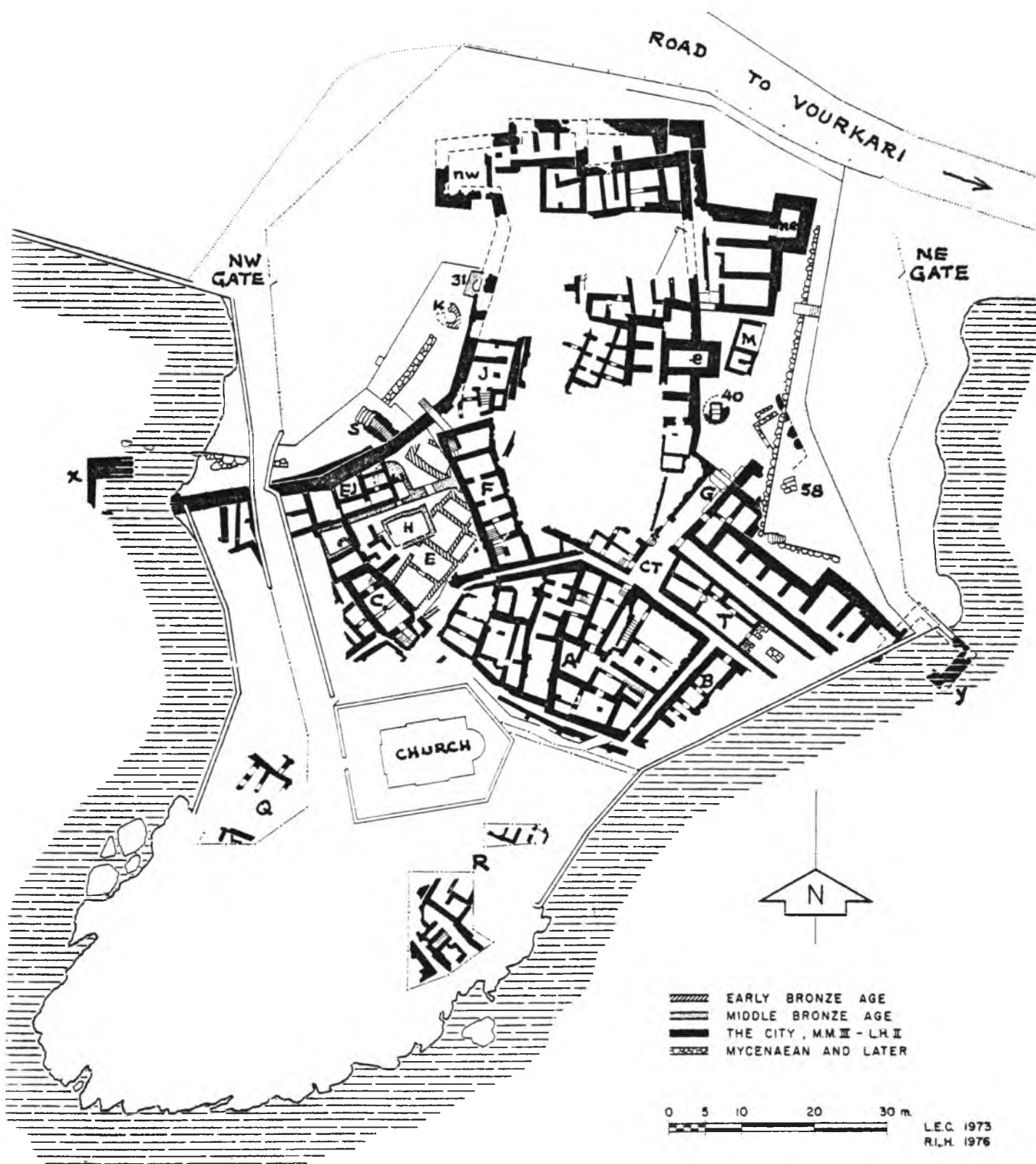

Fig. 1. Keos. Ayia Irini. General plan of the area.

L.E.C. 1973
R.L.H. 1976

for publication. In 1978 all implements of bone and antler were classified by O. Krzyszkowska. Her typological chart and descriptions will be presented in the volume on House A (for which, see above). Certain pieces in our large collection of stone objects — fine pestles of early date; cores, chiefly of local marble, cut-out by hollow drills in the manufacture of other objects; and various pieces showing evidence of technical processes — were examined by J.L. Caskey. Among researches being pursued elsewhere are those of K. Abramovitz on the frescoes, of J. L. Angel on the human skeletal remains, of J. Coy on the animal bones, of H. Georgiou on domestic utensils, of J. D. Muhly and colleagues on crucibles and metallurgy, and of K. M. Petruso on balance weights. Still other technical studies are envisaged.

Conservation, Mending, Recording

Some 70 pots and other objects of terracotta were put together and wholly or partially restored during the season by St. Bouzaki, J. Griswold and An. Voutsina. S. Heuck drew profiles of pottery. El. Blackburn kept the records, with valuable assistance from J. Bentz, and again was in charge of photography. The inventory of pottery now comprises 4501 pieces, that of miscellaneous objects 3562. Sherds, millstones and other objects, amounting to many thousands, are kept in labelled groups, without individual numbers.

The site

The archaeological area on the promontory of Ayia Irini is now in good condition, requiring only a little supervision and occasional tending of plants and cleaning of weeds and fallen leaves. As reported last year, it is ready for visitors and should be of considerable interest not only to archaeologists but to the many people who come to Kea in the summers. Guards are needed: one at the gate and at least one other to direct passage along the narrow paths that have been built. A temporary guard was appointed by the Archaeological Service in June this year but resigned after a fortnight, and the gates had to be locked again except at times when members of our staff could be present to guide and supervise. The foreman, D. Papaioannou, was called upon for many duties of this sort.

The text of a short guidebook, with plans and descriptions, was prepared by us, and copies in typescript

were lent to qualified visitors. This will be revised and published as a booklet when the Service is able to determine where the principal entrance is to be and how the site is to be maintained for the public henceforth.

Mr. Takis Damoulis, President of the Society (Syndesmos) of Keians, visited Ayia Irini in August, saw the problems involved, and gave assurances that the Society would provide the services of a gardener to keep the area in good order. We trust that that appointment will be effective in 1979.

The Archaeological Service, which must assume authority and responsibility for the place, is beset by its perennial difficulties: inadequate staff and funds, hundreds of ancient sites throughout the country and countless antiquities to be kept safe. Members of the Service, overburdened with other duties, were unable to visit Kea this summer. Needless to say, we have full sympathy with these colleagues of ours and shall cooperate to the best of our ability.

The Museum

Hundreds of whole vases, the collection of terracotta statues from the temple, and many other objects were transported in October 1977 to the museum building in Ioulis (Chora), as reported at that time. It was expected that they might be on public display in the summer of 1978, but this was not achieved. Cases and pedestals were not provided. The objects remained on temporary shelves and in boxes. More serious, faults were revealed in the structure of the building; there was excessive dampness even in the upper storey, causing damage to some of the antiquities, and still worse conditions at ground-floor and sub-basement levels where by far the greater part of the collection must ultimately be kept in permanent storage for future study. Steps have been taken to correct these conditions by means of electric heaters and ventilation. Dehumidifiers are needed. It is hoped that these measures will prove successful.

Let me close by expressing thanks to all our associates and friends, our Greek hosts, the American School of Classical Studies at Athens, the Michalinos Company who have lent us their properties, and the University of Cincinnati and trustees of the Classics Fund who have supported the undertaking throughout.

J. L. CASKEY

BYZANTINA, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η νεοσύστατη 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με περιφέρεια τις Κυκλάδες (εκτός από την Αμοργό) λειτούργησε το 1978 με λίγα μέσα και ισχύο προσωπικό. Πολλά πρόσφεραν τον πρώτο αυτό χρόνο η βοηθός και αργότερα αρχαιολογική γραμματέας του ΤΑΠ Σ. Κίτσου και, στην κατά διαστήματα απασχόλησή τους, οι αρχιτέκτονες Δ. Χριστοπούλου και Ν. Μαθά-Δεμαθά, για τη συγκρότηση και τον πλουτισμό του επιστημονικού αρχείου· την έρευνα, καταγραφή και εξέταση των μνημειακών κτισμάτων και φορητών έργων· την εκπόνηση μελετών για τη στερέωση μνημείων· την οργάνωση της προστασίας και τον έλεγχο των οικοδομικών εργασιών στους πολυάριθμους μεσαιωνικούς και νεότερους οικισμούς και σε προστατευόμενα νησιά (Πάρος, Σίφνος, Θήρα, Ίος) που είχε στην ευθύνη της η Εφορεία.

Το νεοκλασικό κτίριο στην οδό Κλεψύδρας 2 της Πλάκας, όπου στεγάστηκε η Εφορεία, χρειάστηκε επισκευή. Ανακατασκευάστηκε σχεδόν όλη η στέγη του, έγιναν νέα οροφокονιάματα σε τρεις χώρους του ορόφου, επιχρίσματα και ελαιοχρωματισμοί.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Νάξος

Οικία Μαργ. Μπαρότση στο ενετικό Κάστρο της Νάξου

Το μεσαιωνικό αρχοντικό είναι από τα οικοδομήματα που απαρτίζουν τον εξωτερικό περίβολο του Κάστρου και βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του. Από καταρρακτώδεις βροχές του χειμώνα, σημειώθηκε κοντά στα θεμέλια της οικοδομής επικίνδυνη κατολίπηση του εδάφους, από την εξωτερική πλευρά του κάστρου. Η κατάσταση αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή, στο κατάλληλα διαμορφωμένο έδαφος, μιας πλατφόρμας από οπλισμένο σκυρόδεμα, όπου εδράστηκε σκαρπωτός αναλημματικός τοίχος από σκυρόδεμα επίσης, με επένδυση λιθοδομής. Στερεώθηκε κι ένα παλιός αναλημματικός τοίχος στο όριο με τη γειτονική από δεξιά οικοδομή.

Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί

Βρίσκεται στον κάμπο της Τραγαίας, κοντά στο Χαλκί, δεξιά του δρόμου, στον ερχομό από τη Χώρα. Μονόχωρο, καμαροσκέπαστο βυζαντινό εξωκλήσι (εσωτ. διαστ. 7 × 2,60 μ. περίπου), με ημικυκλική στο εξωτερικό την αψίδα του Ιερού, όπως συνήθίζεται στις εκκλησίες της Νάξου.

Συνεχίστηκαν (από το 1977) και συμπληρώθηκαν ορισμένες εργασίες για την επισκευή της εκκλησίας, παράλληλα με τη συντήρηση των τοιχογραφιών. Στεγανώθηκαν τα πλευρικά τοιχώματα. Συναρμολογήθηκε η Αγία Τράπεζα με παλιά αρχιτεκτονικά μέλη, ενσωματωμένα πριν στη νεότερη χτιστή Τράπεζα, που είχε διαλυθεί για ν' αποκαλυφθούν οι σωζόμενες τοιχογραφίες στο κάτω μέρος της αψίδας. Στερεώθηκε και συμπληρώθηκε στο πάνω μέρος το λιθόχτιστο τέμπλο.

Η τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο, ακανόνιστα κομμένη επάνω, σώζεται σε ύψος 1,50 μ. περίπου από το δάπεδο. Είναι πιθανό, πως ύστερα από καταστροφή ξαναχτίστηκε απ' το σημείο αυτό ο τοίχος επάνω και χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του πέτρες του παλιού με λείψανα ζωγραφικής (τμήμα σε πέτρα μορφής ιεράρχη στο ανατολικό μέρος του).

Άγιος Γεώργιος στο Λαθρήνο

Έγινε μικρή στερεωτική εργασία στη βυζαντινή εκκλησία. Αντικαταστάθηκε το φθαρμένο ξύλινο πρέκι στην είσοδο και ενισχύθηκε στο μέρος αυτό η λιθοδομή με αρμολόγημα.

Άγιος Σπυρίδων και Παναγία η Θεοσκέπαστη στο Χαλκί¹

Η εκκλησία βλέπει νότια στο προαύλιο του Γυμνασίου. Από παλιά γνωστή ως Άγιος Βλάσης (και η περιοχή της). Δισυπόστατος ναός με μονόχωρα, καμαροσκέπαστα τα δύο μέρη, που επικοινωνούν με τοξωτά ανοίγματα, και ημικυκλικές στο εξωτερικό αψίδες Ιερού. Ο νότιος ναός της Θεοσκέπαστης είναι στενότερος κι έχει δύο δίδυμες κόγχες Ιερού, κλεισμένες στο άνοιγμά τους η καθεμιά με νεότερη χτιστή Τράπεζα.

Στο ναό της Θεοσκέπαστης βρέθηκαν βυζαντινές τοιχογραφίες, κάτω απ' τα νεότερα ασβεστοχρίσματα, στο Ιερό και σε μέρος ανατολικά του κυρίως ναού. Στά τμήματα των τοιχωμάτων που δέ σώθηκε ζωγραφική, η λιθοδομή ενισχύθηκε όπου ήταν ανάγκη με αρμολόγημα. Οι λιθόχτιστες Τράπεζες διαλύθηκαν, γιατί σκέπαζαν τοιχογραφίες στο κάτω μέρος των αψίδων.

Η αφαίρεση των επιχρισμάτων έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για το αρχικό βυζαντινό κτίσμα. Η αισθητά οξυκρόμφη καμάρα (όμοια στον Άγιο Σπυρίδωνα) και το δυτικό μέρος του ναού θα πρέπει ν' ανήκουν σε νεότερη, μεταβυζαντινή, επέμβαση, όπως δείχνουν τα σημεία όπου κόβονται τα παλιά

1. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δικοχοί χριστιανικοί ναοί, Αθήνα 1976, σ. 110, εικ. 154-159.

τοιχώματα. Το δυτικό μέρος ξαναχτίστηκε από τη δυτική άκρη περίπου της νότιας θύρας (πρίν από χρόνια ήταν εδώ παράθυρο). Η καμάρα της βυζαντινής εκκλησίας ήταν ημικυκλική (σώζεται το ίχνος της γραμμής της στο τύμπανο εσωτερικά του ανατολικού τοίχου) και χαμηλότερη περί τα 0,40 μ. από τη σημερινή. Απομένουν τα πλευρικά τοιχώματα, ίσια κομμένα, σε ύψος 0,80 μ. περίπου από τη γένεσή της, που σημαδεύεται με απλό λίθινο κοσμητή. Το νεότερο τμήμα επάνω του θόλου σχηματίζει μικρό δόντι στη σύνθεσή του με το παλιό.

Πάρος

Ενετικό Καστέλλι της Νάουσας

Το μικρό μεσαιωνικό οχυρό, στην είσοδο βορειοδυτικά του λιμανιού της Νάουσας,² έχει τη μορφή κυκλικού προμαχώνα με οχτώ, διευρυνόμενες εσωτερικά, τοξοθυρίδες (η μία μεγαλύτερη), σε ακτινωτή διάταξη. Προς το μέρος του οικισμού υπάρχουν λείψανα εσωτερικής προς τον περιδρομο σκάλας από πακτωμένες στο τείχος σχιστολιθικές πλάκες. Στην ανατολική εσωτερική πλευρά συνδέεται στρογγυλός, ίσως διώροφος πυργίσκος με μικρό σωζόμενο μέρος της ανωδομής του. Προστατευμένος βραχίονας συνδέει το Καστέλλι με την απέναντι ακτή, νοτιοανατολικά.

Την επέμβαση επέβαλε η προχωρημένη διάβρωση του ερείπιου από το θαλάσσιο κύμα, ιδίως στα εκτεθειμένα μέρη του στην ανοιχτή θάλασσα και τα δυνατά μπουρίνια. Έγινε πρώτα καθαρισμός του εσωτερικού από τα πεσμένα οικοδομικά υλικά, με διαλογή τους. Η στάθμη του δαπέδου είχε υψωθεί σε ορισμένα σημεία περί τα 1,70 μ. Βρέθηκε στη θέση της μαρμάρινη πλάκα, που πρέπει ν' ανήκει στο δάπεδο. Αποκαλύφθηκαν επίσης με τον καθαρισμό τμήματα τοίχων στη βάση του πυργίσκου και λείψανα σταυροθολιακής μάλλον οροφής σε ισόγειο χώρο του. Στη συνέχεια, στερεώθηκαν τα διαβρωμένα σε βάθος εξωτερικά τοιχώματα, το ετοιμόροπο, καμπυλόγραμμο μέρος από την ανωδομή του πυργίσκου, οι περιμετρικές τοξοθυρίδες και τα τοιχώματα στο εσωτερικό. Αντικαταστάθηκαν πέτρες που έλειπαν ή ήταν φθαρμένες, καθώς και το συνδετικό κονιάμα τους. Ανακατασκευάστηκε η λιθοδομή στα μέρη όπου το τείχος είχε εξασθενήσει από την προχωρημένη διάβρωση και τα τοπικά ρήγματα, κυρίως χαμηλά, χωρίς η νέα κατασκευή να φτάνει στην εξωτερική επιφάνεια του τείχους, που θ' άλλαζε αισθητά τη μορφή του ερείπιου. Παράλληλα, προχώρησαν η μελέτη και η αποτύπωση του μνημείου και διαμορφώθηκαν οι προτάσεις

στην Κεντρική Υπηρεσία για τη μερική αποκατάστασή του σε επόμενη φάση εργασιών (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Οικία Αιγινήτη-Λεκκοπούλου στις Λεύκες

Το παλιό, ημιστατικό σπίτι, εγκαταλειμμένο από χρόνια καταστρεφόταν από τα νερά της βροχής που έμπαιναν από τη σκεπή (δώμα). Αντικαταστάθηκαν όσα ξύλινα δοκάρια της οροφής ήταν σαπισμένα και η στρώση επάνω από καλάμια, ενώ το δώμα ξανάγινε με ελαφρά οπλισμένη πλάκα από σκυρόδεμα, που ασβεστοχρίστηκε. Ανακατασκευάστηκαν ή στερεώθηκαν τα χαλασμένα μέρη στο λιθόχτιστο στηθαίο του δώματος, επισκευάστηκαν τα εσωτερικά τοιχώματα στο ύψος της οροφής και το πλακόστρωτο δάπεδο στην είσοδο (ταρατσάκι) του σπιτιού (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Τήνος

Οικία Κριαρά-Παχυνάκη στην Τήνο

Το διώροφο αρχοντικό, ένα από τα πιό παλιά που σώζονται στην πόλη της Τήνου, βρίσκεται στη συνοικία Παλλάδα, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, και βλέπει στην παραλία. Οικοδομήθηκε περί το 1730 από τον πρόξενο Κάρολο Νάζο και, όπως αναφέρεται, έζησε σ' αυτό η Μαντώ Μαυρογένους το 1810-1820 και φιλοξενήθηκαν κατά καιρούς σημαντικές προσωπικότητες.

Σε θεομηνία του χειμώνα κατέρρευσε μεγάλο μέρος της ακατοίκητης από χρόνια και ασυντήρητης οικοδομής, στην πρόσοψη. Το δεξιό μέρος του σπιτιού μπροστά έχασκε ανοιχτό· καταστράφηκε η τοξωτή στοά (διαβατικό) κι από πάνω κρεμόταν η πλάκα με οπλισμένο σκυρόδεμα του εξώστη, κατασκευασμένη πριν από μερικές δεκαετίες. Το χρόνο αυτό υποστηλώθηκαν τα επικίνδυνα μέρη, καθαρίστηκε ο χώρος από τα σωριασμένα υλικά, που ξεδιαλέχθηκαν· ξεριζώθηκε μεγάλη συκιά κοντά στα θεμέλια του σπιτιού· ανακατασκευάστηκαν σε μεγάλο μέρος κι αλλού στερεώθηκαν τοιχώματα, στύλοι και τόξα του διαβατικού στην πρόσοψη και τόξο στην αυλή δεξιά. Άρχισαν επίσης η αποχωμάτωση των εσωτερικών, βοηθητικών χώρων στο ισόγειο και η στερέωση των εξωτερικών τοίχων με συμπλήρωση κατά τόπους, αφαίρεση και επανατοποθέτηση των λίθων, που συνδέθηκαν με νέο, ισχυρό υλικό.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Νάξος

Άγιος Παντελεήμων στο Πέρα Χαλκί

Τελείωσε ο καθαρισμός (εργασίες 1977) και το

2. Πρόχ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 395 κ.ε., Πίν. 354 α.

φιξάρισμα των βυζαντινών τοιχογραφιών της εκκλησίας, καθώς και η κατασκευή κονιαμάτων με ουδέτερο χρωματικό τόνο στα μέρη όπου δε σώθηκε η ζωγραφική (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη)³.

Τοιχογραφίες διατηρήθηκαν στο χώρο του Ιερού, στο βόρειο τοίχο και σε μικρό τμήμα βόρεια του δυτικού τοίχου. Εικονίζονται: στην αψίδα του Ιερού η Δέηση (Τρίμορφο), με τις μορφές ως τη μέση σε καστανοκόκκινο κάμπο, και στο κάτω μέρος ο Μελισμός με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Ιωάννη το Χρυσόστομο και Νικόλαο αριστερά, Γρηγόριο και Βασίλειο (Π ί ν. 162 α) δεξιά απ' την Τράπεζα, όπου είναι το ποτήριο και το δισκάριο σκεπασμένα με σκοτεινόχρωμα λειτουργικά υφάσματα. Λείψανα επιγραφής στον κοσμήτη της αψίδας. Στο μέτωπο του τοίχου, αριστερά της αψίδας ο Άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς (Π ί ν. 162 β) με κλειστό σκαλιστό κιβωτίδιο και θυμιατό, και δεξιά ανώνυμος ιεράρχης με κλειστό βιβλίο και το δεξιό χέρι του σε ευλογία μπροστά, ελαφρά γυρισμένοι προς την αψίδα. Αντίστοιχα επάνω, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και όρθια μπροστά σε κτίριο η Παναγία, στη σύνθεση του Ευαγγελισμού, και ψηλότερα στη μέση του Άγιο Μανδήλιο. Στο βόρειο τοίχο, ορθογώνιοι διακοσμητικοί πίνακες χαμηλά: δυσνόητη παράσταση ψηλότερα, με όρθιες στη σειρά μορφές που δε σώζονται στο πάνω μέρος τους και μία σε πρώτο επίπεδο δεξιά με καλύπτρα, δεόμενη γονατιστή σε όρθια μπροστά της μορφή. Οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 13ου αι.

Άγιος Σπυρίδων και Θεοσκεπάστη στο Χαλκί

Αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα που είχαν καλύψει τις λίγες τοιχογραφίες στο Ιερό και το ανατολικό μέρος του κυρίως ναού της Θεοσκεπάστης. Σώζονται, όχι πάντα ακέραιες ή σε καλή κατάσταση: στη βόρεια αψίδα του Ιερού ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα, ως τη μέση, σε κόκκινο βάθος (Π ί ν. 163 α) και κάτω δύο ολόσωμοι κατά μέτωπο ιεράρχες, με κλειστό βιβλίο στο χέρι, αριστερά και δεξιά απ' το μικρό στη μέση παράθυρο. Αριστερά είναι *Ο [ΑΓΙΟΣ] – ΒΛΑΣΙΟΣ[C]* και δεξιά *[Ο] ΑΓΙ[OC] – ΝΙΚ[O]ΛΑ[OC]* (Π ί ν. 163 β). Στη νότια αψίδα η Παναγία, ως τη μέση επίσης, σε κόκκινο όπως ο Χριστός βάθος, με τα χέρια υψωμένα πλάγια, με το μικρό Χριστό σε μέταλλο στο στήθος (Π ί ν. 164 α) και κάτω δύο ιεράρχες. Αριστερά είναι σχεδόν καταστραμμένους *[Ο ΑΓΙΟΣ] – Β[Α]CΙ-*

ΑΕ]Ι[OC] και δεξιά *[Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ] – Ο ΧΡΙΥCOCΤO]ΜOC* (όλες οι επιγραφές του ονόματος σε κατακόρυφη διάταξη). Αριστερά και δεξιά από τις αψίδες, στην κάτω ζώνη του ανατολικού τοίχου δύο διάκονοι άγιοι, μάλλον ο Στέφανος και ο Ρωμανός: στην επάνω ζώνη ο Ευαγγελισμός της Παναγίας, με το Γαβριήλ αριστερά σε ζωηρή κίνηση και τη Μαρία δεξιά σε συνεσταλμένη στάση με το χέρι στο στήθος, όρθια μπροστά στο θρόνο, με κτίριο πίσω, και στη μέση επάνω ίχνη ζωγραφικής, ίσως από το Άγιο Μανδήλιο. Οι παραστάσεις στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου φαίνεται (δεξιά) ότι ανήκουν σε επόμενο των αψίδων ζωγραφικό στρώμα.

Στο νότιο τοίχο, εικονίζονται από αριστερά μετωπικός ιεράρχης, με το χέρι σε ευλογία μπροστά και κλειστό σταχωμένο βιβλίο στο άλλο, και στον επόμενο πίνακα ηλικιωμένος άγιος που κρατεί το σταυρό μάρτυρα, με χειριδωτό ολοκέντητο φόρεμα και μανδύα που σχηματίζοντας τρίγωνο μπροστά κλείνει στο δεξιό ώμο του με πολύτιμη πόρπη. Δυτικότερα, στην ίδια πλευρά, παριστάνονται ψηλότερα και σε μικρότερη κλίμακα δύο Ανάργυροι άγιοι, ολόσωμοι κι αυτοί, κατά μέτωπο. Ο αριστερός άγιος κόβεται από το νεότερο ξύλινο τέμπλο. Ο δεξιός, στο χώρο του κυρίως ναού, με κλειστό κιβωτίδιο στο χέρι, είναι ο Άγιος Παντελεήμων (Π ί ν. 164 β), όπως συνάγεται και από λείψανα της επιγραφής που συνοδεύει τη μορφή του. Δεν είναι βέβαιο πως οι Ανάργυροι ανήκουν στην ίδια των άλλων αγίων αριστερά ζωγραφική φάση. Ακολουθεί δεξιότερα πίνακας με σωζόμενο κατά μέρος ανισοσκελή, κοσμημένο σταυρό σε βαθμιδωτή βάση, που πιθανώς ανήκει στο ίδιο των Αναργύρων ζωγραφικό στρώμα. Στην παράσταση του σταυρού υπάρχουν σπαράγματα ζωγραφικής σε νεότερο εδώ στρώμα. Στα τοιχώματα της αρχικής καμάρας απομένουν τμήματα τοιχογραφιών, μάλλον από την Ανάλυση (στο βόρειο της καμάρας φαίνεται καλύτερα το κάτω τμήμα από όρθιες μορφές στη σειρά, σε ζωηρή στάση). Συνεχίζεται ο καθαρισμός των τοιχογραφιών από τα ασβεστώματα και τα άλατα, η στερέωση του υποστρώματος και του ζωγραφικού φλοιού (Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Οι αρχικές τοιχογραφίες στις δύο αψίδες του Ιερού μπορούν να χρονολογηθούν μάλλον στο πρώτο μισό του 13ου αι. Πρόκειται για επαρχιακή ζωγραφική, που μένει στο πνεύμα της παλιότερης, μεσοβυζαντινής τέχνης. Οι ψηλόκορμες μορφές με το στητό παράστημα και την ήρεμη στάση έχουν γραμμικό, συνοπτικό πλάσιμο, με ζεστούς τόνους στο πρόσωπο, ρόδινες κηλίδες στις παρειές, οριζόντιες ρυτίδες στο μέτωπο του Χριστού και των ιεραρχών, που η φθορά δείχνει πιο έντονα τον αρ-

3. Οι εργασίες για τη συντήρηση τοιχογραφιών στη Νάξο έγιναν με την τεχνική επίβλεψη του ζωγράφου-συντηρητή Στ. Μπαλογιάννη.

χαϊκό χαρακτήρα τους, με τα μεγάλα, ολάνοιχτα μάτια και τη βαριά και μακριά μύτη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο δεσποτικές εικόνες στο τέμπλο της Θεοσκεπάστης. Παριστάνονται ο *IC - XC / Ο ΠΑΝΤΟ - ΚΡΑΤΩΡ* (Πί ν. 165 α) και στην άλλη η Παναγία με το Χριστό, *MHP - ΘΥ / Η ΕΛΕΟΥΣΑ*, με τους αρχάγγελους *M[ΙΧΑΗΛ] και Γ[ΑΒΡΙΗΛ]* επάνω, που κρατούν τα σύμβολα του Πάθους⁴. Το πυκνό, λεπτότατο πλέγμα γραμμών που πλάθουν τα γυμνά μέρη αποτελεί ίδιο γνώρισμα των δύο εικόνων, που είναι σύγχρονες, έργα σημαντικού, Κρητικού προφανώς ζωγράφου, του τέλους του 16ου αι. Στην κόκκινη ταινία κάτω της εικόνας της Παναγίας υπάρχει δυσανάγνωστη επιγραφή και η χρονολογία *αφ5θ ΖΡΖ (1599)*. Σημαντική επίσης είναι η διζωνη εικόνα του 17ου αι. στη θύρα του τέμπλου στο βόρειο, αφιερωμένο στον Άγιο Σπυρίδωνα, ναό, με την Παναγία την Οδηγήτρια και κάτω σύνθετη παράσταση νεκρικού χαρακτήρα, με κεκοιμημένη νεαρή πρεσβυτέρα που έχει τη ναζιωτική φορεσιά της εποχής της (Πί ν. 165 β).

Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης κοντά στο Χαλκί⁵

Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός (Πί ν. 165 γ) του απλού τετρακιδίου τύπου, με λιθοχτιστούς πεσσούς, ημικυκλική στο εξωτερικό αψίδα Ιερού και με νεότερο νάρθηκα, είναι κατάγραφος με βυζαντινές τοιχογραφίες από διάφορες ζωγραφικές φάσεις, περισσότερες από δύο στον κυρίως ναό και αντίστοιχα στο νάρθηκα. Η κύρια τοιχογράφηση του ναού είναι του 11ου αι. Πρόκειται για ένα από τα σπουδαία ζωγραφικά έργα που σώζονται στο νησί. Η εκκλησία, άλλοτε ίσως το καθολικό μονής, βρίσκεται στον κάμπο της Τραγαίας. Η υγρασία του περιβάλλοντος κι αυτή από το νερό της βροχής, που περνάει από το κάτω μέρος των τοίχων και λιγότερο απ' τη στέγη, δημιούργησε ένα πυκνό και σκληρό στρώμα στερεοποιημένων αλάτων που σκέπασε σε πολλά μέρη τη ζωγραφική, σε σημείο που να είναι δυσδιάκριτη ή και εντελώς αφανής. Ας σημειωθεί, ότι η κάλυψη των τοιχογραφιών με άλατα είχε προχωρήσει πολύ σε ορισμένα σημεία από το 1961, που είχε γίνει η φωτογράφησή τους από το τ.ΒΙΕ.

Το καλοκαίρι άρχισε στο Ιερό η συστηματική εργασία για την απαλλαγή των τοιχογραφιών από τα άλατα, σποραδικά ασβεστοχρίσματα και άλλες επιθετες ύλες, για τη στερέωση όπου ήταν ανάγκη

του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδη και Μ. Γραμματικά), με παράλληλη μελέτη του στεγανωτικού προβλήματος της εκκλησίας (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου). Ο καθαρισμός, κυρίως μηχανικός, απαιτεί κόπο και χρόνο. Σε περιπτώσεις όπου τα άλατα έχουν ενωθεί με το ζωγραφικό φλοιό ή δεν είναι καλά ορατά (π.χ. στο λευκό των επιγραφών) δεν αφαιρούνται ως το τέλος, για να μη γίνει ζημιά στη ζωγραφική. Δυσκολίες παρουσιάζει και η στερέωση του υποστρώματος, ιδίως εκεί όπου σώζονται επάλληλα ζωγραφικά στρώματα. Η πιθανότητα ν' αποτοιχιστούν ορισμένες τοιχογραφίες για την αποκάλυψη και στερέωση του αρχικού διακόσμου, μπορεί ν' αντιμετωπιστεί όταν συμπληρωθεί ο καθαρισμός όλων των τοιχογραφιών της εκκλησίας.

Ως το τέλος του φθινόπωρου καθαρίστηκαν και στερεώθηκαν, σε μέρος ή όλο: 1. Στην αψίδα του Ιερού, η παράσταση της Παναγίας Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαίριο και στην επόμενη κάτω ζώνη του ημικύλινδρου τμήμα πάνω από τους τέσσερις μετωπικούς ιεράρχες (Πί ν. 166 α), που εικονίζονται ανά δύο αριστερά και δεξιά απ' το παραθυράκι στο κέντρο. Η παράσταση της Παναγίας ανήκει σε δεύτερο ζωγραφικό στρώμα, του 12ου-13ου αι. Η Παναγία έχει απλωμένα τα χέρια· μπροστά σώζεται τμήμα απ' το μετάλλιο του Χριστού. Της αρχικής ζωγραφικής υπάρχει ορατό τμήμα στη μέση και δεξιότερα, που ανήκει σε αντίστοιχη παράσταση, με τη διαφορά ότι σ' αυτή φαίνεται το δεξί χέρι της Παναγίας που κρατεί στο στήθος μπροστά το παιδί, που ευλογεί. 2. Στο μέτωπο της αψίδας, διακοσμητικό σχέδιο στο τόξο με εφαπτόμενους κύκλους, όπου εγγράφονται βαθμιδωτοί σταυροί με πολύφυλλο άνθος μέσα και μικρότερα άνθη στα διάκενα των κύκλων. Ανήκει στην αρχική διακόσμηση. Αριστερά υπάρχει μικρό μέρος από νεότερο στρώμα. 3. Στην καμάρα του Ιερού, η Ανάληψη (αρχικό στρώμα) (Πί ν. 166 β-167 β). Την ακτινωτή δόξα του Κυρίου κρατούν τέσσερις άγγελοι. Οι απόστολοι μοιράζονται σε δύο ημιχόρια, μ' έναν άγγελο στο καθένα, που τοποθετείται στην ανατολική άκρη της καμάρας. Πλάι στον άγγελο, ο Πέτρος στο βόρειο και ο Παύλος στο νότιο ημιχόριο. Ο Πέτρος και στο νότιο ημιχόριο ο παράπλευρος του Παύλου Ανδρέας, που τονίζεται σε κεντρική μετωπική θέση, κρατούν σε μακρύ στέλεχος υψωμένο σταυρό. Οι επιγραφές με τα οικεία χωρία, ζυγισμένες οριζόντια επάνω απ' τους μαθητές, δεν καθαρίστηκαν γιατί το χρώμα ήταν ευαίσθητο στα σημεία αυτά. 4. Στο μέτωπο των τόξων του κάτω, που δίνουν άνοιγμα στην πρόθεση και το διακοσμικό, κυκλικό στηθάριο αγίων και μικρότερος κύκλος στην άκρη με άνθος, σε καταστόλιστο κάμπο με ελισσόμενους σχηματοποιημένους βλα-

4. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 425, Πίν. 505 β (ο ναός αναφέρεται ως του Αγίου Ιωάννη).

5. Τεχνικά Χρονικά, τεύχ. 217, 1962, σ. 17 κ.ε.

στους (αρχικό στρώμα). Στη βόρεια πλευρά εικονίζονται οι μάρτυρες *ΑΝΗΚΙΤΟΣ* (Π ί ν. 168 α), *ΦΩΤΗ[Ο]Σ* και *ΤΡΥΦ[Ω]Ν*, στη νότια οι άγιοι *ΛΑΒΡΟΣ* και *ΦΑΩΡΟΣ*. Το τρίτο στηθάριο αγίου εδώ δε σώζεται. 5. Στον κυρίως ναό, στη βόρεια όψη του νοτιοδυτικού πεσσού, στρατιωτικός άγιος (αρχικό στρώμα) (Π ί ν. 168 β). 6. Στη νότια πλευρά του βορειοδυτικού πεσσού, ολόσωμος επίσης, κατά μέτωπο στρατιωτικός άγιος. Μέρος της μορφής του κάτω, όπως του προηγούμενου, έχει καταστραφεί.

Όπου είναι νεότερο στρώμα και στα μέρη, όπου υπάρχουν φθορές, έγιναν «ξακρίσματα» και στοκάρισμα για τη συγκράτησή τους. Οι φτεινές εργασίες έκλεισαν μ' έναν πρώτο καθαρισμό της πολύστιχης επιγραφής στο υπέρθυρο της εισόδου προς τον κυρίως ναό, απ' την πλευρά του νάρθηκα (δε σώζεται ακέραιη). Επίσης, με μικρή έρευνα στο τύμπανο της δυτικής κεραίας του σταυρού — στα πλαίσια μελέτης για τη στερέωση του μέρους — όπου και διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει άλλο στρώμα ζωγραφικής.

Άνδρος

Ταξιάρχης της Μελίδας⁶

Βρίσκεται στο νεκροταφείο του Πιτροφού, στη θέση Παλαιόπυργος (από τα ερείπια πύργου, σε απόσταση 500 μ. περίπου απ' το ναό). Από τη ζωγραφική διακόσμηση της μεσοβυζαντινής εκκλησίας είναι ορατές στο Ιερό, με αρκετές φθορές και μισοσκεπασμένες από ασβεστοχρίσματα: στην αψίδα η ένθρονη Παναγία με το Χριστό και δύο σεβίζοντες αγγέλους και στην καμάρα η Ανάληψη. Σώζεται επίσης στο μέτωπο της αψίδας μέρος από γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή. Οι τοιχογραφίες είναι καλής τέχνης, μάλλον του 12ου αι.

Επισημάνθηκαν οι ανάγκες για τη συντήρηση των τοιχογραφιών κι έγινε μικρή, δειγματοληπτική έρευνα καθαρισμού στα κονιάματα, με θετικά αποτελέσματα για την ύπαρξη και άλλων τοιχογραφιών, που πρέπει ν' αποκαλυφθούν, στους πλάγιους τοίχους του Ιερού και στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού (συντηρητής Ν. Μίνως).

Το ογκώδες τέμπλο, που είχε κατασκευαστεί στη θέση του διαλυμένου βυζαντινού, αντικαταστάθηκε πριν από χρόνια με χτιστό χαμηλό διάφραγμα. Τα λίγα μαρμάρια μέλη του βυζαντινού τέμπλου (τμήματα από τό επιστύλιο, στρεπτό κιονίσκο, πεσσίσκους, θωράκια), που είχαν χρησιμοποιηθεί στο δεύτερο τέμπλο, έχουν συμμαζευτεί σε σχηματισμό της τράπεζας του διακονικού.

Ταξιάρχης της Μεσαριάς⁷

Άρχισε η έρευνα των κονιαμάτων, που καλύπτουν μεγάλες επιφάνειες στο εσωτερικό του κομνηνεϊου ναού, του έτους 1158 (Π ί ν. 169 α). Καταρτίζεται επίσης η μελέτη για τη στεγάνωση και συντήρηση του κτίσματος (αρχιτέκτων Ν. Μαθά-Δεμαθά).

Ορατές τοιχογραφίες υπάρχουν στο Ιερό: η Ανάληψη στην καμάρα, η Παναγία Βλαχερνήτισσα με το Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος, στο φουρνικό που καλύπτει τη πρόθεση, στηθάρια του Ιωακείμ και της Άννας, στ' ανατολικά λοφία του ίδιου φουρνικού, και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στο φουρνικό του διακονικού. Επίσης, στο βορειοδυτικό διαμέρισμα του κυρίως ναού: η Γέννηση της Παναγίας και τα Εισόδια, στη νότια και βόρεια πλευρά της καμάρας, αντίστοιχα.

Με την αφαίρεση των ασβεστοχρισμάτων αποκαλύφθηκαν: στην πρόθεση, τρεις ολόσωμοι, μετωπικοί ιεράρχες στο βόρειο τοίχο (σώζονται κατά μέρος). Στο βορειοδυτικό διαμέρισμα του κυρίως ναού, φθαρμένη πολύ η παράσταση μάλλον της Φιλοξενίας του Αβραάμ (διακρίνονται οι τρεις άγγελοι), στο μέτωπο του δυτικού τοίχου: ο Άγιος Κωνσταντίνος ολόσωμος κατά μέτωπο, με μικρό τμήμα του σταυρού, στον ίδιο τοίχο πιο κάτω (Π ί ν. 169 β): τμήματα από κυκλικά στηθάρια αγίων, στο βόρειο τοίχο, στη ζώνη κάτω από τα Εισόδια της Παναγίας, και μέρος μορφής σε χαμηλότερο σημείο του ίδιου τοίχου. Στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα, το πάνω μέρος της μορφής στρατιωτικού αγίου, στο νότιο τοίχο, και τμήμα άλλης μορφής, στο δυτικό τοίχο. Έγιναν ο καθαρισμός (από ασβέστες, άλατα και άλλες ύλες) των τοιχογραφιών που βρέθηκαν, στερέωση και στοκαρίσματα στις άκρες τους (Ν. Μίνως, Ι. Γρατσιάνης, Ζ. Κουτσούκου).

Όπως είναι γνωστό, η κτητορική επιγραφή είναι χαραγμένη στο επίθημα του βόρειου οκταγωνικού κίονα (Π ί ν. 169 γ). Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το εύρημα (Ν. Μίνως) της δεύτερης, χρονολογημένης επίσης στο έτος 1158 επιγραφής, που νομιζόταν χαμένη (Π ί ν. 169 δ)⁸. Το μάρμαρο της είχε λαξευτεί, μάλλον στις εργασίες του 1775, σε βάση σταυρού που βρισκόταν στο Ιερό, με την επιγραφή στο μη ορατό κάτω μέρος της. Το κείμενο, με μικρές διαφορές από την προηγούμενη ανάγνωση του Δ. Π. Πασχάλη, έχει ως εξής:

*ΑΝ(ΙΗΛ) Μ(Ο)Ν[Α]Χ(ΟΥ) ΤΟΥ ΣΤΟΥΡΙΣΜΕΝΟΥ
ΚΑΙ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΠΙ[ΚΡΗ]
ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΓΙ(Γ)ΝΟΣΚΟΝΤ(ΕC) ΕΥΧ(Ε)CΘΕ ΔΙΑ
Τ(ΟΝ) ΚΤ[ΗΤΟΡΑ]*

7. Ό.π., σ. 8 κ.ε.

8. Ό.π., σ. 31.

6. ΑΒΜΕ Η' (1955-56), τεύχ. 1, σ. 35 κ.ε.

Ο Θ(Ε)ΟC ΩCΙ ΑΥΤ(ΟΝ) ΜΙΝΙ ΜΑΡΤΗΩ [Ε-
ΤΟΥC]
ΞΧΞΞ ΒΑCΙΑΕΒΟΝΤ(ΟC) ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΚΟ-
ΜΝ(ΗΝ)ΟΥ

Μήλοc

Κατακόμβες

Στερεώθηκαν τμήματα των τοιχογραφιών, που απομένουν σε διάφορα σημεία (Ν. Μίνωc).

Παράλληλα, επισημάνθηκε η ανησυχητική κατά-
σταση του σελτού μνημείου (εύθριπτο κονίαμα, που
διαλύεται απ' τη διαβρωτική υγρασία, ρίζες φυτών
που διεισδύουν στην οροφή, στατική αδυναμία των
φθαρμένων αρκωσολίων, κ.ά.) και ζητήθηκε από
την Κεντρική Υπηρεσία η μελέτη του σοβαρού
προβλήματος. Ζητήθηκε επίσης η απαλοτρίωση
γαιών στην είσοδο και στον υπερκείμενο των κατα-
κομβών χώρο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Άνδροc

Στο ναό της Παλατιανής (Ζωοδόχοc Πηγή) στη
Χώρα⁹ συντηρήθηκε σε μεγάλο μέρος του το θαυ-
μάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο (Π ί ν. 170 α, 171 α), που
έγινε το έτοc 1719, σημειωμένο στο τέλος της
γνωστήc τετράστιχηc επιγραφήc στα βημόθυρα
(Π ί ν. 170 β) ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ
ΙΑΚΟΥΜΗ Κ(ΑΙ) ΜΙΚΕ ΕΚ ΝΗCΟΥ ΧΙΟΥ, σύμ-
φωνα με τη δεύτερη επιγραφή που είναι σκαλισμένη
σε οριζόντια ταινία επάνω από το δεύτερο θωράκιο
αριστερά της Ωραίας Πύληc (Π ί ν. 171 β). Αc
σημειωθεί, ότι η επιγραφή 1719 - ΙΑΚΟΥΜΗC,
στουc δύο επάνω ταμπλάδεc της ξυλόγλυπτηc θύραc
από το νάρθηκα στον κυρίωc ναό του καθολικού της
μονήc Παναχράντου (Π ί ν. 172)¹⁰, στο κοντινό της
Χώραc όροc Καταφύγιο, αποδίδει στον πρώτο από
τουc Χίουc «αρχιτέκτονεc» της Παλατιανήc τη θύ-
ρα και το ίδιου ύφουc, ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο
της μονήc Παναχράντου.

Έγιναν εργαcίεc στο κεντρικό, μεγάλο τέμπλο
της Παλατιανήc και στα δύο χαμηλότερα, πλάγια
τέμπλα που αντιστοιχούν στην πρόθεση και το
διακονικό: καθαριcμόc από την αιθάλη, σκόνη και
ασβέcτεc, στοκαρίcματα, αλλοιωμένο βερνίκι και
επιζωγραφίcειc κατά μέρη· cτερέωcη ξύλου, προε-
τοιμαcίαc, χρώματοc και χρυcoύ που απολεπίζο-
νταν· συγκόλληcη μικρών αποcπαcμένων τμημά-
των του ξυλόγλυπτου· απολύμανcη ξύλου· καθαρι-

cμόc του κεντρικού τέμπλου και στην πίσω όψη
του. Οι εργαcίεc cυνεχίζονται (Ν. Μίνωc, Ι. Γρα-
τσιάνηc, Ζ. Κουτcoύκο).

Συντηρήθηκαν ακόμη, οι τρειc ξυλόγλυπτοι σταυ-
ροί με παράcταcη του Εcταυρωμένου, κορυφαίοι
του τέμπλου στο κεντρικό μέρος, την πρόθεση και
το διακονικό, και τα εικονίδια (λυπητερά) της Πα-
ναγίαc και του Ιωάννη, που πλαιcιώνουν το cταυρό
στο κεντρικό τέμπλο (καθαριcμόc και cτερέωcη
ξυλόγλυπτου και ζωγραφικήc), καθώc επίcηc και
τέccεριc εικόνεc της εκκληcίαc. Αξιοcημείωτεc
είναι οι δύο δεcποτικέc εικόνεc του τέμπλου: η
δίζωνη της Αγίαc Τριάδαc (διαcτ. 0.955 × 0.685 μ.),
του 18ου αι. (Π ί ν. 173 α)¹¹, και η χρονικά προη-
γούμενη ωραία εικόνα του Χριcoύ στο θρόνο
(Π ί ν. 173 β), με τα cύμβολα των Ευαγγελιcτάν, ε-
ξαπτέρυγα και τροχούc (διαcτ. 0,965 × 0,74 μ.). Δε-
ξιά στο κάτω μέρος της είναι η επιγραφή: ΔΕΗCΙC
ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ / ΓΑCΠΑΡΙC. ΚΟΝ-
CΤΑΝΤΑΚΙC.

Συντηρήθηκαν, τέλοc, δεκαέξι εικόνεc άλλων εκ-
κληcιών της Άνδρου: πέντε εικόνεc του ναού της
Θεocκέπαcτηc στη Χώρα (Π ί ν. 173 γ), έξι της
μονήc Παναχράντου, μία του ναού της Παναγίαc
cτ' Απατούρια, δύο του Προδρόμου cτα Δικορόνια,
και δύο εικόνεc του Αγίου Νικολάου στη Μεcαριαί
(Π ί ν. 173 δ-174 β), καθώc κι ένα ξυλόγλυπτο αρτο-
φόριο με ζωγραφική του ναού cτο νεκροταφείο της
Μεcαριαί (οι προηγούμενοι cυντηρητέc και η Σ.
Μίνου).

Μήλοc

Συντηρήθηκαν στην Αθήνα τρειc εικόνεc από το
cκευοφυλάκιο του ενοριακού ναού της Παναγίαc
(Κορφιάτιccα) στην Πλάκα (Παναγία Γλυκοφιλού-
cα, Άγιοι Cαράντα και Άγιoc Γεώργιοc).

Φολέγανδροc

Συντηρήθηκε στην Αθήνα η εικόνα της Αγίαc
Παραcκευήc από το ναό της Θεocκέπαcτηc στη
Χώρα.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑCΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Cίφνοc

Ναόc Κοίμηcηc της Θεοτόκου cτο Κάcτρο

Μονόχωροc, επιπεδόcτεγοc με μεγάλη, ημικυ-
κλική εξωτερικά, αφίδα Ιερού και νάρθηκα, που
επικοινωνεί με τον κυρίωc ναό με ευρύ τοξωτό

9. Ανδριακά Χρονικά 14 (1963), c. 1 κ.ε. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά,
c. 303, Πίν. 349 β.

10. Ό.π., c. 304 κ.ε.

11. Ό.π., c. 303.

άνοιγμα. Στη νότια πλευρά ανοίγονται η είσοδος, με δίτοξο κωδωνοστάσιο επάνω, και τρία παράθυρα (το ανατολικό δίλοβο). Στο υπέρθυρο της εισόδου εγχάρκτη η χρονολογία: 1593. Στην κορυφή της ανατολικής πλευράς είναι πακτωμένος παλαιοχριστιανικός αμφικιονίσκος. Στο εσωτερικό, το δάπεδο καλύπτεται με πλάκες και βοτσαλωτό σε γεωμετρικά σχέδια. Μεγάλος αρχαίος βωμός με βούκρανα χρησιμεύει ως βάση στην Αγία Τράπεζα. Στη βόρεια πλευρά μαρμάρινος άμβωνας, που στηρίζεται σε αρράβδωτο κίονα. Τα τρία θωράκια του εξώστη κοσμούνται με λαϊκότερα ανάγλυφα (σταυρός, δικέφαλος αετός και δοχείο με άνθη).

Στο ξύλινο ζωγραφιστό τέμπλο υπάρχουν οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) εικόνα με τέσσερις παραστάσεις: Ευαγγελισμός, Μιχαήλ και Γαβριήλ, Βαϊοφόρος, Τρεις Ιεράρχες (διαστ. 0,80 × 1,20 μ.)¹, β) ο Άγιος Νικόλαος (διαστ. 1,15 × 0,58 μ.)², γ) Η Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,92 × 1,14 μ.), δ) Ο Χριστός Παντοκράτορας (διαστ. 0,84 × 1,19 μ.)³. Στα θωράκια, κάτω, είναι αντίστοιχα οι εικόνες: α) ο Άγιος Αθανάσιος, β) ο Ευαγγελισμός⁴, γ) η Κοίμηση της Θεοτόκου, δ) ο Προφήτης Ηλίας. Στο θυρόφυλλο της πρόθεσης ο Αρχάγγελος Μιχαήλ⁵. Άλλες εικόνες της εκκλησίας: α) ο Μυστικός Δείπνος (διαστ. 0,75 × 0,63 × 0,02 μ.), δυτικής τέχνης, β) η Παναγία Ελεούσα (διαστ. 0,62 × 0,85 × 0,03 μ.)⁶, γ) ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (διαστ. 0,69 × 0,93 × 0,03 μ.), δ) η Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,92 × 0,83 × 0,023 μ.), ε) η Πυρφόρος Ανάβαση του Προφήτη Ηλίου και σε ζώνη επάνω οι άγιοι Χαράλαμπος, Βλάσιος, Πολύκαρπος, Ελευθέριος και ανώνυμος άγιος (διαστ. 1,06 × 0,68 × 0,025 μ.), στ) η Παναγία Βρεφοκρατούσα, η Καρδιάτισσα (διαστ. 1,125 × 0,985 × 0,03 μ.), 15ου αι.⁷, ζ) σταυρός λιτανείας με τη Σταύρωση και την Ανάσταση στις δύο πλευρές (διαστ. 0,97 × 0,44 × 0,02 μ.).

Ναός της Θεοσκέπαστης στο Κάστρο

Μονόχωρος, επιπεδόστεγος με νάρθηκα, που επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τοξωτό άνοιγμα. Η είσοδος ανοίγεται στη νότια πλευρά. Στο υπέρθυρό της η χρονολογία: 1631. Επάνω από την είσοδο δίτοξο κωδωνοστάσιο. Το δάπεδο καλύπτεται με πλάκες και βοτσαλωτό. Το τέμπλο ξύλινο ζωγραφιστό, με ξυλόγλυπτα στοιχεία, και τις δεσποτικές

εικόνες: α) της Παναγίας (διαστ. 1,16 × 0,76 μ.)⁸, β) του Χριστού Παντοκράτορα (διαστ. 1,17 × 0,90 μ.), 17ου αι.⁹, και γ) του Αγίου Νικολάου (διαστ. 0,66 × 1,18 μ.)¹⁰. Στο βόρειο τοίχο, η Βάπτιση (διαστ. 0,55 × 0,50 μ.), 17ου αι.¹¹. Ξύλινος, ζωγραφιστός επισκοπικός θρόνος.

Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (Ελεούσα) στο Κάστρο

Μεγάλος, μονόχωρος με τρούλο ναός (ο μητροπολιτικός του Κάστρου), με ξύλινο γυναικωνίτη στο νάρθηκα. Στη νότια πλευρά ανοίγονται δύο είσοδοι, στον κυρίως ναό και το νάρθηκα. Στο υπέρθυρο της θύρας του κυρίως ναού είναι χαραγμένη η χρονολογία: 1635. Στον άξονα της ίδιας θύρας υψώνεται δίτοξο κωδωνοστάσιο. Στο ξυλόγλυπτο, χρωματιστό τέμπλο οι εξής εικόνες: α) Χριστός (διαστ. 1,01 × 0,69 μ.), 18ου αι., β) Παναγία Οδηγήτρια με ασημένια επικάλυψη (διαστ. 0,955 × 0,68 × 0,027 μ.)¹² (Πί ν. 175 α), γ) Παναγία Γλυκοφιλούσα (Μater Dei), με ασημένια επικάλυψη, η οποία έχει ενδιαφέρουσες παραστάσεις και επιγραφές (διαστ. 0,865 × 0,40 × 0,025 μ.)¹³. Άλλες εικόνες στο ναό: α) Η Άκρα Ταπείνωση με υπογραφή του ζωγράφου Ιωάννη Απακά (διαστ. 0,31 × 0,24 × 0,02 μ.)¹⁴ (Πί ν. 175 β), β) η Σταύρωση (διαστ. 0,51 × 0,39 × 0,02 μ.), γ) ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και ο Άγιος Ελευθέριος (διαστ. 0,45 × 0,35 × 0,025 μ.). Στη μέση του μαρμάρινου δαπέδου πλάκα με δικέφαλο αετό και την επιγραφή: 1730 ΗΟΥΛΙ(ΟΥ)/ΕΜΑΡΜΑΡΟΣΑ/ΜΕΤΗΝ (ΕΚ)ΚΑΙΣΙΑ ΟΥΟ/ΜΑΖΟΜΕΝΗ ΚΑΙΡ(Α)/ΛΕΟΥΣΑ ΠΡΟΤΟ/ΣΙΓΓΕΛΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ/ΜΠΑΟΣ. Μπροστά από το τέμπλο, νότια, σε άλλη μαρμαρίνη πλάκα η επιγραφή: ΑΡΧΙΕΡΑΤΗ/ΚΟΣ ΤΑΦΟΣ.

Ναός του Αγίου Αντωνίου των Καθολικών (Φραγκαντώνης) στο Κάστρο (Πί ν. 176 α)

Μονόχωρος ναός της εποχής της ενετοκρατίας με τυφλά οξυκόρυφα αψιδώματα, στις πλευρές (από δύο στις μακριές πλευρές) και εγκάρσιο οξυκόρυφο σφενδόνιο στη μέση, που ανέχουν δύο, κατά μήκος της εκκλησίας, κωνοειδείς τρούλους. Επάνω από τη θύρα τοξωτό, οξυκόρυφο παράθυρο με δύο άλλα παράπλευρα, σε τέταρτο περιφέρειας κύκλου. Ψηλότερα εντοιχισμένα πινάκια. Στην κορυφή του τοίχου ίχνη από κωδωνοστάσιο. Στο Ιερό υπάρχουν δύο

1. Θ. Αλιπράντης, *Θησαυροί της Σίφνου*, Αθήνα 1979, σ. 50.

2. Ό.π.

3. Ό.π.

4. Ό.π.

5. Ό.π.

6. Ό.π.

7. Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες Κρητικής σχολής*, Αθήνα 1983, σ. 17.

8. Θ. Αλιπράντης, *ό.π.*, σ. 48, κ.ε.

9. Ό.π.

10. Ό.π.

11. Ό.π.

12. Ό.π., σ. 46.

13. Ό.π.

14. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, 1977, σ. 119.

Τράπεζες, η μεγαλύτερη ήταν αφιερωμένη στον αββά Άγιο Αντώνιο και η άλλη στον Άγιο Αντώνιο της Πάντοβας¹⁵.

Μονή της Χρυσοπηγής

Βρίσκεται στο ακρωτήριο Πέταλος, νοτιοανατολικά του νησιού, σε τμήμα αποσχισμένου βράχου, που συνδέεται με μικρή γέφυρα με την υπόλοιπη ξηρά.

Το καθολικό, κτίσμα του 17ου αι.¹⁶, είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με μεγάλη, ημικυκλική εξωτερικά, αψίδα Ιερού. Στις μακριές πλευρές, εσωτερικά, από τρία ημικυκλικά, τυφλά αψιδώματα. Στη μέση του δαπέδου μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα με επιγραφή και τη χρονολογία: 1818. Νεότερο, ίσως, κωδωνοστάσιο υψώνεται στην πρόσοψη. Σε μαρμάρινη πλάκα, εντοιχισμένη στη βάση των δύο τόξων του κωδωνοστασίου, επιγραφή: *ΡΟΥΚ/ΟΚ ΚΑΙ Κ/ΤΗΤΟ/ραC/1757*. Σε τοξωτή κόγχη, επάνω από την είσοδο, τοιχογραφία της Ζωοδόχου Πηγής, καλυμμένη με διάτρητο μαρμάρινο φεγγίτη. Μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα, εφάπτεται στη βόρεια, εξωτερική πλευρά του ναού. Δυτικά του καθολικού υπάρχουν τα κελιά, οι αποθήκες και το ηγουμενείο.

Πάρος

Ναός της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη θέση Φλόγα της Παροικιάς¹⁷

Δισυπόστατος ναός, κτίσμα του 17ου αι. Τα δύο, άνισα μεταξύ τους, κλίτη επικοινωνούν με δύο ελαφρά οξυκόρυφα τόξα, που στηρίζονται σε πεσσούς και στη μέση σε αρράβδωτο κίονα. Οι μακριοί τοίχοι, και στα δύο κλίτη, συγκλίνουν σχηματίζοντας ψευδοθόλο. Μεγάλη αψίδα Ιερού στο βόρειο κλίτος και μικρότερη στο νότιο. Βαθύ, τυφλό αψιδώμα στο βόρειο τοίχο. Μία είσοδος για κάθε κλίτος ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Στο υπέρθυρο της νότιας θύρας διακρίνεται η χρονολογία: 1612. Βόρεια του ναού σώζονται ερειπωμένα κελιά και στο προαύλιο πεσμένο υπέρθυρο με την επιγραφή: 1613/ΦΙΛΟ-ΘΕΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ.

Νάξος

Ναός του Αγίου Θωμά στην περιοχή Σαγκρίου (Πί v. 176 β)

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναίσκος με ίχνη

τοιχογραφιών στην αψίδα του Ιερού και την κόγχη της πρόθεσης.

Ερειπωμένος ναός της Αγίας Αναστασίας στην περιοχή Σαγκρίου

Μικρή βυζαντινή εκκλησία, που βρίσκεται δυτικά της μονής του Τιμίου Σταυρού (Πύργος του Μπαζαίου). Στο μεγαλύτερο μέρος της είναι χωσμένη στο έδαφος. Σώζεται η κόγχη του Ιερού σε μικρό ύψος επάνω από το παράθυρο, και μέρος του βόρειου τοίχου ως τη γένεση του θόλου. Στην αψίδα του Ιερού σώζεται τοιχογραφία. Διακρίνεται μορφή αγίου. Ίχνη τοιχογραφίας διακρίνονται και στο βόρειο τοίχο.

Τήνος

Μονή της Καταπολιανής

Βρίσκεται κοντά στην τοποθεσία Μύλοι Υστερινών. Ιδρύθηκε το 18ο αι., σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου, στη δυτική πλευρά του περιβόλου: *ΜΕΛΑΝ/ΘΗΑC/MONAXIC/ΚΤΙΤΟΡ/ΙCΑC ΞΕΝΗC/1783/ΑΠΡΙΑΙΟΥ...* Το καθολικό είναι μονόχωρος με τρούλο ναός. Η δυτική καμάρα, επιμηκυσμένη, ενισχύεται με τρία σφενδόνια. Στο δάπεδο ομφάλιο με ανάγλυφο δικέφαλο αετό. Το τέμπλο ξύλινο, ζωγραφιστό, με εικόνες λαϊκής τέχνης. Με σιγίλλιο του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', που υπάρχει στο ναό, η μονή χαρακτηρίστηκε, το 1806, ως σταυροπηγική. Κελιά στη βόρεια, και άλλα βοηθητικά κτίσματα στη νότια πλευρά του περιβόλου.

Μονή της Κυρα-Ξένης

Κτίσμα του 18ου αι. με νεότερες επεμβάσεις, κοντά στο χωριό Μαρλάς. Το καθολικό, στη μέση του περιβόλου των κελιών, είναι μονόχωρος ναός με οριζόντια οροφή και δίρριχτη στέγη. Κοσμεύεται με τοιχογραφίες του 18ου αι. Στο βόρειο τοίχο του ναού, εξωτερικά, εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό και την επιγραφή: *ΙC ΧC/ΝΙΚΑ/ΔΕΥΧΗC ΚΑΛΛΙΝΗΚΟΥ/ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΤΗΤΟΡΟC/1732*. Σε μαρμαρόγλυπτη πλάκα της κρήνης στο προαύλιο της μονής χαραγμένη η χρονολογία 1708.

Ναός της Παναγίας της Σηλαιώτισσας στη θέση Λειβάδα, κοινότητας Κάμπου

Το εξωκλήσι διαμορφώνεται σε κοιλότητα βράχου, κάτω από το δημόσιο δρόμο. Πρόκειται για ναίσκο μικρών διαστάσεων με ακανόνιστη κάτοψη. Χτισμένη είναι η νότια πλευρά, στην οποία ανοίγονται η είσοδος και δύο παράθυρα. Στην κόγχη του Ιερού υπάρχει τοιχογραφία σε δύο επάλληλα στρώματα. Στο νεότερο επίχρισμα παράσταση της ένθρονης Παναγίας Πλατυτέρας.

15. Δ. Πασχάλης, Η Δυτική εκκλησία εις τας Κυκλάδας επί Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας, Ανδριακά Χρονικά, τ. 2-3, σ. 88.

16. Α. Γ. Τρούλλος, Σίφνος, Αθήνα 1961, σ. 122.

17. ΑΒΜΕ Θ2 (1961), σ. 206, εικ. 42, 43.

Μύκονος**Ναός της Παναγίας του Καμπάνη στη Χώρα**

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με μεγάλη αψίδα Ιερού. Με τοξωτό άνοιγμα, στη βόρεια πλευρά, επικοινωνεί με επιπεδόστεγο χώρο, τριγωνικής περίπου κάτοψης, που χρησιμεύει ως κοιμητήριο της οικογένειας Καμπάνη. Στο υπέρθυρο της εισόδου (νότια πλευρά) επιγραφή: *ΑΝΑΚΑΙΝΗCΤΗ ΕΚ ΒΟΘΡΟΥ ΟΥΤΟC/Ο ΘΗΟC ΚΑΙ ΠΑΝΤΗΜΟC ΝΑΟC ΤΗC Η/ΠΕΡΑΓΗΑC ΘΕΟ(ΤΟ)Κ(ΟΥ) ΚΑΙ ΑΗ ΠΑΡΘΕΝ(ΟΥ) ΜΑΡΙΑC ΔΙΑ (CΥΝ)ΔΡΟΜΗ(C) ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΓΕΟΡΓΗΟΥ ΦΑΜΕΛΙΤΗ 1616* (Πί ν. 176 γ). Επάνω από την είσοδο τοξωτό κωδωνοστάσιο. Το τέμπλο ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο, με τις εξής εικόνες: α) Παναγία Ένθρονος Βρεφοκρατούσα με ασημένια επικάλυψη (διαστ. 0,374 × 0,71 μ.), β) Χριστός Ένθρονος Παντοκράτορας (διαστ. 0,417 × 0,70 μ.), γ) Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,65 × 0,41 μ.). Στα βημόθυρα της Ωραίας Πύλης ο Ευαγγελισμός. Στα θωράκια του τέμπλου ζωγραφική διακόσμηση (δοχεία με άνθη). Στην αψίδα του Ιερού σώζεται τοιχογραφία με την Πλατυτέρα επάνω και κάτω συλλειτουργούντες ιεράρχες (Πί ν. 176 δ).

Ναός της Παναγίας Ελεούσας στη Χώρα (περιοχή Λίμνη)

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός μεγάλων διαστάσεων. Δυτικά ξύλινο διάφραγμα δημιουργεί χώρο νάρθηκα. Η κόγχη του Ιερού μικρή, χτιστή στο κάτω μέρος, εγγράφεται στο πάχος του τοίχου. Από δύο βαθιά τυφλά αψιδώματα στις δύο μακριές πλευρές. Στο δάπεδο ομφάλιο με δικέφαλο αετό. Άλλη πλάκα, επιτύμβια έχει επιγραφή και χρονολογία: 1731. Το τέμπλο ξυλόγλυπτο με τις εικόνες: α) Παναγία Ελεούσα (διαστ. 0,665 × 0,875 μ.), β) Χριστός Μέγας Αρχιερέυς (διαστ. 0,66 × 0,89 μ.), γ) Εισόδια της Θεοτόκου (διαστ. 0,66 × 0,89 μ.).

Ναός της Αγίας Μονής στη Χώρα

Μονόχωρος, σταυροειδής με τρούλο, κοντά στη θέση του παλιού ομώνυμου ναού, που κατεδαφίστηκε το 1899-1900¹⁸. Η κόγχη του Ιερού, χτιστή κάτω, εγγράφεται στο πάχος του τοίχου. Το τέμπλο (Πί ν. 177 α), από τον παλιό ναό, ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο, βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Επιγραφή με χρονολογία 1742 σκαλισμένη δύο φορές: α) επάνω από το άνοιγμα της Ωραίας Πύλης και β) της πρό-

θεσης. Εικόνες του τέμπλου: α) Θεοτόκος και Αγία Άννα (διαστ. 0,48 × 0,714 μ.), β) Χριστός *Ο ΔΙΚΑΙΟC ΚΑΙ ΦΟΒΕΡΟC ΚΡΙΤΗC* (διαστ. 0,721 × 0,908 μ.), 18ου αι. Στο δάπεδο πολλές ταφόπετρες.

Ναός του Προφήτη Ηλία και του Ευαγγελισμού στη Χώρα

Δυσπόστατος ναός. Τα καμαροσκέπαστα δύο κλίτη επικοινωνούν μεταξύ τους με τοξοστοιχία τεσσάρων τόξων που στηρίζονται στη μέση σε τεμάχια από αρχαίους κίονες. Μεγάλες κόγχες Ιερών. Στο βόρειο μέτωπο της τοξοστοιχίας μισοσβησμένη τοιχογραφία του Αγίου Χαράλαμπος και στο νότιο του Αγίου Νικολάου. Τέμπλα ξύλινα με ξυλόγλυπτα στοιχεία. Ενδιαφέρουσα εικόνα του Προφήτη Ηλία (διαστ. 0,605 × 0,445 μ.) με ξυλόγλυπτο πλαίσιο, σε προσκυνητάρι. Ο ναός αναφέρεται σε έγγραφο του 1615¹⁹.

ΝΟΜΟC ΣΑΜΟΥ**Σάμος****Ναός της Μεταμόρφωσης (Παναγία του Ποταμού)²⁰ στο Ποτάμι Καρλοβασιού (Πί ν. 177 γ)**

Βυζαντινός ναός (11ου-12ου αι.) με επόμενες επεμβάσεις, σταυροειδής, εγγεγραμμένος με τρούλο, του τετρακίονιου τύπου. Οι δύο ανατολικοί κίονες είναι εντοιχισμένοι στο χτιστό τέμπλο. Στο επάνω μέρος του τέμπλου υπάρχει τμήμα από μαρμάρينو γλυπτό επιστύλιο, πιθανόν από το αρχικό τέμπλο του ναού. Οι τέσσερις αρράβδωτοι κίονες στέφονται από παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα (Πί ν. 177 δ). Στην αψίδα του Ιερού, ψηλά, ανοίγονται τρία στενά τοξωτά παράθυρα. Στενές και ψηλές οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Η Αγία Τράπεζα συναρμόζεται από τμήμα αρράβδωτου κίονα και πλάκα επάνω με ανάγλυφη διακόσμηση (σταυρός, πυροστρόβιλοι και ρόδακες) στη λοξότμητη στενή πλευρά της (Πί ν. 177 β). Ο τρούλος, μικρής διαμέτρου, με οκταγωνικό εξωτερικά τύμπανο, διατρύπεται από τέσσερα, στους άξονες, τοξωτά παράθυρα. Τα πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται ανατολικά με θόλους και δυτικά με σταυροθόλια. Το δάπεδο είναι στρωμένο με μαρμαρόπλακες και σχιστόπλακες πλαισιωμένες με βοτσαλωτό που, εμπρός από το Ιερό Βήμα, σχηματίζει αστέρα. Στη βόρεια, εξωτερική, πλευρά (βορειοδυτικό διαμέρισμα), σχηματίζεται ρηχό, τυφλό αψιδώμα με

18. Β. Κυριαζόπουλος, Ιστορική Εξέλιξις της Νήσου Μυκόνου, σ. 345-6, Α. Καλλιγά, Α. Παπαγεωργίου, Ι. Πολίτη, Α. Ρωμανού, Μύκονος, Δήλος Ρήνεια-Χωροταξική και Ρυθμιστική Μελέτη, 1972, σ. 345 κ.ε.

19. Π. Γ. Ζερλέντης, Σύστασις του κοινού των Μυκονίων, εν Ερμούπολει 1924, σ. 8, 18.

20. Ε. Ι. Κρητικίδης, Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου, εν Ερμούπολει 1869, σ. 57. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, Η εκκλησία της Σάμου, Σάμος 1967, σ. 42.

ρόδακα στο τύμπανο. Χαρακτηριστικό είναι το ιδιαίτερα τονισμένο ύψος του ναού σε σχέση με τις άλλες διαστάσεις του. Στη νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά εφάπτεται ερειπωμένο πρόσκτισμα, που είχε, ίσως, κάποια θολωτή κάλυψη.

Ερειπωμένος βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στο Ποτάμι Καρλοβασιού

Βόρεια από το ναό της Μεταμόρφωσης και σε μικρή απόσταση σώζονται τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Διατηρούνται η ανατολική πλευρά, κατά μέρος, με την αψίδα του Ιερού και τμήμα της δυτικής πλευράς (Π ί ν. 178 α). Το οικοδομικό υλικό είναι σκορπισμένο μέσα και γύρω από το ναό.

Πύργος του Σαρακίνη και ναός του Θεολόγου στο Ηραίο (Π ί ν. 178 β-δ)

Ο πύργος, κτίσμα του 16ου αι., ανήκει με τον παρακείμενο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη μονή του Θεολόγου της Πάτμου²¹. Οικοδομήθηκε από το Νικόλαο Σαρακίνη, πλοηγό στο στόλο του Κιλίτζ Αγά. Πρόκειται για λιθόχτιστο τριώροφο οικοδόμημα, τυπικό δείγμα αρχοντικής κατοικίας με φρουριακό χαρακτήρα (ισχυρά τοιχώματα, επάλξεις, καταχύτρα, πολεμίστρες). Διατηρείται σε καλή κατάσταση και είναι από τα ελάχιστα δείγματα πύργων που σώζονται στο νησί.

Ο ναός του Θεολόγου είναι δίδυμος καμαροσκέπαστος με ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία.

Ικαρία

Ναός Παναγίας Πεπαντή στα Κοσοίκια

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα Ιερού. Τρία εγκάρσια τόξα ενισχύουν την καμάρα, που εξωτερικά καλύπτεται με δίρριχτη στέγη από σχιστολιθικές πλάκες. Το δάπεδο είναι στρωμένο με πλάκες και βοτσαλωτό αστέρι στη μέση. Εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά σχηματίζονται τρία

αψιδώματα και στη δυτική, επάνω από την είσοδο, δύο επάλληλες αβαθείς κόγχες. Το τέμπλο, ξυλόγλυπτο, χρωματιστό σώζεται σε κακή κατάσταση, το ίδιο και οι εικόνες (Δωδεκάορτο, Άγιοι Πάντες, Κοίμηση της Θεοτόκου).

Ναός του Αγίου Ιωάννη στο Κοσοίκια (Π ί ν. 178 ε)

Στα βόρεια του ναού της Παναγίας, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με οξυκόρυφη καμάρα, που καλύπτεται εξωτερικά με δίρριχτη στέγη από σχιστολιθικές πλάκες. Μεγάλη κόγχη Ιερού εξέχει ελαφρά από τον ανατολικό τοίχο. Η στέψη των τοίχων κοσμεύεται με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες. Διακρίνονται η Γέννηση, η Σταύρωση, ο Μυστικός Δείπνος, η Ανάσταση, η Κοίμηση της Θεοτόκου, μορφές αγίων και επιγραφές. Το δάπεδο είναι στρωμένο με μαρμαρόπλακες χτυπημένες στην επιφάνεια.

Ναός της Ανάληψης στο Φραντάτο (Π ί ν. 178 στ)

Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναϊσκος με οξυκόρυφη καμάρα σκεπασμένη με σχιστολιθικές πλάκες, που σχηματίζουν δίρριχτη στέγη. Ηχητικά αγγεία στο βόρειο και νότιο τοίχο. Το δάπεδο είναι στρωμένο με πλάκες. Στο πάνω μέρος της πρόσοψης είναι εντοιχισμένα τέσσερα διακοσμητικά πινάκια σε διάφορα μεγέθη. Σώζονται τοιχογραφίες: α) στην κόγχη του Ιερού η Πλατυτέρα, β) στο μέτωπο του τόξου, στο Ιερό, ο «Μέγας Αρχιερέυς», γ) στο μέτωπο τόξου, μπροστά από το Ιερό, οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη με τον Τίμιο Σταυρό ανάμεσά τους, κάτω η Βάπτιση και η Γέννηση. Διακρίνονται επίσης, στο ναό, οι παραστάσεις της Μεταμόρφωσης, της Ανάστασης και μορφή προφήτη. Οι τοιχογραφίες είναι φθαρμένες, σε μερικά σημεία έχουν πέσει τα ζωγραφικά κονιάματα, και αλλού έχουν ασβεστωθεί ή σοβαντιστεί.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

21. Ε. Ι. Κρητικίδης, ό.π., σ. 13.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ¹

Άγιος Σίλας

Κατά τη διάρκεια βαθιάς άρσης στο λίοφυτο του Εμμ. Αντιμισάρη, κάτοικου Αγίου Σίλα, και μετά από υπόδειξη του ίδιου ερευνήθηκαν στη θέση Χαμαμουτζή έξι συνολικά, λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της ΥΜ ΙΙΑ-Β εποχής. Η θέση είναι γνωστή από την αποκάλυψη όμοιων τάφων της ίδιας εποχής, που ερευνήθηκαν παλιότερα² από την Εφορεία.

Ο πρώτος τάφος βρέθηκε συλημένος. Από τις διερευνητικές τάφρους που πραγματοποιήθηκαν αποκαλύφθηκαν πέντε ακόμη τάφοι με την ίδια αξονική διάταξη. Είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Από αυτούς ο Τάφος Α, του οποίου ακολουθεί η περιγραφή είχε δύο θαλάμους³.

Τάφος Α (Π ί ν. 179 α)

Είχε διαστάσεις 5 × 1,80 και ύψος 1,60 μ. Μετά την αφαίρεση του φράγματος ήρθαν σε φως πέντε πήλινες σαρκοφάγοι και θραύσματα μιας έκτης. Δύο απ' αυτές είχαν παράλληλα τοποθετηθεί κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος του τάφου, μια τρίτη βρισκόταν στο μέσον περίπου και μέσα στα όρια του πρώτου θαλάμου. Οι σαρκοφάγοι διατηρούν, εκτός από μία, τα αετωματικά τους καλύμματα. Δύο είναι μονόχρωμες, άλλες δύο σώζουν γραπτή κόσμηση με κάθετες κυματοειδείς ταινίες,

1. Στην υπογράφουσα ανατέθηκε η ευθύνη των σωστικών ανασκαφών της Εφορείας που διενεργήθηκαν στο πρώτο δμηνο του 1978, λόγω της αναχώρησης της Εφόρου Α. Λεμπέση στο εξωτερικό. Οι περισσότερες από τις έρευνες που αναφέρονται διενεργήθηκαν από τη Ν. Δημοπούλου, επιστημονική βοηθό της Εφορείας. Στην ανασκαφή της Αγίας Πελαγίας (βλ. παρακάτω) έλαβε μέρος και ο πτυχιούχος αρχαιολόγος Γ. Ρεθεμιωτάκης.

2. ΠΑΕ 1975, σ. 524-525, πίν. 337 α-β, Α. Kanta, SIMA LVIII, 1980, σ. 35.

3. Η μερική καταστροφή που είχαν υποστεί οι τάφοι από φυσικά αίτια αλλά κυρίως από την παλιά διάνοιξη του επαρχιακού δρόμου Ηρακλείου-Βασιλείς δεν επέτρεψαν τελικά να γίνει σαφές εάν επρόκειτο για «δίδυμο τάφο» (Κρητ. Χρον. 1952, σ. 474) για τον τάφο της Επισκοπής Πεδιάδας ή για δύο γειτονικούς θαλάμους με ξεχωριστές εισόδους. Η αναζήτηση δεύτερης εισόδου στάθηκε άκαρπη. Πιθανόν να πρόκειται για μια περίπτωση ανάλογη με τον τάφο στους Σταμνιούς Πεδιάδας που ερευνήθηκε, όπως και ο προηγούμενος από τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, βλ. Κρητ. Χρον. 1952, σ. 475. Εκεί ο τάφος διευρύνθηκε σε δεύτερη φάση με την κατασκευή μιας κόγχης με αποτέλεσμα να χάσει το αρχικό πεταλοειδές σχήμα του.

ελεύθερες ή πλαισιωμένες με κάθετες ταινίες (αριθ. Μ. Ηρ. 22295 και 22297) (Π ί ν. 179 β). Ενδιαφέρουσα είναι μια μονόχρωμη σαρκοφάγος με κόσμηση ανάγλυφου σχοινοῦ κάτω από το γείσο⁴, (αριθ. Μ. Ηρ. 22298) (Π ί ν. 179 γ). Ανάγλυφη επίσης ταινία με εγχάρκτη γωνιωτή κόσμηση σε επάλληλη διάταξη πλαισιώνει τις κάθετες πλευρές της σαρκοφάγου (αριθ. Μ. Ηρ. 22298). Ο πυθμένας της σαρκοφάγου έχει μοιραστεί σε τέσσερα τμήματα που σώζουν ισάριθμες ακανόνιστες οπές με τα καλύμματά τους (Π ί ν. 179 δ). Στη μία σαρκοφάγο βρέθηκαν δύο κρανία στις αντίστοιχες στενές πλευρές. Ταφές στο δάπεδο δεν παρατηρήθηκαν. Ωστόσο κάτω από τρεις σαρκοφάγους βρέθηκαν οστά ανακομιδής.

Μοναδικό κτέρισμα του τάφου ήταν ένα πήλινο, γραπτό θήλαστρο της ΥΜ ΙΙΑ2-Β περιόδου, σχεδόν ακέραιο, που βρέθηκε κάτω από τη σαρκοφάγο με τις κυματοειδείς ταινίες. Το αγγείο έχει σφαιρική κοιλιά, ευρύ λαιμό, σωληνωτή προχोή, καλαθόσχημη λαβή και τη χαρακτηριστική για την κρητική παραλλαγή του είδους απόφυση στη βάση της λαβής⁵ (αριθ. Μ. Ηρ. 22100).

Τάφος Β

Είχε διαστάσεις 2,30 × 2 και μέγ. ύψος 1,65 μ. Ο τάφος διατηρούσε το φράγμα της εισόδου του, που είχε διαστάσεις 0,70 × 0,80 μ. Περιείχε μία γυναικεία ταφή πάνω στο δάπεδο. Ο σκελετός της νεκρής βρισκόταν κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος του τάφου, στην τυπική συνεσταλμένη θέση.

Τα κτερίσματα της νεκρής ήταν: α) Χάλκινη ημισφαιρική φιάλη με κυρτό, οξειδωμένο πυθμένα. Βρέθηκε αριστερά της εισόδου του τάφου και είχε διαστάσεις: ύψος 0,066, διάμετρος 0,161 μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4460) (Π ί ν. 180 α).

β) Χάλκινος καθρέπτης, διαμ. 0,14 μ., με ζεύγος οπών για τη στερέωση της λαβής. Ο τύπος αυτός είναι πολύ συχνός στους υστερομινωϊκούς τάφους (αριθ. Μ. Ηρ. 4470).

γ) Προχοΐσκη με γραπτή σιμοειδή κόσμηση στον ώμο (αριθ. Μ. Ηρ. 22102).

δ) Ενδιαφέρων μόνωτος ασκός με σωληνωτή πρόχυση και γραπτή κόσμηση φυλλοειδούς στεφάνης.

ε) Ανάμεσα στα οστά του κρανίου συγκεντρώθηκαν επίσης, δύο χάλκινες και πολλές μικρές χάντρες από άσπρη υαλόμαζα που ανήκουν σε περιδέραιο.

Κατά τον καθαρισμό των οστών διαπιστώθηκε

4. Πρβλ. την πήλινη σαρκοφάγο από τον Κατσαμπά Ηρακλείου με ανάλογη κόσμηση σχοινοῦ, Κρητ. Χρον. 1960, σ. 507.

5. Α. Kanta, ό.π., σ. 281.

επίσης η ύπαρξη λεπτού στρώματος ύλης που έδινε την εντύπωση στάχτης. Πιθανότατα να οφείλετο στην αποσύνθεση του σκελετού.

Τάφος Γ

Είχε διαστάσεις $2,95 \times 2,10$ και ύψος $1,70$ μ. Το σκελετικό υλικό του τάφου διατηρήθηκε ελάχιστα. Από το είδος και τη θέση των κτερισμάτων συμπεραίνεται ότι στο δάπεδο του τάφου είχαν ταφεί δύο άνδρες κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής πλευράς του. Σαρκοφάγοι δε βρέθηκαν. Ο τάφος έδωσε μία ενδιαφέρουσα σειρά χάλκινων αντικειμένων. Αναλυτικότερα τα κτερίσματα της πρώτης ταφής (ταφή Α) ήταν τα παρακάτω:

α) Χάλκινο μονόστομο μαχαίρι, μήκ. $0,296$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4469).

β) Αιχμή δόρατος με εγχάρκτη γραμμική κόσμηση κατά μήκος της ράχης του. Το μήκος του είναι $0,298$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4471) (Π ί ν. 180 β, κάτω).

γ) Χάλκινο πλατύ ξυράφι, μήκ. $0,174$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4466).

δ) Μικρό ορθογώνιο οστέινο αντικείμενο που βρέθηκε ανάμεσα στα προηγούμενα κτερίσματα ίσως αποτελούσε τη λαβή του παραπάνω ξυραφιού.

Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκε χάλκινο μονόστομο μαχαίρι (αριθ. Μ. Ηρ. 4462), και πήλινη προχοΐσκη με απολεπισμένη την επιφάνεια και κόσμηση τριγώνων με δικτυωτό θέμα (αριθ. Μ. Ηρ. 22103). Πολύ κοντά στο φράγμα του θαλάμου συγκεντρώθηκαν μερικά μικρά θραύσματα σαρκοφάγου. Οστά και πάλι δε βρέθηκαν.

Τα κτερίσματα του δεύτερου νεκρού ήταν τα παρακάτω:

α) Πήλινο πύραυνο, ύψ. $0,12$ μ., με ψηλό κυλινδρικό πόδι ιδιαίτερη αναδιπλωμένη βάση και οριζόντια λαβή κυλινδρικής τομής (αριθ. Μ. Ηρ. 22099).

β) Χάλκινη άωτη λεκάνη⁶ με δακτυλιόσχημη βάση, ύψ. $0,063$, διαμ. $0,223$ μ. Στο εσωτερικό της σωζόταν μαύρο χώμα, ίσως από την αποσύνθεση οργανικών ουσιών (αριθ. Μ. Ηρ. 4461).

γ) Χάλκινο ξυράφι, μήκ. $0,163$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4465).

δ) Χάλκινο ξίφος⁷ με σταυροειδή ώμο, μήκ. $0,515$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4467) (Π ί ν. 180 ε).

ε) Χάλκινο εγχειρίδιο με γραμμική εγχάρκτη

κόσμηση και μηνοειδή απόληξη της λαβής, μήκ. $0,313$ μ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4468).

Όλα τα κτερίσματα βρέθηκαν στο δάπεδο του τάφου. Εγχειρίδιο, ξίφος και ξυράφι διατήρησαν κομμάτια της ξύλινης λαβής τους. Ίχνη του ξύλινου κοντού σώθηκαν και στον αυλό της αιχμής του δόρατος.

Τάφος Δ

Είχε διαστάσεις $2,65 \times 2,45$ και ύψος $1,68$ μ. Βρισκόταν $3,5$ μ., δυτικότερα του προηγούμενου. Εξακριβώθηκε ότι ο τάφος είχε συληθεί παλιότερα. Στη βορειοδυτική του γωνία βρέθηκαν μερικά οστά που ανήκαν σε μία ταφή. Από τη σύληση διέφυγαν:

α) Πήλινος αμφορίσκος με σφαιρική κοιλιά και γραπτή κόσμηση επάλληλων τοξοειδών θεμάτων στους ώμους (αριθ. Μ. Ηρ. 22101) (Π ί ν. 180 γ).

β) Δύο χάλκινα μαχαίρια, ένα με πλατιά φυλλόσχημη λεπίδα (αριθ. Μ. Ηρ. 4464) και στενό, επίμηκες μονόστομο (αριθ. Μ. Ηρ. 4463) (Π ί ν. 180 δ, πάνω και μεσαίο).

Αγία Πελαγία

Επίπεδο ύψωμα στη Σούδα

Στο ακρωτήριο Σούδα της Αγίας Πελαγίας⁸, στο επίπεδο ύψωμα που βρίσκεται ανάμεσα στο κεντρικό κτίριο του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Μ. Καψή και της γειτονιάς Πασιφάη, ο χειριστής εκσκαφέα Τερζάκης έσπασε και παρέσυρε μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα στη διάρκεια της διαμόρφωσης του γηπέδου τένις του ξενοδοχείου. Η πλάκα είχε διαστάσεις $1,40 \times 0,75 \times 0,25$ μ. και κοιλότητα, διαμ. $0,30$ μ., στην οποία ίσως προσαρμοζόταν κυλινδρικό μέλος, από το ίδιο υλικό, με δύο αντίστοιχα αυλάκια (Π ί ν. 181 α). Ένα δεύτερο όμοιο μέλος που καταστράφηκε, διαπιστώθηκε ότι ήταν ενσωματωμένο στην ίδια πλάκα, σε απόσταση $0,30-0,40$ μ., και στον ίδιο άξονα, από τον πρώτο. Η πλάκα αυτή κάλυπτε λάκκο λαξευμένο στο μαλακό σχιστολιθικό βράχο, διαστ. $1,32 \times 0,70$ μ., μέσα στον οποίο βρέθηκαν δύο χάλκινοι αρχαϊκοί λέβητες. Ο λάκκος ήταν πρόχειρα ανοιγμένος και είχε ορθογώνιο σχεδόν περιχέλιωμα (Π ί ν. 181 β).

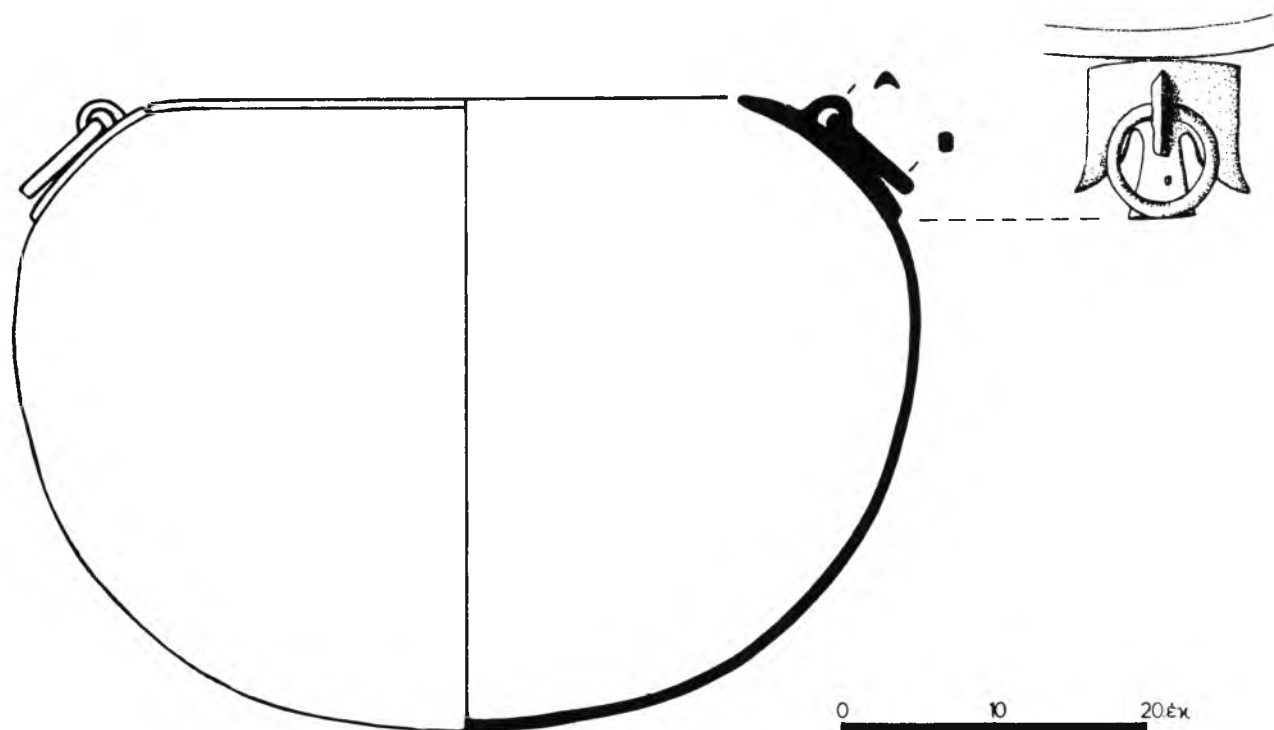
Ο ένας λέβητας έχει σφαιρικό σώμα, κυρτό πυθμένα και στρογγυλές κρεμαστές λαβές. Οι διαστάσεις είναι: ύψος $0,51$, διάμ. $0,38$ μ. (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 181 γ) (αριθ. Μ. Ηρ. 4478).

Ο δεύτερος (Σ χ έ δ. 2) έχει πιεσμένο σφαιρικό σώμα, επίσης κυρτό πυθμένα και χαμηλό όρθιο χείλος. Στο εσωτερικό του χείλους σώζεται αρχαϊκή

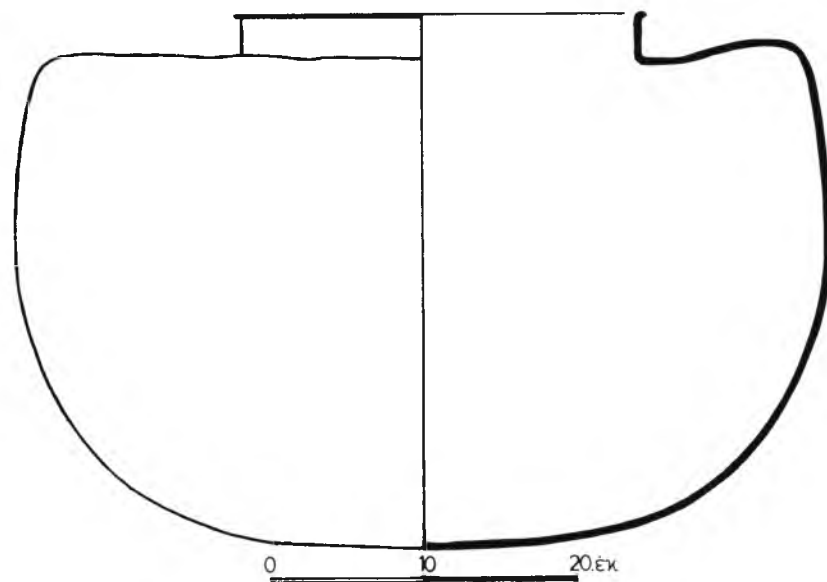
6. Βλ. *Archaeologia* τ. LIX, πίν. LXXXIX, Η, (αριθ. Μ. Ηρ. 1085).

7. Πρβλ. Ξίφος με όμοιο σταυροειδή ώμο της Συλλογής Γιαμαλάκη, Κρητ. Χρον. 1950, σ. 109 κ.ε. αριθ. 356, 437, πίν. Δ', επίσης της ίδιας συλλογής Κρητ. Χρον. 1952, σ. 485, 2, πρβλ. και *Archaeologia*, σ. 110.

8. Βλ. ΠΑΕ 1973, σ. 200-212, σχετ. βιβλιογραφία και ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 354.

Σχέδ. 1. Χάλκινος λέβητας Αγίας Πελαγίας αριθ. Μ. Ηρ. 4478.

Σχέδ. 2. Χάλκινος λέβητας Αγίας Πελαγίας, αριθ. Μ. Ηρ. 4479.

επιγραφή: *ΘΑΛΙΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ ΤΩ ΠΟΛΩΝΙ* (Θάλιος ανέθεκεν τῷ Απόλλωνι (Πί ν. 181 δ)).

Οι διαστάσεις του λέβητα είναι, ύψ. 0,51, διαμ. 0,38 μ. Από τις πρώτες εκτιμήσεις η επιγραφή χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. (αριθ. Μ. Ηρ. 4479).

Στον πυθμένα αυτού του δεύτερου λέβητα βρέθηκε χάλκινο ειδώλιο καθιστού λέοντα, ύψ. 0,05 μ., με την κεφαλή στραμμένη δεξιά και γυριστή ουρά (αριθ. Μ. Ηρ. 4480). Το ειδώλιο είναι κοίλο στο εσωτερικό του (Πί ν. 182 α). Στον ίδιο λέβητα βρέθηκε, επίσης, ασημένια, μικρή λαβή σε σχήμα αστραγάλου, μήκ. 0,03 μ. (Πί ν. 182 β) (αριθ. Μ. Ηρ. 1308).

Σημειώνεται ότι κατά την οκταετία, περίπου, που διήρκεσαν συνολικά οι οικοδομικές εργασίες του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Καψή στην Αγία Πελαγία δεν είχαν αποκαλυφθεί αρχαιότητες στο βραχώδες ύψωμα που προαναφέρθηκε.

Στο σημείο που ήρθαν στο φως οι λέβητες αλλά και στο γειτονικό χώρο δε σώθηκαν ίχνη οικοδομήματος. Το επίπεδο ύψωμα με την ευρύτερη θέα της γύρω περιοχής θα μπορούσε να είχε επιλεγεί στην αρχαιότητα για την ανέγερση ναού ή ενός σημαντικού δημόσιου οικοδομήματος.

Η αφιερωματική επιγραφή, η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και γενικότερα των φιλολογικών πηγών πιστεύεται ότι θα βοηθήσει στην ταύτιση της αρχαίας παράλιας πόλης μέρος της οποίας στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί σχεδόν παράλληλα με τις οικοδομικές εργασίες του ξενοδοχειακού συγκροτήματος.

Δαίδαλος

Στη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Καψή ερευνήθηκε επίσης έκταση στα νοτιοδυτικά της γειτονιάς Δαίδαλος.

Αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικού σπιτιού που έσωζε δύο δωμάτια με εσωτερικούς αποθηκευτικούς χώρους και πιθανόν εσωτερική αυλή (Σχ έ δ. 3). Το νοτιοανατολικό τμήμα των αποκαλυφθέντων δωματίων είχε καταστραφεί από τον εκσκαφέα.

Το βορειότερο δωμάτιο, διαστ. 5,65 × 9 μ. είχε θεμελιωθεί πάνω σε ΜΜ I-II κτίριο. Στο κέντρο του ανατολικού τοίχου του ίδιου δωματίου υπήρχε εγκάρσιος τοίχος, μήκ. 7, πλ. 1,60 μ., ο οποίος μοίραζε το δωμάτιο σχεδόν στη μέση. Ο ίδιος τοίχος όριζε τη νότια πλευρά δύο ορθογώνιων χωρισμάτων που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο μισό του δωματίου και σχημάτιζε άνοιγμα 0,80 μ. με το δυτικό τοίχο. Την παρειά του ανοίγματος όριζε επίσης μεγάλη, εγκάρσια σχιστόπλακα, μπατική που είχε θέση παραστάδας. Αναμφίβολα επρόκειτο για την πρόσβαση στα δύο μικρότερα ορθογώνια χωρίσματα που

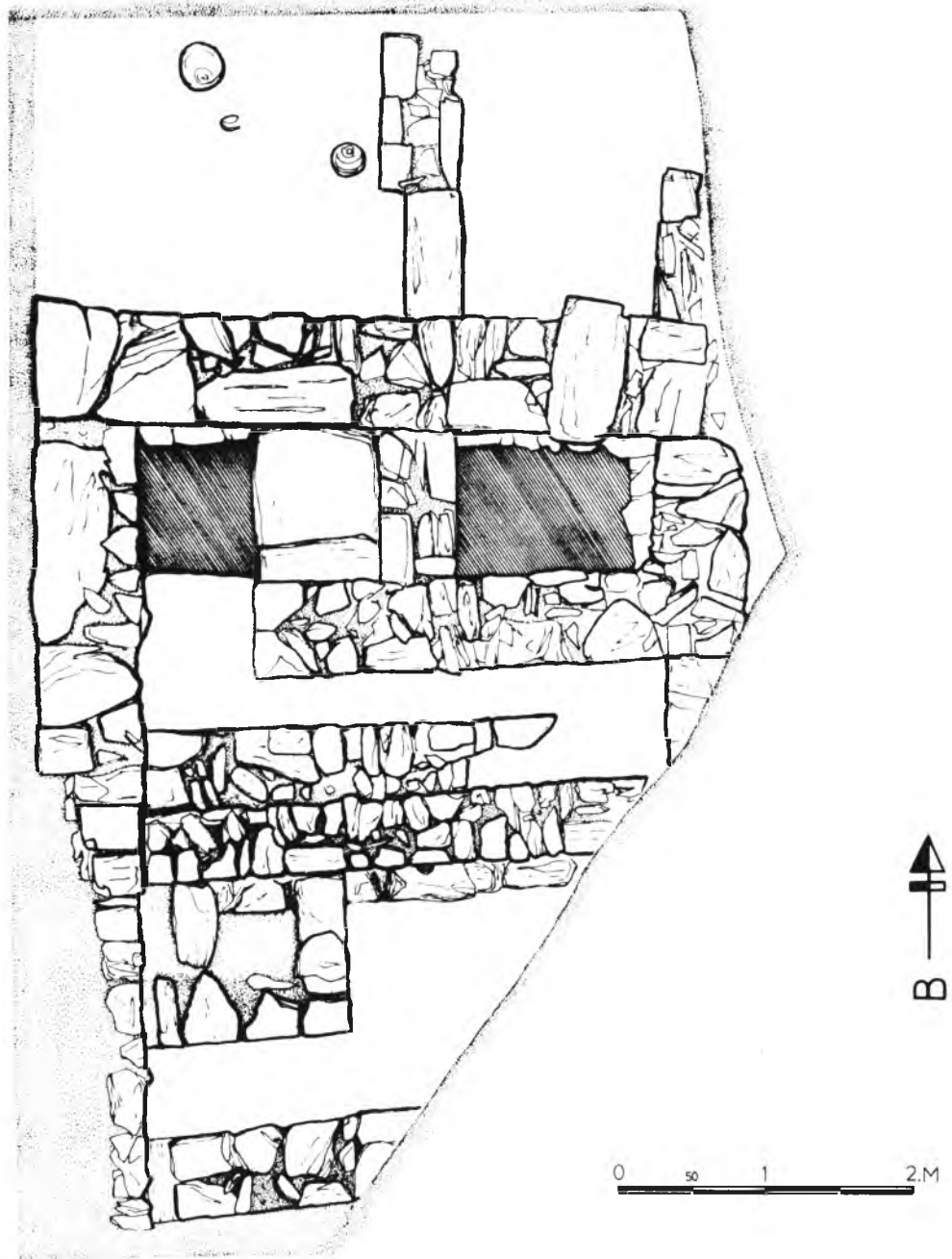
προαναφέρθηκαν (Σχ έ δ. 3). Η συνέχιση της έρευνας έδειξε ότι όλη την έκταση του δυτικού χωρίσματος κατείχε προγενέστερος λάκκος, διαστ. 4,10 × 2,50, βάθ. 1,10 μ. λαξευμένος στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο της ακτής. Το ανατολικό του τμήμα είχε καλυφθεί με σχιστολιθικές, επίσης, πλάκες. Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν από το λάκκο ήταν της ΜΜ ΙΑ⁹ περιόδου. Σε βάθος 1 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων βρέθηκαν δύο μικρά κομμάτια πυρήνα οψιανού και κομμάτι λευκού κονιάματος με επίθετο πορφυρό χρώμα. Το ανατολικό χωρίσμα του δωματίου, όπως και το προηγούμενο, πιθανόν να λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος. Στη νότια πλευρά του ίδιου δωματίου βρέθηκαν δύο παράλληλοι εφαπτόμενοι τοίχοι. Το δυτικό τους τμήμα σωζόταν καλύτερα, ενώ το ανατολικό και η νοτιοανατολική γωνία του δωματίου είχαν καταστραφεί από τον εκσκαφέα, όπως προαναφέρθηκε.

Το νότιο δωμάτιο του σπιτιού είχε καταστραφεί ακόμη περισσότερο. Οι διαστάσεις του ήταν 7,65 × 4,40 μ. Στη βορειοδυτική γωνία του υπήρχε ένα χωρίσμα, διαστ. 3,50 × 2,80 μ., ανάλογο με εκείνα που βρέθηκαν στο γειτονικό δωμάτιο (Σχ έ δ. 3). Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του δωματίου υπήρχε χαμηλό πεζούλι, μήκ. 4,10, πλ. 0,65 μ.

Σ' επαφή με το βόρειο τοίχο του πρώτου δωματίου βρέθηκαν δύο καταστραμμένοι κάθετοι τοίχοι, μήκ. 4,80 και 2,55 μ., αντίστοιχα. Από την έρευνα δε διευκρινίστηκε εάν επρόκειτο για τη βόρεια επέκταση του σπιτιού ή για εξωτερικό χώρο, αυλή λ.χ. Η δεύτερη άποψη ενισχύθηκε μετά την αποκάλυψη τριών μικρών, λαξευμένων λάκκων. Στο μεγαλύτερο από τους λάκκους, διαμ. 0,35, βάθ. 0,30 μ., υπήρχαν κομμάτια απανθρακωμένης ουσίας, μεγάλος τριπτήρας και κυλινδρικό λίθινο γουδοχέρι με κομβίο-σχημη λαβή. Ο πυθμένας του παρουσίαζε προοδευτική μείωση και βρέθηκε γεμάτος με σκληρό χτυπητό κόκκινο χρώμα. Νοτιότερα, σε μικρή απόσταση ήταν ο δεύτερος λάκκος, διαμ. 0,15, βάθ. 0,10 μ. και ακόμη νοτιότερα ο τρίτος με διάμετρο 0,30 μ. και ίδιο βάθος.

Από τον καθαρισμό του βόρειου δωματίου προέρχονται σπασμένος λύχνος ελληνιστικών χρόνων, μαρμάρινη λεκανίδα, δύο λίθινοι τριπτήρες, πλήληνη πυραμειδική αγνόθα, πυρήνας οψιανού, κομμάτια χάλκινου ελάσματος, σιδερένιο βέλος, χάλκινο καρφί και άλλα μικροαντικείμενα.

9. Γενικότερα από τον καθαρισμό του φυσικού βράχου στο νότιο και δυτικό τμήμα του δωματίου συγκεντρώθηκαν όστρακα της ΜΜ ΙΑ περιόδου.

Σχέδ. 3. Αγία Πελαγία. Σούδα. Τμήμα ελληνιστικού σπιτιού.

Ενδιαφέροντα κομμάτια λευκού και πορφυρού κοινάματος προέρχονται από διάφορα σημεία του χώρου που ερευνήθηκε. Εκτός από τη διάσπαρτη ελληνιστική κεραμική του 2ου αι. π.Χ. ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η μελέτη της προϊστορικής κεραμικής που συγκεντρώθηκε από τον παραπάνω χώρο, και διάφορα άλλα σημεία του ακρωτηρίου Σούδα. Συμπερασματικά, διαπιστώθηκε ότι ορισμένα ελληνιστικά σπίτια οικοδομήθηκαν πάνω σε προϊστορική επίχωση της MM I και MM III περιόδου που διαμορφώθηκε ή ισοπεδώθηκε γι' αυτό το σκοπό. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε η ίδια υποθεμελίωση του προϊστορικού κτίσματος.

Καλαμάκι

Στη θέση Αποθέστρες, σε απόσταση 300 μ. περίπου από την ακτή, όπου για μικρό χρονικό διάστημα λειτουργούσε παράνομα το αμμορυχείο του Κ. Μανουσουδάκη ήρθε σε φως άφθονη κεραμική της MM I περιόδου. Οι εργασίες του αμμορυχείου διακόπηκαν μετά την αυτοψία της Δ. Βαλλιάνου, Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων και η Εφορεία πραγματοποίησε δοκιμαστική έρευνα διάρκειας περίπου ενός μηνός.

Στο χώρο Α βρέθηκαν στρώματα συγκεντρωμένων οστράκων¹⁰ ανάμεσα σε παχύτατα στρώματα άμμου. Σε δύο σημεία όπου η αμμοληψία είχε σχεδόν φθάσει ως το φυσικό, μαλακό βράχο αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα: Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι τμήμα επιμήκους τοίχου-περιβόλου¹¹ που αποκαλύφθηκε σε μήκος 24 μ. (Πί ν. 182 γ). Χτισμένος με το σύστημα της διπλής όψεως, με εσωτερικό γέμισμα από χαλίκια και άμμο σχηματίζει ελαφρά καμπύλη. Περίπου 60 μ. νοτιότερα ήρθε σε φως τμήμα του ίδιου πιθανόν περιβόλου, μήκ. 12 μ., αλλά διαφορετικής κατασκευής. Αποτελείται από δύο στενούς, παράλληλους τοίχους που απέχουν μεταξύ τους μόλις 2 μ. Το μεταξύ τους διάστημα βρέθηκε γεμάτο χαλίκια.

Στην εξωτερική (δυτική) πλευρά του παραπάνω περιβόλου βρέθηκε άφθονη κεραμική άριστης ποιότητας της MM IB κυρίως φάσης, πρώιμα καμαραϊκά, πολύχρωμα, barbotine και τραχωτά (Πί ν. 182 δ-183 α). Στην εσωτερική πλευρά του, κοντά σε πεσμένες πέτρες και ανάμεσα σε σωρό οστράκων βρέθηκε ακέραιο αγγείο στο εσωτερικό του οποίου

ήταν φυλαγμένα ένα χάλκινο δρεπάνι, δύο χάλκινοι οπείς και κομμάτια δυσκαθόριστου μετάλλου (Πί ν. 183 β-γ, ε). Βρέθηκαν ακόμη κομμάτια από δύο λίθινα αγγεία, πήλινα σφονδύλια κ.ά.

Η περιοχή είναι γνωστή από παλιότερες περιόδους κυρίως των Tagamelli, Pernier, A. Evans¹² και τα νεότερα χρόνια από τους Στυλ. Αλεξίου, V. la Rossa και J. Shaw¹³, ο οποίος μάλιστα αναζητεί τη χώρα των Αμυκλαίων μεταξύ Κομμού και Καλαμακίου. Από το ύψωμα Κορανιός που βρίσκεται ΒΔ. σε σχέση με τις Αποθέστρες, προέρχεται πρώιμη επίσης MM κεραμική. Η θέση Παλιοεκκλησιές βρίσκεται προς τα ΝΑ. των προηγούμενων, με άφθονα και σημαντικά κτιριακά λείψανα ελληνικών και ρωμαϊκών χρόνων. Αξιόλογο οικοδόμημα, πιθανόν ρωμαϊκών χρόνων, χρησιμοποιήθηκε για κρηπίδα του σημερινού ναού της Ευαγγελίστριας. Στή θέση αυτή βρέθηκε υστεροκλασικός μαρμαρινός γυναικείος κορμός. Η θέση Παλιοεκκλησιές ενοποιείται με μικρή κοιλάδα προς τα νότια και νοτιοανατολικά, που είναι γνωστή με το όνομα Λαγγός όπου διακρίνει κανείς πρώιμη εγκατάσταση και ακόμη νοτιότερα ελληνιστικά κτίρια. Στο δυτικό τμήμα της ίδιας Κοιλάδας που ονομάζεται Σφακορυάκι αφθονούν επιφανειακές ενδείξεις πρώιμης MM εγκατάστασης. Το Σφακορυάκι, ουσιαστικά, ταυτίζεται από πλευράς χώρου με τις Αποθέστρες.

Τα αξιόλογα αποτελέσματα αυτής της προκαταρκτικής έρευνας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία από το γεγονός ότι σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι όπως της Φαιστού, Κομμού, Καμηλάρι βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την παραλία του Καλαμακίου.

Γάζι

Στη διάρκεια χωματουργικών εργασιών στο οικόπεδο του Α. Στρατήγη ερευνήθηκε λαξευτός θαλαμοειδής τάφος της YM ΠΙΒ περιόδου. Από τον τάφο σώθηκε μέρος του κυκλικού του θαλάμου, διαστ. 1,70 × 1,35, ύψ. 1,30 μ., και τμήμα του δρόμου του που διατηρήθηκε σε μήκος 0,70 μ.

Στη νότια πλευρά του θαλάμου βρέθηκε γραπτή κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με ψηλό σαμαρωτό κάλυμμα (Πί ν. 183 δ) (αριθ. Μ. Ηρ. 22132). Ναυτίλοι και φοινικοειδή κοσμούν τη σαρκοφάγο σε συνδυασμό με κυματοειδείς ταινίες. Στο πώμα τετράκτινος τροχός πλαισιώνεται με επάλληλα τοξοειδή και ολόβαφα ημικυκλικά θέματα.

Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν τέσ-

10. Η πιθανότερη εξήγηση είναι ότι παρασύρθηκαν από νεροσυρμές.

11. Φαίνεται ότι περιβάλλει τις παρυφές του χαμηλού λόφου Αποθέστρες. Στην κορυφή και στις πλαγιές του λοφίσκου υπάρχουν άφθονες ενδείξεις μινωικού προανακτορικού οικισμού.

12. A. Evans, *The Palace of Minos*, 1928, τ. II, σ. 89-90 και εικ. 41.

13. Βλ. *Hesperia* 46 (1977), σ. 203, υποσημ. 12 και 47, επίσης *Hesperia* 47 (1978), σ. 153-154 και υποσημ. 76.

σερα κρανία και οστά από παλιότερη μάλλον διατάραξη¹⁴ του τάφου.

Τα κτερίσματα του τάφου ήταν μικρός ψευδόστομος αμφορέας της ΥΜ ΠΙΒ περιόδου (Πίν. 183 στ) (αριθ. Μ. Ηρ. 22133), πήλινο ελλιπές πύραυνο, λίθινη κωνική ψήφος από πρασινωπό στεατίτη (αριθ. Μ. Ηρ. 2673), και μικρή τρίπλευρη ψήφος από ανοιχτοπράσινο στεατίτη επίσης (αριθ. Μ. Ηρ. 538).

Τεκές (σημ. Αμπελόκηποι) Ηρακλείου

Οικόπεδο Μ. Μαυρομανωλάκη

Κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών βρέθηκε ρωμαϊκός κεραμοσκεπής τάφος ημικαταστραμμένος, διαστ. 1,02 × 0,45 μ., μεταξύ του βόθρου και του νοτιοανατολικού θεμελίου της οικοδομής. Ο σκελετός του νεκρού είχε σχεδόν αποσπασθεί. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν μερικά οστά ενός δεύτερου κρανίου.

Συγκεντρώθηκαν δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα και μερικά όστρακα της ίδιας εποχής.

Το οικόπεδο Μαυρομανωλάκη βρίσκεται σε απόσταση 300 περίπου μ. βόρεια του οικοπέδου του Πανεπιστημίου Κρήτης όπου το 1978¹⁵ ερευνήθηκε από την Αγγλική Σχολή σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων μεγάλο τμήμα από το σημαντικό νεκροταφείο της Κνωσού των Ελληνικών χρόνων. Όπως εξακριβώθηκε η χρήση αυτού του εκτεταμένου νεκροταφείου άρχισε στους πρώτους γεωμετρικούς χρόνους και κάλυψε και μέρος των ρωμαϊκών χρόνων. Ο κεραμοσκεπής τάφος που αναφέρθηκε πρέπει να εντάσσεται στο ίδιο νεκροταφείο.

Σπήλια Κνωσού

Στο αμπέλι του Γ. Κουμάκη, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το εστιατόριο Οδυσσεάς, κατά τη διάρκεια ισοπέδωσης για την κατασκευή αγροτικής αποθήκης αποκαλύφθηκε καταστραμμένος και συλημένος τάφος του οποίου η χρονολόγηση είναι αμφίβολη. Επρόκειτο για ελλειψοειδή λάκκο λαξευτό στον κούσκουρα, διαστ. 3 × 1 × 0,70 μ. Συγκεντρώθηκαν λίγα μελανόχρωμα θραύσματα ανοιχτού αγγείου με οριζόντια κυλινδρική λαβή,

ελάχιστα ακόμη όστρακα, λεπίδα οψιανού και μικρό κομμάτι χαλκού.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αστερούσια

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου που έγινε από την Κοινότητα Δεματιού στην κορφή Χούσακας για να εξυπηρετηθούν οι μάντρες των κτηνοτρόφων της περιοχής, προκλήθηκε καταστροφή αρχαίων που εντοπίστηκαν στο μικρό πλάτωμα της κορφής. Στη σύντομη επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε, συγκεντρώθηκαν λίγα και πολύ φθαρμένα όστρακα. Ίχνη οικοδομήματος δεν παρατηρήθηκαν στο σημείο αυτό. Ίσως πρόκειται για απόμακρο ιερό κορυφής ή βίγλα.

Η θέα που ανοίγεται από την κορφή είναι ευρύτατη, βόρεια φθάνει ως το Αρκαλοχώρι, δυτικά ως το Βιαννίτικο κάμπο και νοτιοδυτικά μέχρι τον κόλπο του Τσούτσουρα.

Στη διάρκεια των ίδιων εργασιών καταστράφηκε, χαμηλότερα, στην πηγή Σταόπρινο τμήμα αρχαίου κτιρίου. Στο σημείο αυτό αφθονούσαν θραύσματα πιθαριών και μικρά φθαρμένα αγγεία της ΥΜ Ι μάλλον περιόδου.

Ίχνη κτιρίων εξακριβώθηκαν και στη θέση Πάνω Καλύβα, χαμηλή κορφή του ίδιου βουνού σε απόσταση 800 μ. περίπου βόρεια του Χούσακα. Επίσης στη θέση Ακνίδα, 400-500 μ. ΒΔ. από το προηγούμενο σημείο και ακόμη χαμηλότερα απ' όπου προέρχονται λίγα και πολύ φθαρμένα μινωικά όστρακα.

Αλάγνι

Στο λιόφυτο του Γ. Ορφανουδάκη, έξω από το Αλάγνι στη θέση Μάρμαρα διαπιστώθηκαν τμήματα τοίχων, βάση λίθινης κολώνας και άφθονα ΥΜ Ι όστρακα. Στο ίδιο σημείο ο ιδιοκτήτης βρήκε και παρέδωσε μολύβδινο δισκοειδές βάρος. Σε όλη τη γύρω περιοχή παρατηρούνται ίχνη κτιρίων που ίσως ανήκουν σε αγροικία της ΥΜ Ι εποχής.

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας που πραγματοποίησε η επιστημονική βοήθος Ν. Δημοπούλου με το φύλακα της Φαιστού Ζαχ. Σπυριδάκι, στη θέση Γεροντόσπηλιο δυτικά του στρατοπέδου της Γαλιάς διαπιστώθηκε η ύπαρξη λαξευτού μεγάλου θαλάμου με ορθογώνια είσοδο. Ο θάλαμος εχρησιμοποιείτο από βοσκούς οι οποίοι είχαν ανοίξει και οπή στην οροφή για την έξοδο του καπνού. Στην ίδια θέση, λίγο βορειότερα, διακρίνονται λείψανα τοίχων μινωικού μάλλον οικισμού. Συγκεντρώθηκαν μερικά όστρακα τα οποία μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου.

Ενάμισυ χλμ. δυτικότερα στη θέση Άη Γιώργης (από το ομώνυμο εκκλησάκι) υπάρχουν οικοδομικά λείψανα και αραιά ρωμαϊκά όστρακα τα οποία πιθανόν ανήκουν σε οικισμό της εποχής αυτής.

14. Τη διατάραξη επιβεβαίωσαν εκτός των άλλων, η θέση του πώματος — βρέθηκε κάτω από τη σαρκοφάγο —, η μερική καταστροφή του θαλάμου και η παρουσία φερτού χώματος στο δάπεδο του θαλάμου.

15. JHS, Archaeological Reports 1978-79, σ. 43 κ.ε. Σε απόσταση περίπου 1000 μ. βόρεια της οικοδομής Μαυρομανωλάκη βρίσκεται το οικόπεδο Νεόπουλου όπου το 1977 είχαν έρθει σε φως δύο όμοιοι άφοι βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 315.

Σε χαντάκι, πλ. 0,50, βάθ. 0,80 μ. που άνοιξε ο ΟΤΕ κατά μήκος της κεντρικής αρτηρίας από **Φαιστό-Πιτσιδία-Μάταλα**, γύρω στα 300-400 μ., νότια της διακλάδωσης προς Καμηλάρι ήρθαν σε φως λείψανα ρωμαϊκού κτίσματος που προφανώς έχει καταστραφεί από την καλλιέργεια του λιόφυτου και τη διάνοιξη του αναφερθέντος δρόμου (1962-1963). Στο ίδιο χαντάκι, περίπου 50 μ. βόρεια του νεκροταφείου των Πιτσιδίων διαπιστώθηκε η ύπαρξη πλακόστρωτου ρωμαϊκών μάλλον χρόνων, όπως έδειξαν και τα όστρακα περισυλλογής. Κατά μη βεβαιωμένη μαρτυρία του φύλακα αρχαιοτήτων Φαιστού Β. Μιχελινάκη ανάλογο πλακόστρωτο βρίσκεται και σε άλλα σημεία, στα νότια των Πιτσιδίων πάνω σε ύψωμα όπου πιθανόν να σώζονται ίχνη εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Από τις παραδόσεις ιδιωτών και τα τυχαία ευρήματα τα κυριότερα ήταν: πήλινο γυναικείο ειδώλιο ελληνιστικών χρόνων, ακέφαλο, ύψ. 0,095 μ. Βρέθηκε στην οικοδομή Γ. Πατεράκη, νότια του Βενιζέλειου νοσοκομείου (αριθ. Β.Ε. 660 α). Επίσης στο Άνω Καρζανώ Πεδιάδας βρέθηκε και παραδόθηκε από το Στ. Σηφάκη μαρμάρινο, κορινθιακό κιονόκρανο (αριθ. Μ. Ηρ. 577). Δίμυξος λύχνος από οφίτη της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου προέρχεται από το Καστρί Χόνδρου Βιάννου. Στην ίδια θέση αποκαλύφθηκε και παραδόθηκε μεγάλο ημισφαιρικό πιεστήριο από τραχείτη (αριθ. Β.Ε. 637).

Στη συλλογή Γόρτυνας μεταφέρθηκε τμήμα μαρμαρίνης επιγραφής ρωμαϊκών χρόνων που έσωζε το τέλος τριών στίχων, διαστ. 0,205 × 0,21 × 0,11 μ. (αριθ. ευρ. Γόρτ. 239). Η επιγραφή παραδόθηκε από την κ. Α. Μανιουδάκη και προέρχεται από την παράλια του Λέντα. Η ίδια παρέδωσε επίσης, γωνιαίο τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου από λευκό μάρμαρο, ίσως παλαιοχριστιανικό, ύψ. 0,12, μήκ. 0,18 μ. (αριθ. ευρ. Γόρτ. 240).

Ο κ. Κ. Κριάρης, κάτοικος Πλουτί Καινουργίου παρέδωσε αγγεία ρωμαϊκών τάφων (αριθ. Β.Ε. 644 α-γ) και πήλινο λύχνο της ίδιας εποχής με κοκκινοκίτρινη κόσμηση (αριθ. Β.Ε. 644 δ).

Α.Α. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ

KNOSSOS

Stratigraphical Museum Excavations

New excavations were begun by the British School at Athens in 1978 with the aim of further elucidating

the urban history of Knossos, in particular that of the Minoan Bronze Age. The site chosen lies on the hillside north-west of the Palace, immediately west of the Stratigraphical Museum and about 60 m. west of the "Unexplored Mansion", the excavation being required in advance of a major extension to the museum. The season lasted from 6 July to 16 August. The work was directed by Pr. P. Warren, with D. Smyth, the School's Honorary Surveyor, acting as architect; the other members of the team were Dr. D. Crawford, A. Thomas, R. Heyhoe, E. Clark, R. Thomas, J. Falconer, S. Speak, C. Jones, D. Hawkrigge, J. Lake, T. Heywood, S. Wall, O. Foresta, L. Mayer, P. Thomson, M. Alden, O. Rackham (studying wood charcoals) and E. Warren. P. Petrakis was vase-mender, A. Zidhianakis foreman with up to 13 workmen. We were much indebted to Dr. A. Lembese, then Acting Director of the Herakleion Museum, and to the Director of the British School, Dr. H. W. Catling, and the Knossos fellow, Dr. J. Carington Smith, for their full support and encouragement.

The site covers about 750 s. m. and the maximum depth of deposit to bedrock so far found is 6.65 m. Of the 24 trenches, 5 × 5 m., seven were opened (G, H, L, M, P, Q and T), after 450 c.m. of featureless topsoil had first been removed by bulldozer.

The major discoveries of the occupational sequence were as follows, the dating being entirely provisional in some cases, since at the time of writing it had been possible to study only a small proportion of the 445 lots of pottery.

1. Poorly preserved remains of Roman houses and plastered channels, together with a huge foundation wall running north-south across the site to support some large buildings, long since vanished. The coin series (studied by Dr. D. Crawford) suggests that the Roman buildings here may date to the 1st cent. A. D. The coins include a rare Knossian bronze of Caligula and Agrippina. A ribbed cooking pot from the surface below the bulldozer clearance in the area of trench S may indicate later Roman occupation.

2. Classical and Hellenistic pits.

3. A Geometric pit and part of a probably Geometric house (trench L).

4. Several LM IIIC-Subminoan pits.

5. Much ceramic evidence for LM IIIB/C occupation, including part of a bowl decorated with a line of water birds, part of a fine large krater with fishes (P1. 184 b) and a small deposit of vases with a little decorated globular stirrup jar in trench T. From this period came stratified remains of buildings (trenches P and T) which include parts of two circular structures of ashlar masonry (one about 3.20 m. in diameter) (P1. 184 a, at rear) and part of an apsidal

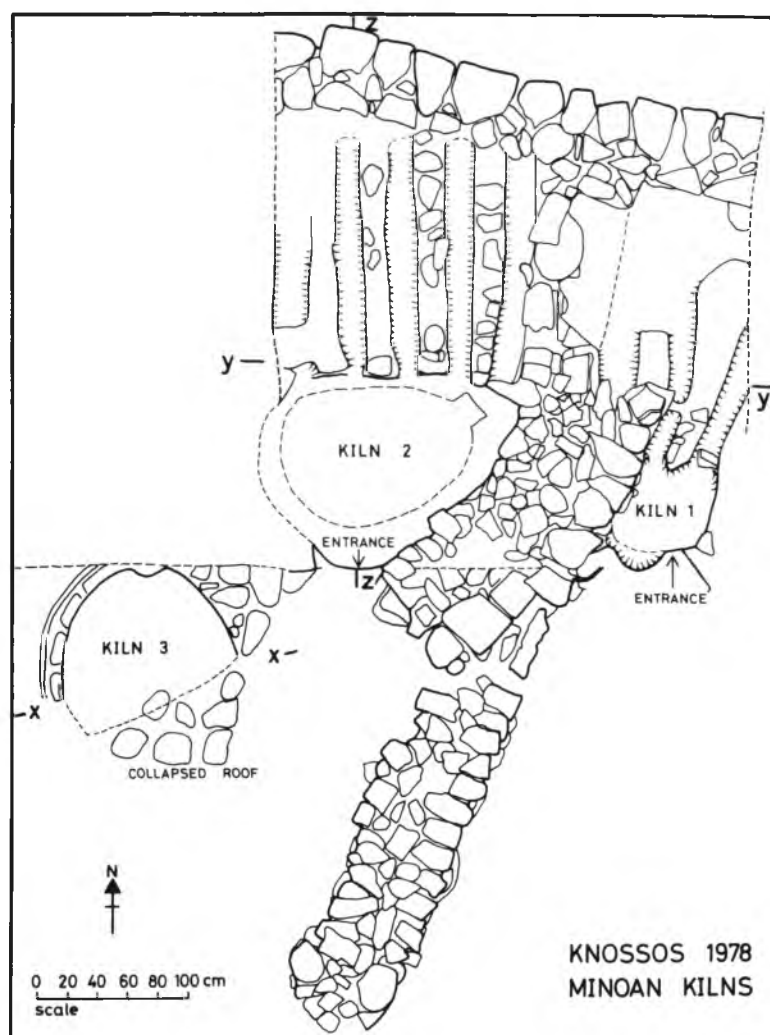

Fig. 1. Knossos. Late Minoan II kilns with channels.

building, all clearly indicating the existence of settlement here at this time.

6. LM IIIA levels (trenches L and M).

7. A substantial LM II, ashlar-faced building with a burnt destruction, chiefly evidenced by two finely painted kylikes in one room (P l. 184 c). An industrial area (trenches L and P, and baulk LP) was associated with the western part of this building. The industrial constructions, provisionally dated to LM II, comprise two kilns, one possibly for white lime plaster, the other (replacing a third, earlier kiln,

probably of LM I date) with five long heat ducts or channels rising northwards from the curved chamber (Fig. 1). All the kiln chambers were built of stone, domed and lined outside and in with plaster. The channels, up to 1.56 m. long, were carefully plastered and separated from each other by small, plastered stone walls (P l. 184 a). These constructions have parallels at Aghia Triadha, Knossos, Phaistos, Vathypetro and Zakros. Although the latter has been claimed as a metal smelting kiln it seems that ours, and probably the others, were pottery kilns, a type

earlier than the kilns with a perforated floor above the fire chamber, such as that at Stylos. Our kilns contained no apparent evidence for metalworking. The best preserved kiln, no 2, with its five channels had stratified within its chamber 1. rough plaster and stones from the collapsed roof, 2. a thick layer of ash (apparently wood ash) and pottery, mostly coarse conical cups and cooking pot wares, but including a bridge-spouted jar in fine fabric, and finally, 3. a layer of pure ash (again apparently wood ash). The function of the channels, opposite the entrance, was to promote a horizontal draught through and up out of the kiln chamber and thus to maintain the temperature.

From the adjacent deposits, but not associated with the kilns, came fragments of a crucible with copper inside it, indicating metalworking in the vicinity, while a fine Minoan olive press (reused as a Kernos or gaming table) from an adjacent area gave further evidence of industrial activity.

8. LM IB occupation; the kiln channels were filled with pottery which chiefly consisted of a number of fragments of LM IB vases, including several marine style, as well as some fairly complete pieces (P l. 184 d). This material should indicate LM IB occupation nearby; it seems to have been introduced into the channels in LM II, since this is the date of the building with kilns and channels and the material itself included a few kylix fragments.

On the north side of the LM II building a paved road ran east-west, its latest pavement also overlain by the LM IB/II fill. The road was up to 1.70 m. wide and was probably a main road from the Palace area to the south-east, perhaps coming up to the south of the "Unexplored Mansion". Another large, ashlar-faced building formed its northern side.

9. MM occupation; the LM II building reused the walls of a MM building with the same orientation. MM III (?) pottery deposits were found within the building in trench Q, while accumulated debris in the lower levels of the paved road (trenches L and M) and in trench P extended back to MM IA. This was clearly the beginning of occupation on the site, interestingly on or near exposed bedrock, around 2000 B.C.

Among the small finds were a fragment of a stone bull's head rhyton, three pieces of an Egyptian XVIIIth Dynasty calcite alabastron, a thick clay fragment roughly inscribed with four lines of signs which appear to be in the Hieroglyphic Script, and eight sealstones, one of which is carved with a beautifully naturalistic dog raising its left rear leg to scratch its neck.

The most important discoveries are the evidence for LM III B/C settlement, the extension of urban

Knossos with large buildings this far to the west in the Late Palace period (LM II), and the Late Bronze Age industrial area, with indications of up to four distinct economic spheres. The site has every prospect of yielding more information on at least some of these discoveries.

PETER WARREN

KOMMOS (Season III)

Excavations at the recently discovered, major Minoan and Greek site at Kommos (P l. 185 a) continued from 26 June through 22 August, with an intensive exploratory survey of the surrounding area beforehand. Our interdisciplinary effort, sponsored by the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, is conducted under the auspices of the American School of Classical Studies in Athens with the cooperation of the Greek Archaeological Service. The staff this year consisted of 13 full-time members, including professors P. Betancourt, R. Hope Simpson, L. V. Watrous, M. C. Shaw, and J. W. Shaw (Director), with numerous specialists (geology, zoology and related sciences) visiting at intervals. George Beladakis was foreman in charge of 22 loyal workmen from nearby Pitsidia. As in the past, the Canada Council, the SCM Corporation, Leon Pomerance, and a number of corporations as well as the two sponsoring institutions provided financial support.

The aims of this season's work have been to explore contexts already tested and/or only partially excavated. For previous seasons' reports, see *Hesperia* 46 (1977), p. 199-240; 47 (1978), p. 111-170. Excavation concentrated on the Middle and Late Minoan houses on the hilltop and hillside. Furthermore, the preliminary investigation of the Classical-Hellenistic sanctuary at the bottom of the hillslope on the south was also completed. The latter group of buildings, which face onto a large court, appeared in 1977 when we removed a thick mantle of overlying sand accumulation.

On the hilltop to the north we concentrate on the upper layer of Late Minoan (LM) houses (P l. 185 b), postponing further soundings into the Middle Minoan (MM) buildings below until a time when a larger area is exposed. New trenches here have clarified building relationships so that we now recognize at least four separate buildings, all of which were abandoned in LM III. The first, to the north, contains eight or more rooms, and its eastern border is defined by a paved north-south street which eventually may mark the easternmost limit of extensive excavation in this area. To the south is another, somewhat differently oriented house with a large

enclosed court to the north and a second smaller one leading into the main living quarters. Still further south and a little to the west, an open north-south corridor separates the two remaining buildings. That on the west, bordering the seaside cliff, is composed of over eight small rooms within which much fine LM IIIB pottery was discovered in earlier seasons. The other, on the east, comprises over seven rooms, including one room with an elevated wine press, a large court with a built hearth and various other domestic installations, and a paved court with a handsome stone bench. This building was constructed at least partially on the lines of an earlier MM house. Outside the structure, to the southeast, an impressive group of MM storerooms with much pottery *in situ* (P l. 185 c), including a large pithos set upon a stone base, were discovered this year.

On the central part of the hillside to the south, a LM building of seven rooms (P l. 185 d) is now completely excavated down to its latest floor. Its easternmost room, perhaps originally open to the sky, is now cleared and contains two built hearths as well as a stone potstand and a slab enclosure where a complete cooking pot was found set within it (P l. 186 a). All of these are of LM IIIB date although the basic structure of the building is earlier.

Our chief aim here, however, was to explore the lower, MM levels known to underlie the entire area. A deep sounding was made, therefore, northeast of the LM structure. Although our efforts were somewhat delimited by important outlying LM constructions, we did reveal a series of MM rooms of which a few walls are preserved over 2 m. high. Within the associated fills were discovered, aside from much pottery, a number of fine but fragmentary stone bowls. Upon the rooms' various floors there was an impressive series of pottery deposits of Kamares and immediately post-Kamares styles. These deposits included entire vases, a fine miniature stone vase of Egyptianizing style, a terracotta offering stand, a stone slab kernos, and many fragmentary vessels of Kamares polychrome style, all of which will advance our efforts to estimate the character of the apparently large and affluent MM settlement.

Exploration of the Classical-Hellenistic sanctuary continued further south within the limits of the expropriated property. During 1977 we had discovered an altar set within a court bordered on the north by a large circular building set next to a rectangular structure of two rooms (P l. 186 b). In 1978 we found another large altar parallel with the first (P l. 186 c). We also explored the northern part of a huge building, certainly the largest single structure found at Kommos, which defines the court along its western edge. The single large room now excavated here,

entered on axis from the northwestern corner of the court, is rectangular, with an interior c. 6.67 north-south and 9.57 m. east-west. Except for a short gap for the entrance, its interior is surrounded by benches c. 0.45 m. high and ranging from 0.65 to 0.85 m. wide. Set in the center of the room is a well preserved hearth, c. 1.40 north-south by 2.35 east-west and elevated 0.20 m. above floor level. Surely this room is of a public nature, performing a still incompletely understood role within the sanctuary during the Hellenistic period. Future work should reveal other aspects of this complex which is so far unique in Crete. We also hope to explore more of the important stratified MM levels, over 2 m. deep, which underlie the sanctuary here. Within these levels was found a fine terracotta painted head of a woman (P l. 186 d-e).

This season, unlike other years when widely separated trial trenches usually gave us only glimpses of the material culture of the Bronze Age inhabitants of Kommos, we could isolate and begin to study separate buildings and their relationships to one another. Gradually, as open courts and passages are identified and as streets appear, aspects of the town's plan(s) are emerging. Moreover, with the discovery and study of various domestic contexts of different periods, we are approaching a point at which we will be able to suggest more about ceramic sequences as well as events which may have affected the town generally. Quite apart from the prehistoric levels, the later Greek sanctuary to the south is providing us with a unique insight into a relatively unknown but critical period in the history of Crete.

JOSEPH W. SHAW

MALIA

Quartier Mu

La campagne de fouilles effectuée du 17 juillet au 14 août dans le Quartier Mu a permis de trouver les limites nord-ouest de ce quartier et d'achever le dégagement de l'un des deux principaux édifices, le bâtiment B. A l'Est de ce bâtiment, la fouille s'est également poursuivie dans la zone explorée par A. Dessenne en 1956 au voisinage de l'Atelier de sceaux; enfin divers nettoyages complémentaires ont eu lieu en plusieurs points du Quartier Mu dans le cadre de l'étude architecturale.

Zone du bâtiment B

Il restera à déterminer les limites exactes des cours et espaces extérieurs qui séparent le Quartier Mu proprement dit des constructions voisines et à recon-

naitre les voies qui le desservait. Mais la poursuite de la fouille sur toute l'aile nord, là où des amorces de murs avaient été repérées en 1972, a permis de restituer le plan général de tout ce secteur, bien que les murs soient arasés au niveau des fondations et les sols en grande partie détruits par les travaux de culture (P l. 187 a).

Le tracé du mur extérieur, qui présente les décrochements habituels et est constitué, sur la façade ouest, de blocs imposants, est apparu très clairement, bordé partiellement au nord par un caniveau, à l'ouest par un passage puis une courette qui séparaient le Quartier Mu de constructions proches, non encore explorées, partiellement réaménagées semble-t-il à l'époque suivante (MM III).

Un ensemble de pièces indépendant, qui formait l'angle nord-ouest du Quartier Mu, a été mis au jour; de plan rectangulaire (13.50 × 8.50 m. environ), il était partiellement encadré, à l'est et au sud, par le bâtiment B proprement dit. C'est de la partie sud de cet ensemble que provenaient, en 1972, les vases à relief décorés de motifs égyptisants (cf. *BCH* 97 (1973), p. 581-583). Une autre salle comportait un escalier: des amphores, tombées de l'étage, ont été découvertes en cet endroit, et une nouvelle empreinte de sceau à hiéroglyphes (*Etudes Crétoises* XXIII, no

34 bis p. 89) a été recueillie à proximité. Un second groupe de deux pièces, à l'Est du précédent et sans communication avec lui, était relié par un passage sous escalier au reste du bâtiment B.

Zone à l'Est du bâtiment B

A l'Est du bâtiment B, on a redégagé un magasin avec ses jarres en place (P l. 187 b) mis au jour superficiellement par Dessenne en 1956; ce magasin fait partie d'un bâtiment de dimensions restreintes compris entre les bâtiments A et B et l'Atelier de sceaux, et dont il sera difficile, en raison du bouleversement de tout le secteur, de reconstituer le plan exact et la fonction. Deux pièces ont été partiellement dégagées, et les jarres de la pièce-magasin ont été retirées pour restauration et étude.

La fouille de cette zone a permis de compléter le plan de la partie S-O de l'Atelier, dont les murs n'étaient conservés là aussi qu'au niveau des fondations, et d'achever le dégagement de la courette ouest, dallée et stucquée, et sur laquelle une berme avait dû être laissée en place en 1977. Deux prismes à trois faces, provenant de l'Atelier, ont été découverts en surface au cours de la fouille du bâtiment aux jarres.

ECOLE FRANÇAISE D'ATHENES

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χανίων

Κατά το 1978 τέλειωσαν οι εργασίες συγκόλλησης των περισσότερων κεραμικών ευρημάτων από τις ανασκαφές της χρονιάς και άρχισε η προεργασία για τις εργασίες επανέκθεσης στο Μουσείο Χανίων (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 323).

Επίσης συνεχίστηκε η συστηματική μελέτη της κεραμικής, που προέρχεται από τις ανασκαφικές έρευνες στο Καστέλλι Χανίων (1966-1977) και προχώρησε με γοργό ρυθμό η καταγραφή όλων των ευρημάτων του 1977. Η ταχεία πρόοδος της εργασίας οφείλεται στις επιστημονικές βοηθούς Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μετ. Τσιποπούλου, Στ. Μαρκουλάκη, Β. Νινιού, Μ. Πωλογιώργη, στον εξαιρετο τεχνίτη-συγκολλητή Κ. Κωνσταντάκη και στις βοηθούς συγκολλητρίες Κ. Κωνσταντάκη και Ι. Βαρδάκη και στις σχεδιάστριες Β. Βροντάκη και Μ. Μανατάκη.

Παράλληλα προχώρησε η φωτογράφιση πήλινων, γυάλινων και πέτρινων αγγείων, χάλκινων αντικειμένων, πέτρινων και μαρμάρινων αγαλμάτων, αναγλύφων και άλλων από παλιές και καινούργιες ανασκαφές.

Τέλος άρχισε η τακτοποίηση στις αποθήκες πήλινων, αφού με τη δημιουργία ενός μικρού χώρου στο βάθος του προαυλίου του μουσείου έγινε δυνατή η σωστότερη ταξινόμηση.

Μέσα στο μουσείο τοποθετήθηκαν μετά από συντήρηση οι κεντρικές παραστάσεις από τα ψηφιδωτά δάπεδα που είχαν βρεθεί στην ανασκαφή του οικοπέδου Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 326 κ.ε.), ενώ το παλιό ρωμαϊκό ψηφιδωτό του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης συντηρήθηκε και τοποθετήθηκε σε άλλο σημείο της έκθεσης. Τις εργασίες του συνεργείου τεχνιτών του Μουσείου Χανίων επέβλεψε ο Χρ. Σκόρδας.

Αρχαιολογική Συλλογή Καστελλίου Κισάμου

Η συλλογή στεγάζεται σε τμήμα του ισόγειου κτίσματος της Ενετοκρατίας με τουρκικές επικατασκευές. Με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού έκλεισε η συλλογή και τα αρχαία από την έκθεση και την αποθήκη μεταφέρθηκαν σε αποθήκες του νέου δημαρχιακού μεγάρου της πόλης. Στη συνέχεια συνεργεία της Εφορείας έριξαν το μικρό διαχωριστικό από τούβλα τοίχο στην έκθεση, αφαίρεσαν τα επιχρίσματα από τους τοίχους και το

θόλο σ' όλο το κτίριο και έσπασαν τοτσιμεντένιο δάπεδο. Ελπίζεται ότι οι εργασίες θα ολοκληρωθούν το 1979.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καστέλλι Χανίων

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Συνεχίστηκε και φέτος για έκτη χρονιά η κοινή ελληνοσουηδική έρευνα στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης, με διευθυντή ανασκαφής το Γ. Τζεδάκι. Πήραν μέρος από τη σουηδική πλευρά ο Erik Hallager και η Helle Vanderkilde και από την ελληνική οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Β. Νινιού, ενώ αρχιτεχνίτης ήταν ο εξαιρετικά έμπειρος Σπ. Βασιλάκης.

Κατά τη διάρκειά της έγιναν συμπληρωματικές έρευνες μέσα στον ήδη ανασκαμμένο χώρο, χωρίς να ανοιχτούν νέες τάφροι. Αναλυτικότερα σκάφτηκαν οι διάδρομοι των τάφρων 3/4 και 3/14 για να ενωθεί το δυτικό τμήμα της ανασκαφής με τον κεντρικό χώρο. Ακόμα έγιναν συμπληρωματικές εργασίες στις τάφρους 14 και 15 και στους δρόμους ανάμεσα στα κτίρια Ι και ΙΙ και Ι και ΙΙΙ (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 323 κ.ε.).

Διάδρομος 3/4 (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 1) (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 510, Σχέδ. 2): Είχε διαστάσεις 1×7 μ. και κατεύθυνση Β. προς Ν. Αμέσως από την επιφάνεια αποκαλύφθηκαν σ' όλη την έκταση βενετσιάνικα ερείπια, που έχουν καταστρέψει μέρος από τα μινωικά στρώματα. Ο νότιος μάλιστα τοίχος με γερό χτίσιμο, προχωρεί σε μεγάλο βάθος με αποτέλεσμα να εξαφανιστούν όλα τα παλιότερα ίχνη (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 3).

Σε βάθος 0,76 μ. από το σταθερό σημείο άρχισε η καθαρή μινωική κεραμική, κυρίως ΥΜ ΙΙΙ, ενώ βαθύτερα βρέθηκαν ίχνη χωματένιων και χαλκίστρων δαπέδων καθώς και τοίχων που αντιστοιχούν σ' αυτά, όλα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου.

Το ΥΜ ΙΙΙ στρώμα έχει συνολικό πάχος γύρω στα 1,20 μ., και πατούσε πάνω σε ΜΜ στρώμα χωρίς να παρεμβάλλονται λείψανα ΥΜ Ι κατοίκησης, εκτός από όστρακα. Φαίνεται λοιπόν ότι το ΥΜ Ι συγκρότημα δεν εκτεινόταν μέχρι τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, αλλά το τέρμα του οριζόταν από το δυτικό τοίχο του δωματίου Α.

Στη βορειοδυτική γωνία έχει αποκαλυφθεί ήδη από το 1970 (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 508) τμήμα ΜΜ τοίχου, κατεύθυνσης Β.-Ν. Με τη φειδωλή έρευνα βρέθηκε κι άλλος εγκάρσιος προς αυτόν που γωνιάζει μαζί του στη βόρεια άκρη. Οι τοίχοι αυτοί περιέκλειναν δωμάτιο του οποίου βρέθηκαν ίχνη χωματένιου δαπέδου σε βάθος 1,85 μ., ενώ στη δυτική πλευρά του βόρειου εγκάρσιου τοίχου αποκαλύφθηκε τριγωνική κόγχη με επίστρωση ηλίου πιθα-

νότατα για την τοποθέτηση κάποιου αντικειμένου.

Τοίχος παράλληλος προς τον πρώτο, που κι' αυτός γωνιάζει με τον εγκάρσιο, βρέθηκε σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο, και ανήκει σε παλιότερη φάση, μαζί με πάτωμα από βαθυκόκκινο πηλό και εστία, που είχαν σημειωθεί το 1970 (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 508).

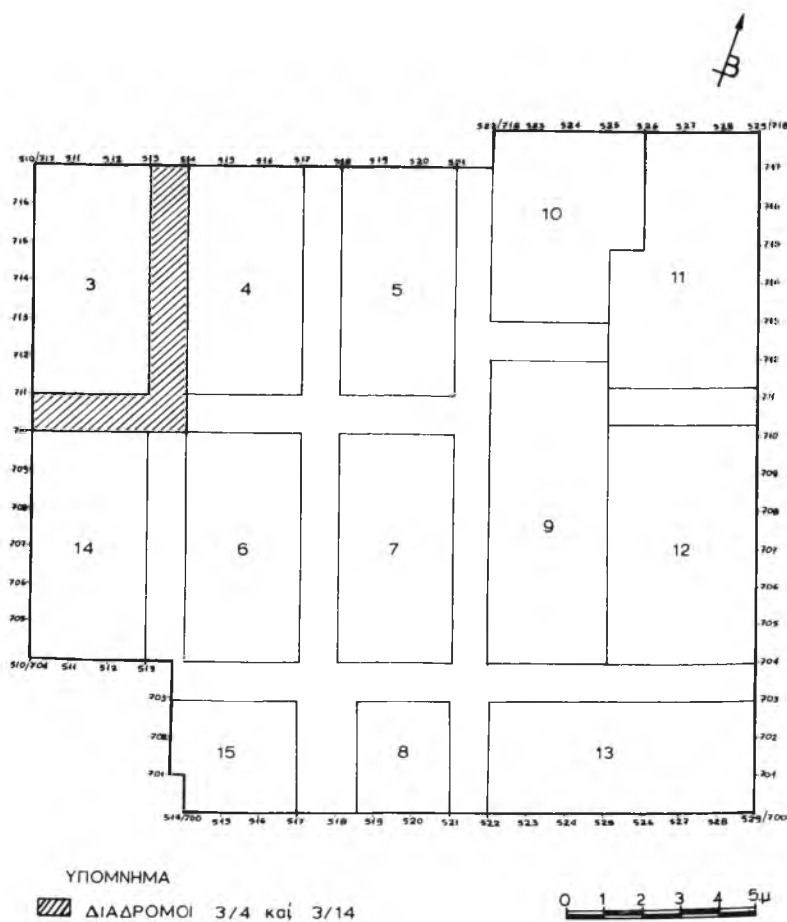
Τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα από το χώρο είναι δυο σφραγιδόλιθοι από στεατίτη και οφίτη, της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, και δυο άωτα κωνικά κύπελλα της ΜΜ ΙΙΙ φάσης.

Διάδρομος 3/14 (Σχ έ δ. 1, αριθ. 2): Είχε διαστάσεις 1 × 4 μ. και κατεύθυνση Α. προς Δ. Την ανατολική άκρη πιάνει ο βενετσιάνικος τοίχος αριθ. 3 με λάκκο θεμελίωσης στα δυτικά του. Η καθαρή μινωική κεραμική άρχισε από τα 0,96 μ. βάθος, εκτός από τη δυτική άκρη του χώρου όπου σύγχρονος λάκκος προχωρεί σε βάθος 1,36 μ. Στο ΥΜ ΙΙΙΓ στρώμα

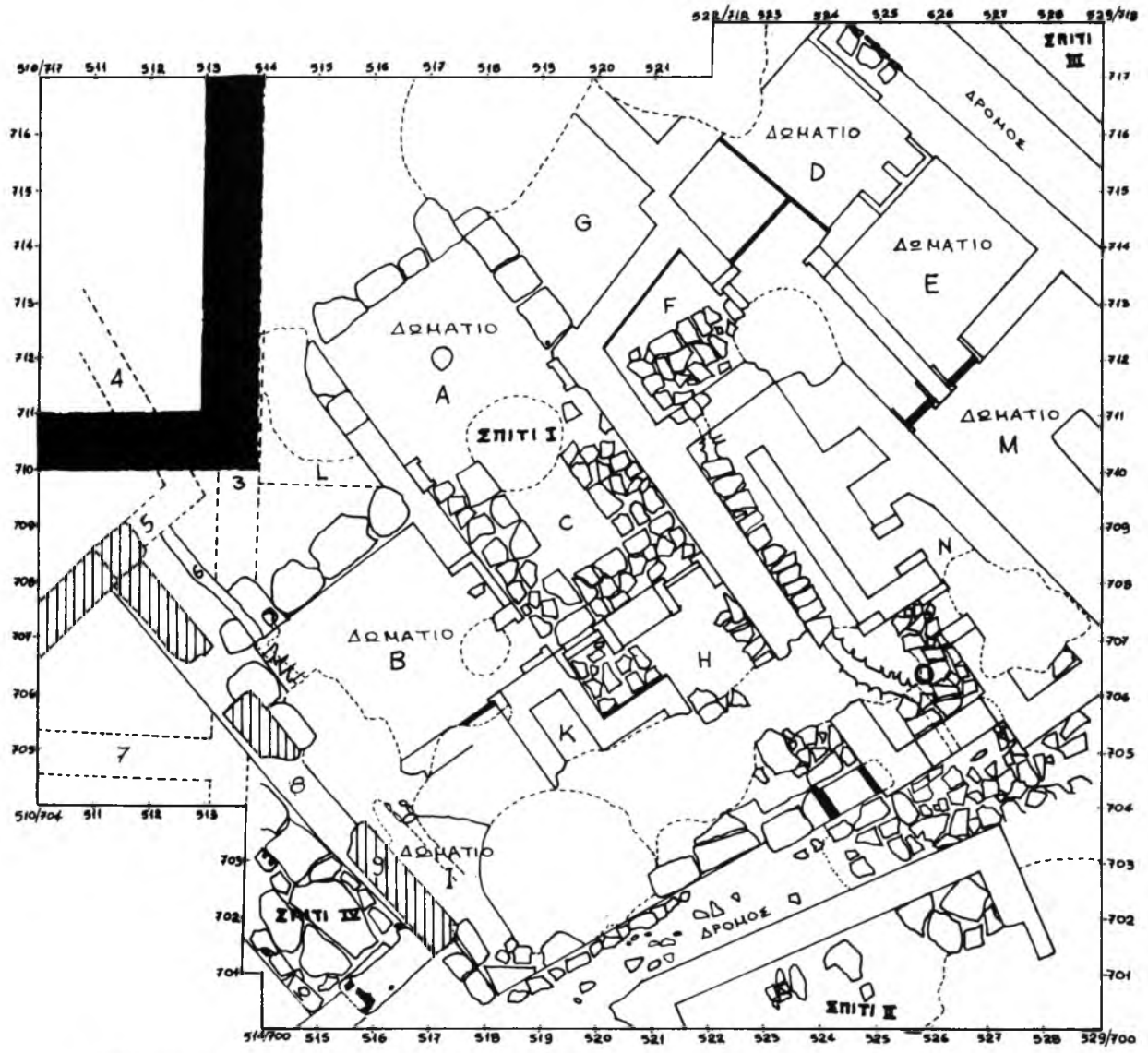
βρέθηκε πήλινο δάπεδο με αλληπάλληλες επιδιορθώσεις, βάθ. 1,01-1,15 μ. Σ' αυτό αντιστοιχεί θεμέλιο πηλόχτιστου τοίχου που το ορίζει από Α. Βαθύτερα, στην ΥΜ ΙΙΙΒ φάση ανήκουν δυο αλληπάλληλα πήλινα δάπεδα, βάθ. 1,20 και 1,30 μ. με στρογγυλή εστία στη νότια πλευρά τους. Η εστία είναι κατασκευασμένη από κόκκινο και κίτρινο πηλό με στρώσεις οστράκων ενδιάμεσα, και άλλη στρώση κομματιασμένων πλακών και οστράκων ως υπόστρωμα (Π ί ν. 188 α). Και στα δάπεδα αυτά αντιστοιχεί νέο θεμέλιο τοίχου ανατολικά τους.

Από το βάθος του 1,50 μ. το χώρο καλύπτουν διάφοροι λάκκοι με πολλά ΠΜ μέχρι και ΥΜ ΙΙΙΑ όστρακα, στην πλειονότητα ΥΜ Ι. Σ' αυτούς βρέθηκαν και 14 άωτα κύπελλα ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι.

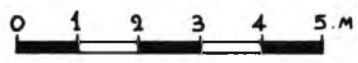
Από την ΥΜ Ι περίοδο το μόνο που σώζεται είναι τμήμα δυο καλοχτισμένων τοίχων (Σχ έ δ. 2, αριθ. 4, 5) που γωνιάζουν μεταξύ τους, βάθ. 1,95 μ. Εδώ

Σχέδ. Ι. Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- ΚΑΡΒΟΥΝΟ
  - ▨ ΥΜ ΙΙΙ ΤΟΙΧΟΙ
  - ΔΙΑΔΡΟΜΟΙ 3/4, 3/14

Σχέδ. 2. Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Κάτοψη της ανασκαφής. Σπίτι Ι.

καταλήγει ο αγωγός κατά μήκος της δυτικής πλευράς του κτιρίου I (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 6). Το δάπεδο ή τα δάπεδα που αντιστοιχούν στους τοίχους αυτούς καταστράφηκαν με το άνοιγμα των λάκκων για την ισοπέδωση του χώρου και χρησιμοποίησή του στην YM III περίοδο (Π ί ν. 188 β).

Ανατολικά των τοίχων υπάρχει καθαρό MM στρώμα και θεμέλιο τοίχου. Τα YM I λείψανα έχουν αφανιστεί κατά τις οικοδομικές εργασίες στην ενετοκρατία. Σε YM III στρώμα του διαδρόμου βρέθηκε σφραγιδόλιθος από στεατίτη.

Τάφος 14: Αρχικά ερευνήθηκε το νότιο τμήμα της περυσινής τάφρου 14. Εδώ, μετά την αφαίρεση ενός YM IIIA δαπέδου από πηλό, βάθ. ± 1 μέχρι 1,10 μ., αποκαλύφθηκε άλλο όμοιο, βάθ. 1,94 μ., της YM I όμως περιόδου καταστραμμένο από YM IB λάκκο.

Κάτω ακριβώς από τον YM III τοίχο (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 9), με κατεύθυνση από Β. προς Ν., αποκαλύφθηκε ο αντίστοιχος YM I, σε βάθος 1,10 μ. (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 8). Επίσης στην ίδια περίοδο ανήκει μικρός αποθέτης φτιαγμένος από πηλό, που βρέθηκε σε βάθος 1,96-2,14 μ. ανάμεσα στον YM I (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 8) και το βενετσιάνικο τοίχο (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 7).

Η ανασκαφή αυτού του χώρου έδωσε αρκετά μικρά ευρήματα όπως σκουτέλια, πήλινα βαριδία, κομμάτια νωπογραφίας και αρχιτεκτονικών μελών, ένα τριβείο, οφινανούς κ.ά.

Τάφος 15: Στα δυτικά της τάφρου συνεχίστηκε η έρευνα βόρεια και νότια από τη δοκιμαστική τομή του 1977 (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 326). Σ' αυτό το χώρο είχε αποκαλυφθεί πήλινο δάπεδο (1,14 μ.) και ο πηλόχτιστος τοίχος (κατεύθυνση Β. προς Ν.) YM IIIA κτίριου (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 9). Μετά την αφαίρεση αυτού του δαπέδου, βρέθηκε άλλο, όμοιο 1,24 μ., επίσης YM IIIA, αρκετά καταστραμμένο από λάκκους της ίδιας περιόδου. Παράλληλα, αφαιρέθηκε το νότιο τμήμα του παραπάνω τοίχου κι αποκαλύφθηκε κατώφλι 1 μ. (Π ί ν. 189 α).

Σε βάθος 1,78 μ. φάνηκε δάπεδο φτιαγμένο από πολύ μεγάλες πλάκες που ήταν καλυμμένες από στάχτη· εδώ βρέθηκαν in situ δυο αγγεία: ένα μικρό πύραυνο, ένα κωνικό κύπελλο, καθώς και σπασμένο πιθάρι, που περιείχε καμένο σιτάρι. Το δάπεδο αυτό ακολουθεί την κατεύθυνση του YM IIIA κτίριου εδώ, αλλά δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο σ' αυτή την ανασκαφική φάση. Στα ΒΑ. ορίζεται από τον YM I τοίχο (1,40 μ.) (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 8), ο οποίος φάνηκε κάτω ακριβώς από τον YM IIIA (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 9) και φέρνει πήλινο επίχρισμα στην κάθετη, εσωτερική πλευρά του. Στα δυτικά του πλακόστρωτου αποκαλύφθηκε «πατάρι» μήκ. 1,80 μ., βάθ. 1,32 μ., (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 10· Π ί ν. 188 γ), στρωμένο με μεγάλες πλάκες σε επάλληλες σειρές και με πέτρες.

Στη νότια πλευρά του δαπέδου βρέθηκε μεγάλο κατώφλι, με τόρμο στο κέντρο κι επάνω σ' αυτό (προς Δ.) τμήμα καμένης, ξύλινης παραστάδας, διατηρημένο σε αρκετό ύψος (1,44-1,61 μ.). Το πλακόστρωτο δάπεδο, ο τοίχος και η κόγχη, αποτελούν τα αρχιτεκτονικά λείψανα του YM I σπιτιού σ' αυτό το χώρο, που ονομάστηκε σπίτι IV (Σ χ έ δ. 1).

Στα ανατολικά του τοίχου (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 9), όπου από πέρυσσι είχε αποκαλυφθεί YM I πήλινο δάπεδο (0,98 μ.) (Σ χ έ δ. 2, δωμ. 1), ανοίχτηκε μικρή δοκιμαστική τομή. Εδώ βρέθηκε η συνέχεια του αγωγού, του δυτικού τμήματος του σπιτιού I (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 6). Ο χώρος αυτός έδωσε οχτώ αγγεία και πολλά μικρά ευρήματα.

Δρόμος I-II: Ερευνήθηκε επίσης ο χώρος ανάμεσα στα σπίτια I και II (Σ χ έ δ. 2) (παλιές τάφροι: 8 και 13). Αφού αφαιρέθηκαν δύο αλληπάλληλα πήλινα δάπεδα της YM I περιόδου (0,92 και 1,08 μ.) στα ανατολικά και ένα της YM IIIA (1,03 μ.) δυτικότερα — καταστραμμένα εν μέρει από λάκκους — αποκαλύφθηκε χαλικόστρωτο δάπεδο (1,62-1,64 μ.), το οποίο καλύπτει το δρόμο ανάμεσα στα δύο σπίτια (Π ί ν. 189 β). Επάνω σ' αυτό βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια από καμένο ξύλο, 13 ολόκληρα αγγεία, ένα βαρίδι κι άλλα μικρά ευρήματα. Στο χώρο του σπιτιού II φάνηκε τμήμα πλακόστρωτου πατάματος, σε βάθος 1,30-1,60 μ. (Σ χ έ δ. 2).

Επίσης κατά τον καθαρισμό της εισόδου του δωματίου Η (Σ χ έ δ. 2), βρέθηκε ένας σφραγιδόλιθος από οφίτη.

Δρόμος I-III (τάφος 11): Ο χώρος ήταν γεμάτος από τα μπαζώματα της ανασκαφής του 1965. Δε βρέθηκε το κατάστρωμα του δρόμου. Μόνο στη βορειοδυτική γωνία υπήρχε μικρός λάκκος με πέντε YM I αγγεία.

Οικόπεδο Μαθιουδάκη

Κατά το 1978 περιφράχθηκε ο χώρος της ανασκαφής, που διενεργείται από την Αρχαιολογική Εταιρεία, σε οικιστικό τμήμα της μινωικής Κυδωνίας. Έγιναν επίσης μικρές εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των τοίχων από τις ανασκαφές του 1976 (Έργον 1976, σ. 200-208 και Έργον 1977, σ. 199-204).

Οικόπεδα Χατζηδάκη και Καλαμαρίδου

Τα οικόπεδα βρίσκονται στην οδό Κατρέ, απέναντι ακριβώς από το οικόπεδο που έδωσε το αρχείο της Γραμμικής Α (Incunabula Graeca, τ. LXII). Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε τη μισή περίπου έκταση των οικοπέδων με δύο τάφρους, 3 × 4 μ. Σ' αυτή πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Στ. Μαρκουλάκη.

Στην τάφρο Α (οικόπεδο Καλαμαρίδου) φάνηκαν ήδη από την επιφάνεια δυο ρωμαϊκοί τοίχοι που

σώζονταν σε αρκετό ύψος. Σε μικρή δοκιμαστική τομή (Α1) που έγινε στην ίδια τάφρο, εξαιτίας του περιορισμένου χώρου από τους τοίχους, από βάθος 1,25 μ., σκάφθηκαν διαταραγμένα στρώματα που έδωσαν επιφανειακά γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική και βαθύτερα μινωική. Σε βάθος 2,60 μ. εγκαταλείφθηκε η δοκιμαστική τομή, ενώ είχε ήδη φανεί η άκρη από ένα μινωικό τοίχο.

Στην τάφρο Β (οικόπεδο Χατζηδάκη) τα στρώματα ήταν διαταραγμένα ακόμη περισσότερο. Ένας τεράστιος σύγχρονος λάκκος με οικοδομικό υλικό άμμο, ασβέστη κ.τ.λ., έφτανε μέχρι τα 2,50 μ. Γύρω από το λάκκο σωζόταν ένα παχύ ρωμαϊκό στρώμα, με ένα άσχημα διατηρημένο τοίχο, κάτω από το οποίο, κυρίως στο χώρο της νοτιοανατολικής γωνίας, φάνηκαν μινωικά στρώματα σχεδόν αδιάτακτα.

Στο δυτικό τμήμα της τάφρου ενδιαφέρον παρουσίασε ένας μικρός υστερογεωμετρικός λάκκος που έδωσε άφθονη κεραμική. Τα μινωικά στρώματα στη νοτιοανατολική γωνία ερευνήθηκαν στα πλαίσια άλλης δοκιμαστικής τομής (Β1), διαστ. $2 \times 1,80$ μ. Σε βάθος 2,15 μ. βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κόκκινο πηλό με αργιλλώδες υπόστρωμα και ίχνη πυράς της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

Στην άκρη του δαπέδου αυτού βρέθηκαν κομμάτια σπασμένου πιθαριού με δακτύλιους από εμπέιστους κύκλους. Άλλα κομμάτια του ίδιου πιθαριού βρέθηκαν αρκετά βαθύτερα. Τα ΥΜ ΙΙΙ στρώματα που τέλειωναν σε βάθος 2,60 μ. έδωσαν άφθονη και ενδιαφέρουσα κεραμική.

Από κάτω και σ' ένα μικρό μέρος της τομής — στη νοτιοανατολική γωνιά της, φάνηκε το χαρακτηριστικό για το Καστέλλι στρώμα της ΥΜ ΙΒ καταστροφής: κίτρινο, πηλώδες χρώμα με πάρα πολύ κάψιμο και μεγάλα κομμάτια κάρβουνου. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν: ένα άωτο κωνικό κύπελλο αέριο και αρκετά ΥΜ Ι αγγεία σπασμένα από τα οποία συγκολλήθηκαν 2 κύπελλα *alternating style* (Π ή ν. 190 α, γ). Μερικά απ' αυτά τα αγγεία βρισκόνταν πάνω σε δάπεδο από κόκκινο καμένο πηλό, που δυστυχώς σώζεται σε πολύ μικρή έκταση.

Μετά την τομή Β1 ερευνήθηκαν τα αντίστοιχα ΥΜ ΙΙΙ στρώματα και στον υπόλοιπο χώρο της τάφρου. Άλλο κομμάτι από το ΥΜ Ι στρώμα δεν σκάφτηκε, γιατί η ανασκαφή στην τάφρο Β διακόπηκε χωρίς να ολοκληρωθεί. Τοίχοι δεν έχουν ακόμη ξεκαθαριστεί υπάρχουν όμως βάσιμες ενδείξεις — ακαθόριστες τώρα σειρές από πέτρες — ότι όταν συνεχιστεί η έρευνα θα έρθουν σε φως και αρχιτεκτονικά λείψανα.

Οικόπεδο Σουβαρή

Στο οικόπεδο όπου το 1977 είχε σκαφτεί το ρωμαϊκό βαλανείο (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 326), έγινε

μια μικρή συμπληρωματική έρευνα με σκοπό να ερευνηθούν τα στρώματα κάτω από το κτίριο. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Στ. Μαρκουλάκη. Σε μικρή τομή που ανοίχτηκε μέσα στο δάπεδο του βαλανείου βρέθηκαν αλληπάλληλες στρώσεις του ίδιου δαπέδου, προερχόμενες από διαδοχικές επισκευές και κάτω απ' αυτές ένας ημικυκλικός αγωγός μισοχαλασμένος. Η ανασκαφή ήταν αδύνατο να συνεχιστεί χαμηλότερα απ' αυτό το σημείο και έτσι εγκαταλείφθηκε η προσπάθεια για στρωματογραφικό έλεγχο. Ανοίχτηκε όμως μια μικρή τάφρος, διαστ. 2×4 μ. ως βορεινή προέκταση της περυσινής τάφρου Ι. Στα άκρα της αποκαλύφθηκε μέρος ενός τοίχου που ανήκει στο δωμάτιο με το ψηφιδωτό δάπεδο που είναι προσκτισμένο στα δυτικά του βαλανείου και εκτείνεται κάτω από το δρόμο (οδός Τσαγκαρόλων). Ανάλογο πρόσκτισμα πρέπει να υπήρχε και στη νοτιοανατολική πλευρά του βαλανείου (μερικές πέτρες ενός από τους τοίχους του πρόσκτισματος είχαν φανεί το 1977 σ' εκείνη την πλευρά). Ωστόσο είναι αδύνατη η έρευνα σ' αυτό το σημείο γιατί η απόσταση από το διπλανό διώροφο σπίτι είναι πολύ μικρή.

Τελικά μπορεί να συμπεράνει κανείς, ότι το υστερορωμαϊκό αυτό κτίσμα που είναι πολύ βαθιά θεμελιωμένο έχει καταστρέψει τα μινωικά λείψανα στο χώρο αυτό, μέχρι το βάθος των 3,50 μ. περίπου.

Χανιά

Οικόπεδο Καπετανάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στην οδό Κυδωνίας 15-17, βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκού σπιτιού, που μέρος τους καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έγινε σε δύο τμήματα του οικοπέδου που είχαν μείνει απείραχτα από τον εκσκαφέα. Σ' αυτή πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί Στ. Μαρκουλάκη και Β. Νινιού και η φοιτήτρια της αρχαιολογίας (στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας) Χρ. Κακατσάκη. Στο βόρειο τμήμα, προς τη μεριά του δρόμου, ανοίχτηκαν δύο τάφροι και αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια σχεδόν ολόκληρα καθώς και μικρό μέρος από ένα τρίτο. Το πρώτο δωμάτιο ήταν ένας μικρός στενόμακρος χώρος, διαστ. $2,30 \times 3,80$ μ. Οι τοίχοι του που δε σώζονται σε ύψος πάνω από 0,20 μ., εκτός από μικρό τμήμα στη βορειοανατολική γωνία, ήταν χτισμένοι από αδρομερείς εργασμένους δόμους με λάσπη και ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο σε βάθος 1,55 μ. από το επίπεδο του δρόμου ήταν από πατημένη γη.

Στο στρώμα πάνω απ' αυτό βρέθηκαν: σπασμένα ρωμαϊκά αγγεία, κυρίως αμφορείς, κομμάτια τοιχογραφιών και ένα κομμάτι αρράβδωτου κίονα. Η είσοδος του δωματίου και ολόκληρου του σπιτιού

ήταν στη νότια πλευρά του, όπου βρέθηκε ένα μεγάλο πέτρινο κατώφλι, διαστ. $2,10 \times 0,75$ μ. Στους τόρμους του διατηρούνται θαυμάσια οι χάλκινες στρόφιγγες. Ένας χτιστός αποχετευτικός αγωγός σκεπασμένος με πλάκες και κατεύθυνση Β. προς Ν., περνούσε κάτω από το δάπεδο του δωματίου και το κατώφλι.

Το δεύτερο δωμάτιο στα βόρεια του πρώτου ήταν μεγαλύτερο διαστ. $4 \times 3,5$ μ. αλλά οι τοίχοι του ήταν περισσότερο καταστραμμένοι, κυρίως στη βόρεια και δυτική πλευρά (Πί ν. 190 β).

Από το τρίτο δωμάτιο βρέθηκε μόνο η νοτιοδυτική γωνία, στα ανατολικά του πρώτου δωματίου. Το δάπεδο σ' αυτό ήταν από οστρακοκονίαμα.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε απόσταση 6,50 μ. περίπου από το βόρειο, βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο σε πολύ κακή κατάσταση (Πί ν. 190 δ). Μεγάλο μέρος του είχε καταστραφεί από τον εκσκαφέα ενώ αρκετά τμήματά του είχαν καταστρέψει νεότερες ταφές σε μακρόστενους λάκκους. Τέτοιες ταφές, αρκετά πυκνές, βρέθηκαν όχι μόνο πάνω από το ψηφιδωτό αλλά και σ' όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου. Οι παραστάσεις του ψηφιδωτού είναι ακαθόριστες εξαιτίας της αποσπασματικής του διατήρησης. Σ' ένα τμήμα του διακρίνεται πορτραίτο πλαισιωμένο από πλοχμό. Σε άλλο σημείο σώζεται το πίσω μέρος από το σώμα ζώου.

Εξάλλου εξαιτίας της καταστροφής που έγινε δε στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί αν το δωμάτιο με το ψηφιδωτό ανήκει στο ίδιο σπίτι με τα δωμάτια του υπόλοιπου χώρου ή αν αποτελεί τμήμα γειτονικού σπιτιού.

Από τα ευρήματα σ' όλο το χώρο τα πιο αξιόλογα είναι μερικά χάλκινα νομίσματα, από τα χρονολογημένα, τέσσερα ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή — 1ο, 2ο, και 4ο αι. μ.Χ. και ένα στη βυζαντινή εποχή 7ο αι. μ.Χ., πηλίνο ημίγλυφο ειδώλιο (συγκολλήθηκε από κομμάτια — το κεφάλι δε βρέθηκε) που παριστάνει το Διόνυσο γυμνό να κρατά οινόχρηστο στο δεξί, γύρω στο λαιμό του είναι τυλιγμένο δέρμα ζώου και χάλκινο ειδώλιο που παριστάνει την Άρτεμη με φαρέτρα έτοιμη να τοξεύσει.

Νεροκούρου

Συνεχίστηκε και φέτος η κοινή ελληνοϊταλική ανασκαφή του Νεροκούρου. Σ' αυτήν πήραν μέρος από την ελληνική πλευρά οι αρχαιολόγοι Γ. Τζεδάκις, διευθυντής της ανασκαφής και οι δρ. Αθ. Κάντα, Μετ. Τσιποπούλου, Στ. Μαρκουλάκη, Κατ. Μπαξεβάνη, και από την ιταλική πλευρά (Ινστιτούτο Μυκηναϊκών και Αιγαιοανατολικών Σπουδών Ρώμης), η καθηγήτρια Anna Sacconi, ο καθηγητής Louis Godard, η Lucia Vagnetti και ο Luigi Rocchetti. Φωτογράφος της ανασκαφής ήταν ο Mario Petrarcha και αρχιτέκτονας ο Paolo Belli.

Οι εργασίες δεν περιορίστηκαν μόνο στο μινωικό σπίτι (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 329) αλλά επεκτάθηκαν με δοκιμαστικές τομές και σ' άλλα σημεία για τον εντοπισμό μινωικών λειψάνων, σε συνδυασμό με επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή.

Μινωικό σπίτι

Η ανασκαφή του σπιτιού προεκτάθηκε σε νέες τάφρους (33-44) βόρεια από τα ήδη σκαμμένα δωμάτια. Διαπιστώθηκε ότι το κτίριο προεκτεινόταν σ' αυτή την κατεύθυνση, γιατί βρέθηκαν τμήματα από θεμέλια τοίχων, καταστραμμένων στο μεγαλύτερο μέρος τους, που σχημάτιζαν δωμάτια. Τα σωζόμενα τμήματα των τοίχων αποτελούνται από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες που διακόπτονται κατά διαστήματα από κενά (Πί ν. 191 α), όπου φαίνονται βαθιά τα ίχνη της μπουλντόζας που έχουν ξεθεμελιώσει κυριολεκτικά το κτίριο σ' αυτό το χώρο.

Γύρω απ' αυτούς τους τοίχους βρέθηκαν διάσπαρτα σπασμένα οικιακά αγγεία κυρίως τριποδικά, κομμάτια από αμφορείς και άωτα κωνικά κύπελλα. Ήταν σχεδόν όλα σε κακή κατάσταση, αδιακόσμητα· μερικά σώζουν ίχνη από μαύρη βαφή.

Έξω από τ' απομεινάρια των νέων δωματίων, στο βορειοδυτικό άκρο της ανασκαφής (τάφρος 33) βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου «μονοπατιού» (Πί ν. 191 γ). Αποτελείται από πολύ μικρές ακανόνιστες πέτρες και έχει κατεύθυνση διαφορετική από τους τοίχους του κτιρίου ΒΔ. προς ΝΑ. Τριγύρω βρέθηκαν ομάδες από όμοιες πέτρες. Όλα αυτά μάλλον ανήκουν σε αυλή με χωματένιο δάπεδο, τμήμα του οποίου βρέθηκε δίπλα στο «μονοπάτι», φτιαγμένο από αλληπάλληλες στρώσεις κίτρινου, αμμουδερού χρώματος.

Η σκαφή στις περισσότερες τάφρους σταμάτησε στο επίπεδο του πλακόστρωτου δαπέδου του σπιτιού, όπου άρχιζε ένα φυσικό στρώμα με μικρά πετραδάκια (χωρίς όστρακα).

Τμήματα μερικών τάφρων σκάφτηκαν βαθύτερα — δοκιμαστικά — αλλά δε βρέθηκαν τμήματα παλιότερης κατοίκησης. Για να ερευνηθούν περισσότερο τα κατώτερα στρώματα έγιναν μικρές δοκιμαστικές τομές σε ορισμένα σημεία του κτιρίου. Η μια έγινε σε μια γωνία του δωματίου με τους κίονες όπου δεν υπήρχαν πλάκες· μια άλλη μεταξύ παραστάδων και μια τρίτη στο δωμάτιο 4 (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 366). Παντού φάνηκε ότι το κτίριο είναι θεμελιωμένο στο φυσικό χώμα.

Δοκιμαστικές τομές

Έγιναν συνολικά τέσσερις δοκιμαστικές τομές σε διαφορετικά σημεία της περιοχής. Δύο έγιναν μέσα στον ίδιο ελαιώνα, στα δυτικά του μοναστηριού (σήμερα τα ελαιόδεντρα έχουν ξεριζωθεί σ' όλη

την περιοχή για να γίνουν πειραματικές καλλιέργειες υποτροπικών φυτών). Η μία δεν απέδωσε τίποτα εκτός από επιφανειακά νεωτερικά όστρακα. Στην άλλη — δυτικότερα — βρέθηκε ένας απροσδιόριστος τοίχος, ρωμαϊκά όστρακα και σπασμένες κεραμίδες. Κάτω από τον τοίχο σημειώθηκε το φυσικό χώμα. Τρίτη τομή ανοίχτηκε ανατολικά του μοναστηριού και νότια του αρχαιολογικού χώρου σε άλλο ελαιώνα. Η έρευνα και σ' αυτό το σημείο ήταν άκαρπη.

Η τελευταία δοκιμή έγινε κοντά στη διασταύρωση του ασφαλτόδρομου του Νεροκούρου με την εθνική οδό. Στο σημείο εκείνο υπάρχουν διάσπαρτες πέτρες που μοιάζουν μ' αυτές, που χρησιμοποιήθηκαν στο χτίσιμο του μινωικού σπιτιού. Ωστόσο και η τάφος αυτή εγκαταλείφθηκε γιατί δεν απέδωσε τίποτα.

Επιφανειακή έρευνα - Περισυλλογή

Η επιφανειακή έρευνα κάλυψε την περιοχή από τη γέφυρα της εθνικής οδού (θέση Άγιος Ιωάννης), όπου πέρυσι είχε βρεθεί ένα μινωικό πιθάρι, μέχρι το χωριό Νεροκούρου και το σημερινό αρχαιολογικό χώρο. Έκταση περίπου 200000 τ.μ.

Ερευνήθηκαν συνολικά 50 χωράφια. Τα περισσότερα ήταν δεντροφυτεμένα και η έρευνα ήταν δυνατή μόνο όπου είχε γίνει πρόσφατη άροση. Μαζεύτηκαν αρκετά όστρακα μινωικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, τούρκικα και νεωτερικά.

Παράλληλα ερευνήθηκαν και αρκετές σπηλιές στις βουνοπλαγιές της περιοχής Νεροκούρου, μία στο χωριό Τσικαλαριά και μία στη Σούδα, κοντά στο Ψυχιατρείο. Μερικές αναφέρονται από τον P. Faure. Οι σπηλιές αυτές είναι ωραιότατα φυσικά καταφύγια και πολλές χρησιμοποιούνται σήμερα από τους βοσκούς. Σε καμιά ωστόσο δε σημειώθηκαν ενδείξεις ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την προϊστορική εποχή.

Καστέλλι Κισιάμου

Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη (Σχ έ δ. 3)

Στην έρευνα αυτή πήραν μέρος η επιστημονική βοηθός της Εφορείας Μ. Τσιποπούλου και ο αρχιτεχνίτης Βασιλάκης. Η ανασκαφή κάλυψε τα 3/5 του οικοπέδου. Σκάφθηκαν εννιά τάφοι και επισημάνθηκαν άλλοι δεκατρείς. Το νεκροταφείο είχε παλιότερα συστηματικά συληθεί, και μέχρι στιγμής βρέθηκαν μόνο δύο ασύλητοι τάφοι (1 και 6). Σημειώθηκαν τρία είδη τάφων:

α) Θαλαμοειδείς, λαζευτοί: με θάλαμο σχήματος κώλουρης πυραμίδας, που καλύπτεται με μεγάλες πλάκες συνδεδεμένες με κονίαμα, και μικρό δρόμο με ένα ή δύο λαζευτά σκαλοπάτια. Η είσοδος φράζεται με πλάκα. Όλες οι πλάκες κόβονταν από τον ίδιο βράχο, στον ευρύτερο χώρο ανάμεσα στους τά-

φους. Τα τοιχώματα του θαλάμου ήταν επιχρισμένα με κονίαμα, και στο κέντρο του υπάρχει λάκκος λαζευτός, στους μεγαλύτερους και πιο προσεγγμένους τάφους, που σε ορισμένες περιπτώσεις καλύπτεται εν μέρει από πλάκες.

Οι τάφοι αυτού του τύπου είναι ο κανόνας στο νεκροταφείο, ενώ οι άλλοι δύο τύποι και προχειρότερης κατασκευής είναι, και λίγο μεταγενέστεροι.

β) Κεραμοσκεπείς: βρέθηκε μόνον ένας, παιδικός, αλλά σίγουρα υπήρχαν και άλλοι γιατί βρέθηκαν σ' όλη την έκταση της ανασκαφής πολλά κομμάτια από κεραμίδες.

γ) Χτιστοί, κιβωτιόσχημοι: αποκαλύφθηκαν τρεις, οι δύο εντελώς καταστραμμένοι. Ήταν χτισμένοι με μικρές πέτρες και κεραμίδες, είχαν το εσωτερικό τους επιχρισμένο με κονίαμα και καλύπτονταν με μεγάλες πλάκες. Είναι πιθανό επίσης να υπήρχαν ταφές σε αγγεία.

Το νεκροταφείο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ., τόσο από τα νομίσματα που βρέθηκαν στον αδιατάρακτο τάφο 1 ή στους αδιατάρακτους λάκκους των τάφων 7 και 8, όσο και από τα κεραμικά και γυάλινα ευρήματα. Ακόμα και ο κεραμοσκεπής τάφος που φαίνεται ο νεότερος της περιοχής που ανασκάφτηκε, περιείχε γυάλινη δακρυδόχο του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. Σήμερα, πάνω από τους τάφους υπάρχει επίχωση μέχρι 1,80 μ. Κατά την εποχή της λειτουργίας του νεκροταφείου οι πλάκες έμεναν ακάλυπτες. Ο χώρος ανάμεσα στους τάφους ήταν στρωμένος με πατημένο χώμα και χαλίκια, μέχρι το επίπεδο των πλακών.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν δύο θεμελιώσεις — από σχετικά πρόσφατους τοίχους — καθώς και μια νεότερη ακτέριστη ταφή σε βάθος 1,10 μ. πάνω από συλημένο τάφο. Τέλος μαζεύτηκαν πολλά όστρακα με οριζόντιες πτυχώσεις από τα λεγόμενα παλαιοχριστιανικά.

Τάφος 1. Θαλαμοειδής (Σχ έ δ. 4). Προσανατολισμός Α. προς Δ. Διαστάσεις: α) θαλάμου: 1,80 × 2,24 μ., β) δρόμου: 1,45 × 0,80 μ. Ασύλητος. Βρέθηκαν ελάχιστα κομμάτια οστών. Περιείχε, όπως δείχνουν τα κτερίσματα τουλάχιστον τέσσερις ταφές. Δύο ομάδες κτερισμάτων πάνω στις πλάκες, δεξιά και αριστερά της πόρτας και λείψανα δύο τουλάχιστον παλιότερων ταφών στο λάκκο. Τα κτερίσματα ήταν τρία πήλινα αγγεία, δυο στάμνοι (Π ί ν. 191 β), μια δακρυδόχος και 40 τουλάχιστον γυάλινα, τα περισσότερα δακρυδόχοι. Στο λάκκο βρέθηκαν αλαβατροειδείς γυάλινο αγγείο, γυάλινο ποτήρι, γυάλινη περόνη, σιδερένια στλεγγίδα, πήλινες χάντρες, χάλκινα ελάσματα από επένδυση ξύλινου κουτιού, κομμάτια χάλκινου κατόπτρου και δυο οστέινες περόνες (Π ί ν. 191 δ-στ). Δυο νομίσματα από το λάκκο είναι του γ' τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 2. Θαλαμοειδής (Π ί ν. 192 α). Προσανατο-

λισμός ΒΔ. προς ΝΑ. Διαστάσεις: α) θαλάμου: 2,50 × 2 μ. β) δρόμου: 1,26 × 1,67 μ. Συλημένος, άδειος. Είχε αφαιρεθεί μια από τις καλυπτήριες πλάκες του. Η κατασκευή του είναι πιο προσεγμένη και ο τρόπος κάλυψης περισσότερο μνημειώδης απ' εκείνον του τάφου 1. Εδώ υπάρχει ένδειξη για επιτύμβια στήλη. Τα τοιχώματα του θαλάμου ήταν αρχικά καλυμμένα με παχύ λευκό κονίαμα, καταστραμμένο σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος του. Η καταστροφή ήταν τόσο βίαιη, ώστε δε σώζονται ούτε τα ακριβή όρια του λάκκου, ούτε οι πλάκες του. Μοναδικά ευρήματα: μικρή γυάλινη δακρυδόχος και χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα (Κοινόν Κρητών).

Τάφος 3. Θαλαμοειδής. Προσανατολισμός Α. προς Δ. Διαστάσεις: α) θαλάμου: 2 × 2,45 μ. β) δρόμου: 1, × 1,10 μ. Συλημένος. Έλειπαν οι καλυπτήριες πλάκες. Και εδώ δε σώζονταν τα ακριβή όρια του λάκκου. Πολύ όμοιος στην κατασκευή με τον 1. Ήταν γεμάτος με χώμα. Μοναδικό εύρημα ένα μικρό χάλκινο τούρκικο νόμισμα.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος, χτιστός; Προσανατολισμός ΒΔ. προς ΝΑ. Διαστάσεις: 2,50 × 0,70 × 0,50 μ. Ήταν συλημένος και άδειος. Είναι χτισμένος με μικρές πλακοειδείς πέτρες και κομμάτια κεραμίδων. Καλυπτόταν με τρεις μεγάλες πλάκες, ανάλογες με εκείνες των θαλαμοειδών τάφων. Η μια απ' αυτές έλειπε, και οι άλλες δύο ήταν σπασμένες. Ο τάφος αυτός είναι ο μόνος που σώζεται από μια ομάδα τριών όμοιων στην ίδια περιοχή από τους οποίους σώθηκαν ελάχιστα ίχνη. Είναι χτισμένος εν μέρει πάνω στο δρόμο του τάφου 5.

Τάφος 5. Θαλαμοειδής (Π ή ν. 192 β). Προσανατολισμός Δ. προς Α. Δεν σκάφτηκε ο θάλαμος σ'

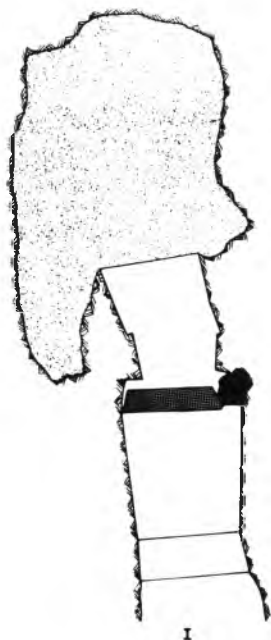
όλο του το μήκος, γιατί προχωρεί στο γειτονικό οικόπεδο. Πλάτος 2 μ. Ο λάκκος έχει διαστάσεις: 0,90 × 2,20 μ. Λαξευτό πεζούλι, πλ. 0,60 μ., περιτρέχει τις τρεις πλευρές του θαλάμου. Διαστάσεις δρόμου: 1,20 × 1,20 μ. Βρέθηκε συλημένος, χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Είχε χρησιμοποιηθεί τα τελευταία χρόνια ως λάκκος απορριμάτων, όπως και ο διπλανός του τάφος 7. Ανάμεσα στα μάζα βρέθηκαν δυο λύχνοι και μια οινοχόη σε κομμάτια, καθώς και μια ακέραιη γυάλινη δακρυδόχος με κωνικό σώμα και ψηλό λαιμό.

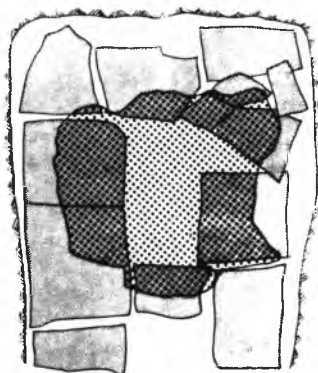
Σχέδ. 3. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

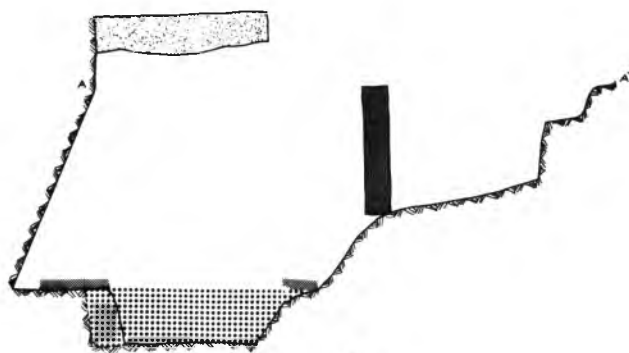
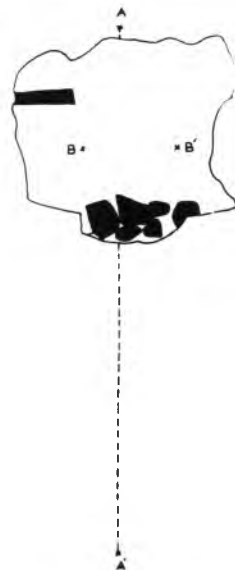
ΤΑΦΟΣ 1

I

II

IV

V

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- ΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΠΛΑΚΑ
- ΠΟΡΤΑ
- ΠΛΑΚΕΣ
- ΠΕΤΡΕΣ
- ΛΑΚΚΟΣ

0 50 1 2M

Σχέδ. 4. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο I. και Μ. Φαντάκη. Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Τάφος 1. I. Κάτοψη της επάνω επιφάνειας του τάφου και του δρόμου, II. Κάτοψη του θαλάμου, III. Κάτοψη του λάκκου του θαλάμου, IV. Τομή Α-Α', V. Τομή Β-Β'.

Τάφος 6. Κεραμοσκεπής, παιδικός. Προσανατολισμός ΒΔ. προς ΝΑ. Διαστάσεις: $0,40 \times 0,90$ μ. Βρίσκεται ανάμεσα στον τάφο 4 και σε άλλον κιβωτιόσχημο καταστραμμένο. Βρέθηκε ασύλητος. Οστά δε σώζονταν. Η ταφή είχε γίνει απευθείας πάνω στο χώμα, σε αβαθή λάκκο. Μοναδικό κτέρισμα γυάλινη δακρυδόχος με κωνικό σώμα και ψηλό λαιμό.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν κομμάτια από δύο τουλάχιστον οξυπύθμενους μεγάλους αμφορείς που είναι πιθανό να είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές.

Τάφος 7. Θαλαμοειδής. Προσανατολισμός Β. προς Ν. Διαστάσεις: α) θαλάμου: $2,50 \times 3,30$ μ., β) δρόμου: $1,20 \times 1$ μ. Δε σώζονταν καλυπτήριες πλάκες. Ο σημαντικότερος απ' όσους σκάφτηκαν ως τώρα, κυρίως για την αρχιτεκτονική του. Εδώ, εκτός από τον κεντρικό λάκκο, διαστ. $0,90 \times 2,35$ μ., υπάρχουν πέντε κόγχες χτιστές στις πλευρές του, καλυμμένες με πλάκες. Το πεζούλι που σχηματιζόταν έτσι, έσωζε αρκετό από το κονίαμα που το κάλυπτε αρχικά. Ο τάφος είχε συληθεί αλλά οι κόγχες βρέθηκαν άθικτες και οι πλάκες στη θέση τους. Είχε χρησιμοποιηθεί και αυτός ως λάκκος απορριμμάτων. Στην επίχωση του βρέθηκαν εννιά αγγεία (οινοχόες και ένα θήλαστρο) του 7ου αι. μ.Χ. καθώς και νόμισμα της ίδιας εποχής. Πάνω στις πλάκες βρέθηκαν τρεις λύχνοι ρωμαϊκοί, λίγα οστά, δύο μικρά χάλκινα δαχτυλίδια, ένα ζευγάρι ασημένια σκουλαρίκια (κρίκοι) και ένα χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα των μέσων του 2ου αι. μ.Χ. Σημαντικό εύρημα ήταν τέσσερα μικρά χρυσά δισκάρια, πάνω στις πλάκες, στη νοτιοδυτική γωνιά του θαλάμου, με διάμετρο $0,02$ μ. Τα δύο ήταν ανάγλυφα σε απομίμηση νομίσματος: στο ένα ο αυτοκράτορας Αδριανός (Πί ν. 192 δ), στο άλλο βωμός με Κ δεξιά και αριστερά του (Κοινόν Κρητών) (Πί ν. 192 ε). Στην ίδια περιοχή βρέθηκε λεπτό χρυσό έλασμα.

Τάφος 8. Θαλαμοειδής. Προσανατολισμός Β. προς Ν. Διαστάσεις: α) θαλάμου: $1,95 \times 3,10$ μ. Ο δρόμος δε σκάφτηκε. Δε σώζονταν καλυπτήριες πλάκες. Κατά μήκος των τριών πλευρών του λαξευτό πεζούλι, πλ. $0,75$ μ. Διαστάσεις του λάκκου: $2,15 \times 0,60 \times 0,50$ μ. Στο νότιο τοίχωμα του θαλάμου υπάρχει λαξευτή κόγχη, διαστ. $0,50 \times 0,70$ μ. σε ύψος $0,50$ μ. πάνω από το πεζούλι. Και ο τάφος αυτός φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα πλούσιος. Το γεγονός ότι το πεζούλι του είναι πολύ πλατύ σε σχέση με τους άλλους τάφους, έκανε φαίνεται αυτούς που το σύλησαν να σταματήσουν στο επίπεδο αυτό και έτσι ο λάκκος βρέθηκε άθικτος. Η επίχωση του τάφου έδωσε πάρα πολλά όστρακα (και τα μόνα κομμάτια *terra sigillata* μέχρι στιγμής στο νεκροταφείο) καθώς και κομμάτια γυάλινων αγγείων. Κοντά στην πλάκα της πόρτας βρέθηκαν δύο ζευγάρια χρυσά δισκάρια, όμοια με εκείνα του τάφου 7, αλλά χωρίς ανάγλυφη παράσταση. Ο λάκκος δεν είχε καθόλου

οστά, αλλά στο νότιο μέρος του βρέθηκαν τα λείψανα ενός ξύλινου κιβωτίου (σώζονταν κομμάτια ξύλου και τα χάλκινα μέρη του: κλειδαριές, λαβές, καρφιά) (Πί ν. 192 στ). Στον ίδιο χώρο υπήρχαν τουλάχιστον 20 γυάλινα αγγεία, ακέραια και σε κομμάτια, τρεις τύποι δακρυδόχων, τρεις τύποι ποτηριών, ένας αρύβαλλος (Πί ν. 192 γ) και μικρό πτηνόμορφο αγγείο καθώς και χρυσό δαχτυλίδι με ανάγλυφη πέτρα από σάρδιο παριστάνοντας την Αθηνά που κρατά Νίκη στο ένα χέρι και ακόντιο στο άλλο (Πί ν. 192 ζ). Από τη θέση των ευρημάτων αυτών, σε σχέση με τα πιο πάνω χάλκινα εξαρτήματα, συμπεραίνουμε ότι αρχικά πρέπει να βρισκόνταν μέσα στο κιβώτιο.

Τάφος 9: Θαλαμοειδής. Προσανατολισμός Β. προς Ν. Διαστάσεις: α) θαλάμου: $2,15 \times 2,70$ μ., β) δρόμου: $0,75 \times 0,80$ μ. Συλημένος, βρέθηκε γεμάτος μάζα. Στη νότια πλευρά του, σε ύψος $1,45$ μ., υπάρχει λαξευτή κόγχη, διαστ. $0,30 \times 0,30$ μ. Δε σώζει τις καλυπτήριες πλάκες του. Αρχικά είχε χτιστό πεζούλι, σ' όλο το μήκος της νότιας πλευράς, από το οποίο σώζονται ελάχιστα ίχνη στις δύο γωνίες. Στην επίχωση βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του 7ου αι. μ.Χ. Πάνω στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν μερικά χάλκινα εξαρτήματα ζώνης καθώς και ένας δακτυλιόλιθος από αχάτη με ελληνική επιγραφή.

Οικόπεδο Η. Κακαουνάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων, διαπιστώθηκαν υπολείμματα τοίχων ρωμαϊκής εποχής. Κατά την ανασκαφική έρευνα, στην οποία πήρε μέρος η επιστημονική βοήθος Μ. Παωλογιώργη ανοίχτηκαν δύο τάφροι.

Τάφος Ι. Διαστ. 6×8 μ. Αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα δωματίου από υστερορωμαϊκό σπίτι καταστραμμένο σε μεγάλο βαθμό, ήδη από την αρχαιότητα. Από τους τοίχους του δωματίου βρέθηκε μόνον η θεμελίωση του βόρειου τοίχου, πλ. $0,70$ μ., χτισμένη με πέτρες μέτριων διαστάσεων, περίπου ορθογώνιες ή ακανόνιστου σχήματος. Στο βόρειο τμήμα του δωματίου, σε βάθος $0,48$ μ. από την επιφάνεια του εδάφους και κάτω από στρώμα κεραμίδων στέγης, πάχ. $0,20$ μ., βρέθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, διαστ. $3 \times 2,55$ μ., από μικρές ορθογώνιες άσπρες και μαύρες ψηφίδες, με απλά γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα. Οι άσπρες ψηφίδες έχουν χρησιμοποιηθεί για φόντο. Με μαύρες ψηφίδες, τοποθετημένες σε τρεις σειρές, δημιουργείται λεπτή ταινία που σχηματίζει γωνία και πλαισιώνει συνεχώς ρόμβους με μικρότερο ρομβοειδές κόσμημα στο κέντρο τους. Το υπόλειμμα αυτό του ψηφιδωτού δαπέδου είναι δείγμα καλής εργασίας, ίσως ο απλός γεωμετρικός διάκοσμος αποτελούσε το πλαίσιο εικονιστικής ή άλλης παράστασης στο κέντρο του δωματίου που σώθηκε

αφού το σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού κάλυπτε τη βορειοανατολική γωνία του δωματίου. Το υπόστρωμα του ψηφιδωτού, από μικρές ακανόνιστες πέτρες και λεπιδόχωμα, σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση, στο βόρειο τμήμα του δωματίου κατά $2,60 \times 2,50$ και στο νότιο κατά $1,50 \times 3,20$ μ. Πάνω στο υπόστρωμα αυτό βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα της υστερορωμαϊκής εποχής, τέλη 4ου αι. μ.Χ.

Από το πλήθος των κομματιών με πολύχρωμες τοιχογραφίες που βρέθηκαν, συμπεραίνεται ότι οι τοίχοι έφεραν τοιχογραφικό διάκοσμο από λεπτές ταινίες με κόκκινο, κίτρινο, μπλε και πράσινο χρώμα. Σε ορισμένα τεμάχια τοιχογραφιών υπήρχαν γραμμικά χαράγματα, καθώς και γράμματα.

Ανατολικά του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο, σε βάθος $0,57-0,45$ μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τεσσάρων τοίχων, αρκετά καταστραμμένων, πλάθ. $0,65-0,70$ και σωζ. ύψ. $0,20-0,45$ μ., χτισμένων με ανισομεγέθεις και ακανόνιστου σχήματος πέτρες. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση με το δωμάτιο του ψηφιδωτού.

Στο νότιο τμήμα της τάφου βρέθηκαν τμήματα οχτώ τοίχων μεταγενέστερης φάσης και διαφορετικής δόμησης. Είναι χτισμένοι με ακανόνιστες πέτρες, διάφορων διαστάσεων και με κομμάτια κεραμιδιών ανάμεσα στους αρμούς, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί ασβέστης ως συνδετικό υλικό και επίχρισμα από σοβά στις παρειές των τοίχων. Οι τοίχοι αυτοί έχουν μερικά πατήσει πάνω στους τοίχους της προγενέστερης φάσης, με αποτέλεσμα να καταστραφεί το νότιο τμήμα του δωματίου με το ψηφιδωτό, με το οποίο έχουν τον ίδιο προσανατολισμό, από ΒΑ. προς ΝΔ.

Τάφος 2 (διαστ. $6 \times 6,50$ μ.). Ερευνήθηκαν τμήματα εννιά τοίχων, αρκετά καταστραμμένων. Γενικά η κατασκευή τους είναι σαθρή και καθόλου επιμελημένη. Πέντε από τους τοίχους αυτούς, πλάθ. $0,50-0,60$ μ., ανήκουν στην ίδια φάση με το δωμάτιο του ψηφιδωτού. Οι υπόλοιποι τέσσερις, πλάθ. $0,50$ μ., ανήκουν στη μεταγενέστερη φάση, και είναι δε χτισμένοι όπως και οι τοίχοι της φάσης αυτής στην τάφο 1, δηλαδή έχει χρησιμοποιηθεί και ασβέστης ως συνδετικό υλικό. Και εδώ ο προσανατολισμός (και στις δύο οικοδομικές φάσεις) είναι από ΒΑ. προς ΝΔ. Στη δεύτερη φάση ανήκει επίσης δάπεδο από οστρακοκονίαμα και πηλό, μικρών διαστάσεων, $1 \times 1,20$ μ., σε βάθος $0,09$ μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Η καταστροφή που έχει προκληθεί στους τοίχους της τάφου αυτής από τη διάνοιξη των θεμελίων και από τη δεύτερη οικοδομική φάση, καθώς επίσης η ελλιπής διατήρηση των σωζόμενων τμημάτων δεν επιτρέπουν την ανασύνθεση της αρχιτεκτονικής μορφής των κτισμάτων. Από τα κινητά ευρήματα

αξίζει να αναφερθούν: λίθινο περίαπτο από στεατίτη και χάλκινα νομίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων, τέλη 4ου αι. μ.Χ.

Βούβες Κισάμου

Κατά την ισοπέδωση της κατηφορικής άκρης ενός αμπελιού βρέθηκαν δυο γεωμετρικά αγγεία σε θαλαμωτό τάφο, καταστραμμένο από τον εκσκαφέα. Σώθηκε μόνο το ανατολικό όριο του θαλάμου με τη θέση των δυο αγγείων αποτυπωμένη μέσα στο μαλακό ασπρόχωμα. Στα χώματα βρέθηκαν κομμάτια από άλλα αγγεία και από σιδερένιο όπλο.

Επίσης στο διπλανό σπίτι υπήρχε γεωμετρικός κρατήρας που έσωξε ακόμα τη διακόσμησή του και χρησιμοποιούνταν για γλάστρα (Πί ν. 193 α). Κατά τον ιδιοκτήτη είχε βρεθεί πριν 40 χρόνια στο αμπέλι. Με αφορμή τα παραπάνω ευρήματα έγινε έρευνα στο αμπέλι, όπου κι εντοπίστηκε δεύτερος τάφος. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η επιστημονική βοήθος Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη. Ο τάφος είναι θαλαμωτός λαξευμένος στον κούσκουρα (Σχέδ. 5-6). Έχει σχετικά μακρύ, για γεωμετρικό τάφο, δρόμο, προσανατολισμού Δ. προς Α., μήκ. $3,20$ και πλάθ. $0,45-1,10$ μ., κατηφορικό, με ανώμαλη στρώση από πέτρες στον πυθμένα του — ένα είδος καλντερίμι που βοήθησε στην κατάβαση, με μικρά πετραδάκια ανάμεσα στις πέτρες (Πί ν. 193 β).

Από το φράγμα της εισόδου σώζεται μόνο η βάση, ενώ οι υπόλοιπες πέτρες του ήταν γκρεμισμένες μέσα στο θάλαμο, που έχει διαστάσεις $3,65 \times 2$ και βάθος $2,65$ μ. Με πέτρες επίσης είχαν γεμίσει κυριολεκτικά το δρόμο για να εμποδίσουν την προσέλευση και πιθανή ληστεία του θαλάμου.

Στο σύνολο τους τα αγγεία του θαλάμου υπερβαίνουν τα 110. Ο καθαρισμός και η συγκόλλησή τους γίνεται με αργό ρυθμό που επιβάλλει η κακή διατήρηση των περισσότερων εξαιτίας της προχειρότητας του ψησίματός τους. Προς το παρόν έχουμε διακρίνει χρήση του τάφου σε τρεις διαφορετικές φάσεις κατά τον 9ο και 8ο αι. π.Χ.

1. Ταφή ενός άντρα και μιας γυναίκας στη δεξιά κι' αριστερή πλευρά του θαλάμου αντίστοιχα, μέσα σε αβαθείς λάκκους. Από τα λίγα υπολείμματα των οστών συμπεραίνουμε ότι τουλάχιστον ο άντρας ήταν τοποθετημένος στο πλάι σε συνεσταλμένη στάση, κοιτάζοντας προς το μέρος της γυναίκας (Πί ν. 193 γ).

2. Τρία τουλάχιστον ταφικά αγγεία με στάχτη από την καύση νεκρών. Στην ομάδα αυτή ανήκουν και τα περισσότερα από τα αγγεία του τάφου που είχαν τοποθετηθεί πάνω από τη δεξιά πρώιμη ταφή, ενώ αντίθετα η αριστερή είχε καλυφθεί με πέτρες που πιθανότατα προέρχονται από την καταστροφή του πρώτου φράγματος της εισόδου (Πί ν. 193 δ-ε).

Σύμφωνα με τα μορφολογικά στοιχεία των αγ-

γείων η χρονολογική απόσταση ανάμεσα στις ταφές και στις καύσεις είναι μικρή. Ασφαλή συμπεράσματα όμως θα εξαχθούν μόνο με τη συμπλήρωση της μελέτης των ευρημάτων.

3. Ομάδα από 23 μικρά αγγεία, 7ος αι., τοποθετημένα πάνω σε στρώμα από πέτρες που έριξαν πάνω στα προηγούμενα αγγεία και που φαίνεται ότι κι' αυτές προέρχονται από το δεύτερο φράγμα της εισόδου που καταστράφηκε όταν ανοίχτηκε ο θάλαμος (Πί ν. 193 στ).

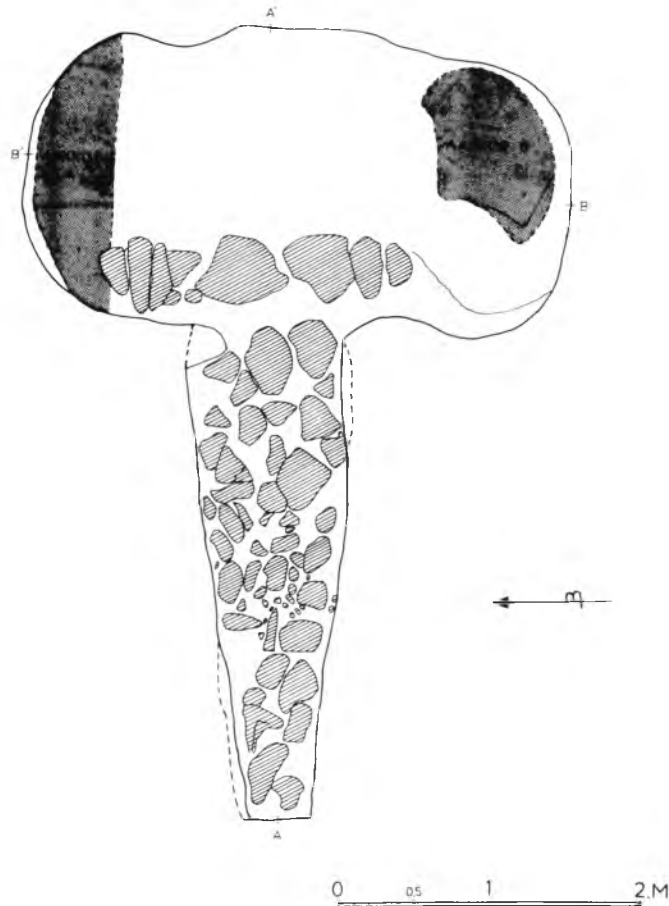
Από τα αγγεία του τάφου πολλά είναι σκύφοι και κύπελα, αρκετά θήλαστρα και δίωτοι σταμνίσκοι, μερικοί αμφορείς, κρατήρες, υδρίες, πρόχοι, οινοχόες, καθώς και δυο χύτρες, δυο δίσκοι, δυο πυριτήρια και ένα φλασκί. Είναι επαρχιακού εργαστηρίου κι ορισμένα της αυτής κατασκευής με αγγεία από το γεωμετρικό νεκροταφείο στο κοντινό χωριό Γαβαλομούρι (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 365 και 32

(1977): Χρονικά, σ. 330-31). Άλλα ευρήματα, που κυρίως ανήκουν στις πρώτες ταφές, είναι κομμάτια σιδερένιων όπλων και πορπών, μια πήλινη κυλινδρική χάντρα, δυο πήλινα σφοντύλια, μια πέτρινη ακόνη και τρία μεγάλα πήλινα υφαντικά βαρίδια σε σχήμα κόλουρης πυραμίδας.

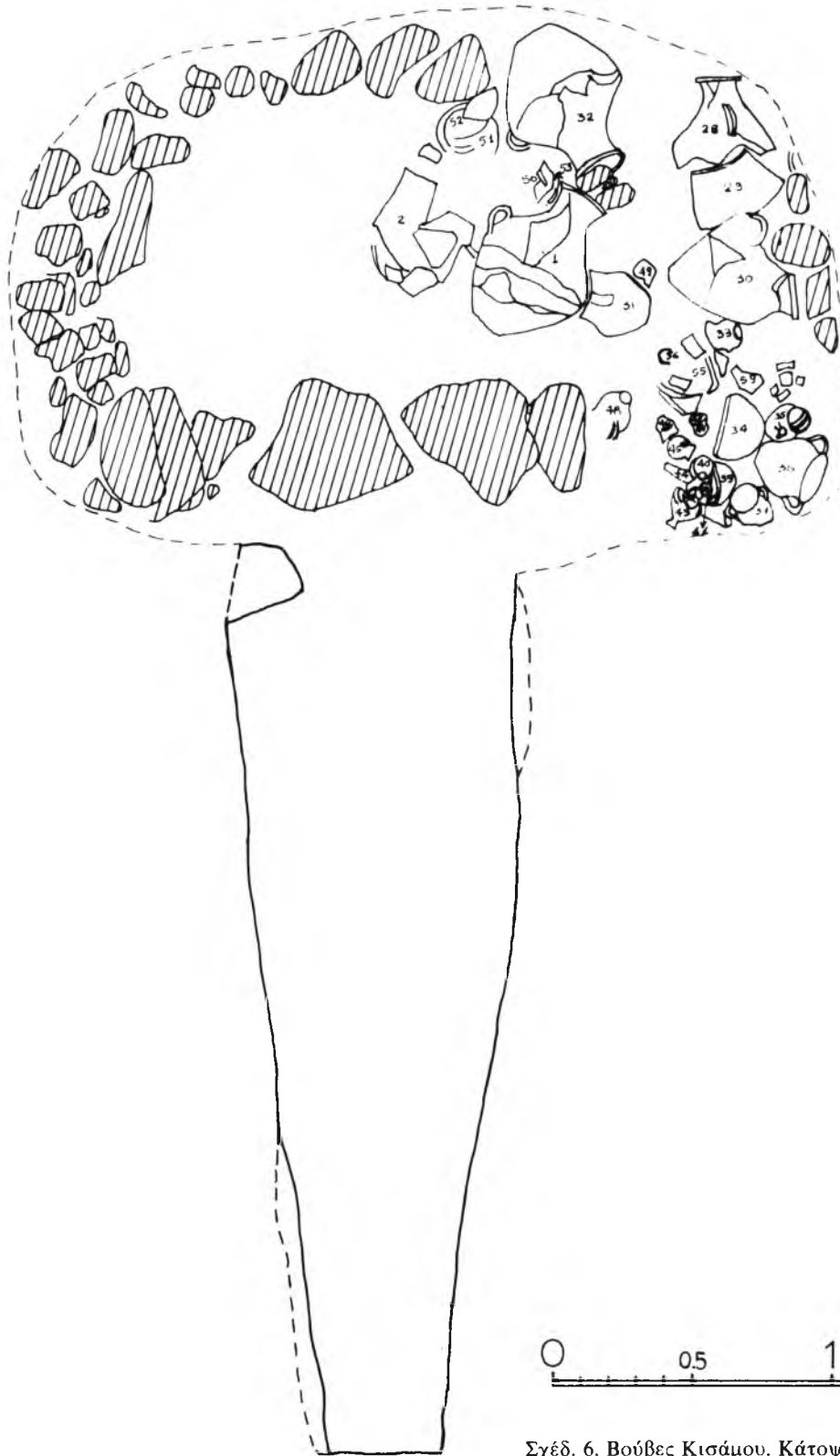
Γαβαλομούρι Κισάμου

Η φετεινή ανασκαφική έρευνα κράτησε οχτώ μέρες. Σ' αυτήν πήραν μέρος η επιστημονική βοηθός Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και ο αρχιτεχνίτης Βασιλάκης.

Κατά τη διάρκεια της σκάφτηκε ο τάφος VI δυτικά των I και II (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 365), μέσα σ' ένα αμπέλι. Βρέθηκε καταστραμμένος από τα νερά της βροχής όταν σε παλιότερη φάση, πριν να ισιώσουν το χωράφι, το έδαφος ήταν κατηφορικό. Διακρίνονται μόνο ίχνη από τα τοιχώματα του θαλά-

Σχέδ. 5. Βούβες Κισάμου. Κάτωψη της επάνω επιφάνειας του τάφου II.

Σχέδ. 6. Βούβες Κισάμου. Κάτοψη του τάφου ΙΙ, με τα αγγεία in situ.

μου και μερικές πέτρες από το φράγμα της εισόδου *in situ*.

Σ' αρκετή απόσταση νοτιοδυτικά μεταξύ των συστάδων των τάφων I-II και III-V βρέθηκαν τα υπολείμματα άλλου τάφου VII, σε χωράφι που έχει ισοπεδώσει σκαπτικό μηχάνημα. Στη θέση της σώζεται μόνο η δυτική και μέρος της βόρειας άκρης του θαλάμου με δυο γεωμετρικά αγγεία *in situ*: χειροποίητη οικιακή πρόχους με ίχνη από κάψιμο και μικρή άβαφη προχοΐσκη, σε βάθος 0,05 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του χωραφιού. Επίσης βρέθηκαν και όστρακα από πέντε ακόμη αγγεία καθώς και ένα ολόκληρο χάλκινο δαχτυλίδάκι και τμήμα δευτέρου. Μάλλον πρόκειται για παιδική ταφή.

Σαμωνάς Αποκορώνου

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στη θέση Κυλίντρα. Σ' αυτήν πήραν μέρος η αρχαιολόγος δρ. Αθ. Κάντα και η επιστημονική βοηθός Μ. Παλωγιώργη.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε ανατολικά και νότια του συγκροτήματος των έξι δωματίων, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, στην περιοχή του αλωνιού 3, ιδιοκτησίας Κωστή Γαβριλάκη (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 331), και επεκτάθηκε και στο διπλανό χωράφι βορειοανατολικά του αλωνιού, ιδιοκτησίας Ιωάνν. Γαβριλάκη.

Ανατολικά του δωματίου 6 σκάφτηκε το στενόμακρο δωμάτιο 7. Σε βάθος 0,72 μ. από το ψηλότερο σωζόμενο σημείο του δυτικού τοίχου του δωματίου αυτού βρέθηκαν πλάκες, που προφανώς αποτελούσαν δάπεδο, ίσως πεσμένο από τον πρώτο όροφο του σπιτιού. Ανάμεσα στις πλάκες υπήρχε και μεγάλη ακονόπετρα, διαστ. 0,65 × 0,30 μ. Όμοιες πλάκες βρέθηκαν, σε βάθος 0,66-0,77 μ., και στο μερικά ανασκαμμένο δωμάτιο 8, νότια του δωματίου 6. Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για την ύπαρξη τεσσάρων ακόμα δωματίων — φαίνονται σειρές από πέτρες, που πιθανόν αποτελούν τοίχους — καθώς και για την επέκταση του συγκροτήματος προς Β. των δωματίων 1,2 και 5, πράγμα που θα αποσαφηνιστεί κατά τη συνέχιση της ανασκαφής.

Η κεραμική που έδωσε η ανασκαφή είναι όστρακα άβαφα φθαρμένα — τα περισσότερα χοντρά — από πιθάρια και άλλα σκεύη της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Σποραδικά ευρήματα: τρεις λίθινοι τριπτήρες.

Στο χωράφι ιδιοκτησίας Ιωάνν. Γαβριλάκη ερευνήθηκε επιφανειακά τμήμα καμπύλου τοίχου (Πί ν. 194 α), μήκ. 17,50 και πάχ. 1,20-1,43 μ. Η κεραμική, φθαρμένα χοντρά όστρακα από οικιακά σκεύη και άλλα αγγεία, είναι της ΥΜ ΙΙΙ εποχής.

Η τοιχοδομία του τοίχου αυτού — ογκόλιθοι στις παρειές και γέμιση από μικρές πέτρες στο εσωτερικό, το μεγάλο πάχος του, που δείχνει ισχυρή κατασκευή, καθώς και το γεγονός ότι επί 17,50 μ.

δεν έχει γωνιάσει, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρέπει να περιβάλλει μια ορισμένη περιοχή, ίσως το συγκρότημα των δωματίων. Οπωσδήποτε πρέπει να ολοκληρωθεί η έρευνα, γιατί αν αποδειχθεί ότι ο καμπύλος τοίχος αποτελεί μία προστατευτική περίφραξη, πρόκειται για ένα καινοφανές και σημαντικό στοιχείο στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή.

Το γεγονός ότι σε διάφορες θέσεις του χωριού (Αγριμολέ, Μελισσοφαδέ) επισημάνθηκαν επιφανειακά τοίχοι, μάλλον μινωικής εποχής, ίσως δείξει κατά τη συνέχιση της έρευνας, ότι έχουμε ένα αρκετά εκτεταμένο οικισμό.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Κεραμειές

Ο γνωστός φιλάρχιος κ. Παναγ. Μπαγάκης παρέδωσε στο Μουσείο Χανίων όστρακα και κόκκαλα ζώων από σπηλιές στην περιοχή του χωριού Σκουραχλάδα Κεραμειών, όπου άλλωστε βρίσκεται και η γνωστή σπηλιά της Πλατυβόλας (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 504).

Η κεραμική είναι υπονεολιθική, ΠΜ και ΜΜ και τα περισσότερα κόκκαλα ανήκουν σε βοοειδή. Κατά την αυτοψία στις δυο μεγαλύτερες σπηλιές (Αρκαλιές και Τσουνη) φάνηκε ότι η συστηματική ανασκαφή είναι αδύνατη εξαιτίας μεγάλων όγκων βράχων που έχουν γκρεμιστεί από την οροφή.

Ο ίδιος ιδιώτης παρέδωσε και μινωικά όστρακα από δυο χωράφια κοντά στο χωριό, που ίσως υποδηλώνουν την ύπαρξη οικισμού στο χώρο αυτό, όπως έδειξε η αυτοψία, πράγμα που απαιτεί μελλοντική έρευνα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ναός Αγίου Φραγκίσκου (Σ χ έ δ. 7)

Συνεχίστηκαν και κατά το 1978 οι γενικές στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες που άρχισαν τον περασμένο χρόνο (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 332) με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Αναστ. Κατεβανίδου και με συνεργείο ειδικευμένων εργατοτεχνιτών επικεφαλής του οποίου ήταν ο αρχιτεχνίτης Πέτρος Πολυχρονάκης.

Χώρος Β: 1. Αρμολόγημα, με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου, του θόλου. 2. Στερέωση της περιμετρικής τοιχοποιίας. 3. Αποκατάσταση (εσωτερικά) της μορφής της κόγχης πάνω από την πόρτα της κεντρικής εισόδου στην ανατολική πλευρά όπου ο στρογγυλός φεγγίτης. 4. Κατασκευή τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου της περιμετρικής τοιχοποιίας, αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά. 5. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 6. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση για τον τεχνητό φωτισμό των βιτρινών.

Χώρος Γ: 1. Αφαίρεση των εσωτερικών παλιών

επιχρισμάτων της περιμετρικής τοιχοποιίας. 2. Αποκατάσταση της μορφής των παραθύρων προς Β. 3. Αποκατάσταση εσωτερικά της στάθμης του δαπέδου.

Χώρος Δ: Αφαίρεση των εσωτερικών παλιών επιχρισμάτων του περιμετρικού τοίχου προς Β.

Χώρος Ε: 1. Αφαίρεση παλιών επιχρισμάτων. 2. Αφαίρεση τζακιού από τη γωνία της νότιας και δυτικής πλευράς. 3. Αφαίρεση μέρους της τοιχοποιίας που κλείνει τα παράθυρα στη νότια πλευρά. 4. Στερέωση και συμπλήρωση του θόλου και της τοιχοποιίας. 5. Αρμολόγημα με ισχυρό κονίαμα κουρασάνιου της αργολιθοδομής του θόλου. 6. Κατασκευή εσωτερικών τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασάνιου αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά. 7. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών. 8. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση για τον τεχνητό φωτισμό του χώρου.

Χώρος Ζ: 1. Αφαίρεση παλιών επιχρισμάτων. 2. Αφαίρεση μέρους της τοιχοποιίας που κλείνει τα ανοίγματα της νότιας και δυτικής πλευράς. 3. Στερέωση και συμπλήρωση του θόλου και της τοιχοποιίας. 4. Αντικατάσταση και συμπλήρωση φθαρμένων λίθινων πελεκητών στα ανοίγματα της νότιας και δυτικής πλευράς και στο θόλο. 5. Αρμολόγημα με ισχυρό κονίαμα κουρασάνιου της αργολιθοδομής του θόλου. 6. Αντικατάσταση του ξύλινου ανωφλίου του προς Δ. παραθύρου στη νότια πλευρά με νέο όμοιο. 7. Κατασκευή εσωτερικών τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασάνιου. 8. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών (Π ί ν. 194 β). 9. Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση για τον τεχνητό φωτισμό του χώρου.

Χώρος Η: 1. Αφαίρεση παλιών επιχρισμάτων (Π ί ν. 194 γ) και στερέωση της περιμετρικής τοιχοποιίας προς Ν. 2. Αντικατάσταση των φθαρμένων λίθινων πελεκητών και του σιδερένιου υαλοστασίου του στρογγυλού φεγγίτη προς Α. 3. Κατασκευή τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασάνιου (Π ί ν. 194 δ), αφήνοντας ακάλυπτα τα λίθινα πελεκητά της περιμετρικής τοιχοποιίας προς Ν. 4. Καθαρισμός λίθινων πελεκητών της περιμετρικής τοιχοποιίας προς Ν.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

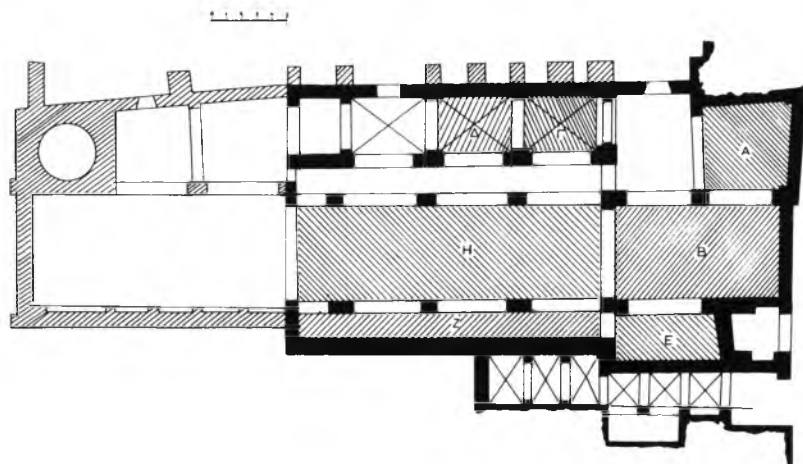
Αποθήκη Μουσείου Ρεθύμνου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαρρύθμισης και τακτοποίησης του παλιού υλικού. Μεταφέρθηκαν από το Μουσείο Χανίων όλες οι σαρκοφάγοι από την ανασκαφή στην Πηγή Ρεθύμνης (βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 435-436) και ορισμένες από την ανασκαφή στους Αρμένους Ρεθύμνης. Τέλος άρχισε η καταλογογράφηση των κυριότερων κεραμικών ευρημάτων που είχαν προέλθει από περισυλλογή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρμένιοι

Συνεχίστηκε για έκτο χρόνο η ανασκαφική έρευνα στο υστερομινωικό νεκροταφείο που βρίσκεται κοντά στο χωριό Αρμένιο Ρεθύμνης (βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 476-477· 26 (1971): Χρονικά, σ. 513-516· 27 (1972): Χρονικά, σ. 639-644· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 917-921· 31 (1976): Χρονικά, σ. 368-372, ΑΑΑ IV (1971), σ. 216-222). Στην έρευνα

Σχέδ. 7. Χανιά. Κάτοψη της εκκλησίας του Αγίου Φραγκίσκου.

πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Στ. Μαρκουλάκη και η φοιτήτρια αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας Βασιλική Γιαβή, ενώ αρχιτεχνίτης ήταν ο Σπ. Βασιλάκης.

Συνολικά σκάφθηκαν 13 τάφοι (108-120) από τους οποίους οι τρεις ήταν ατέλειωτοι. Από τους υπόλοιπους, που βρέθηκαν ασύλητοι (πλην του 114) δύο μόνο περιείχαν σαρκοφάγο.

Οι τάφοι 108 και 111 βρίσκονται κοντά και βόρεια του τάφου 107 που σκάφτηκε το 1976. Οι υπόλοιποι αποτελούν άλλη συστάδα στα ανατολικά των προηγούμενων.

Τάφος 108. Βρίσκεται 3,50 μ. προς Β. του 107. Ο δρόμος του έχει μήκος 4,80 μ. και είναι πολύ επικλινής και βαθύς (μπροστά στην είσοδο ξεπερνά τα 2 μ.). Στην αρχή του έχει τρία σκαλοπάτια λαξευμένα πολύ πρόχειρα. Μια μεγάλη πλάκα αποτελούσε το φράγμα της εισόδου με μικρές πέτρες στα πλάγια. Η πρόσοψη του ταφικού θαλάμου έχει ένα νέο, για το νεκροταφείο, αρχιτεκτονικό στοιχείο. Το πάνω τμήμα της επιστέφεται από μια στενόμακρη λαξευτή πέτρα που τα άκρα της ακουμπούν στις πλευρές του δρόμου. Ο θάλαμος, ημικυκλικός, διαστ. 2,63 × 1,95 μ., περιείχε μια σαρκοφάγο και οχτώ ταφές (Α-Β) από τις οποίες μόνο δύο, πίσω από τη σαρκοφάγο, ήταν *in situ*. Οι άλλοι νεκροί ήταν σωριασμένοι σε διάφορα σημεία, στο βάθος του θαλάμου. Η σαρκοφάγος βρέθηκε πεσμένη στο πλάι με το καπάκι σπασμένο κοντά στην αριστερή παραστάδα (Π *i v.* 195 α-β). Τα κόκκαλα του νεκρού μέσα στη σαρκοφάγο ήταν σε σαθρή κατάσταση. Ο θάλαμος έδωσε συνολικά 12 αγγεία που ανήκαν στις ανακομιδές, ενώ οι ταφές *in situ* (ΣΤ και Ζ) όπως και της σαρκοφάγου (Ι) — νεότερες ταφές — ήταν ακτέριστες.

Στο σκελετό Α ανήκαν: ένας στάμνος με καπάκι από πόδι ΥΜ ΙΙΙ κύλικας (αγγείο Ι) (Π *i v.* 195 γ), ένα χάλκινο δαχτυλίδι, ένας σφραγιδοκύλινδρος από φαγεντιανή, σφραγιδολίθοι (ένας από ορεία κρύσταλλο και δύο από οφίτη) και πενήντα οχτώ χάντρες περιδεραιού από ημιπολύτιμες πέτρες.

Στους σκελετούς Β-Ε ανήκαν: τα αγγεία 2-8, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς, δύο θυμιατήρια, στάμνος με καπάκι από πόδι κύλικας και μικρό αλάβαστρο, τέσσερα χάλκινα δαχτυλίδια, σφραγιδολίθος από υαλόμαζα και τέσσερις χάντρες. Οι ταφές αυτές ανήκουν χρονικά στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο αλλά ανάμεσά τους υπήρχαν και μερικές της ύστερης ΥΜ ΙΙΙΑ, όπως δείχνει η κεραμική. Στους νεκρούς Η-Θ ανήκαν τα αγγεία 9-12, πυξιδιοειδές, ασκός (Π *i v.* 195 δ) και δύο ψευδόστομοι αμφορείς, της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

Τάφος 109. Βρίσκεται στη δεύτερη συστάδα, 19,60 μ. ανατολικά του 108. Ο δρόμος του έχει

μήκος 3,10 μ. Στην αρχή του υπάρχει κρύπτη που την έφραζαν δύο ακανόνιστες πέτρες. Στην αυτήν βρέθηκε ένας σφραγιδολίθος από ορεία κρύσταλλο. Το θάλαμο, που δεν είναι παρά μια μικρή κόγχη, έφραζαν δύο πλάκες. Περιείχε μόνο ένα κρανίο και ελάχιστα κομμάτια από κόκκαλα.

Τάφος 110. Βρίσκεται 3,10 μ. βόρεια του 109. Το μήκος του δρόμου είναι 4,35 μ. και έχει έξι σκαλοπάτια. Η είσοδος φραζόταν από μια πλάκα και μικρές πέτρες που κάλυπταν τα κενά στα πλάγια. Ο θάλαμος είναι μικρός και περιείχε τρεις ταφές (Α-Γ). Ο νεκρός Α βρισκόταν *in situ*, σε ύπτια θέση — ήταν κτερισμένος με ένα ψευδόστομο αμφορέα πίσω από το κεφάλι του. Οι νεκροί Β-Γ αποτελούσαν ανακομιδή στ' αριστερά του θαλάμου (παλιότερες ταφές). Σ' αυτούς ανήκαν: τρία αγγεία — δύο στάμνοι, ένας ασκός —, δύο σφραγιδολίθοι και αρκετές χάντρες που βρέθηκαν στην επίκωση του δαπέδου. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο, όπως συμπεραίνεται από την κεραμική.

Τάφος 111. Βρίσκεται 2,60 μ. βόρεια του 108. Στο πάνω μέρος της εισόδου υπάρχει το αρχιτεκτονικό στοιχείο που σημειώθηκε στον τάφο 108. Δύο μικρές ακανόνιστες πλάκες έφραζαν την είσοδο. Ο θάλαμος, πολύ μικρός, ήταν γεμάτος χώμα και ρίζες δέντρων. Στο κοσκίνισμα βρέθηκε ένας σφραγιδολίθος από οφίτη με παράσταση αίγαγρου και μια χάντρα από σάρδιο. Αξιοσημείωτο γι' αυτόν τον τάφο είναι ότι στην αρχή του δρόμου του είχε πάρα πολλά όστρακα. Μεταξύ αυτών συγκολλήθηκαν ένας κρατήρας κι ένα κύπελλο της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου.

Τάφος 112. Βρίσκεται 3,50 μ. νοτιοδυτικά του τάφου 109. Ο δρόμος του, μήκ. 3,75 μ., έδωσε πάρα πολλά όστρακα ανάμεσα στα οποία ένα ολόκληρο ρυτό που δε σώζει τη διακόσμησή του. Το δάπεδό του δεν είναι ομαλά επικλινές αλλά έχει λαξευτεί σε δύο επίπεδα, όπου η κάθοδος από το ψηλότερο στο χαμηλότερο είναι απότομη. Ο τάφος είναι ατέλειωτος — δεν έχει θάλαμο — με δύο κρύπτες: η α είναι λαξευμένη στην αρχή του δρόμου, στο εσωτερικό του «σκαλοπατιού» και φραζόταν από ακανόνιστες πέτρες, μέσα σ' αυτή βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα από το κρανίο μικρού παιδιού και μια μικρή χάντρα από υαλόμαζα· η β είναι λαξευμένη στο υπερυψωμένο επίπεδο του δρόμου, σε ελλειπτικό σχήμα. Δεν περιείχε τίποτα.

Τάφος 113. Βρίσκεται 1,50 μ. στα νότια του τάφου 112 και είναι ατέλειωτος. Ο δρόμος του είναι πολύ μικρός και αβαθής. Στην αρχή του έχει μια μικρή τετράπλευρη κρύπτη που σκεπαζόταν από μικρές πέτρες. Στο χώμα που περιείχε δε βρέθηκε τίποτα.

Τάφος 114. Βρίσκεται 1,90 μ. νότια του τάφου 113. Ο δρόμος είναι πολύ μακρύς, 4,70 μ., κατηφορικός και οι πλευρές του συγκλίνουν έντονα προς

την είσοδο. Το βάθος του μπροστά στην είσοδο είναι 2,10 μ. Στην αρχή του υπάρχουν λίγα, πρόχειρα λαξευμένα σκαλοπάτια.

Ο θάλαμος είναι μικρός, διαστ. 1,20 × 1,90 μ., και βρέθηκε συλημένος. Περιείχε πολλές ταφές, όλες διαταραγμένες. Από τα κτερίσματα βρέθηκαν μόνο τρεις χάλκινες χάντρες και μία πέτρινη καθώς και ένας σφραγιδόλιθος. Κάτω από τους σκελετούς το δάπεδο του θαλάμου σχημάτιζε λάκκο γεμάτο από θρυμματισμένο κούσκουρα.

Τάφος 115. Βρίσκεται 3 μ. βόρεια του τάφου 110. Ο δρόμος του έχει μήκος 4,60 μ. και το μεγαλύτερο βάθος του μπροστά στην είσοδο είναι 2,80 μ. Στην αρχή του υπάρχουν λίγα πρόχειρα λαξεύματα αντί για σκαλοπάτια. Στο χώρο αυτό υπάρχει και κρύπτη που δεν περιείχε τίποτα. Η είσοδος είναι ιδιαίτερα φροντισμένη (Π ί ν. 195 ε-στ). Την έκλεινε μια μεγάλη τετράπλευρη πλάκα που ενισχυόταν στα πλάγια από μικρές πέτρες. Ο θάλαμος είναι ημικυκλικός, διαστ. 3,40 × 2,35 μ. Στο εσωτερικό κάθε παραστάδας υπάρχει ένα μικρό θρανίο που δε συνεχίζεται σ' όλο το μήκος των αντίστοιχων πλευρών. Περιείχε πέντε ταφές in situ (Α-Ε) και αρκετές ανακομιδές.

Ο νεκρός Α βρισκόταν κοντά στην αριστερή άκρη της εισόδου, συνεσταλμένος με το κεφάλι προς Δ. Τα κτερίσματα του ήταν: ένας σταμνίσκος, τέσσερα χάλκινα δαχτυλίδια (τα δύο βρέθηκαν στο ίδιο δάχτυλο), τέσσερις χάντρες κι ένας σφραγιδόλιθος από σαρδόνυχα.

Δεξιά από το κεφάλι του νεκρού, στο βάθος του θαλάμου υπήρχε μια ομάδα αγγείων (Π ί ν. 196 α-γ): ένας τρίωτος στάμνος, τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς (ο ένας με πόδι), τρία πυξιδοειδή αγγεία και ένα θυμιατήρι.

Στην αριστερή γωνιά του θαλάμου, κοντά στο σκελετό Α, υπήρχε ανακομιδή τριών παιδικών ταφών. Σ' αυτές βρέθηκαν δύο σφραγιδόλιθοι, πολλές μικρές χάντρες, ένα χάλκινο δαχτυλίδι κι ένα βραχιόλι (χάλκινο Ι).

Ο νεκρός Β βρισκόταν συνεσταλμένος στη μέση του θαλάμου, σε σαθρή κατάσταση. Στα δεξιά του βρισκόταν άλλος νεκρός (Γ) σε ανάλογη στάση, με αρκετά κτερίσματα: ένα ψευδόστομο (πίσω από το κρανίο), ένα πριόνι (χάλκινο ΙΙΙ), μια χάλκινη αρύταινα (χάλκινο ΙΙ) και ένα σφραγιδόλιθο από στεατίτη (Π ί ν. 196 δ-ε).

Ακόμη δεξιότερα υπήρχε άλλος σκελετός (νεκρός Δ), συνεσταλμένος με χάλκινα επίσης κτερίσματα: ένα ξίφος (χάλκινο ΙV) (Π ί ν. 196 στ) κι ένα μαχαιροπέλεκυ (χάλκινο V).

Δίπλα στα πόδια του νεκρού Δ, στο βορειότερο τμήμα του θαλάμου, βρισκόταν in situ μια παιδική ταφή (σκελετός Ε). Το κρανίο δεν υπήρχε, αλλά στη θέση του βρέθηκε ένα χτένι από ελεφαντόδοντο.

Βρέθηκε επίσης ένας μικρός σφραγιδόλιθος. Στη βορειοανατολική γωνιά του θαλάμου βρισκόταν ακόμη μια ανακομιδή.

Από την κεραμική και τη διάταξη των νεκρών συμπεραίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε τόσο στην ΥΜ ΙΙΑ όσο και στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Τάφος 116. Μικρός ατέλειωτος σε απόσταση 3 μ. βόρεια του τάφου 110. Το συνολικό μήκος του δρόμου είναι 1,70 μ. Στη μέση του περίπου, βρίσκεται μια τετράπλευρη κρύπτη που σκεπαζόταν από δύο μικρές πλάκες. Το εσωτερικό της ήταν γεμάτο χώμα και μέσα σ' αυτό βρέθηκε μια ακέραιη ΥΜ ΙΙΒ προχοΐσκη και θραύσματα άλλου μικρότερου αγγείου. Στο κοσκίνισμα του χώματος βρέθηκαν πέντε χάντρες κι ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Πιθανότατα η κρύπτη είχε παιδική ταφή αν και δε διασώθηκαν ίχνη από κόκκαλα.

Τάφος 117. Βρίσκεται 2,90 μ. βόρεια του τάφου 116. Ο δρόμος του, μήκ. 4,65 μ., έχει έξι σκαλοπάτια. Την είσοδο έκλεινε μια μεγάλη πλάκα με μικρές πέτρες στα πλάγια. Ο θάλαμος είναι μικρός, διαστ. 1,42 × 1,15 μ., σχεδόν κυκλικός. Περιείχε τρεις σκελετούς (Α-Γ) από τους οποίους ο Γ ήταν in situ (νεότερη ταφή). Στους νεκρούς Α-Β ανήκαν: ένας στάμνος, ένα αλαβαστροειδές τριποδικό (Π ί ν. 197 α), τρία χάλκινα δαχτυλίδια, μία χάντρα από φαγευματινή, τέσσερις χάντρες από χαλκό και εννιά από ημιπολύτιμες πέτρες. Από την κεραμική φαίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Τάφος 118. Βρίσκεται ανάμεσα στους τάφους 117 και 61, απέχει 2 μ. βόρεια του 117. Ο δρόμος του δεν είναι πολύ μακρύς, 4,05 μ. Δεν έχει σκαλοπάτια αλλά ένα ψηλό κάπως ημικυκλικό λάξευμα με δύο κρύπτες. Σε καμιά απ' αυτές δε βρέθηκε τίποτα. Δύο μεγάλες πλάκες αποτελούσαν το φράγμα της εισόδου: μια μεγαλύτερη εξωτερικά που σκέπαζε όλο το άνοιγμα της εισόδου και μια χαμηλότερη εσωτερικά που ακουμπούσε στην προηγούμενη. Πάνω σ' αυτήν ήταν τοποθετημένοι δύο ψευδόστομοι αμφορείς. Τρίτος ψευδόστομος, πιθανόν πεσμένος από την ίδια πλάκα, βρέθηκε στο χώμα, ανάμεσα στις παραστάδες της εισόδου. Στο δεξιό τμήμα του θαλάμου βρέθηκε σαρκοφάγος όρθια χωρίς καπάκι, με το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση (Σ χ έ δ. 8' Π ί ν. 197 β-γ).

Εξωτερικά της σαρκοφάγου, κατά μήκος της μιας μακριάς πλευράς της, υπήρχαν τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς (αγγεία 10-13).

Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν επτά ακόμη ταφές από τις οποίες μόνο μια παιδική (νεκρός Α) ήταν αδιατάρακτη. Βρισκόταν αριστερά της σαρκοφάγου, στη μέση περίπου του θαλάμου, κτερισμένη μ' ένα μικρό πυξιδοειδές αγγείο. Οι υπόλοιποι σκελετοί (Β-Ζ) ήταν σωριασμένοι στο βάθος

του θαλάμου. Κοντά τους βρέθηκαν αρκετά αγγεία (5-9 και 14-17): τρεις ψευδόστομοι, ένας στάμνος και δυο θυμιατήρια (Πί ν. 197 ε).

Από το δάπεδο μαζεύτηκαν δύο σφραγιδολίθοι, χάλκινα δαχτυλίδια, περίαπτο από ορεία κρύσταλλο και μερικές χάντρες. Όπως φαίνεται από την κεραμική ελάχιστα ταφές ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΑ περίοδο, ενώ οι περισσότερες, όπως και η σαρκοφάγος, ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΒ.

Τάφος 119. Βρίσκεται στην αρχή μιας άλλης συστάδας, νοτιοδυτικά του τάφου 114 και δίπλα ακριβώς στον αγροτικό δρόμο που είχαν ανοίξει οι Γερμανοί. Ο δρόμος του είναι μικρός με συγκλίνουσες πλευρές προς την είσοδο και τρία σκαλοπάτια. Η είσοδος φραζόταν από μια σχετικά μικρή πλάκα. Ο θάλαμος ήταν γεμάτος πεσμένες πέτρες και χώματα, γιατί όπως φαίνεται είχε καταρρεύσει ένα μεγάλο μέρος της οροφής πιθανώς από ρίζες δέντρου.

Οι ταφές, ανακατεμένες ανάμεσα στο χώμα και τις πέτρες, υπολογίστηκαν σε έξι. Βρέθηκαν συνολικά 11 αγγεία: επτά ψευδόστομοι, ένας στάμνος, ένα πυξιδοειδές, ένα αλαβαστροειδές και ένα σπά-νο δακτυλιόσχημο αγγείο, μοναδικό μέχρι τώρα για το νεκροταφείο των Αρμένων (Πί ν. 197 δ).

Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε τόσο στην ΥΜ ΙΙΑ όσο και στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Τάφος 120. Βρίσκεται σε απόσταση 2,40 μ. βόρεια του 119 και 3,60 μ. δυτικά του 114. Ο δρόμος του είναι μικρός και χωρίς σκαλοπάτια. Μια μικρή ακανόνιστη πλάκα έφραζε την είσοδο. Ο θάλαμος είναι πολύ μικρός και περιείχε μόνο ένα σταμνίσκο και ελάχιστα λείψανα παιδικού σκελετού.

Έχουν επισημανθεί τουλάχιστον 20 τάφοι και η συνέχιση της έρευνας είναι επιτακτική, για να υπάρξει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το μεγαλύτερο μέχρι σήμερα ΥΜ ΙΙ νεκροταφείο στην Κρήτη.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο Μουσείο Ρεθύμνου παραδόθηκαν από τον Ευρ. Κοκολάκη κάτοικο της περιοχής Σταυρωμένου πέντε αγγεία:

1. Μεγάλη ηθμοπυξίδα της ΥΜ ΙΑ περιόδου (Πί ν. 198 α), κατάκοσμη από σπείρες, κρίνα, κρόκους και κάπαρη. Έχει δυο λαβές, ψηλό κωνικό πόδι και κωνικό πόμα με καλαθόσχημη λαβή. Αγγεία όμοιου σχήματος έχουν βρεθεί αρκετά στη Θήρα αλλά και στην Κρήτη (ΠΑΕ 1968, πίν. 75α, 1975 Α, πίν. 208α, Πλάτωνος, Ζάκρος, εικ. 119, Ανασκαφάι Θήρας VI (1972), πίν. 78, VII (1976), πίν. 47 α-β).

2. Μικρότερη πυξίδα της ίδιας εποχής με light on dark διακόσμηση από λουλούδια στη σειρά (labiate flower: PM II, σ. 470, εικ. 276) (Πί ν. 198 β). Έχει πόμα σε σχήμα πυραύνου με διακόσμηση από κυματοειδείς γραμμές στην εξωτερική του επιφάνεια.

3. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί και στη Ζάκρο, στα εργαστήρια της νότιας πτέρυγας. Κατά το Ν. Πλάτωνος χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή εκχυλισμάτων αρωματικών βοτάνων (Πλάτωνος, ό.π., σ. 196-7).

3. Μικρό άτο κωνικό κύπελο, το πιο συνηθισμένο αγγείο της ΥΜ Ι περιόδου.

4. Άωτο κύπελο με πλατύ περιχειλίωμα, της ίδιας εποχής.

5. Μικρός κύαθος της αυτής εποχής με διακόσμηση από μεγάλες κηλίδες βερνικιού.

Το σημείο απ' όπου προέρχονται τα αγγεία βρίσκεται ακριβώς πίσω από το σπίτι του Κοκολάκη και είναι ένας μικρός λάκκος στη ρίζα λοφίσκου από κούσκουρα. Επειδή και τα αγγεία είναι σχεδόν αέριμα μάλλον προέρχονται από τάφο.

Θα είναι εξαιρετικά σημαντική προσφορά στη μελέτη των πρώτων φάσεων της ΥΜ περιόδου η ανεύρεση και ανασκαφή ενός τάφου, αφού τα νεκροταφεία της εποχής αυτής είναι ολοκληρωτικά άγνωστα για τη Δυτική Κρήτη. Από μια πρόχειρη έρευνα στην περιοχή εντοπίστηκαν πολλά όστρακα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και μισό πιθάρι in situ.

Ακριβώς δυτικά, στο λοφίσκο Βίγλα βρίσκεται ο ΥΜ ΙΙΒ τάφος που έσκαψε ο Στ. Αλεξίου (ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 272, Πίν. 234 δ).

Ίσως όλη η περιοχή αυτή, νότια της εθνικής οδού Ρεθύμνου-Ηρακλείου, ανήκει σ' εκτεταμένο νεκροταφείο χρησιμοποιούμενο για πολλούς αιώνες, ενώ η πόλη κείται βόρεια του δρόμου, προς τη θάλασσα. Για την περιοχή μιλούν σχετικά οι Hood, Warren και Cadogan (BSA 59 (1964), σ. 62-66).

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ρωμαϊκή Δεξαμενή Αργυρουπόλεως

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης και στερέωσης της δεξαμενής με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Α. Κατεβαινίδου και με συνεργείο εργατοτεχνιτών επικεφαλής του οποίου ήταν ο αρχιτεχνίτης της Εφορείας Ι. Βιγλάκης.

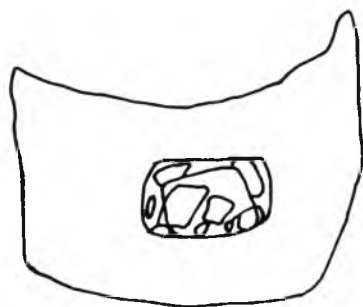
1. Κατασκευή και τοποθέτηση ειδικών ξυλότυπων με τη βοήθεια σκαλωσιών για τη συμπλήρωση του θόλου.

2. Συμπλήρωση του θόλου μέχρι το βόρειο εξωτερικό τοίχο με πέτρες και ισχυρό κονίαμα από κουρασάνι αφήνοντας ανοίγματα εξαερισμού και εισόδου της δεξαμενής.

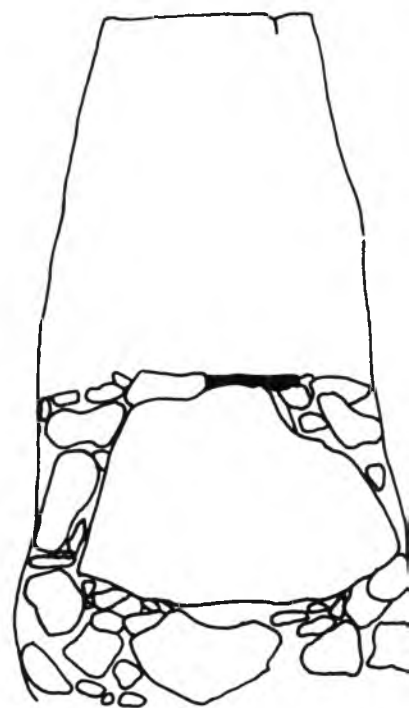
3. Συμπλήρωση με λιθοδομή και πελεκητή πέτρα του πλατύσκαλου της εσωτερικής πέτρινης σκάλας.

4. Καθαρισμός του εσωτερικού χώρου από οικοδομικά υλικά, ξυλότυπους, σκαλωσιές, κ.ά.

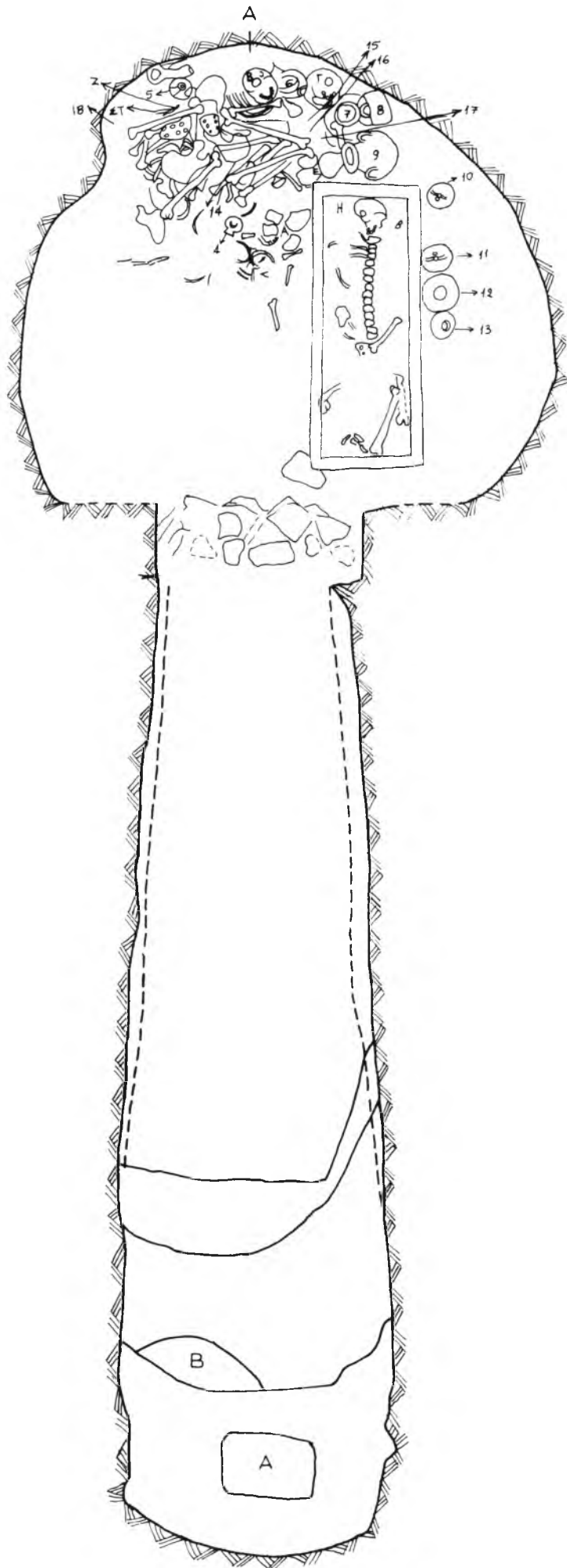
Σχέδ. 8. Αρμένιοι Ρεθύμνου. Κάτοψη τάφου 118, της εισόδου του και της κρύπτης Α.

ΚΡΥΠΤΗ Α

ΕΙΣΟΔΟΣ

Γραφείο Μουσείου Ρεθύμνου (Πίνακ. 198 γ-δ)

Το γραφείο στεγάζεται σε ισόγειο χώρο του ενεοτουρκικού συγκροτήματος που περιβάλλει το αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου (ενετική loggia), και αποτελεί τμήμα του ενετικού πυρήνα. Οι εργασίες έγιναν με συνεργείο της Εφορείας επικεφαλής του οποίου ήταν ο αρχιτεχνίτης Π. Πολυχρονάκης και με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Α. Κατεβαίνιδου.

Αρχικά αφαιρέθηκαν: α) η επένδυση των τοίχων εσωτερικά από πεπιεσμένο χαρτί, β) το δάπεδο από λεπτό σκυρόδεμα, γ) τα επιχρίσματα εσωτερικά και εξωτερικά και δ) τα κουφώματα.

Στη συνέχεια στερεώθηκαν τμήματα της φθαρμένης τοιχοποιίας και έγιναν νέα επιχρίσματα στον

εξωτερικό και εσωτερικό χώρο με κονίαμα από κουρασάνι. Κατασκευάστηκε υπόστρωμα στο δάπεδο από σκυρόδεμα με μονωτικό στρώμα από φελιζόλ και το δάπεδο καλύφθηκε με φυσικές πλάκες.

Αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα λίθινα πελεκητά της καμάρας και των παραστάδων στη βόρεια όψη και δημιουργήθηκε βοηθητικός χώρος (W.C.) στην εσωτερική νοτιοανατολική γωνία. Επίσης έγινε νέα ηλεκτρική εγκατάσταση και κατασκευάστηκαν φωτιστικά σώματα για τον εσωτερικό και εξωτερικό τεχνητό φωτισμό.

Τέλος τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα εξωτερικά κουφώματα και εσωτερικό διαχωριστικό.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο εργαστήριο του μουσείου καθαρίστηκαν, ανασυγκροτήθηκαν και τοποθετήθηκαν στους χώρους της έκθεσης διάφορα ευρήματα από πρόσφατες και παλιότερες ανασκαφές και περισυλλογές. Από την ανασκαφή του Ν. Πλάτωνος στον αρχαϊκό-κλασικό αποθέτη της Ολούντος το 1961¹ ανασυγκροτήθηκε μία ενδιαφέρουσα πήλινη ροδιακή προτομή, ύψ. 0,145 μ. (αριθ. ευρ. 875) (Πί ν. 199 α). Στα αυτιά που εξέχουν από την αιγυπτιάζουσα κόμμωση διακρίνονται δισκοειδή ενώτια. Ένα χαλίκι στον ερυθρώπλο πήλο προκάλεσε ρωγμή στη δεξιά παρειά. Σε μερικά σημεία σώζονται ίχνη λευκού επιχρίσματος.

Εκτέθηκε επίσης η κεφαλή ενός αξιόλογου ΜΜ ταυρόσχημου ρυτού, σωζ. μήκ. 0,14 μ., με διακόσμηση καμαραϊκής τεχνοτροπίας, λευκή σε μαύρο βάθος από σειρά κυκλίσκων που περιβάλλει ένα μεγαλύτερο, επίσης συμπαγή, ενώ το σύνολο περιβάλλεται από περιφέρεια κύκλου. Το κόσμημα αυτό επαναλαμβάνεται σε διάφορα σημεία του σώματος του ταύρου (αριθ. ευρ. 1854) (Πί ν. 199 β). Τα κέρατα του ζώου είναι σπασμένα από τη ρίζα ενώ το στόμα είναι διαμορφωμένο σωληνοειδώς ως η οπή εκροής του ρυτού. Το ενδιαφέρον αυτό αντικείμενο προέρχεται από τη σύληση κάποιου άγνωστου ιερού κορυφής στη Σητεία, ίσως του Ξυκεφάλου μεταξύ Χανδρά και Κατελιώνα, που ερευνήσαμε πριν από μερικά χρόνια αλλά μετά τη σύλησή του².

Στο αίθριο του μουσείου τοποθετήθηκε προσωρινά μία λίθινη μινωική άγκυρα, σωζ. ύψ. 0,32 μ. (αριθ. ευρ. 7354) (Πί ν. 199 γ), που βρήκαμε το 1977 στην ΥΜ ΙΒ έπαυλη του Μακρυγιαλού Σητείας.

Ανασυγκροτήθηκε επίσης τμήμα πόρινων κεράτων καθοσίωσης από την ανασκαφή του 1976 του ιερού κορυφής Πετσοφά³. Το σημαντικό αυτό εύρημα, σωζ. διαστ. 0,17 × 0,17 και πάχ. 0,10 μ., κοσμείται με ελαφρότατες ανάγλυφες ραβδώσεις κατά μήκος, στις στενές του όψεις, πάνω και πλάι (αριθ. ευρ. 8415) (Πί ν. 199 ε-στ).

Από τα παλιότερα αντικείμενα του μουσείου, που προέρχονται από την τέως Συλλογή Κορνάρου της Σητείας, καθαρίστηκαν μερικά πήλινα μινωικά βαριδία του γνωστού κυβικού-παραλληλεπίπεδου σχήματος με τέσσερα τμήματα κατά μήκος του αντικει-

μένου, ανοιγμένα κατά τις τέσσερις γωνίες περίπου⁴. Τα τυπικά αυτά βαριδία χρονολογήθηκαν γενικά στους ΜΜ χρόνους, βρίσκονται όμως και σε άλλες εποχές. Ένα από τα βαριδία, διαστ. 0,045 × 0,042 μ. (αριθ. ευρ. 3) (Πί ν. 199 δ), έχει στη μία του πλευρά, ανάμεσα στις οπές, ένα ορθογώνιο χάραγμα, διαστ. 0,009 × 0,011 μ., με μία διαγώνια γραμμή εσωτερικά.

Άλλο παρόμοιο βαριδί, διαστ. 0,055 × 0,039 × 0,035 μ. (αριθ. ευρ. 5) (Πί ν. 199 ζ) έχει ανάμεσα στις οπές, όπου περίπου το χάραγμα του προηγούμενου βαριδιού, ένα σφράγισμα ελλειψοειδές, διαστ. 0,02 × 0,015 μ. Το σφράγισμα έχει επιφάνεια τελείως επίπεδη. Εικονίζεται ασαφώς γραμμική παράσταση που έχει σχήμα περίπου ακανόνιστου χοντρού Χ ή τετραφύλλου, όπως π.χ. η σφραγίδα CMS V2 640, ή έστω ενός ανάλογου σχήματος όπως η σφραγίδα CMS IV 221. Το σφράγισμα αυτό περιβάλλεται από ελλειψοειδές πλαίσιο που φαίνεται ότι είχε χαραχθεί χωριστά εκ των υστέρων, μετά τη σφράγιση στο νωπό πήλο. Η ύπαρξη σφραγισμάτων σε τέτοια βαριδία, που επιχωριάζει στη Σητεία, εξετάστηκε ήδη αλλού⁵.

Τέλος, στη μικρή αλλά πλούσια Συλλογή Ιεραπέτρας καθαρίστηκε και τοποθετήθηκε στην έκθεση ένας αξιόλογος λύχνος ρωμαϊκών χρόνων με δύο μονομάχους στο μέταλλο (Πί ν. 199 η).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άγιος Νικόλαος

Νεκροταφείο Ποταμού

Ακριβώς έξω από την πόλη προς Ν., ερευνήθηκαν 20 τουλάχιστον τάφοι του Ιου αι. μ.Χ. μέσα στην κοίτη ενός ξεροποτάμου που είναι γνωστός ως Ποταμός Μιραμπέλλου. Ο ποταμός αυτός, σε κάποια άγνωστη εποχή μετά την ταφή των νεκρών, άλλαξε τη διαδρομή του και δημιούργησε νέα κοίτη πάνω από τη θέση των τάφων. Το φυσικό αυτό γεγονός προστάτευσε τους τάφους από ενδεχόμενη καταστροφή. Γενικά η περιοχή εδώ είναι από χρόνια γνωστή για την ύπαρξη μεμονωμένων τάφων και ταφικών επιγραφών ελληνορωμαϊκών χρόνων, μιας εποχής ιδιαίτερης ακμής της Λατούς προς Καμάρα, που προηγήθηκε από τον Άγιο Νικόλαο στην ίδια θέση. Η ανασκαφή των τάφων του Ποταμού είχε ιδιαίτερη επιτυχία. Οι τάφοι ήταν συνήθως παράλληλοι μεταξύ τους. Οι περισσότεροι ήταν απλά ορύγματα, κατά κανόνα τελείως ρηχά, με ακανόνι-

1. Κρητ. Χρον. ΙΔ' (1960), σ. 512· ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 259 κ.ε.

2. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 652.

3. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 380.

4. Για το θέμα των τυπικών αυτών βαριδιών και τις πιθανές χρήσεις τους πρβλ., ΠΑΕ 1977, σ. 492-95, πίν. 250γ.

5. Πρβλ. ό.π., με βιβλιογραφία.

στα περίπου ελλειψοειδή περιγράμματα, σε πολύ μικρό βάθος κάτω από τη σημερινή κοίτη του ποταμού. Περίπου πέντε τάφοι ήταν συνηθισμένοι κεραμοσκεπείς καλυβίτες και ένας εν μέρει χτιστός. Οι κεφαλές των νεκρών συχνά αναπαύονταν σε μια πέτρα ή ένα αγγείο και ήταν κάπως ανορθωμένες, ενώ τα χέρια κατά κανόνα ακουμπούσαν γύρω στην ηβική χώρα.

Τάφος 1. Ο τάφος αυτός ήταν ένα απλό όρυγμα με ταφή γυναίκας (Π ί ν. 200 α). Το δεξί χέρι, που σωζόταν σε καλή κατάσταση, κρατούσε ένα στρογγυλό χάλκινο κάτοπτρο, διαμ. 0,136 μ., σπασμένο στα δύο. Τα κοσμήματα της νεκρής είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ένας χρυσός δακτύλιος βρισκόταν στο αριστερό χέρι. Ο δακτυλιόλιθος παρουσιάζει στεφανωμένη κεφαλή προς τ' αριστερά, με μακρούς βοστρύχους. In situ βρέθηκαν και δύο χρυσά ενώτια συρματοειδή που σχηματίζουν θηλειά, με χάντρες από φαγεντιανή, γνωστού τύπου⁶. Ανάμεσα στα κτερίσματα ήταν και διάφορα χάλκινα αντικείμενα, όπως μια λεκάνη, διαμ. 0,27 μ., στα πόδια και μία ωραία πλεχτή αλυσίδα που διατηρείται εξαιρετικά. Μαζί ήταν και μία ξύλινη πυξίδα, από την οποία διατηρήθηκαν μόνον ορισμένα στοιχεία από χαλκό. Σε διάφορες θέσεις γύρω από το σώμα ήταν και μερικά τεμαχισμένα αγγεία.

Ο τάφος 2 ήταν παράλληλος και όμοιος με τον προηγούμενο (Π ί ν. 200 β). Η ταφή ανήκε επίσης σε γυναίκα όπως φανερώνει το χάλκινο στρογγυλό κάτοπτρο δίπλα στο δεξί χέρι. Το κάτοπτρο αυτό, διαμ. 0,125 μ., είχε λεπτή λαβή και σειρά λεπτών οπών στην περιφέρεια. Στην οξειδωμένη επιφάνειά του αποτυπώθηκαν ίχνη υφάσματος.

Και στον τάφο αυτό βρέθηκαν ενώτια παρόμοια με τα προηγούμενα. Ένα χάλκινο νόμισμα στο στόμα ήταν κρητικό της εποχής του Βεσπασιανού (69-79 μ.Χ.)⁷. Στο αριστερό χέρι υπήρχαν δύο χρυσοί δακτύλιοι. Ο πρώτος, με ιδιαίτερα προσαρμοσμένη τετράγωνη σφενδόνη, είχε χάσει το λίθο του, ο δεύτερος όμως είχε δύο δακτυλιολίθους σε διπλή σφενδόνη, με σύρμα ελισσόμενο στο διάκενο. Ο ένας λίθος εικονίζει ζώο, μάλλον σκύλο, να τρέχει, ο άλλος άγκυρα, γνωστό σύμβολο της ελπίδας.

Δίπλα στο πόδι βρέθηκε ένα χάλκινο λεβητοειδές τριποδικό αγγείο, διαμ. 0,27 μ. (Π ί ν. 200 β), και λίγο μακρύτερα ένας ροδιακός οξυπύθμενος αμφορέυς. Μία ξύλινη πυξίδα ανάλογη με εκείνη του

προηγούμενου τάφου φαίνεται ότι υπήρχε και εδώ, όπως φανερώνουν ορισμένα χάλκινα στοιχεία της που διατηρήθηκαν.

Ανάμεσα στα κτερίσματα ήταν διάφορα ειδώλια, ένα που παριστάνει την Αφροδίτη πάνω σε χήνα, μία περιστέρα, ένας μεγάλος πήλινος ρόδαξ με ζεύγος οπών ανάρτησης και διάφορα αγγεία. Πιο ενδιαφέροντα ήταν οχτώ μικρά πήλινα προσωπεία, τοποθετημένα γύρω στα πόδια της νεκρής (Π ί ν. 200 β). Ένα τους παρίστανε νεαρό σάτυρο. Ανάλογα προσωπεία έχουν βρεθεί και σε άλλους ελληνορωμαϊκούς τάφους του Αγίου Νικολάου⁸.

Τάφος 3. Ο γειτονικός αυτός τάφος ανήκε στον ίδιο τύπο. Ένας ροδιακός αμφορέυς οίνου είχε τοποθετηθεί πλάγια πάνω στο δεξί ισχίο του νεκρού. Στο στόμα του βρέθηκε ένα αργυρό νόμισμα της Κρήτης ως ρωμαϊκής επαρχίας επί Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.)⁹. Ανάμεσα στο δεξί βραχίονα και το πλευρό ήταν δύο στενόμακρα φιαλίδια ή μυροδοχεία από πράσινο γυαλί, του γνωστού τύπου (δακρυδόχες). Ο τάφος ανήκε σε αθλητή, όπως αποκαλύπτουν δύο ωραία χάλκινα κτερίσματα, μία στλεγγίς, μήκ. 0,34 μ., και ένας αμφοροειδής αρύβαλλος, ύψ. 0,115 μ. Η στλεγγίς είχε στη λαβή περικλειστο μολύβι, όπως δείχνουν ορισμένα κατάλοιπα. Υπάρχει ακόμη και μικρή επιγραφή, όπως συμβαίνει καμιά φορά, αλλά είναι δυσανάγνωστη. Ο αρύβαλλος είχε και δυσκοειδές πώμα που συνδεόταν με αλυσίδα με μία από τις λαβές.

Ο Τάφος 4 ήταν όμοιος και παράλληλος, με λίγα κτερίσματα, δύο καταστραμμένους οξυπύθμενους αμφορείς και ένα γυάλινο φιαλίδιο καλοδιατηρημένο.

Επίσης ο Τάφος 5 ήταν παράλληλος και ανήκε στον ίδιο τύπο. Στο αριστερό χέρι υπήρχε ένας τεμαχισμένος αργυρός δακτύλιος με μεγάλη ελλειψοειδή σφενδόνη και στο στήθος ένα πήλινο μυροδοχείο ή αλειπτρο συνηθισμένου τύπου (δακρυδόχη), ύψ. 0,195 μ.

Τάφος 6. Κεραμοσκεπής. Ο τάφος είχε μήκος 1,90, πλάτος 0,80 και ύψος 0,40 μ. Η στέγη είχε σε κάθε πλευρά τέσσερις κεράμους στρωτήρες και στα ενδιάμεσα καλυπτήρες. Ένας κάθετος στρωτήρ έκλεινε το άνοιγμα προς τη μεριά της κεφαλής. Στο στόμα του νεκρού είχε τοποθετηθεί ένα αργυρό νόμισμα του Ιου αι. μ.Χ. Τέσσερα γυάλινα φιαλίδια ήταν τοποθετημένα γύρω στον αριστερό ώμο (Π ί ν. 200 γ), ενώ στο δεξί χέρι είχαν βάλει μια λοπάδα από εξίτηλη αρρετινή γη, όπως και διάφορα αγγεία

6. Πρβλ. R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, 1961, σ. 184 πίν. 54 Η.

7. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στη συνάδελφο κ. Μάντω Οικονομίδου για την πρόθυμη ταύτιση των νομισμάτων της ανακαφής.

8. Πρβλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 586, Πίν. 559 ε.

9. Πρβλ. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, 1890, σ. 335, αριθ. 4, πίν. 32, 4.

σε άλλες θέσεις γύρω στο σώμα. Εκτός από δύο γυάλινες χάντρες και ένα τεμαχισμένο χάλκινο δακτύλιο πρέπει να αναφέρουμε ένα κομμάτι από καλά λειασμένη κίσηρη, δίπλα στο δεξί πόδι. Είναι φανερό ότι η κίσηρη αυτή εξυπηρετούσε κάποια πρακτική ανάγκη, ασφαλώς σχετική με την περιποίηση του σώματος, χωρίς να έχουν εφαρμογή εδώ άλλες ερμηνείες που έχουν δοθεί για την Εποχή του Χαλκού.

Ένας χρυσός δακτύλιος ήταν εδώ το καλύτερο εύρημα: στο δακτυλιόλιθο, από σάρδιο, υπάρχει παράσταση σκύλου που αρπάζει ένα λαγό που τρέχει.

Τάφος 7. Απλός κεραμοσκεπής παιδικός τάφος. Στα πόδια είχαν βάλει τρεις μεγάλους λίθους στη σειρά. Δύο αγγεία έξω από τη στέγη είχαν τυλιχτεί με ύφασμα, όπως φανερώνουν ορισμένα ίχνη. Μέσα στον τάφο το μόνο κτέρισμα ήταν ένα γυάλινο φιαλίδιο.

Τάφος 8. Κεραμοσκεπής, μήκ. 1,70 μ., περιείχε άθικτη την πιο σημαντική ταφή του νεκροταφείου (Π ί ν. 200 δ-ε). Ο νεκρός ανήκε σε άτομο, ύψ. 1,43 μ. τουλάχιστον. Η κεφαλή του ήταν στεφανωμένη με χρυσό στέφανο. Ο στέφανος αυτός βρέθηκε κυριολεκτικά στερεωμένος στο κρανίο εξαιτίας των ειδικών συνθηκών του τάφου, ο οποίος με τον ποταμό που περνούσε από πάνω είχε πάντοτε χρώμα υγρό που προκάλεσε μια πραγματική συγκόλληση του χρυσού πάνω στα οστά του κρανίου (Π ί ν. 200 δ). Ο στέφανος αποτελείται από δύο τμήματα βαλμένα συμμετρικά δεξιά και αριστερά στην κεφαλή. Κάθε τμήμα, μήκ. 0,135 μ. περίπου, αποτελείται από τέσσερις ομάδες τριών φύλλων η καθεμιά, σε πυκνή παράταξη. Τα φύλλα είναι συνολικά 24, μήκ. 0,46, πλ. 0,016-0,012 μ. Ο τρόπος που στερεώνονταν δεν είναι σαφής. Τα φύλλα αυτά πρέπει να ανήκουν — όπως των περισσότερων στεφάνων — σε ελιά, αυτή την εποχή όμως δεν είναι πια τόσο νατουραλιστικά όπως παλιότερα¹⁰. Στην Κρήτη οι στέφανοι εμφανίζονται πολύ νωρίς, όπως δείχνουν και οι δαιδαλικές ταφικές στήλες του Πριναί. Ο στέφανος του Τάφου 8 αφήνει αμφιβολίες αν πρόκειται για κανονικό στέφανο νίκης που μπορούσε να φοριέται στην πραγματικότητα, ή για απλό ομοίωμα προορισμένο μόνο για ταφική χρήση. Πρέπει όμως ν' ανήκει πραγματικά σε αθλητή αν κρίνουμε και από τα άλλα κτερίσματα του τάφου, μία στλεγγίδα και ένα αρύβαλλο, και τα δύο από χαλκό.

Η στλεγγίς ήταν παρόμοια με αυτήν του Τάφου 3 αλλά μικρότερη. Το εσωτερικό της λαβής ήταν γεμάτο μολύβι. Ο αρύβαλλος, ύψ. 0,07 μ., είναι σφαιρι-

κός, κομψότατος και άριστα διατηρημένος. Σώζεται και το πώμα, σφαιρικό, με τρία επάλληλα δισκάρια πάνω και κρίκο όπου στερεωνόταν ένα αλυσιδάκι.

Αξιοσημείωτος είναι και ένας πολύ μεγάλος χρυσός δακτύλιος που βρέθηκε στο αριστερό χέρι. Ο δακτυλιόλιθος απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή που κρατεί με τα δύο χέρια ένα μεγάλο ασκοειδές (;) αντικείμενο που φαίνεται να το αναρτά σ' ένα κίονα. Ο κίων είναι αρράβδωτος αλλά με κιονόκρανο και βάση. Φαίνεται ότι η σκηνή αυτή παριστάνει ανάρτηση αναθηματικής ασπίδας στον κίονα ενός ιερού, όπως ίσως φανερώνουν όχι ίδιες αλλά παραπλήσιες παραστάσεις σε δακτυλιόλιθους.

Στον τάφο βρέθηκαν τέλος και γυάλινα φιαλίδια, και στο στόμα, έξω από το σαγόκι, ένα θαυμάσια διατηρημένο αργυρό νόμισμα της Πολυρρηνείας, πόλης της Δυτικής Κρήτης, με κεφαλή Αυγούστου, του α' μισού του Ιου αι. μ.Χ. ενεπίγραφο: *Θεός Σεβαστός επί Λάχης*¹¹. Το νόμισμα άφησε ίχνη πράσινης οξειδωσης στα οστά του σαγονιού.

Τάφος 9. Παράλληλος με τον προηγούμενο. Απλό όρυγμα, μήκ. 1,90 μ. Τα μόνα κτερίσματα εδώ ήταν ένας οξυπύθμενος αμφορεύς από την Κω και ένας μικρός αργυρός δακτύλιος με πλατιά σφενδόνη.

Τάφος 10. Παράλληλος και όμοιος τάφος, με ίδιες διαστάσεις και με δύο αγγεία.

Τάφος 11. Ο τάφος αυτός, ακάλυπτο σχεδόν ελλειψοειδές όρυγμα, περιείχε μια απλή παιδική ταφή σχεδόν επιφανειακά. Ένα χάλκινο νόμισμα στο στόμα, ίσως κρητικής πόλεως, ήταν του Ιου αι. μ.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα ήταν δύο γυάλινα φιαλίδια, δύο ειδώλια και δύο αγγεία.

Τάφος 12. Ένα απλό όρυγμα ελλειψοειδές, μήκ. 2,40 μ. Ο τάφος ήταν από τους σπουδαιότερους του νεκροταφείου (Π ί ν. 200 στ). Η ταφή ανήκε σε γυναίκα. Δύο αργυρά νομίσματα ήταν όμοια με εκείνο του Τάφου 3 και ανήκαν στην περίοδο του Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.). Ίσως και τα δύο είχαν τοποθετηθεί στο στόμα.

Το καλύτερο εύρημα εδώ ήταν ένας χρυσός δακτύλιος, ασφαλώς ο σπουδαιότερος του νεκροταφείου: βρέθηκε στη θέση του, στον παράμεσο του δεξιού χεριού (Π ί ν. 200 στ). Ο λίθος είναι από σάρδιο. Απεικονίζονται τρεις μορφές, προφανώς αντρικές, δύο όρθιες και μία καθισμένη στην άκρη ενός κλινόσχημου καθίσματος, όπου υπάρχει ένα ογκώδες ακατάστατο ύφασμα και κάτι που μοιάζει με υπερφυσικό ανθρώπινο πρόσωπο που στρέφει προς τα πίσω: αναμφίβολα πρόκειται για θεατρικό προ-

10. Πρβλ. Higgins, ό.π., σ. 158-59.

11. Πρβλ. Svoronos, ό.π., σ. 824 αριθ. 52 πίν. 26, 30.

σωπείο. Επομένως η καθισμένη μορφή πρέπει να είναι ηθοποιός.

Δίπλα στο κρανίο υπήρχε ένας σωρός από 174 αστραγάλους ακέραιους και αρκετούς τεμαχισμένους (Πί ν. 200 στ). Μερικοί είναι διάτρητοι, όπως συμβαίνει συχνά και έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται για είδος περιδεραιών ή και κομπολογιών. Δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις να χρησιμοποιούνταν και για μαντεία. Στην Κρήτη έχουν βρεθεί και απομιμήσεις αστραγάλων από γυαλί.

Στο δεξί χέρι η νεκρή κρατούσε ακουμπισμένη στο στήθος μια μακριά «βελόνα» από ελεφαντόδοντο, σωζ. μήκ. 0,21 μ., με γλυφή στην κεφαλή (Πί ν. 200 στ). Ίσως πρόκειται για *καλαμίδα* του χτενίσματος των μαλλιών, σαν αυτές που βρίσκονται καμιά φορά σε γυναικείους τάφους. Άλλα αντικείμενα από το ίδιο υλικό ήταν δίπλα στο αριστερό χέρι, όπως δύο περόνες και μία βελόνα, και ακόμα ένα κομψό κωνικό πυξίδιο που στενεύει προς τα πάνω, ύψ. 0,04 μ., με πόμα επίπεδο. Μαζί βρέθηκε μία ορθογώνια χάλκινη πλάκα, ασφαλώς κάτοπτρο. Σε διάφορα σημεία ήταν πέντε γυάλινα φιαλίδια, μερικά με ωραία χρώματα. Το γυαλί ενός ήταν τελείως διαφανές.

Τέλος ανάμεσα στα κτερίσματα ήταν δύο μεγάλοι αμφορείς οίνου, ένα αγγείο σκυφοειδές με αναδιπλωμένες οριζόντιες υψωμένες λαβές και ίχνη μελανής βαφής, όπως και μία μεγάλη αχιβάδα δίπλα στο γόνατο.

Τάφος 13. Εδώ, σε όρυγμα, μήκ. 1,80 μ., αλλ' ασυνήθιστα βαθύ, υπήρχε ένα νεκρό παιδί τελείως ακτέριστο εκτός από ένα χάλκινο κομβιόσχημο διασκάριο.

Τάφος 14. Ο τάφος αυτός, του ίδιου τύπου, απέδωσε μόνον ένα μεγάλο αμφορέα στο δεξί ισχίο.

Τάφος 15. Ακάλυπτο και βαθύ όρυγμα με ένα σκελετό που δε σωζόταν καλά και με δύο οξυπύθμενους αμφορείς. Η κεφαλή στηριζόταν σε έναν απ' αυτούς, περίπου σε ορθή γωνία με το σώμα.

Τάφος 16. Πρόκειται για το μόνο χτιστό τάφο του νεκροταφείου. Δύο πλευρές ήταν κομμένες στο βράχο, ενώ άλλες δύο σχηματίζονταν από τοιχάριο, πάχ. 0,26 μ., χτισμένο με ασβέστη. Όλος ο τάφος είχε διαστάσεις 2,25 × 0,108 μ., αλλά ήταν χαλασμένος. Πάντως βρέθηκε ένα καταστραμμένο υπόχαλκο δηνάριο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, ένας ελασματώδης παιδικός δακτύλιος από χρυσό και ένα ελασμάτιο από το ίδιο υλικό. Υπήρχαν ακόμα τρία ειδώλια, δύο μικρά προσωπεία και ένα γυάλινο φιαλίδιο τεμαχισμένο.

Τάφος 16 Α. Ο τάφος αυτός ήταν ακάλυπτος και τελείως καταστραμμένος και απέδωσε μόνον ένα χάλκινο νόμισμα Κνωσού της εποχής του Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.).

Τάφος 17. Αυτός ο τάφος βρισκόταν γύρω στα 50

μ. μακρύτερα από την προηγούμενη συστάδα, πάντοτε μέσα στην κοίτη του ποταμού. Ήταν κεραμοσκεπής, μήκ. 1,24, πλ. 0,60 και ύψ. 0,55 μ., αλλ' οι τελευταίοι κέραμοι έλειπαν — μάλλον εξαρχής — και τα πόδια του νεκρού ήταν εκτεθειμένα. Ένας μεγάλος σφαιρικός αμφορεύς είχε τοποθετηθεί δίπλα στην αριστερή κνήμη και ένας άλλος στα πόδια.

Τάφος 17 Α. Ήταν ένας σχεδόν επιφανειακός παιδικός τάφος, τελείως πρόχειρος και ακτέριστος, στα πόδια του προηγούμενου.

Τάφος 19. Ο γειτονικός αυτός τάφος ήταν ένα ακάλυπτο όρυγμα, μήκ. 1,70 μ. Μία ιδιορρυθμία της κατασκευής ήταν ότι η κεφαλή του νεκρού προστατευόταν από δύο μεγάλους επίπεδους λίθους βαλμένους σαμαρωτά από πάνω της, ένα μερικό υποκατάστατο των συνηθισμένων κεράμων. Δίπλα στο αριστερό πόδι βρέθηκε μία τριφυλλόστομη πρόχους με στρεπτή λαβή και στο δεξί μία χάλκινη βελόνα. Τέλος, δίπλα στο δεξιό αγκώνα βρέθηκε ένα αγγείδιο.

Οι άλλοι γειτονικοί τάφοι, παρόμοιου τύπου, ήταν τελείως κενοί.

Οικόπεδο Ακράτου

Σε τελείως άλλη περιοχή στην Κιτροπλατεία, κατά την εκσκαφή θεμελιών σε οικόπεδο, που πλαισιώνεται από τις τρεις πλευρές από τις οδούς Τσελεμπή και Μιχ. Σφακιανάκη και από την Κιτροπλατεία, ήρθαν στο φως αρχαιότητες, προφανώς ύστερων ελληνιστικών χρόνων (Πί ν. 201 α-β). Οι αρχαιότητες αυτές περιορίζονται στη νότια γωνία του οικοπέδου (Κιτροπλατεία και Σφακιανάκη), ενώ το άλλο οικόπεδο, σκαμμένο από παλιά σε μεγάλο βάθος, δεν παρουσίασε τίποτα.

Η ανασκαφή μας αποκάλυψε τμήμα αρχαίας οδού λιθόστρωτης με αποχετευτικό αγωγό στη μέση της (Σχ έ δ. 1). Η οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,40 μ. Προς τα ΝΔ. προχωρεί κάτω από το επίπεδο της οδού Σφακιανάκη, 2 μ. βαθύτερα από αυτό. Προς τα ΒΔ. η οδός διακόπτεται αλλά και τέμνεται από ένα τοιχάριο σχήματος Γ που έχει μήκος 1,10 και 1,70, πλάτος 0,45 και σωζ. ύψος 0,35 μ. περίπου (Πί ν. 201 α). Προς Ν. του τοιχαρίου η οδός συνεχίζεται για λίγο (1,70 μ.), αλλά εδώ είναι πολύ στενή, μισό μέτρο περίπου, και από την άλλη μεριά υπάρχουν λείψανα άλλου τοίχου πολύ ισχυρού, διαστ. 2 × 0,80 μ. (Πί ν. 201 α). Άλλος τοίχος σχήματος Γ έχει διαστάσεις 4,30 × 2,70, πλάτος 0,70 και σωζ. ύψος — όπως οι άλλοι — 0,30 μ. Κατά τη βορειοανατολική και νότια πλευρά του σκάμματος το λιθόστρωτο είναι σε ορισμένα σημεία υπερυψωμένο κατά 0,15 μ. από το υπόλοιπο τμήμα του δρόμου, και μάλιστα το περισσότερο σε μήκος 1,80 μ., όσο μπόρεσε να παρακολουθηθεί, αφού το υπόλοιπο

είναι άσκαφτο και προχωρεί κάτω από το επίπεδο της σημερινής οδού Σφακιανάκη. Προφανώς πρόκειται για κάποια επισκευή ή μετασκευή του λιθοστρώτου της παλιάς οδού, ίσως σύγχρονη με τα τοιχάρια της βόρειας άκρης, που και αυτά πατούν στο παλιό λιθόστρωτο.

Άλλο λείψανο τοιχαρίου βλέπουμε στη νότια γωνία του σκάμματος, πλ. 0,50 και σωζ. ύψ. 0,45 μ. Εδώ μάλιστα σε ένα σημείο εντοπίστηκαν και τα μοναδικά ίχνη τοιχοδομίας με ασβέστη όλης της ανασκαφής.

Μία σημαντική λεπτομέρεια αυτής της αρχαίας οδού είναι ο ανοιχτός αγωγός σε σχήμα αντιστροφου Π που βλέπουμε να διασχίζει το μέσο του λιθοστρώτου. Η διατομή του, σε σχήμα κάπως οφιοειδές, παρακολούθηθηκε επί 5 μ. περίπου. Στα ΒΑ. διακόπτεται από ένα τοιχάριο και στα ΝΔ. από το νεότερο υπερυψωμένο λιθόστρωτο. Ο αγωγός έχει πλάτος 0,25 και βάθος 0,26 μ. Στον πυθμένα του βρέθηκε άμμος.

Η ανασκαφή δεν έδωσε χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα. Το μόνο αξιόλογο — και αναπάντεχο — εύρημα υπήρξε ένας θησαυρός από 30 περίπου χάλκινα νομίσματα. Τα νομίσματα αυτά, που διατηρούνται αρκετά καλά, χρονολογούνται στην εποχή της Ρωμαϊκής Επαρχίας της Κρήτης (Κοινόν Κρητών) επί Τραϊνού (97-117 μ.Χ.)¹². Ο θησαυρός αυτός βρέθηκε σ' ένα σωρό στην πάνω όψη του τοιχαρίου της βορειοδυτικής άκρης του σκάμματος που έχει σχήμα Γ. Ασφαλώς αρχικά θα ήταν εδώ κρυμμένος με κάποιο τρόπο που δεν μας είναι τώρα σαφής.

Οδός Μύλου

Άλλα αρχαιολογικά ευρήματα έγιναν γνωστά στην οδό Μύλου, με την ευκαιρία δημοτικών έργων. Πρόκειται για είδος αποθετών όπου είχαν απορριφθεί διάφορα ετερόκλιτα αντικείμενα, κυρίως αγνύθες. Πολλές είναι δισκοειδείς με δύο σπές ανάρτησης, ακέραιες ή όχι (Π ί ν. 201 γ-δ). Μερικές έχουν ενσφράγιστα ή εγχάρακτα σχέδια, όπως ρόδακα, κυκλίσκο, βαθύσματα κ.τ.λ. (Π ί ν. 201 γ-δ). Άλλες αγνύθες είναι πυραμιδικές και έχουν εγχάρακτες επιγραφές, πρόκειται δε να δημοσιευθούν αλλού¹³. Ανάμεσα στα άλλα ευρήματα ας αναφέρουμε τμήμα πήλινου προσώπειου από πηλό (Π ί ν. 201 ε), σαν αυτά που φαίνεται ότι επιχωριάζουν στη Λατώ προς Καμάρα, και δύο εξαρτήματα πυραύλων με σατύρους, του γνωστού τύπου, τέλος δύο αστραγάλους διάτρητους. Ένας από αυτούς έχει περασμένο στην οπή ένα σιδερένιο καρφί και μάλλον θα χρησίμευε για κάποια μαγική πράξη παρά για παιγνίδι.

12. Πρβλ. *Γ* π., σ. 344 κ.ε. πίν. 34.

13. Πρβλ. ΑΕ, ό.π.

Ελούντα

Κιβωτιόσχημος τάφος του τέλους του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε από συνεργείο της ΔΕΗ που άνοιγε χαντάκι κατά μήκος της επαρχιακής οδού πριν από το χωριό Σχίσμα Μιραμπέλλου Ελούντας. Ο τάφος βρέθηκε ακριβώς μπροστά στο κέντρο Αβενίτα, ιδιοκτησίας Πεδιαδίτη, στο νότιο ρείθρο της οδού. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος επιμελώς με τέσσερις μεγάλες όρθιες πλάκες αδρά λαξευμένες, δουλεμένες με τρόπο που να φαίνονται επάνω τους τα ίχνη που άφησε το εργαλείο του λιθοξόου. Μία όμοια πλάκα σκέπαζε τον τάφο. Το πλάτος τους είναι 0,10-0,15 μ. Ο τάφος έχει εσωτ. διαστάσεις 1,86 × 0,50, ύψος 0,50 μ., και το κάλυμμά του βρέθηκε σε βάθος 1,40 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Οι εργάτες της ΔΕΗ έσπασαν στα δύο το κάλυμμα και κατέστρεψαν τμήμα μιας από τις όρθιες πλάκες. Μέσα στον τάφο βρέθηκε ένας νεκρός με την κεφαλή προς Β. Στα δεξιά του κρανίου ήταν δύο ερυθρόμορφα αγγεία.

Η ανασκαφική έρευνα που ανέλαβε ευθύς κατόπιν η Υπηρεσία έφερε στο φως μόνον ένα μεγάλο τεμάχιο οστρέου τρίτωνος, βαλμένο κοντά στο αριστερό χέρι. Ορισμένοι σπόνδυλοι του νεκρού βρέθηκαν πεταμένοι σε διάφορα σημεία του τάφου και έτσι συμπεραίνεται ότι ο τάφος αυτός πρέπει να είχε διαταραχθεί ήδη κατά την αρχαιότητα και ότι τα πιο πολύτιμα από τα αντικείμενα πρέπει να είχαν κλαπεί.

Αρκετά ενδιαφέροντα είναι τα δύο ερυθρόμορφα αγγεία. Το πρώτο (Π ί ν. 202 α) είναι μία υδρία σχεδόν ακέραιη εκτός από τεμάχιο του χείλους που συγκολλήθηκε (αριθ. ευρ. 7285). Ύψος 0,19 μ. Δεξιά εικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή και αριστερά έρωσ με μεγάλη πυξίδα. Καθένας τους κρατεί από μία ταινία. Το δεύτερο αγγείο (Π ί ν. 202 β-γ) είναι μία ακέραιη πελίκη (αριθ. ευρ. 7284), ύψ. 0,23 μ. Στη μία όψη (Π ί ν. 202 β) εικονίζονται δύο όρθιοι αντρωποί ιματιοφόροι νέοι που συνομιλούν. Στη δεύτερη όψη (Π ί ν. 202 γ) υπάρχουν τρία πρόσωπα, δύο μαινάδες και στη μέση νέος που κρατεί θύρσο. Μία πελίκη παρόμοια, κυρίως κατά τη μία πλευρά, έχει βρεθεί στη Ρόδο και χρονολογήθηκε στο 400-350 π.Χ.¹⁴.

Το ίδιο συνεργείο της ΔΕΗ εντόπισε άλλο τάφο στο ρείθρο της οδού αλλά 3 μ. πιο ανατολικά. Ο τάφος αυτός, ρωμαϊκών χρόνων, ήταν καταστραμ-

14. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 325 και υποσημ. 12, Πίν. 373 α-β· πρβλ. D. Robinson, *Olynthus V*, αριθ. 144 πίν. 91· K. Schefold, *Kertscher Vasen*, πίν. 24 Β. Για την τεχνολογία των παραστάσεων πρβλ. *Hesperia Suppl. X* (1956), πίν. 5 αριθ. 38, πίν. 7 αριθ. 3.

μένος τελείως, απέδωσε όμως τεμαχισμένο λύχνο που συγκολλήθηκε. Ο λύχνος αυτός (αριθ. ευρ. 7326), ύψ. 0,049 και μήκ. 0,108 μ., έχει στο μέταλλο ανάγλυφη κεφαλή Μέδουσας και κάτω από τη βάση επιγραφή: *Γάμου*¹⁵. Από τον τάφο προέρχονται και τρία αλαβαστροειδή ληκύθια (Πί ν. 201 δ) με επίπεδη βάση, χροανοειδές στόμιο και κυλινδρική λαβή, που συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν, ύψ. 0,134-0,152 και διαμ. στομίου 0,055-0,065 μ. (αριθ. ευρ. 7324-25 και 7352).

Παλαικάστρο

Στους πρόποδες του λόφου Ανεμοσπηλιάρα, προς Δ. του Παλαικάστρου, στη θέση στών Μαυροκουκουλήδων οι Πεζούλες, σε απόσταση περίπου 400 μ. από τη θάλασσα και 300 μ. από το Ρούσο Λάκκο — όπου το κύριο τμήμα της ανασκαφής της μινωικής πόλεως — ερευνηθήκε κάμιнос ακριβώς κάτω από μια αγροτική οδό που είχε ανοιχθεί πρόσφατα. Η κάμιнос αυτή είναι λαξευμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της στο μαλακό κούσκουρα, με είσοδο προς Α. όπου και η απότομη κατωφέρεια του πρανούς (Πί ν. 203 α). Η διάμετρος της καμίνου είναι 2,68 μ. και το διατηρούμενο ύψος 1,30 μ. Στο εσωτερικό της, γύρω γύρω στο τοίχωμα είναι λαξευμένο πεζούλι, πλ. 0,34 και ύψ. 0,36-0,40 μ., που πιάνει όλη την περιφέρεια εκτός από το τμήμα όπου ανοίγεται η είσοδος. Η είσοδος αυτή έχει εξωτ. πλάτος 0,65, είσοδο 0,80 μ., και ύψος 0,65 μ. Το πάνω τμήμα της διαμορφώνεται σε τόξο. Δεξιά και αριστερά της υπάρχουν χτισμένοι λίθοι σαν παραστάδες, ενισχυμένοι με πυρίκαυστο πηλό (Πί ν. 203 α). Το εσωτερικό της καμίνου ήταν γεμάτο χρώματα και πέτρες που είχαν πέσει από ψηλά μετά την εγκατάλειψη της εγκατάστασης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για κάμινο κεραμική, προφανώς νεοανακτορικών χρόνων, που ανήκει στην εποχή της ακμής της μινωικής πόλης. Το σπάνιο αυτό κτίσμα στερεώθηκε αμέσως περιφράχθηκε και προστατεύθηκε με στέγαστρο. Το σχετικά καλοδιατηρημένο αυτό μνημείο¹⁶ διευρύνει τις λίγες τεχνικές γνώσεις που έχουμε γύρω από τις καμίνους, και από παλιότερα¹⁷ και έπειτα από ανακαλύψεις σχετικά πρόσφατες¹⁸. Ιδιαίτερη αντι-

στοιχία υπάρχει στην κατασκευή με την ΥΜ ΠΙΒ κάμινο των Αχλαδιών, επίσης στη Σητεία, που έσκαψε ο Ν. Πλάτων πριν από χρόνια¹⁹, που εμφανίζει ένα ανάλογο πεζούλι γύρω γύρω. Το πεζούλι αυτό πρέπει να χρησίμευε για την τοποθέτηση της κεραμικής — ένα είδος πρωτόγονου θαλάμου όπτησης — ενώ στη μέση ήταν ο καθεαυτός θάλαμος θέρμανσης, ή μάλλον η εστία της καμίνου.

Κρυά Σητείας

Για μία ακόμα φορά επισημάνθηκαν και ερευνηθήκαν άλλοι δύο τάφοι του μεγάλου πρωτογεωμετρικού και παλιότερου νεκροταφείου στα Κρυά Σητείας, που το ερευνούμε τώρα και μερικά χρόνια²⁰. Το νεκροταφείο αυτό βρίσκεται σε στενή κοιλάδα κρυμμένη μέσα σε ψηλούς λόφους προς Β. κάτω από το γνωστό μεσαιωνικό Castel Monforte²¹ ή Monte Forte.

Ο Τάφος 26, που απέχει γύρω στα 80 μ. προς Β. από την κύρια συστάδα των τάφων, στην πλαγιά του λόφου, ήταν ασύλητος. Ο τάφος αυτός είχε παράξενη κατασκευή. Στην ουσία πρόκειται για ένα «χάλαρο» ή «λατσίδα», δηλαδή για μεγάλη φυσική σπηλαιώδη ρωγμή στη ρίζα ενός υπερυψωμένου βράχου, που στο βάθος είχε κλειστεί πρόχειρα με μερικούς μεγάλους και μικρότερους λίθους και χρώματα, έτσι είχε σχηματιστεί το δάπεδο του τάφου. Η σπηλαιώδης αυτή κοιλότητα είχε φραχτεί με πρόχειρο τοιχάριο από τη βόρεια πλευρά, με τρόπο που να δημιουργείται ακανόνιστος θάλαμος, μήκ. 1,25, μεγ. πλ. 0,70 και ύψ. 1,50 μ. Προς Α. υπήρχε είσοδος, πλ. μικρότερου από 0,40 μ., φραγμένη πρόχειρα με αργούς λίθους. Διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για οστεοφυλάκιο μάλλον παρά για κανονικό τάφο, που περιείχε συνολικά έξι κρανία. Από αυτά τέσσερα ήταν ακέραια και περισυλλέχθηκαν για εξέταση από ειδικούς. Ένα από αυτά είχε στο πίσω του μέρος οπή, που από πρώτη όψη δίνει την εντύπωση ότι οφείλεται σε τραύμα, κάτι ενδιαφέρον εάν επιβεβαιωθεί τελικά. Στο βάθος του τάφου βρέ-

15. Η επιγραφή αυτή δημοσιεύεται κανονικά μαζί με τις άλλες που αναφέραμε πιο πάνω.

16. Που πρόκειται να δημοσιευθεί πιο αναλυτικά στο BSA 75 (1980).

17. Γενικά πρβλ. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, 1955, σ. 87 κ.ε.

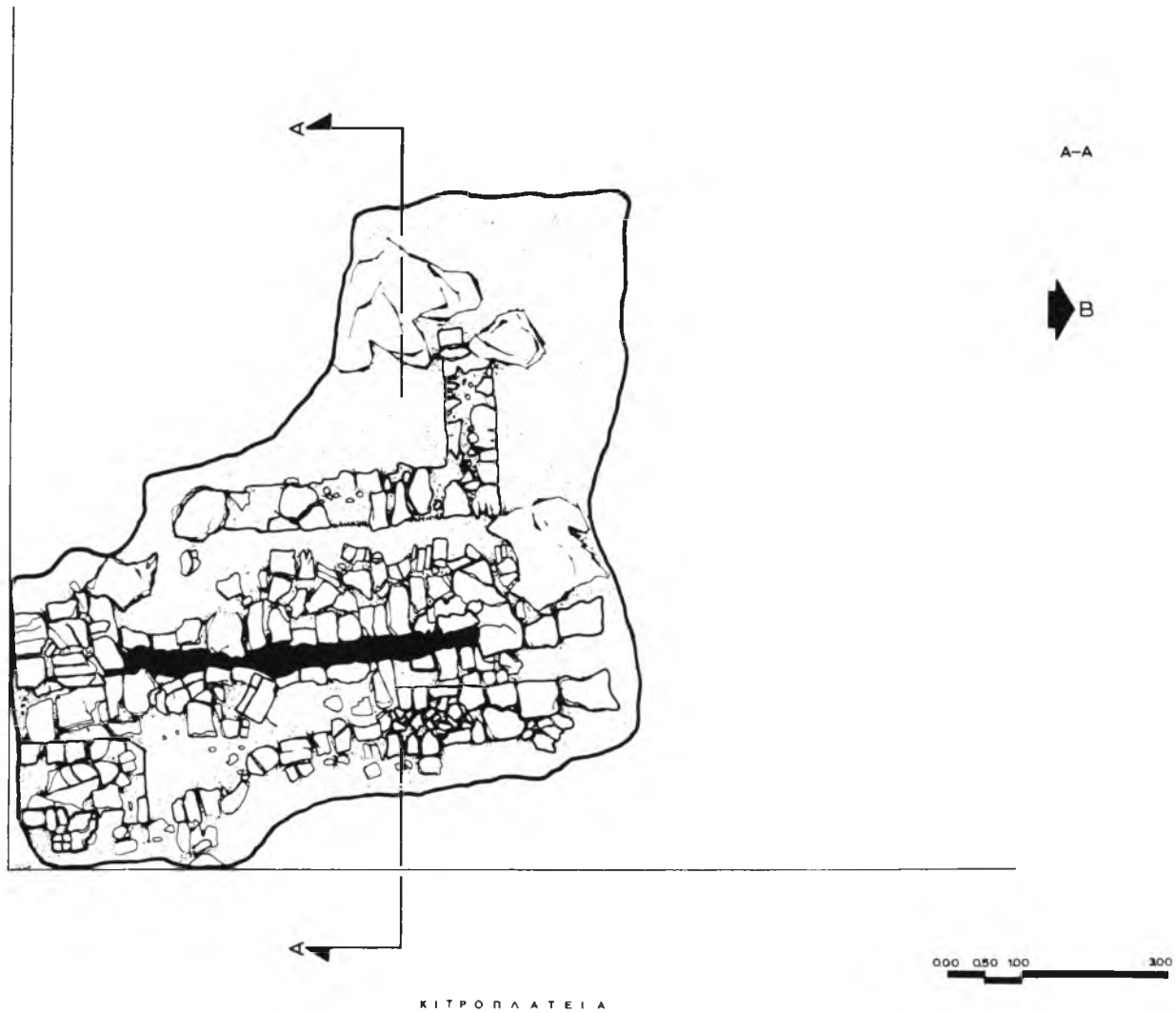
18. Πρβλ. ΑΕ 1973, σ. 75-80. Έργον 1973, σ. 106 κ.ε. εικ. 100-1975, σ. 180-81 εικ. 179-80. ΠΑΕ 1973, σ. 150 κ.ε.: 1975, σ. 345-50 εικ. 1 πίν. 269-70 παρ. πίν. ΙΒ (χυτήριο μετάλλων). Έργον 1977, σ. 199 κ.ε. εικ. 140. ΑΑΑ Χ (1977), σ. 207-11, εικ. 1-2 (νεολιθικών

χρόνων). D. Levi, Festòs e la civiltà minoica, 1976, σ. 327 σημ. 9. Για νεότερα παραδείγματα σε διάφορους τόπους πρβλ. ακόμη ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 144, Πίν. 129 α-β. Arch. Reports for 1964-65, σ. 8 εικ. 8. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 145, Πίν. 95 β-96 β. 27 (1972): Χρονικά, σ. 625, Σχέδ. Ι και Πίν. 583 α-β.

19. ΠΑΕ 1952, σ. 646 εικ. 25.

20. Πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 646 κ.ε.: 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 931 κ.ε., Πίν. 699 δ-ε: 31 (1976): Χρονικά, σ. 381 όπου περιγράφεται ο χώρος και συνοψίζονται τα έως τότε ανασκαφικά συμπεράσματα: 32 (1977): Χρονικά, σ. 336.

21. Γι' αυτό γράφει πολλά ο Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. ΣΤ' (1952), σ. 158-60.

Σχέδ. 1. Άγιος Νικόλαος. Οικόπεδο Ακράτου. Κάτοψη της ανασκαφής.

θηκαν πολλά οστά κανονικά συσσωρευμένα, κάπως σαν «χτισμένα».

Από τα ευρήματα του Τάφου 26 ας αναφέρουμε τρεις ψευδόστομους αμφορείς, τρεις κρατηρίσκους, δύο θήλαστρα, μία προχοΐσκη, ένα κύπελλο, όπως και τεμάχια πίθου με κόσμημα σχοινοῦ, που ήταν τελικά λιγότερα από ότι χρειαζόταν για ν' ανασυγκροτηθεί ο μισός πίθος. Τέλος βρέθηκε ένας ακέραιος χάλκινος δακτύλιος και τεμάχια άλλου.

Σημαντικός ήταν και ο Τάφος 27, που απείχε γύρω στα 50 μ. προς Β. από την κύρια συστάδα των τάφων. Και αυτός ήταν ασύλητος. Πρόκειται για τάφο τύπου α — σύμφωνα με την τυπολογία που καθορίσαμε παλιότερα για το νεκροταφείο αυτό — δηλαδή για μικρό θολωτό τάφο με τετράγωνο σχήμα, διαστ. $1,40 \times 1,10 \times 1,15 \times 0,90$ μ. και εσωτ. ύψ. θόλου 1,15 μ. Η είσοδος του τάφου, πλ. 0,40 μ., ήταν τοποθετημένη κατά τρόπο τελείως ασυνήθιστο όχι σε μία πλευρά του τάφου αλλά στη γωνία του προς ΝΑ. Το φράγμα του στομίου, από αργούς λίθους, βρέθηκε άθικτο στη θέση του. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από την οροφή του τάφου που είχε καταρρεύσει. Το δάπεδο του θαλάμου είναι από «τσάχαλη», όπως και πολλών άλλων τάφων του νεκροταφείου.

Τα περισσότερα οστά και τουλάχιστον τέσσερα κρανία ήταν μαζεμένα στη βορειοδυτική γωνία του τάφου, ενώ τα περισσότερα κτερίσματα βρίσκονταν κατά μήκος του νότιου μμήματος της βορειοανατολικής πλευράς. Από αυτά αξιολογία είναι μία πυξίδα δίωτη και ένα λοπαδοειδές αγγείο με οριζόντια λαβή στο χείλος και δίπλα της ένα συμφυές κυπελλίδιο σε μικρογραφία. Ας σημειωθούν ακόμα ένας ψευδόστομος αμφορεύς και μία χάλκινη πόρπη.

Πραισός

Περίπου 2 χλμ. προς Α. των Βαβέλων (Νέας Πραισού) Σητείας, στη θέση Μαυρίκια ή Καμίνι, στον αγρό του Ιω. Συκιανάκη δίπλα στην αγροτική οδό ανασκάψαμε μικρό θολωτό τάφο γεωμετρικών χρόνων (Πί ν. 203 β). Το σχήμα του είναι τετραγωνικό, διαστ. $1,35 \times 1,20 \times 1,30 \times 1,25$ μ., με γωνίες κάπως στρογγυλεμένες. Στη μέση της ανατολικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. κάτω 0,60 και πάνω 0,55, ύψ. 0,60 μ., που πλαισιώνεται από δύο παραστάδες. Το φράγμα του στομίου, από αργούς λίθους, βρέθηκε άθικτο στη θέση του. Το ύψος του τάφου ήταν ίσως 0,70 μ., δε σώζεται όμως γιατί είχε καταστραφεί πριν από χρόνια από καλλιέργεια με μπουλντόζα. Ο τάφος απέδωσε μία πλούσια και ενδιαφέρουσα συλλογή από 50 αγγεία περίπου διάφορων σχημάτων, όπως και μερικά σιδερένια όπλα και μαχαίρια.

Παρόμοιος γεωμετρικός θολωτός τάφος είχε βρεθεί το 1961 (;) στον αγρό του Γ. Χριστοδουλάκη

στην ίδια θέση Μαυρίκια, αλλά γύρω στα 500 μ. προς ΒΑ. με ανάλογο αριθμό αγγείων.

Τραόσταλος

Νέα ανασκαφική έρευνα έγινε συμπληρωματικά στο γνωστό μεγάλο μινωικό ιερό κορυφής Τραοστάλου, την κορυφή του όρους που υψώνεται, υψομ. 515 μ. προς Β. του ανακτόρου της Ζάκρου και πάνω από την εύφορη κοιλάδα της Πάνω Ζάκρου και του Αζοκεράμου. Από το ψηλό αυτό ιερό η θέα είναι μαγευτική: φαίνεται ολόκληρη η ανατολική ακτή της Κρήτης, και τα νησάκια Διονυσάδες προς Β. και το Κουφονήσι προς Ν., δηλαδή αντίστοιχα στο Αιγαίο και στο Λιβυκό Πέλαγος. Η παλιά μας ανασκαφή του 1963²² είχε φέρει στο φως πλουσιότατα ευρήματα²³, όπως και τα ερείπια ενός μικρού ιερού κτιρίου. Η νέα έρευνα έγινε στις παρυφές του κεντρικού χώρου των αποθέσεων που είχε σκαφτεί παλιότερα (Πί ν. 203 γ-ε).

Τα νέα ευρήματα ήταν ανάλογα με εκείνα της πρώτης ανασκαφής αλλά σε πολύ αραιότερη διάταξη, μέσα στις ρωγμές και κοιλότητες των βράχων. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν πλήθος σωμάτων, κεφαλών και μελών ειδωλίων ανδρών και γυναικών σε διάφορες λατρευτικές στάσεις. Αξιοσημείωτο ήταν ένα κεφάλι με τεράστια γρυπή μύτη και άλλο με κόμη χτενισμένη προς τα πίσω και προγναθική κατασκευή που ίσως όμως παριστάνει κοντή γενειάδα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα πήλινο κυλινδρικό αντικείμενο με οπή ανάρτησης στη μία άκρη και μυκητοειδές εξόγκωμα στην άλλη: ίσως πρόκειται για παράσταση φαλλού. Άλλο σημαντικό αντικείμενο ήταν ένα μικρό πήλινο πλακίδιο με χάραγμα ανθρώπινου πέλματος στη μία όψη (αριθ. ευρ. 8253). Το πέλμα αυτό έχει μήκος 0,024 μ. Δεν πρόκειται για ένα από τα συνηθισμένα αναθηματικά πόδια των ιερών κορυφής, με τα οποία επιδιώκεται η θεραπεία του αναθέτη ή εκφορίζονται οι ευχαριστίες του για την επίτευξη της θεραπείας, αλλά μάλλον για τη συμβολική απεικόνιση της διαρκούς παρουσίας του πιστού στον ιερό χώρο. Το θέμα αυτό μελετήθηκε σε ιδιαίτερο μικρό άρθρο²⁴.

Από τα πήλινα αντικείμενα πρέπει ν' αναφερθούν πολλά τεμάχια ταύρων, συχνά μεγάλου μεγέθους,

22. Πρβλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 313. Κρητ. Χρον. 12' (1963), σ. 399 και 405 κ.ε. Kadmos 6 (1967), σ. 101 κ.ε., πρβλ. BCH 86 (1962), σ. 38 σημ. 2· 87 (1963), σ. 493 κ.ε.· 91 (1967), σ. 116 κ.ε.· 93 (1969), p. 181. B. Rutkowski, Cult Places in the Aegean World, (1974), σ. 35, 45, 152, 163, 183, 186, 332 με άλλη βιβλιογραφία.

23. Αξιοσημείωτα ανάμεσά τους ήταν μερικά κεφάλια: Davaras, Kadmos, ό.π.: πρβλ. και τρία όστρακα με χαράγματα της Γραμμικής Α: Kadmos 13 (1975) σ. 167 εικ. 1.

24. Kadmos 19 (1980) (υπό εκτύπωση).

ένα μικκύλο αγγείο, το όστρακο ενός υμενόστρακου αγγείου, μία δισκοειδής αγνύς με δύο οπές ανάρτησης και το πόδι μιας τριποδικής χύτρας με πολύ ελλειψοειδή διατομή, ΥΜ χρόνων. Αξιόλογο είναι ακόμα ένα ζεύγος μικρών κεράτων καθοσίωσης.

Βρέθηκαν επίσης αρκετά θραύσματα από λίθινα αγγεία. Τέλος πρέπει ν' αναφερθεί η ανεύρεση αρκετών θαλάσσιων χαλίκων και μεγάλου αριθμού αχιβάδων. Ιδιαίτερα αξιόλογη ήταν μία εξαιρετικά καλοδιατηρημένη τράπεζα προσφορών από λευκό λίθο (αριθ. ευρ. 7467). Η τράπεζα αυτή είναι τετράγωνη, διαστ. 0,18 × 0,18, ύψ. 0,10 μ., και στενεύει βαθμιδατά προς τα κάτω, ενώ στην πάνω όψη έχει κοιλότητα, διαμ. 0,12 και βάθ. 0,075 μ., που περιβάλλεται από δακτυλοειδές περιχείλωμα²⁵. Τριγύρω δεν υπάρχουν ίχνη επιγραφής στη Γραμμική Α, όπως συμβαίνει καμιά φορά.

Η σημαντική αυτή τράπεζα προσφορών βρέθηκε τοποθετημένη ανάποδα μέσα στο νότιο δωμάτιο του μικρού ιερού κτιρίου, ακριβώς στη νοτιοανατολική γωνία του και κατά 0,30 μ. βαθύτερα από τους ψηλότερους λίθους των τοίχων, όπως διατηρούνται σήμερα, ένα σημείο που δεν είχε ερευνηθεί κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Με την ευκαιρία έγινε νέα πιο ακριβής αποτύπωση των ερειπίων του μικρού αυτού ιερού. Όμως, στα 17 χρόνια που πέρασαν από την πρώτη ανασκαφή, οι αρχαιοκάπηλοι είχαν αναμοχλεύσει ορισμένους λίθους και καταστρέψει ορισμένα τμήματα των τοίχων αναζητώντας ειδώλια. Το ιερό αυτό φαίνεται ότι χτίστηκε κατά τους ΥΜ Ι χρόνους όπως το αντίστοιχο του γειτονικού Πετσοφά, εν μέρει πάνω σε στρώματα ΜΜ αποθέσεων. Βασικά πρόκειται για ένα πολύ μικρό κτίριο (Πί ν. 203 δ), διαστ. περίπου 5 × 3 μ., χωρισμένο κατά πλάτος σε δύο δωμάτια, από τα οποία το βόρειο είναι κάπως μεγαλύτερο. Προς Α. υπάρχουν τα λείψανα ενός μικρού κάπως Ζ-σχημου τοίχου, προφανώς περιβόλου που ακολουθεί περίπου το φρύδι του απότομου κρηνοῦ και κλείνει το πλάτωμα από αυτή την πλευρά, φαίνεται όμως ότι χρησίμευε μάλλον για να προστατεύει την έκταση μπροστά από το ιερό από τους βορειοδυτικούς ανέμους, ιδιαίτερα σφοδρούς στην κορυφή του βουνοῦ.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Πραισός

Μικρή ανασκαφική έρευνα έγινε σε μικρό ύψωμα στη θέση Κάψαλος, γύρω στα 600 μ. προς Α. των Βαβέλων (Νέας Πραισού) Σητείας, και βρέθηκαν

τμήματα ισχυρών τοίχων — πάχ. μεγαλύτερου από 1 μ. — ενός μινωικού κτιρίου. Περισυλλέχθηκαν τεμάχια πίθου με κόσμημα σχοινοῦ.

Επίσης έγινε αυτοψία του γνωστού μεγάλου μινωικού κτιρίου της μεταβατικής περιόδου ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ στη θέση Τζανή Μετόχι ή Μέσα Φλέγα, δίπλα σ' ένα ξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου, γύρω στα 2 χλμ. προς ΒΑ. των Βαβέλων. Οι τοίχοι είναι αρκετά μνημειώδεις και χτισμένοι με μεγάλους ογκολίθους (Πί ν. 203 στ). Τριγύρω υπάρχουν εμφανή ίχνη οικισμού. Στην περιοχή είχαν διενεργήσει παλιότερα έρευνες η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή αλλά και ο Έφορος Ν. Πλάτων²⁶.

Σφακιά Σητείας

Από την πλαγιά λόφου στη θέση Σταυρός, όπου ο αγρός του Κ. Φωνιαδάκη, γύρω στα 800 μ. ΒΔ. του έρημου σήμερα μουσουλμανικού οικισμού Σφακίων, περισυλλέχθηκαν τεμάχια κιβωτίσχημων ΥΜ ΙΙΒ λαρνάκων που είχαν βρεθεί πριν από χρόνια κατά τη σύληση ενός ή δύο λαξευτών τάφων.

Μόχλος

Από τη θέση Κουκούτσια ή Μαθαίνας Λάκκος, γύρω στα 3 χλμ. προς Ν. του Μόχλου, όπου παλιότερα είχαν βρεθεί από το Ν. Πλάτωνα ΥΜ λαξευτοί τάφοι, περισυλλέχθηκαν τεμάχια ΥΜ ΙΙΙ κιβωτίσχημης λάρνακας και του καλύμματός της.

Κρυά Σητείας

Στο ύψωμα ακριβώς πάνω από τα Κρυά, προς ΒΔ. ανάμεσα στο χωριό και στο νεκροταφείο που ερευνούμε, έγινε αυτοψία στη θέση όπου πέρυσι από πρόχειρη εντύπωση είχε φανεί — και σημειωθεί ανάλογα — ότι επρόκειτο για συλημένο θολωτό ΥΜ τάφο. Μικρή έρευνα απέδειξε ότι εδώ είναι μάλλον ένας οικισμός ΥΜ χρόνων.

Κουτσουράς Σητείας

Στη θέση Κηπουρού, προς τα ΝΑ. του μικρού και σήμερα έρημου οικισμού Τσικαλαριά της κοινότητας Σταυροχωρίου, κοντά στον Κουτσουρά του Λιβυκού Πελάγους, έγινε αυτοψία ενός ελληνορωμαϊκού οικισμού. Πολλοί βράχοι είναι κομμένοι για τη θεμελίωση οικιών, όπως είναι η συνθήθεια στη Δυτική Κρήτη. Επί τόπου υπάρχει μεγάλη λίθινη γούρνα σπασμένη.

Κατελιώνας Σητείας

Στη μέση του μικρού λεκανοπεδίου (πόλγης) έγι-

25. Πρβλ. Ρ. Warren, *Minoan Stone Vases*, σ. 62 κ.ε. τύπος 26 G, πρβλ. περίπου αριθ. D 178.

26. ΠΑΕ 1960, σ. 302. Από εδώ προέρχεται και ένας διπλός πέλεκυς του Μουσείου Αγίου Νικολάου (αριθ. ευρ. 1088), άριστα διατηρημένος, μήκ. 0,208 μ., με αιχμές σπασμένες από την εργασία.

νε αυτοψία του γνωστού ήδη μινωικού οικισμού στο ύψωμα Σταυρός. Το ύψωμα αυτό βρίσκεται προς Ν. του Κατελιώνα και προς Β. του ιερού κορυφής Ξυκεφάλου που είχαμε ερευνήσει παλιότερα. Τα ίχνη του οικισμού, με τοίχους από μεγάλους ογκολίθους, είναι εκτεταμένα (Π ί ν. 204 α-γ). Περισυλλέξαμε μια πήλινη κυβική αγνύθα του γνωστού τύπου, με τέσσερις οπές ανάρτησης. Ασφαλώς μία ανασκαφική έρευνα εδώ θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σίτανος Σητείας

Αυτοψία έγινε και στον πολύ εκτεταμένο ΥΜ οικισμό στη θέση Καταλύματα, γύρω στα 100 μ. προς Δ. της Σιτάνου, που είναι γνωστός από παλιά²⁷. Μεγάλη έκταση εδώ ανήκει στον κ. Σπ. Λιλιμπάκη. Σε ορισμένα σημεία τα κτίρια έχουν τοιχοδομία πραγματικά κυκλώπεια, που διατηρείται σε ύψος 1,50 μ. (Π ί ν. 204 δ).

Ζάκαθος Σητείας

Στη θέση Μνήματα περιοχής Κεφαλάκι φωτογραφήθηκε ένα μεγάλο ΥΜ κτίριο που έχει ενδιαφέρονσα τοιχοδομία, σχεδόν κυκλώπεια (Π ί ν. 204 ε-στ).

Περιοχή Ζήρου

Στο σημερινό χωριό Χαμαίτουλο, ανάμεσα στη Ζήρο και στον παραθαλάσσιο Ξερόκαμπο, την αρχαία Άμπελο, στη νοτιοανατολική ακτή, έγινε αυτοψία του γνωστού ΜΜ ΙΙΙ, ΥΜ Ι και ΙΙ οικισμού²⁸. Και αυτός έχει συχνά τοιχοδομία περίπου κυκλώπεια. Ο εκτεταμένος αυτός μινωικός οικισμός φαίνεται ότι πιάνει όλη την έκταση κάτω από το σημερινό χωριό αλλά και πέρα από αυτό. Όμως, τα καλύτερα κτίρια φαίνονται στη θέση Βρύση, προς τα ΝΑ. του χωριού. Στους Π ί ν. 205 α-β βλέπουμε σύγχρονες λιθιές πάνω στους αρχαίους τοίχους.

Εξάλλου στη θέση Λιμνιά ή Παραλάκη Μάντρα, ανάμεσα στο Χαμαίτουλο και στη Ζήρο, στα νότια της οδού όπου υπάρχει ένα μικροσκοπικό λεκανοπέδιο, έγινε αυτοψία ενός μεγάλου ΥΜ κτιρίου με κυκλώπεια τοιχοδομία. Ασφαλώς πρόκειται για αγρέπαυλη, αν όχι για ολόκληρο οικισμό (Π ί ν. 205 γ-ε), με τοίχους που διατηρούνται σε αρκετό ύψος. Μία ανασκαφική έρευνα και εδώ θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Περιοχή Παλαικάστρου-Ιτάνου

Με την ευκαιρία εργασιών στο Παλαικάστρο έγιναν διάφορες αυτοψίες στην περιοχή και εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Έτσι, στην κορυφή του όρους

Σιμόδι, στα νότια του Παλαικάστρου και ανάμεσα στα τρία σημαντικά ιερά κορυφής, τον Πετσοφά, το Μόδι και τον Τραόσταλο, δεν υπάρχει άλλο ιερό κορυφής, όπως ίσως θα μπορούσε να περιμένει κανείς· αντίθετα, εντοπίστηκαν ίχνη κτιρίου που ίσως ανήκαν σε βίγλα ελληνορωμαϊκών χρόνων. Από την κορυφή Τραπέζες, προς Δ. της Ιτάνου, περισυλλέχθηκαν αρκετά βυζαντινά όστρακα. Σε τρεις κορυφές χαμηλών υψωμάτων ανάμεσα στο Παλαικάστρο και στο Βάι, προς Α. της εθνικής οδού, στην περιοχή Λαζάρου Λάκκος, εντοπίστηκαν εκτεταμένα ερείπια οικιών ρωμαϊκών χρόνων, χτισμένων με ασβέστη (Π ί ν. 205 στ, 206 α-β). Επιφανειακά περισυλλέχθηκε ακέραη πυραμιδική αγνύθα.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αρκετά αγγεία που βρέθηκαν στο βυθό της θάλασσας από ψαράδες και άλλους παραδόθηκαν στο Μουσείο Αγίου Νικολάου. Έτσι, ο Ιω. Εμμ. Σκύβαλος έδωσε στο Λιμεναρχείο Ιεράπετρας ενδιαφέροντα οξυπύθμενο αμφορέα, ύψ. 0,75 και διαμ. στομίου 0,10 μ., σχεδόν ακέραιο, με ασυνήθιστο ραδινό σχήμα (αριθ. ευρ. 7420). Επίσης ο Ιω. Γκιώνης παρέδωσε τρία θραύσματα αμφορέων, από τους οποίους ο πρώτος, σωζ. ύψ. 0,30 μ., με διπλές λαβές, είναι από την Κω (αριθ. ευρ. 7463, 7645-66)· ο δεύτερος, ύψ. 0,57 και διαμ. στομίου 0,06 μ., είναι σχεδόν σφαιρικός. Εξάλλου δύο τουρίστες παρέδωσαν το χείλος ενός αμφορέα από τον όρμο της Ολούντος, από την περιοχή ανάμεσα στην Ελούντα και την Πλάκα.

Από τη Σητεία, από την περιοχή της κοινότητας Κρυών, προέρχεται ένας λιθινός μύλος ακέραιος, τυπικού σχήματος, ελληνορωμαϊκών χρόνων, που παραδόθηκε στο Μουσείο Σητείας που είναι υπό ανέγερση (Π ί ν. 206 γ).

Άλλο ενδιαφέρον εύρημα ήταν μία προχοΐσκη, σωζ. ύψ. 0,16 μ. από το Μακρυγιαλό Αγίου Στεφάνου Σητείας, από τη θέση Πλακάκια (αριθ. ευρ. 7478 β): την έφερε ο Εμμ. Μπαγορδάκης και φαίνεται ότι προέρχεται από το χώρο της ανασκαφής μας της ΥΜ Ι έπαυλης. Σημαντικός είναι και ο αμυγδαλόσχημος σφραγιδόλιθος (αριθ. ευρ. 7346) (Π ί ν. 206 δ-ε) από σάρδιο, διαστ. 0,019 × 0,013 μ., που βρήκε ο Μ. Καλαϊτζάκης σε αγρό του στην Αγία Φωτιά Σητείας και πείστηκε να τον παραδώσει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκη. Εικονίζεται τελετουργική πρόχους με S-σχημη λαβή.

Εδώ πρέπει ν' αναφερθεί και η τυχαία ανεύρεση στον Άγιο Νικόλαο μιας μεγάλης δεξαμενής, εξωτερικά τετράγωνης, διαστ. 2 × 2 μ., εσωτερικά όμως περίπου φιαλόσχημης, βάθ. ίσως 8 μ., με στόμιο ελλειψοειδές, διαστ. 1,10 × 0,60 μ. Η δεξαμενή βρέ-

27. Πρβλ. J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, σ. 385.

28. Πρβλ. ό.π., σ. 385.

θηκε κατά την κατεδάφιση του σπιτιού του κ. Εμμ. Τζανή Απαλάκη στην οδό Κορυτσάς (πάροδος Ν. Πλαστήρα), στο οποίο χρησίμευε ως βόθρος. Η δεξαμενή αυτή πρέπει να είναι μεσαιωνική, ίσως όμως να είναι και παλιότερη.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Σημ. τ. Συντ.: Η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ηρακλείου δεν κατέθεσε έκθεση των χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Το 1978 συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές, μουσειακές και αναστηλωτικές εργασίες της Εφορείας με εντατικό ρυθμό κυρίως στη Ρόδο και Κω.

Στην Εφορεία εργάστηκαν οι Έφοροι Ηώς Ζερβουδάκη, η οποία μετατέθηκε το τελευταίο τετράμηνο στην ΚΑ' Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, ο Γιάννης Παπαχριστοδούλου και ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αδαμ. Σάμψων, ως επιστημονικοί βοηθοί οι αρχαιολόγοι Χάρης Κάντζια, Αγγελική Γιαννικουρή-Παυλίδου, Τασία Δρελιώση, Μελίνα Τσοποτού-Φιλήμονος, Όλγα Ζαχαριάδου, Μέλλω Παυλογιώργη και ως τεχνικοί η αρχιτέκτων Παυλίνα Μπουσίου και ο πολιτικός μηχανικός Βασ. Παπαδημητρίου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ρόδος

Συνεχίστηκαν ο καθαρισμός και η συντήρηση των ευρημάτων που προορίζονται για το νέο Μουσείο «Πόλεως Ρόδου» (κεραμική, γλυπτά, μικροτεχνία, κονιάματα) και η αποκατάσταση των ψηφιδωτών δαπέδων, που προέρχονται από διάφορες ανασκαφές οικοπέδων της πόλης.

Κω

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των ψηφιδωτών δαπέδων των αρχαιολογικών χώρων της πόλης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη Ρόδου

Η αρχαία οχύρωση

Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 7, Αμερικής και Ιωάν. Καζούλη 6 (Οικόπεδο Αρχοντούλας Νταργάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται προς Α. του οικοπέδου Σάββα Παυλίδη, όπου το 1976 είχε αποκαλυφθεί τμήμα της οχύρωσης¹, και προς Δ. του τείχους του Εθνικού Θεάτρου², προς Ν. η οδός Ιωάν. Καζούλη το χωρίζει από το ιερό της Δήμητρος, λείψανα του

οποίου έχουν αποκαλυφθεί στα οικόπεδα Γεωργιάδη και Καραγιάννη³.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, όπου υπήρχε πιθανότητα να διέρχεται το τείχος, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,65 μ. από το οδόστρωμα της οδού Αμερικής μία σειρά πλίνθων από Α. προς Δ. σε μήκος 8,80 μ., που συνεχίζεται και προς τις δύο κατευθύνσεις κάτω από την επίχωση. Από τις πλίνθους αυτές μόνο οι δύο, στο δυτικό άκρο, έχουν το κανονικό για το ελληνιστικό τείχος μέγεθος (1,20-1,30 × 0,65-0,70 μ., ύψ. 0,45 μ.)· οι άλλες είναι μικρότερες. Οι πλίνθοι βρέθηκαν σε μία σκληρή στρώση λατύπης και άμμου με ελάχιστα όστρακα άβαφων, χοντρών αγγείων. Την επίχωση πάνω από τις πλίνθους, μέχρι 1,90 μ. από την επιφάνεια, σχημάτιζε ψιλή λατύπη ανάμικτη με όστρακα αμφορέων και άλλων χοντρών αγγείων, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους γλειμμένων από τη θάλασσα· πάνω από τη στρώση αυτή υπήρχε άλλη, πάχ. 1-1,40 μ., από καθαρή άμμο, μέσα στην οποία βρέθηκαν κομμάτια πωροπλίνθων. Το ανώτερο στρώμα της επίχωσης σχημάτιζε καστανόχωμα με άμμο. Πάνω σε μία από τις πλίνθους βρέθηκε χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα (βυζαντινό). Βέβαιη ερμηνεία του ευρήματος δεν μπορεί να δοθεί αν δεν ερευνηθεί το τμήμα της οδού Βασ. Κωνσταντίνου δυτικά από τη συμβολή της οδού Αμερικής καθώς και η τριγωνική μικρή Δημοτική Πλατεία στο ανατολικό άκρο της οδού Αμερικής (Σχ έ δ. 1), κάτω από την οποία συνεχίζεται ασφαλώς το τείχος του Εθνικού Θεάτρου. Σε απόσταση 11,85 μ. Ν. από τα λείψανα αυτά και σε βάθος 2,60 μ., το μόνο εύρημα στο οικόπεδο ήταν υπόνομος χτισμένος με πωροπλίνθους, με οριζόντια επικάλυψη, εσωτ. διαστ.: ύψ. 0,20, πλ. 0,30 μ. (Πί ν. 207 α). Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε απόσταση 7,85 μ. από τον υπόνομο και βάθος 2,10 μ., αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο κατασκευασμένο από ακανόνιστα κομμάτια πωροπλίνθων (Πί ν. 207 β). Το λιθόστρωτο αυτό καλύπτει επιφάνεια από Α. προς Δ. 18,60, μεγ. πλ. 3,20 μ., συνεχίζεται όμως και προς Δ. στο μη ανασκαμμένο νότιο τμήμα του οικοπέδου Σ. Παυλίδη, και προς Ν. κάτω από την οδό Ιωάν. Καζούλη, η οποία παλιότερα στο τμήμα της αυτό είχε ταυτιστεί υποθετικά με την Ρ Ιγ⁴. Κάτω από το λιθόστρωτο προς Β. υπάρχει στρώση, πάχ. 0,20 μ. από άμμο, χαλίκια λατύπη και όστρακα, ενώ προς Ν. η σκληρή άμμος. Ορισμένες από τις πλίνθους του λιθοστρώτου έχουν τετράγωνους τόρμους,

1. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 387· 32 (1977): Χρονικά, σ. 346, Σχ έ δ. 2.

2. L. Laurenzi, Mem. Fert II, σ. 35 κ.ε.

3. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 622· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 966 κ.ε.

4. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 624.

διαστ. $0,12 \times 0,11$ μ.⁵ Στην επίχωση βρέθηκαν μικροί λύχνοι, θυμιατήρια, κυάθια, όπως εκείνα που είχαν βρεθεί στο ιερό της Δήμητρος, καθώς και λίγα όστρακα *terra sigillata*.

Οικόπεδο Κωνσταντινίδη-Κακά

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής του τείχους αποκαλύφθηκε έξω από αυτό μια σειρά 14 τάφων του ίδιου τύπου με εκείνους που είχαν αποκαλυφθεί το 1972 στο δυτικότερο τμήμα του⁶. Οι τάφοι, κιβωτιόσχημες θήκες καύσεων κατασκευασμένες από τέσσερις όρθιες πωρόπλακες διάφορων διαστάσεων, είναι παραταγμένοι μεμονωμένοι ή ανά ζεύγη με κοινή τη μία πλευρά⁷ σε απόσταση 1 μ. περίπου νότια από το τείχος (Πί ν. 207 γ). Καταλαμβάνουν από Α. προς Δ. μια στενή σχετικά ζώνη, πλ. 3,50 περίπου και μήκ. 16,50 μ. Όλοι βρίσκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο, στο ύψος του έκτου από κάτω δόμου του τείχους, δηλαδή 2,20 μ. περίπου πάνω από το θεμέλιο δόμο, μέσα σε μια στρώση ψιλής λατύπης ανάμικτης με χώμα. Οι μεταξύ τους αποστάσεις κυμαίνονται από 0,70 έως 2 μ. Εκτός από δύο (τάφοι 2 και 9), οι υπόλοιποι βρέθηκαν ακάλυπτοι. Ορισμένων ήταν καταστραμμένες η μία ή και περισσότερες πλευρές (τάφοι 6, 7, 13). Οι πωρόπλακες που σχημάτιζαν τους τάφους 2 και 8, διατηρούσαν ίχνη λευκού κονιάματος και είχαν κυμάτια από μια προηγούμενη χρήση. Οι εσωτερικές διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται από $0,77 \times 0,50$ (τάφος 7) ή $0,80 \times 0,73$ (τάφος 8) έως $0,41 \times 0,39$ μ. (τάφος 5), τα βάθη από 0,45 έως 0,62 μ. Την επικάλυψη του τάφου 2 αποτελούσε πώρινη πλάκα με κυρτή την πάνω επιφάνεια, ενώ του τάφου 9 ένας πρισματικός, τρίπλευρος πωρόλιθος, του οποίου τις δύο επικλινείς επιφάνειες είναι χαραγμένη επιγραφή⁸. Εξαιρέση ως προς την κατασκευή αποτελεί ο τάφος 4, ο οποίος έχει σχήμα ημικυκλικό, ενώ το δάπεδό του καλύπτει μια πώρινη πλίνθος, αντίθετα προς τους άλλους, στους οποίους ο πυθμένας σχηματίζεται από λατύπη. Ο «τάφος» του οποίου έλειπε η βόρεια πλευρά, βρέθηκε άδειος.

Εκτός από τους τάφους 4 και 6, που ήταν τελείως καταστραμμένοι, μέσα στους άλλους κάτω από επίχωση $0,12-0,40$ μ. βρέθηκε η στρώση με το μαύρο στρώμα της καύσης. Σε δύο περιπτώσεις, στους

τάφους 3 και 14, η επίχωση πάνω από την καύση δεν ήταν η συνηθισμένη από λατύπη αλλά τριμμένη πορφύρα, που έχει βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες και έκταση στην περιοχή⁹. Μέσα στο στρώμα της καύσης, στους περισσότερους τάφους υπήρχαν δίωτα κυάθια ως επί το πλείστον σπασμένα, όστρακα από όλπες μικρές και λίγα από μεγαλύτερα άβαφα αγγεία. Όπως δείχνουν τα σύνολα των τάφων 1, 2, 3 και 13 (Πί ν. 207 δ), οι τύποι των αγγείων δε διαφέρουν από εκείνους των αγγείων που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 1972¹⁰ και επομένως οι ταφές θα πρέπει να χρονολογηθούν στο πρώτο και δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Αλλά και η στρωματογραφική ταύτιση — τάφοι μέσα στη στρώση της λατύπης — ενισχύει τα συμπεράσματα της ανασκαφής του 1972 στην προσπάθεια να χρονολογηθεί το τείχος.

Οικόπεδο Ορφανοτροφείου Αρρένων

Στην περιοχή Ζέφυρος νότια από τον περίβολο του Εργοστασίου της ΚΑ·Γ·Ρ, όπου είχε αποκαλυφθεί το 1972 τμήμα της οχύρωσης¹¹ στο οικόπεδο του Ορφανοτροφείου δε βρέθηκε το τείχος όπως υπολογιζόταν, εντοπίστηκε όμως στο βορειοδυτικό τμήμα του και σε βάθος 2,20 μ. περίπου από την επιφάνεια, στρώση πηλοχώματος εξαιρετικά πλούσια σε όστρακα αγγείων, ανάμεσα στα οποία πολλά ήταν τα κομμάτια των παραμορφωμένων στο ψήσιμο αγγείων. Παρόμοια ευρήματα και αποθέσεις οστράκων είχαν βρεθεί και στην περιοχή έξω από το τείχος του οικοπέδου του Συνεταιρισμού Αστέγων Βιοτεχνών¹². Στην ίδια περιοχή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε και αρχαίο πηγάδι, μέσα από το οποίο ανασύρθηκαν ανάλογα ευρήματα. Τα αγγεία ήταν κυρίως αμφορείς άβαφοι, πινάκια, κυάθια, *unguentaria*, λύχνοι κ.ά.

ΛΙΜΝΙΚΕΣ ΕΙΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Οδός Ίωνος Δραγούμη (Οικόπεδο Σάββα Βογιατζή)

Πίσω από το ξενοδοχείο San Antonio, σε απόσταση 19,50 μ. ανατολικά από την οδό και νοτιοανατολικά από το οικόπεδο της καθολικής κοινότητας, που ερευνήθηκε το 1975¹³, οι κατασκευές που βρέθηκαν στα 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στη στάθμη του νερού, και που πρέπει να έχουν

5. Τμήμα του λιθοστρώτου έχει καταστρέψει νεότερο τσιμεντένιο πηγάδι.

6. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 610 κ.ε.

7. Τάφοι 1-2, 5-6, 7-8, 11-12. Την κοινή πλευρά των τάφων 1-2 σχηματίζει ένας κυβόλιθος, διαστ. $0,60 \times 0,70 \times 0,68$ μ.

8. Με την επιγραφή θα ασχοληθεί ο Έφορος κ. Ι. Παπαχριστοδούλου.

9. Βλ. παρατηρήσεις ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 613 και 615· 32 (1977): Χρονικά, σ. 356.

10. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 610, Πίν. 583-585.

11. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 616, Σχέδ. 5.

12. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 443 κ.ε. Πρβλ. και τείχος ΚΑ·Γ·Ρ ό.π. (σημ. 11).

13. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366.

σχέση με τις λιμενικές εγκαταστάσεις του δυτικού μεγάλου λιμένα¹⁴, θα δημοσιευτούν από την επιμελήτρια κ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, που έκανε την ανασκαφή.

ΟΙΚΟΛΟΜΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

Βόρειο τμήμα της πόλης

Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων 29 (Οικόπεδο Κεσόγλου-Βολονάκη)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή που είχε ξαναρχίσει πέρσι στο οικόπεδο¹⁵, και ολοκληρώθηκε αφού ερευνήθηκε όλος ο χώρος ως το παρθένο έδαφος, στα 5,50 μ. από το πεζοδρόμιο. Επίσης πραγματοποιήθηκε μικρή συμπληρωματική έρευνα στο ήδη ανασκαμμένο οικόπεδο Παπαδοπούλου προς Β.¹⁶, το οποίο δεν έχει ακόμη οικοδομηθεί, για να αποκατασταθεί η σύνδεση των οικοδομικών λειψάνων των δύο οικοπέδων. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής, τα οποία θα αναφερθούν συνοπτικά, γιατί θα δημοσιευτούν συστηματικά από την Επιμελήτρια Χαρίκλεια Κάντζια, που έκανε την ανασκαφή, ήταν ιδιαίτερα σημαντικά.

Όπως είχε αναφερθεί πέρσι, διαπιστώθηκε η συνέχιση προς Β. της γνωστής οδού Ρ 39 α¹⁷ και για πρώτη φορά βεβαιώθηκε ανασκαφικά η κάθετος από Α.-Δ. οδός Ρ 2 γ, που είχε σημειωθεί υποθετικά μόνο στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης¹⁸.

Η οδός έχει πλάτος 2,50 μ. Ο κεντρικός υπόνομος, εξωτ. πλ. 0,55 μ., χτισμένος με μικρές πέτρες και με οριζόντια επικάλυψη, σώζεται στο ανατολικό άκρο της οδού και στη δυτική παρειά του οικοπέδου. Τα όρια της οδού καθορίζονται από το προς Ν. κτίριο, οικοδομημένο με μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, και από το προς Β., του οποίου η θεμελίωση έχει την ίδια δομή και προφανώς ανήκει όπως και το νότιο στην πρώιμη ελληνιστική φάση της πόλης.

Η παράλληλη με τη Ρ 2 γ προς Β. οδός Ρ 2 δ¹⁹, που αναφέρθηκε το 1977, δε διαπιστώθηκε στα βαθύτερα στρώματα και δε φαίνεται να υπήρχε στις πρώτες τουλάχιστον περιόδους της πόλης.

Σημαντικότερη ακόμη ήταν η έρευνα του γωνιακού κτιρίου στη βόρεια πλευρά της οδού Ρ 2 γ, του οποίου τμήμα της τρίτης οικοδομικής φάσης, η περίστηλη αυλή, είχε ερευνηθεί το 1974²⁰. Του οικοδομήματος αυτού διαπιστώθηκαν τρεις οικοδο-

μικές φάσεις, κατά τη διάρκεια των οποίων είχαν γίνει διάφορες τροποποιήσεις στην αρχική διαρρύθμιση.

Νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης

Οδός Π. Μελά (Οικόπεδο Κυπριώτη-Νουρή)

Στην ανατολική πλευρά της οδού ανάμεσα σε ανασκαμμένα ήδη οικόπεδα: προς Β. το οικόπεδο Κωνστ. Πλατή²¹, το οποίο συνορεύει με το οικόπεδο Χατζηανδρέου, όπου έχει αποκαλυφθεί η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της Ρόδου²²· προς Ν. το οικόπεδο Μενεξελη²³, το οικόπεδο Μυλωνά, όπου βρέθηκαν δύο κλίβανοι χυτηρίου²⁴, και το οικόπεδο Μουστάκη, όπου αποκαλύφθηκε ο μεγάλος βωμός²⁵· προς Δ. στην άλλη πλευρά του δρόμου, βρίσκονται τα επίσης ερευνημένα οικόπεδα Ιωάν. Κοζά²⁶· και Χρ. Γιώρτσου²⁷.

Η έρευνα άρχισε μετά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου και τη διάνοιξη των πεδίων με το μηχανικό εκσκαφέα. Τα σημαντικότερα ευρήματα είναι τα εξής:

α) Σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου βρέθηκαν, πάνω από το κοκκινόχρωμα που κάλυπτε το φυσικό βράχο, οι χαρακτηριστικές στρώσεις και σωληνώσεις, που είχαν εντοπιστεί και στα γειτονικά οικόπεδα Μενεξελη, Μυλωνά και Κοζά (Πί ν. 208 α).

β) Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος από ακανόνιστες πέτρες με κατεύθυνση Α.-Δ., σε σχετική αντιστοιχία προς έναν ανάλογο τοίχο στο οικόπεδο Κοζά. Ο τοίχος στο δυτικό μεγαλύτερο τμήμα του, μήκ. 14, είχε πάχος 1,60 μ., ενώ στο ανατολικό, μήκ. 7,50, είχε πάχος 2,20 μ. Στο σημείο που πλάταινε, ο τοίχος συνδεόταν σε ορθή γωνία με δεύτερον όμοιας κατασκευής, πάχ. 1,60 μ., ο οποίος συνέχιζε προς Ν. κάτω από τη μη ανασκαμμένη έκταση (Πί ν. 208 β). Οι τοίχοι αυτοί θεμελιωμένοι στο φυσικό βράχο διέκοπταν τις στρώσεις και τις σωληνώσεις. Άλλες πρόχειρες κατασκευές σε διάφορα σημεία του οικοπέδου είχαν επίσης παραβιάσει τις στρώσεις. Προγενέστερα οικοδομικά λείψανα δε βρέθηκαν στο οικόπεδο.

γ) Στην βόρεια παρυφή του οικοπέδου σε μια έκταση 13 × 3 μ. βρέθηκαν σωρευμένες στο λαξευμένο βράχο λίθινες σφαίρες διάφορων μεγεθών.

14. Για το λιμάνι βλ. ΑΜ 73 (1958), σ. 154. Πρβλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 536.

15. ΑΔ 32 (1977): σ. 351.

16. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 443.

17. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

18. Τέχνη (Ρόδος), τόμ. Α, τεύχ. Β, 1970, σ. 13.

19. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433.

20. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 970.

21. ΑΔ 26 (1971): σ. 451, Πίν. 551.

22. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 437· 27 (1972): Χρονικά, σ. 689. Ηλ. Κόλλιας, ΔΧΑΕ τόμ. Ι (υπό εκτύπ.).

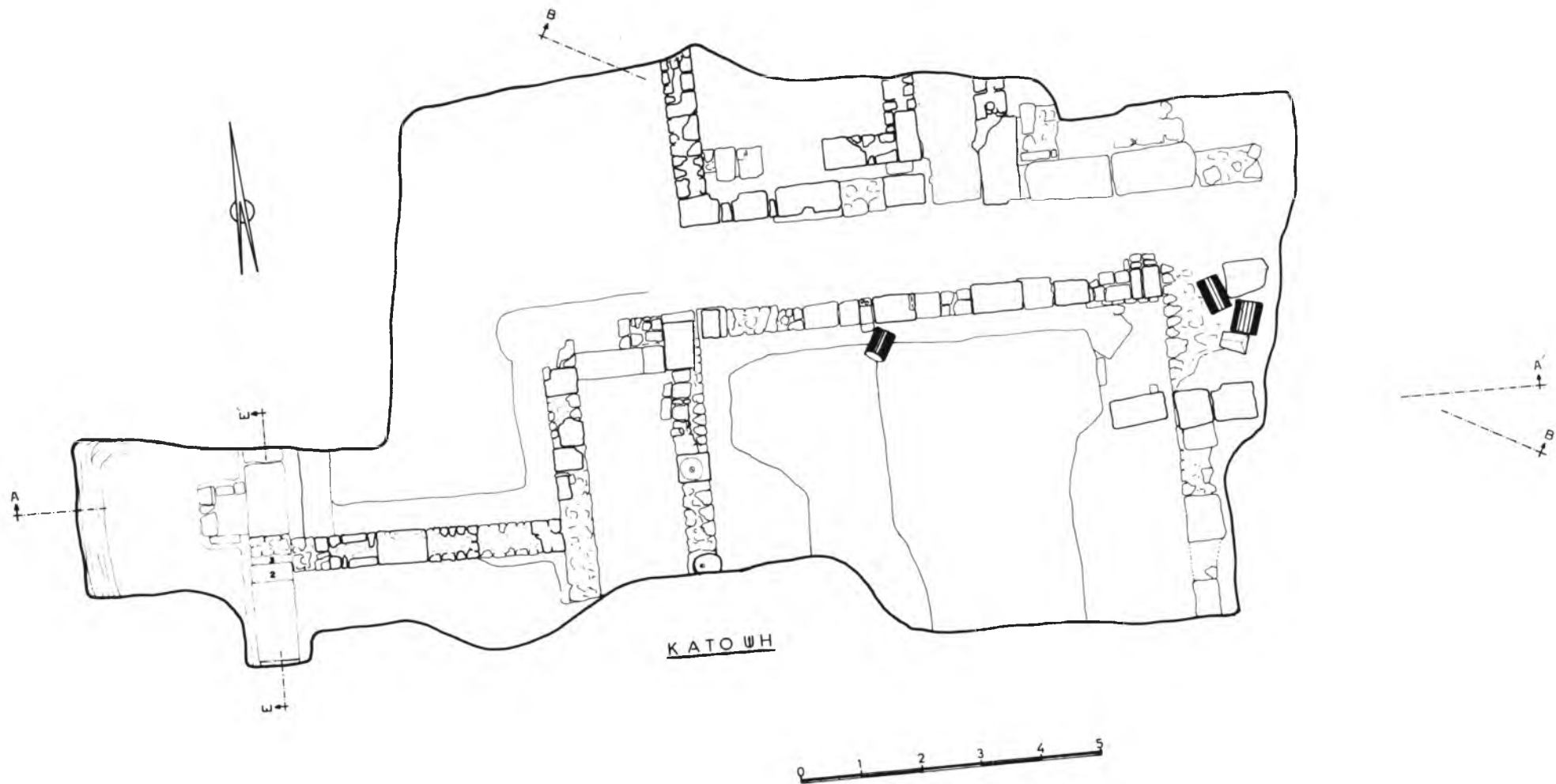
23. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 594.

24. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 363.

25. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 438.

26. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 593.

27. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 437.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων 29. Κάτοψη και τομή ανασκαφής 1974.

Το εύρημα αυτό αποτελεί τη συνέχεια του ανάλογου ευρήματος στο οικόπεδο Κωνστ. Πλατή. Σφαίρες βρέθηκαν σκορπισμένες και σε άλλα σημεία του οικοπέδου (Πί ν. 208 β).

Οδός Αγίου Ιωάννου 144-150 (Οικόπεδο Παπακαλοδούκα)

Στο οικόπεδο, διαστ. 17×10 μ., όταν κλήθηκε η Εφορεία, είχε ήδη ανοιχτεί ένα μεγάλο σκάμμα, βάθ. 3,30 και διαστ. $5,50 \times 7$ μ., ενώ το βόρειο τμήμα του οικοπέδου κατελάμβαναν τρία μεγάλα πέδιλα μικρότερου όμως βάθους. Η σύντομη έρευνα, που πραγματοποιήθηκε, είχε σκοπό να εξακριβώσει την αναμενόμενη, σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης, διασταύρωση και διέλευση των οδών Ρ 28, από Β.-Ν., και Ρ 19 α, από Α.-Δ., από τη θέση αυτή. Πράγματι το οικόπεδο έτεμε από Δ.-Α. και σε 1,40 μ. από την επιφάνεια της οδού Αγίου Ιω. μεγάλος υπόνομος λαξευμένος στο μαλακό βράχο και συνέχιζε προς Α. έξω από τα όρια του οικοπέδου. Ο υπόνομος είχε ύψος 1,30 μ. με τοξωτή την οροφή και πλάτος κάτω 0,70 και πάνω 0,45 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν όστρακα όλων των εποχών, μελαμβαφή από τον 4ο-3ο αι. π.Χ. έως μεταβυζαντινά και τούρκικα. Το ανατολικό του άκρο συναντούσε ένα δεύτερο υπόνομο με κατεύθυνση Β.-Ν., που περνά κάτω από την οδό Αγίου Ιωάννου κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του οικοπέδου Παπακαλοδούκα. Ο υπόνομος αυτός, τοξωτός, λαξευμένος επίσης στο μαλακό βράχο, έχει ύψος 1,20 και πλάτος 1 μ. Η οροφή του βρίσκεται 0,90 μ. χαμηλότερα από την οροφή του προηγούμενου. Είναι σαφές ότι πρόκειται για τους κεντρικούς υπονόμους της Ρ 28, που συμπίπτει με την οδό Αγίου Ιωάννου, και της Ρ 19 α. Πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα του υπονόμου της Ρ 19 α στο οικόπεδο Παπακαλοδούκα, δε συμπίπτει με τον άξονα του υπονόμου της Ρ 19 α στο τμήμα που ερευνηθήκε στην οδό Βουλγαροκτόνου²⁸. Φαίνεται ότι μετά τη διασταύρωση με τον υπόνομο της Ρ 28, έγινε για κάποιο λόγο μετατόπιση του άξονα προς Ν. άλλωστε και στο ανατολικό τμήμα του ο υπόνομος αυτός παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες²⁹. Οδοστρώματα της Ρ 19 α δε διαπιστώθηκαν. Όμως 0,50-0,60 μ. ψηλότερα από την οροφή του υπονόμου και λίγο νοτιότερα από αυτόν βρέθηκαν έξι πήλινοι σωλήνες που υποδηλώνουν τη θέση του δρόμου.

Τα λείψανα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου —

πηγάδια, δεξαμενές — δεν έδωσαν καμία σαφή εικόνα.

Οδός Ιδιωτ. Εκπαιδευτικών στην πλατεία Μητροπόλεως (Οικόπεδο Ιωάννου Βλαστού)

Στο οικόπεδο, του οποίου είχε ερευνηθεί το ανατολικό τμήμα το 1974³⁰, έγινε σύντομη συμπληρωματική ανασκαφή, αφού είχε πραγματοποιηθεί γενική εκσκαφή και διάνοιξη των πεδίων από τον εργολάβο. Εντοπίστηκαν και πάλι τα οδοστρώματα της από Α.-Δ. αρχαίας οδού Ρ 20³¹. Νότια από την οδό διαπιστώθηκαν ίχνη διαπέδων.

Νέο νεκροταφείο

Στον ανατολικό τομέα του νέου νεκροταφείου της πόλης, με αφορμή τις πυκνές αποθέσεις οστράκων που διαπιστώθηκαν κατά την εκσκαφή τάφου, και χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του τότε δημάρχου γιατρού Σταύρου Αυγουστάκη, έγινε σύντομη δοκιμαστική έρευνα σε μια έκταση 25×25 μ. περίπου. Εντοπίστηκαν και θα ερευνηθούν συστηματικά αργότερα, τέσσερις κυκλικόι κεραμικοί κλίβανοι σε ελάχιστη μεταξύ τους απόσταση (Σχ έ δ. 2· Πί ν. 208 γ). Οι διάμετροι των κλιβάνων κυμαίνονται από 2,70 στον Γ, που είναι ο μικρότερος, έως 7 μ. στον Α, που είναι ο μεγαλύτερος αλλά δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρος. Τα τοιχώματα, πάχ. 0,25-0,35 μ., είναι κατασκευασμένα από πηλό με πυκνές στρώσεις οστράκων, λαβών αμφορέων, κεραμιδιών και μικρών πήλινων κυλίνδρων. Εξωτερικά είναι επιχρισμένα με παχιά στρώση πηλού, πάχ. 0,06-0,08 μ. (Πί ν. 209 γ). Η επίχωση ήταν πλούσιότητα σε όστρακα και λαβές αμφορέων, καπάκια, θραύσματα πλίνθων και κεραμιδιών, μικρές κυλινδρικές πήλινες ράβδους, θραύσματα καταστραμμένων στο ψήσιμο αγγείων (Πί ν. 209 α).

Στην ίδια περιοχή του νεκροταφείου το 1962 είχε εντοπιστεί σε δοκιμαστική ανασκαφή ένας ακόμη κεραμικός κυκλικός κλίβανος χτισμένος με πλίνθους³². Στο εσωτερικό του βρέθηκαν εγκαταλειμμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς του 3ου αι. μ.Χ. (Πί ν. 208 δ). Δύο από αυτούς, παραμορφωμένοι από την ψηλή θερμοκρασία του κλιβάνου, απεικονίζονται στον Πί ν. 209 β.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Νοτιοδυτική νεκρόπολη

Η έρευνα σε διάφορα σημεία της νοτιοδυτικής νεκρόπολης έδειξε και φέτος ότι ολόκληρη η έκταση που περιλαμβάνει το Κιζίλ-τεπέ και που ορίζεται

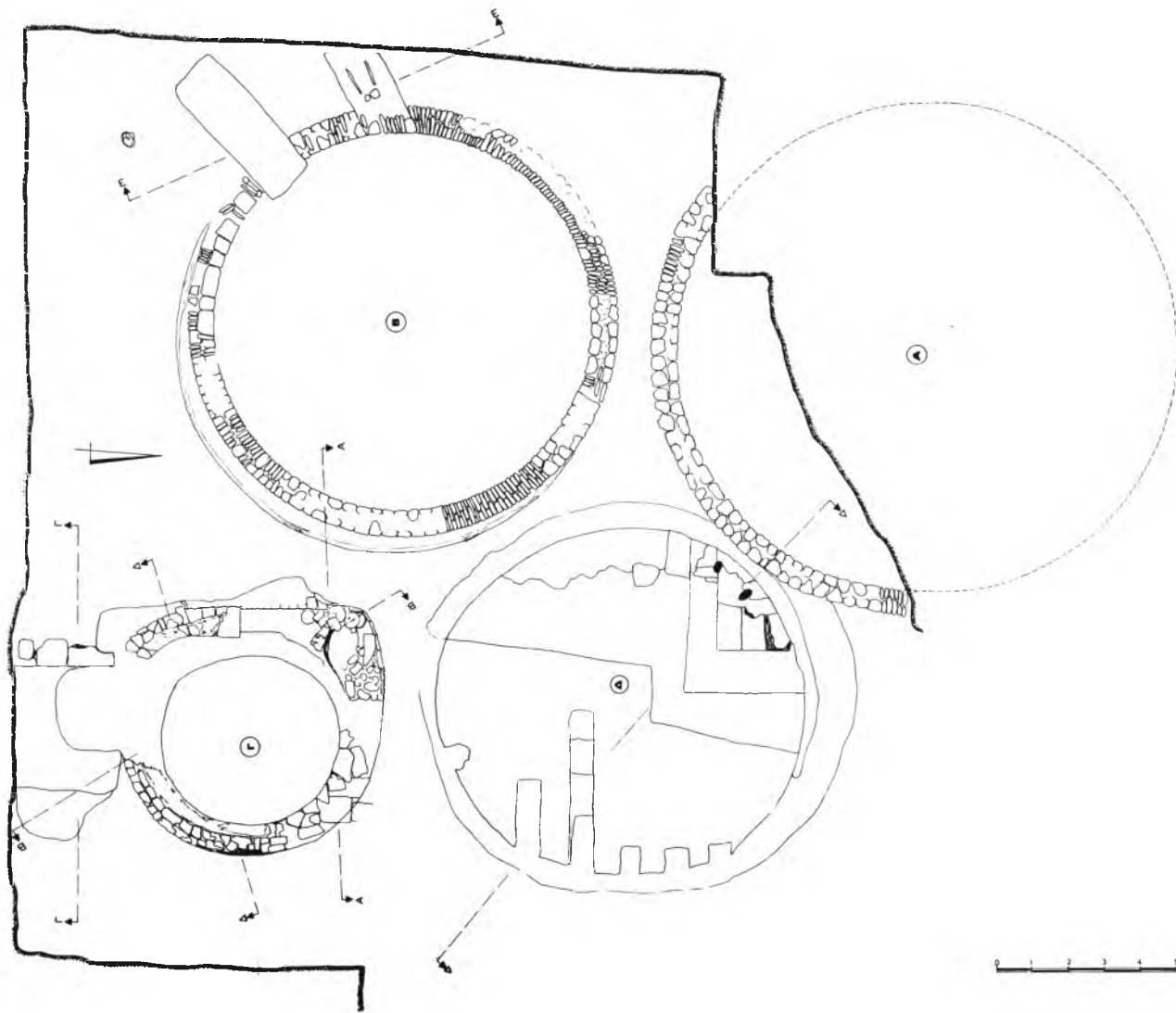
28. Ρ 19 α: βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 358 κ.ε. Οικόπεδα Μ. Μιχαήλ και Παν. Καλούδη. Ρ 28: ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439 κ.ε.: 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 439.

29. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 358 κ.ε.

30. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 973.

31. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 516· 23 (1968): Χρονικά, σ. 433.

32. ΑΔ 18 (1963), σ. 325.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Νέο νεκροταφείο. Κάτοψη κεραμικών κλιβάνων.

προς Δ. από το Μακρύ Στενό (οδός Θεμιστ. Σοφούλη) και προς Ν. και Α. από το χείμαρρο του Ροδινιού, έως το λεγόμενο τάφο του Πτολεμαίου, είχε χρησιμοποιηθεί για συστηματικές ταφές ήδη από το β' μισό του 4ου και τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ.³³. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο πιο απομακρυσμένο σημείο, στα νότια όρια της περιοχής αυτής, και σε ελάχιστη απόσταση από το Πτολεμαίο, εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. (βλ. παρακάτω οικόπεδο Πολίτη-Χατζηστρατή-Κουτσομανώλη), το οποίο, όπως μαρτυρούν και τα λιγοστά στοιχεία που μπόρεσαν να μελετηθούν σε άλλο οικόπεδο της ίδιας περιοχής (βλ. παρακάτω οικόπεδο Καραγιάννη και Ροδίτη), πρέπει να καταλαμβάνει μian ευρύτατη περιοχή³⁴.

Οικόπεδα Καραγιάννη και Ροδίτη (Ο.Τ. 353, 392)

Σε απόσταση μόλις 24 μ. από το δυτικό όριο της αρχαιολογικής ζώνης του Ροδινιού, στο παραπάνω οικόπεδο (Κ.Μ. 555) εντοπίστηκαν τάφοι, που κάλυπταν όπως φαίνεται μεγάλη έκταση. Η επέμβαση της Εφορείας έγινε όταν ήδη είχε συντελεστεί εκσκαφή, βάθ. 2-2,40 μ. σ' ολόκληρο το οικόπεδο (1040 τ.μ.) και υποχρεωτικά περιορίστηκε στην έρευνα των παρειών του σκάμματος. Εκτός από τον εντοπισμό ενός λατομικού χώρου στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, καθαρίστηκαν στη βόρεια κυρίως και τη δυτική πλευρά συνολικά 31 τάφοι, άλλοι ακέραιοι και άλλοι καταστραμμένοι από τον εκσκαφέα. Ήταν σε βάθος 0,20-0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, λαξευμένοι στο βράχο. Ανήκαν στο γνωστό τύπο των ορθογώνιων λάκκων, βάθ. 0,40-0,50 μ., στον πυθμένα των οποίων ανοίγεται ο κυρίως τάφος, κιβωτιόσχημος καλυμμένος με πλάκες³⁵. Στους τάφους του οικοπέδου Καραγιάννη η πατούρα, στην οποία στηρίζονταν οι πλάκες, ήταν λαξευμένη συνήθως κατά μήκος των μακρών πλευρών του τάφου. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονταν από 1,50 × 0,76 έως 2,20 × 0,92 μ. και το συνολικό βάθος από 0,90 έως 1 μ. Μολονότι οι τάφοι ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους καταστραμμένοι από τον εκσκαφέα ή συλημένοι παλιότερα, τα ευρήματα επιτρέπουν με αρκετή βεβαιότητα τη χρονολόγηση των ταφών στο β' μισό και το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Ενδεικτικά αναφέρονται τα αγγεία των τάφων 25 (Π ί ν. 209 δ) και 31 (Π ί ν. 210 α). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και ένας

τάφος όμοιου τύπου, που ερευνήθηκε σε γειτονικό οικόπεδο του Ελευθερίου Ροδίτη (Κ.Μ. 563).

Οικόπεδο Πολίτου, Χατζηστρατή και Κουτσομανώλη (Ο.Τ. 352)

Στο Κιζίλ-τεπέ, 20 μ. περίπου ανατολικά από την εκκλησία της Ανάληψης, ερευνήθηκε μια έκταση 800 τ.μ. (Κ.Μ. 590 Α 53, 590 Α 54, 590 Β 53). Ολόκληρη την έκταση κάλυπταν σε πυκνές συνεχείς σειρές ορθογώνιοι, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο τάφοι. Συνολικά αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 115 (Π ί ν. 210 β). Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν στενοί τάφοι, διαστ. 1,90 × 0,40-0,50, βάθ. 0,60 μ. κατά μέσο όρο, ανοιγμένοι στον πυθμένα μεγαλύτερου ορθογώνιου λάκκου, διαστ. κατά μέσο όρο 2,10 × 0,90 και βάθ. 0,30-0,50 μ. Τον κυρίως τάφο κάλυπταν τέσσερις πώρινες πλάκες (πρβλ. παραπάνω οικόπεδο Καραγιάννη και υποσημ. 35). Στο μεγαλύτερο ποσοστό οι ταφές ήταν συλημένες (Π ί ν. 210 δ), ωστόσο ελάχιστοι ήταν οι τάφοι που βρέθηκαν τελείως άδειοι. Στο σύνολό τους τα ευρήματα επιτρέπουν τη χρονολόγηση της χρήσης του νεκροταφείου στην περίοδο μετά τα μέσα του 4ου ως το α' τέταρτο κυρίως του 3ου αι. π.Χ. Η τρίτη ταφή στον τάφο 38 (2ος αι. π.Χ.) και κάποια σποραδικά κεραμικά ευρήματα στην επίχωση ορισμένων άλλων τάφων υποδηλώνουν ότι η χρήση του νεκροταφείου συνεχίστηκε, αραιά όμως, και στους μεταγενέστερους αιώνες.

Παραθέτουμε μian επιλογή χαρακτηριστικών ταφικών συνόλων του νεκροταφείου:

Από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.:

Τάφος 57. Περιείχε εκτός από δύο αμφορείς (αριθ. ευρ. 4167 και 4168, ύψ. 0,193 και 0,198 μ.), ένα μελαμβαφή αττικό κάρναρο με εμπίεστα ανθέμια στον πυθμένα (αριθ. ευρ. 4166, ύψ. 0,076 μ.)³⁶ (Π ί ν. 211 α), ένα χάλκινο δαχτυλίδι με παράσταση σκύλου μαλτέζου στην ελλειψοειδή σφενδόνη (διαμ. σφενδόνης 0,017 × 0,014 μ.)³⁷ (Π ί ν. 211 γ).

Δύο ακόμη χάλκινα δαχτυλίδια του ίδιου τύπου (Boardman VI, βλ. υποσημ. 37) προέρχονται το ένα από τον τάφο 95, με παράσταση γέρανου και πυγμαίου (;) (Π ί ν. 210 ε) (διαμ. σφενδόνης 0,017 × 0,0115 μ.) και το άλλο από τον τάφο 85 με παράσταση πετεινού (;) (Π ί ν. 210 γ) (διαμ. σφενδόνης 0,015 × 0,016 μ.).

Τάφος 29 (Π ί ν. 211 β): Περιείχε ένα μικρό οξυπύθμενο αμφορέα (αριθ. ευρ. 4122, ύψ. 0,38 μ.), ένα

33. P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 1 κ.ε. περιοχή I b, Ic και IV. Βλ. και ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 363 κ.ε.

34. Σχετικά με τις νεκροπόλεις του 4ου αι. π.Χ. βλ. παρατηρήσεις του P. Fraser, ό.π., σ. 6 κ.ε.

35. Πρβλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 683 «τύπος Α».

36. Πρβλ. Agora XII, πίν. 29, 707.

37. Τύπος VI του J. Boardman, *Greek gems and finger rings*, σ. 214.

μελαμβαφές bolsal (αριθ. ευρ. 4123, ύψ. 0,05 μ.)³⁸, ένα μελαμβαφή σκύφο (αριθ. ευρ. 4124, ύψ. 0,087 μ.)³⁹ και μία χάλκινη βελόνα, μήκ. 0,056 μ.

Τάφος 49. Βρέθηκε κλειστός και περιείχε (Πί ν. 211 δ) δύο μικρούς οξυπύθμενους αμφορείς (αριθ. ευρ. 4152, ύψ. 0,337 και 0,365 μ.), μian άβαφη πρόχου (αριθ. ευρ. 4154, ύψ. 0,14 μ.), ένα μελαμβαφές bolsal (αριθ. ευρ. 4153, ύψ. 0,06 μ.) και ένα χάλκινο ροδιακό νόμισμα της περιόδου 394-304 π.Χ.

Τάφος 80. Εκτός από τέσσερις μικρούς οξυπύθμενους αμφορείς (αριθ. ευρ. 4204-4207, ύψ. 0,405, 0,335, 0,388 και 0,322 μ.), ένα μελαμβαφές bolsal (αριθ. ευρ. 4208, ύψ. 0,05 μ.)⁴⁰, έναν αμφορέα ιωνικού τύπου (αριθ. ευρ. 4203, ύψ. 0,205 μ.)⁴¹, μία πυξίδα (αριθ. ευρ. 4209, ύψ. 0,11 μ.) και έναν άβαφο πήλινο λύχνο (αριθ. ευρ. 4202, ύψ. 0,043 μ.) (Πί ν. 212 α).

Τάφος 82. Βρέθηκε κλειστός και περιείχε μικρό οξυπύθμενο αμφορέα (αριθ. ευρ. 4213, ύψ. 0,342 μ.), έναν αμφορέα ιωνικού τύπου (αριθ. ευρ. 4216, ύψ. 0,23 μ.), ένα μικρό άβαφο αμφορέα (αριθ. ευρ. 4217, ύψ. 0,142 μ.), ένα μελαμβαφές bolsal (αριθ. ευρ. 4214, ύψ. 0,044 μ.), άβαφο πήλινο λύχνο (αριθ. ευρ. 4215, ύψ. 0,046 μ.) και ένα πινάκιο (αριθ. ευρ. 4218, διαμ. 0,147 μ.) (Πί ν. 212 β).

Από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.:

Τάφος 30. Περιείχε ένα άβαφο αμφορέα (αριθ. ευρ. 4127, ύψ. 0,198 μ.), μία κοτύλη (αριθ. ευρ. 4125, ύψ. 0,072 μ.) και unguentarium με ψευδολαβές και καστανόμαυρες λεπτές ταινίες στον ώμο και το λαιμό (αριθ. ευρ. 4126, ύψ. 0,113 μ.)⁴² (Πί ν. 212 δ).

Τάφος 37. Στην επίχωση πάνω από τον τάφο βρέθηκε χάλκινο φοινικικό τριημιβόλιο Σιδώνος, εποχής Βαζαίου (359-355 π.Χ.) (Πί ν. 212 γ). Από την επικάλυψη του τάφου σωζόταν μία μόνο πλάκα. Μέσα στην επίχωση του τάφου υπήρχαν όστρακα από μελαμβαφή bolsals και πινάκιο, και ιπποτικό νόμισμα. Εκτός από αυτά βρέθηκαν: Δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (αριθ. ευρ. 4089 και 4090, ύψ. 0,145 και 0,143 μ. αντίστοιχα), άωτο κυάθιο (αριθ. ευρ. 4091, ύψ. 0,032 μ.) και βαθύ πινάκιο (αριθ. ευρ. 4092, διαμ. 0,10 μ.) και ένας ασκός τύπου guttus (αριθ. ευρ. 4093), ύψ. 0,89 μ.⁴³ (Πί ν. 212 ε).

Από το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.:

Τάφος 91. Περιείχε δύο μεγάλα πινάκια (αριθ. ευρ. 4225 και 4226), πέντε άωτα κυάθια (διαμ. 0,073-0,083 μ.), μικρό βαθύ πινάκιο (αριθ. ευρ. 4227, διαμ. 0,082 μ.), έναν ασκό τύπου guttus (αριθ. ευρ. 4233, ύψ. 0,102 μ.), μικρό κάνθαρο (αριθ. ευρ. 4234, ύψ. 0,084 μ.), unguentarium με ραβδώσεις στο λαιμό και τον ώμο (αριθ. ευρ. 4231, ύψ. 0,104 μ.)⁴⁴, unguentarium ολόβαφο (αριθ. ευρ. 4232, ύψ. 0,131 μ.)⁴⁵ (Πί ν. 213 α).

Τάφος 33. Περιείχε δύο μικροσκοπικούς αμφορίσκους, από τους οποίους ο ένας διαλυμένος (αριθ. ευρ. 4134, ύψ. 0,127 μ.), πέντε πινάκια (αριθ. ευρ. 4140-4142, διαμ. 0,17-0,218 μ.), εννέα άωτα κυάθια (αριθ. ευρ. 4136-4139, διαμ. 0,06-0,07 μ.), έναν ασκό τύπου guttus (αριθ. ευρ. 4133, ύψ. 0,107 μ.), ένα μικρό κάνθαρο (αριθ. ευρ. 4135, ύψ. 0,078 μ.)⁴⁶ (Πί ν. 213 β). Εκτός από άφθονα όστρακα ανάλογων αγγείων μέσα στον τάφο βρέθηκαν ακόμα μία σπασμένη σιδερένια στλεγγίδα και ένα πολύ φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 110. Περιείχε δύο αμφορίσκους (αριθ. ευρ. 4257 και 4262, ύψ. 0,148 και 0,16 μ., αντίστοιχα), ένα πινάκιο (αριθ. ευρ. 4255, διαμ. 0,33 μ.), σφαιρικό κάνθαρο (αριθ. ευρ. 4258, ύψ. 0,076 μ.)⁴⁷, πέντε άωτα κυάθια (αριθ. ευρ. 4259, διαμ. 0,057-0,067 μ.), έναν ασκό τύπου guttus (αριθ. ευρ. 4256, ύψ. 0,094 μ.)⁴⁸, ελλίπες unguentarium, ύψ. 0,079 μ. και μελαμβαφή λύχνο (Πί ν. 213 γ).

Τέλος πρέπει να αναφερθεί ο τάφος 38. Ο τάφος βρέθηκε ακάλυπτος. Σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια, στην πατούρα του τάφου βρέθηκε διαλυμένος αμφορίσκος· στην επίχωση μαζεύτηκαν τρία χάλκινα φθαρμένα νομίσματα και θραύσματα γυάλινου αγγείου. Μέσα στον τάφο, σε βάθος 1,15 μ. από την πατούρα βρέθηκε σκελετός, που ανήκε στην τρίτη χρονολογικά ταφή. Στην επίχωση της ταφής αυτής, βάθ. 0,50-1,20 μ. από την πατούρα, μαζεύτηκαν οχτώ unguentaria που ανήκουν στο 2ο αι. π.Χ. Σε 1,42 μ. από την πατούρα βρέθηκε ο σκελετός της δεύτερης χρονολογικά ταφής, στην οποία ανήκουν ο ακέραιος αμφορίσκος, ύψ. 0,13 μ., η πρόχους, ύψ. 0,113 μ., και σιδερένια στλεγγίδα, μήκ. 0,26 μ. που ανήκουν ακόμη στον 4ο αι. π.Χ. Χάλκινος καθρέφτης, διαμ. 0,082 μ., βρέθηκε σε βάθος 1,52 μ. μαζί με ένα χάλκινο απλό δαχτυλίδι. Τέλος από την πρώτη ταφή βρέθηκαν σε βάθος 1,66 μ. τα μηριαία μόνο οστά του νεκρού.

38. Πρβλ. Agora XII, εικ. 6, 561.

39. Πρβλ. Agora XII, πίν. 15, 326.

40. Πρβλ. Agora XII, εικ. 6, 561.

41. Πρβλ. Agora XII, πίν. 63, 1498.

42. Τύπος III της L. Forti, στ. Rend. Acc. Nar. 37 (1962), σ. 143

κ.ε.

43. Πρβλ. Agora XII, πίν. 39, 1196.

44. Πρβλ. υποσημ. 42.

45. Πρβλ. τα κτερίσματα του τάφου 9 στην έκταση που έγιναν τα Έργα του Δήμου στην περιοχή Αγίας Τριάδας βλ. σ. 404.

46. Για τον τύπο του κανθάρου βλ. AM 85 (1970), σ. 167 και πρβλ. πίν. 65, 144.

47. Πρβλ. ό.π.

48. Πρβλ. Agora XII, πίν. 39, 1196.

Έργα Δήμου

Με την ευκαιρία διάνοιξης δρόμων στην περιοχή της Αγίας Τριάδας (Κιζιλ-τεπέ) από τα συνεργεία του Δήμου για την εφαρμογή της α' φάσης του σχεδίου επέκτασης της πόλης, ήρθαν σε φως ορισμένα, αλλά και καταστράφηκαν πάρα πολλά στοιχεία της εκτεινόμενης σ' όλη την περιοχή αυτή ελληνιστικής και ρωμαϊκής νεκρόπολης (πρβλ. σ. 401 κ.ε. και υποσημ. 33 και 34). Τα λιγοστά συνεργεία της Εφορείας, απασχολημένα στις ανασκαφές των οικοπέδων, με κόπο παρακολουθούσαν τους μηχανικούς εκσκαφείς του δήμου, που δούλευαν με εντατικό ρυθμό σε διάφορα σημεία των εκτεταμένων νεκροταφείων. Σε μερικές περιπτώσεις μόνο χάρη στη φιλοτιμία των χειριστών των μηχανημάτων διασώθηκαν ορισμένα κινητά ευρήματα ή μπόρεσε να προληφθεί ο πλήρης αφανισμός στοιχείων πριν φωτογραφηθούν και αποτυπωθούν από την Εφορεία ύστερα από μια στοιχειώδη έρευνα. Από τις εργασίες που έγιναν μ' αυτόν τον τρόπο αναφέρουμε παρακάτω τις εξής μόνο:

Α. Κατά τη διαπλάτυνση της προέκτασης της οδού Θεμ. Σοφούλη προς την Αγία Τριάδα, νότια από τους τάφους του Αγίου Ιωάννη⁴⁹ και την ανασκαφή του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου-Καρίκα⁵⁰, έγιναν τρεις περιορισμένες τομές στην περιοχή των Ο.Τ. 256-258 και 272-273. Εντοπίστηκαν ορθογώνιοι, λαξευτοί στο μαλακό βράχο, τάφοι και θήκες συλημένοι. Από τα κινητά ευρήματα αναφέρονται τα πιο ενδιαφέροντα: 1. Το πίσω μέρος μαρμάρινου καθιστού λιονταριού, σωζ. ύψ. 0,64 μ., αριθ. ευρ. Γ 1267, που πρέπει να θεωρηθεί ως επιτύμβιο. Βρέθηκε στο σκάμμα 1, όπου εντοπίστηκαν δύο τάφοι και έξι θήκες. 2. Κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός, διακοσμημένος με ανάγλυφα βουκράνια και γιρλάντες (αριθ. ευρ. 1339, ύψ. 0,31, διαμ. 0,23 μ.). Φέρει επιγραφή: *ΡΟΔΙΝΑ/ΣΙΝΩΠΙΣ*. Βρέθηκε βορειοδυτικά από την ανασκαφή του οικοπέδου Ελευθ. Πέρου⁵¹. 3. Κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός, διακοσμημένος με ανάγλυφα βουκράνια και γιρλάντες, αρκετά καταστραμμένος, ύψ. 0,35, διαμ. 0,24 μ. Από την επιγραφή σώζονται μόνο τα γράμματα: *ΕΥΚΡΑ...* Βρέθηκε στην ίδια περιοχή με τον προηγούμενο. 4. Κυλινδρικός μαρμάρινος βωμός διακοσμημένος με ανάγλυφα βουκράνια και γιρλάντες (αριθ. ευρ. 1335). Σπασμένος, ύψ. 0,40, διαμ. βάσης 0,30 μ. (Πί ν. 214 α). Φέρει επιγραφή: *ΝΥΣΙΟΣ/ΛΥΚΑΩΝ*. Βρέθηκε στην ίδια περιοχή με τους δύο προηγούμενους. 5. Κυλιν-

δρικός μαρμάρινος βωμός (αριθ. ευρ. 1328). Λείπει το πάνω μέρος, σωζ. ύψ. 0,425, διαμ. 0,385 μ. Φέρει επιγραφή: *ΑΣΚΑΗΠΙΑΔΟΥ/ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ*. Βρέθηκε στην ίδια περιοχή με τους προηγούμενους. 6. Ορθογώνια βάση επιτύμβιας στήλης από λάρτιο. Σπασμένη, μήκ. 0,19, πλ. 0,15, ύψ. 0,09 μ. Φέρει επιγραφή: *ΔΑΜΑΤΡΙΑ/ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΙΤΙΣ/ (χρηστά) ΧΑ(ίρε)*. 7. Τμήμα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη, από λάρτιο (αριθ. ευρ. 1384, σωζ. ύψ. 0,265, πλ. 0,19, πάχ. 0,09 μ.). Έχει την επιγραφή: *ΑΓΑΘΑΜΕΡΙΣ/ΧΡΗΣΤ(α χαίρε)*.

Τέλος αναφέρουμε: 8. Θραύσμα μαρμάρινου επιτύμβιου αναγλύφου με την παράσταση σειρήνας με κιθάρα (αριθ. ευρ. Γ 1269), σωζ. ύψ. 0,42, πλ. 0,26 μ., (Πί ν. 214 β).

Παραδόθηκε από τον Δ. Τρίτση με τη δήλωση ότι βρέθηκε στην περιοχή της Αγίας Τριάδας.

Β. Στη διασταύρωση ανάμεσα στα Ο.Τ. 314-315, 323-324 ερευνήθηκε μια έκταση 26 × 24 μ. περίπου, όπου ανακαλύφθηκαν 54 ορθογώνιοι τάφοι και οχτώ θήκες, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο με διάφορες κατευθύνσεις. Οι τάφοι στο μεγαλύτερο ποσοστό ήταν συλημένοι, ωστόσο τα ευρήματα από ορισμένους επιτρέπουν τη χρονολόγηση της συστάδας αυτής από το τέλος του 4ου -α' τέταρτο του 3ου ως το τέλος του 3ου και στο 2ο αι. π.Χ.

Τα μόνα αξιοσημείωτα πολύτιμα ευρήματα είναι ένα χάλκινο δαχτυλίδι με επιχρυσωμένη την ελλειψοειδή σφενδόνη και παράσταση δελφινιού από τον τάφο 8, και ένα άλλο, από τον τάφο 28, χρυσό με λίθο κορναλίνης στην ελλειψοειδή σφενδόνη.

Περιοχή Αγίας Τριάδας (Κιζιλ-τεπέ) (Οικόπεδο Κριτωτάκη)

Το 1977 στις εκσκαφές για την οικοδόμηση του οικοπέδου είχαν εντοπιστεί, προφανώς μέσα σε λατομικό χώρο, λείψανα νεκροταφείου και τμήμα τοίχου, που αποδόθηκε υποθετικά σε κάποιον περίβολο⁵². Φέτος με την ευκαιρία εκσκαφών για την κατασκευή βόθρου μπροστά στην ανατολική πλευρά της οικοδομής, αποκαλύφθηκαν τα εξής:

α) Στην ανατολική πλευρά του σκάμματος, στο λατομημένο βράχο που αρχίζει σε βάθος 1,50-2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί, θαλαμωτοί τάφοι, για τους οποίους θα μιλήσουμε παρακάτω.

β) Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε τοίχος, πλ. 0,55-0,60, μήκ. 1,70 μ., με κατεύθυνση από Α.-Δ., ο οποίος σχηματίζει στο ανατολικό του άκρο γωνία προς Ν. και ύστερα από 1,30 μ., συνεχίζεται στο άσκαφτο γειτονικό οικό-

49. Βλ. πρόχειρα Ρ. Fraser, ό.π., σ. 3.

50. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 367.

51. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 473.

52. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 371 κ.ε.

πεδο. Ο τοίχος σώζεται σε μέγιστο ύψος 2 μ., είναι χτισμένος με αργούς λίθους και φαίνεται ότι αποτελεί τη συνέχεια του «περιβόλου» της ανασκαφής του 1977 (βλ. υποσημ. 52).

γ) Από την επίχωση στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος μαζεύτηκαν πήλινες τεφροδόχοι με οστά, δίχρωμο πινάκιο και unguentaria, που ανήκουν στο 2ο και 1ο αι. π.Χ. και που σχετίζονται οπωσδήποτε με τα ευρήματα της ανασκαφής του 1977. Στο ίδιο τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν σωρευμένες: 1. Ακέραιη λίθινη ορθογώνια οστεοθήκη με καπάκι (αριθ. ευρ. 1356, ύψ. 0,228, πλ. 0,32, μήκ. 0,52 μ.). 2. Επιτύμβια μαρμάρινη στήλη με αετωματική απόληξη (αριθ. ευρ. 1357, ύψ. 0,59, πλ. κάτω 0,393 μ.), σπασμένη σε δύο κομμάτια. Σώζεται το έμβολο. Στο κάτω μέρος είναι χαραγμένη η επιγραφή: *ΕΥΤΕΡΠΗ ΦΡΥΓΙΑ*. 3. Επιτύμβια μαρμάρινη στήλη με αετωματική απόληξη (αριθ. ευρ. 1358, ύψ. 0,84, πλ. κάτω 0,332 μ.). Στο αέτωμα ανάγλυφος ρόδακας. Είναι σπασμένη σε δύο κομμάτια· σώζεται το έμβολο. Στο κάτω μέρος είναι χαραγμένη έμμετρη επιγραφή τετράστιχη. 4. Επιτύμβια μαρμάρινη στήλη με αετωματική απόληξη, ακέραιη (αριθ. ευρ. 1362, ύψ. 0,965, πλ. κάτω 0,322 μ.). Σώζεται το έμβολο. Στο μέσο χαραγμένη η επιγραφή: *ΑΝΤΙΓΟΝΗ/ΔΑΜΟΚΡΑΤΕΥΣ*. 5. Το κάτω τμήμα επιτύμβιας μαρμάρινης στήλης με το έμβολο (αριθ. ευρ. 1360, σωζ. ύψ. 0,36-0,46, πλ. κάτω 0,343 μ.). (Πί ν. 214 γ). Έχει την επιγραφή: *ΑΜΕΥΣΙΣ ΙΕΡΟΚΛΕΥΣ/ΚΑΤΑΔΕΥΟΘΕΣΙΑΝ/ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ/ΑΙΝΔΟΠΟΛΙΤΑΣ*. 6. Μικρή επιτύμβια στήλη από λάρτιο λίθο με αετωματική απόληξη και ακρωτήρια (αριθ. ευρ. 1359, ύψ. 0,38, πλ. κάτω 0,19 μ.). Στο κάτω μέρος μέσα σε εσώγλυφη ταινία χαραγμένο το όνομα: *ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ*. 7. Μικρή επιτύμβια στήλη από λάρτιο με αετωματική απόληξη και ακρωτήρια, ακέραιη (αριθ. ευρ. 1361, ύψ. 0,455, πάχ. κάτω 0,205 μ.) (Πί ν. 214 δ). Στο μέσο περίπου χαραγμένη η επιγραφή: *ΕΛΠΙΣ ΑΛΥΠΟΣ/ΧΑΙΡΕ*.

Οι τάφοι: πρόκειται για δύο θαλαμωτούς ορθογώνιους τάφους λαξευμένους μέσα στο βράχο. Η δυτική πλευρά και των δύο, όπως και το δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του τάφου 2, ήταν χτισμένες με μεγάλες λιθοπλίνθους (Πί ν. 215 α).

Τάφος 1. Ακανόνιστου «ορθογώνιου» σχήματος, διαστ. 1,75 × 1,45-1,10 μ. Η οροφή, σε ύψος 1,10 μ. από το δάπεδο, χαμηλώνει προς το βόρειο άκρο. Στο ανατολικό τοίχωμα και σε 0,60-0,50 μ. πάνω από το δάπεδο ήταν λαξευμένες τρεις μικρές ορθογώνιες κόγχες, διαστ.: α) 0,29 × 0,20, βάθ. 0,13, β) 0,24 × 0,23, βάθ. 0,15, γ) 0,22 × 0,14, βάθ. 0,13 μ. Ο σκελετός, μήκ. 1,70 μ., ήταν ξαπλωμένος με το κεφάλι προς Ν. Στη θέση του κεφαλιού βρέθηκε ασημένιο ροδιακό νόμισμα (Α. Κεφάλι Ήλιου προς δεξιά. Β. Δύο μπουμπούκια). Αριστερά από το

κεφάλι ήταν τοποθετημένες ανοιχτές δύο πήλινες πυξίδες ερυθροβαφείς (ύψ. 0,08 και 0,075, διαμ. 0,101 μ.). Η μία περιείχε υπολείμματα από λευκή ύλη. Πλάι στη μία πυξίδα βρέθηκαν από τη μια πλευρά, χάλκινη σπάτουλα, μήκ. 0,148 μ., και από την άλλη τέσσερα κομμάτια τονρευτής οστέινης ράβδου, μήκ. 0,113, 0,08, 0,065 και 0,02 μ., πιθανώς σπασμένης ρόκας. Στην ίδια θέση υπήρχαν και θραύσματα μολύβδινης πυξίδας με υπολείμματα λευκής ύλης. Στα πόδια της νεκρής ήταν ακουμπισμένες δύο μικρές όλπες, ύψ. 0,118 και 0,113 μ., από τις οποίες η μία ελλιπής. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε, σπασμένο ένα unguentarium, ύψ. 0,113 μ. Τέλος στη θέση των ποδιών βρέθηκαν 23 σιδερένια καρφιά με μεγάλα εφήλια, διαμ. 0,025 μ.⁵³. Από τις τρεις κόγχες, η δεύτερη περιείχε ένα μικρό χάλκινο κάτοπτρο, μια μολυβένια κυλινδρική πυξίδα με το κάλυμά της, ύψ. 0,037, διαμ. 0,047 μ., και λιωμένο αλαβάστρινο αλάβαστρο. Το λιωμένο κατάλοιπο ενός άλλου αλάβαστρου βρέθηκε στην τρίτη κόγχη. Από τον τάφο μαζεύτηκαν και τέσσερις μικροσκοπικοί γυάλινοι αστράγαλοι.

Τάφος 2. Ορθογώνιος ακανόνιστος, διαστ. 2,65-2,75 × 1,05, ύψ. 1,30 μ. Από το σκελετό σώζονταν ελάχιστα λείψανα, διαπιστώθηκε όμως ότι ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Α. Στο μέσο περίπου του τάφου βρέθηκε unguentarium και 120 χάντρες από υαλόμαζα, διάφορων μεγεθών και χρωματισμών, γαλάζιες, κίτρινες, πράσινες, καφέ, λευκές. Επίσης βρέθηκε ανοιχτό μικρό πτυκτό χάλκινο κάτοπτρο, διαμ. 0,095 μ., με τη λαβή του, χάλκινο, πολύ καταστραμμένο, νόμισμα, τμήμα μικρού ασημένιου κυρηκείου, ύψ. 0,023 μ., και λεπτή χάλκινη σπάτουλα, μήκ. 0,072 μ.

Και οι δύο ταφές πρέπει να ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Πολυξένης Σκορδάλη (Ο.Τ. 279)

Στην περιοχή της Αγίας Τριάδας (Κιζιλ-τεπέ), (οικόπεδα Καπνοβιομηχανίας), το παραπάνω οικόπεδο συνορεύει προς Β. με το οικόπεδο Βασιλάκη-Τσουμπάκη, που ερευνήθηκε το 1977⁵⁴. Παρά τη ριζική καταστροφή που είχε προξενήσει ο μηχανικός εκσκαφέας, εντοπίστηκαν στα πέδιλα επτά λακκοειδείς λαξευμένοι στο μαλακό βράχο τάφοι σε βάθος 0,60 μ. περίπου από την επιφάνεια. Είχαν διαστάσεις 2,30 × 0,90-0,80, βάθος 0,90-1,10 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. αλλά και Α.-Δ. Οι τάφοι είχαν συληθεί, όπως φαίνεται, από παλιότερα. Ο πλουσιότερος, ο τάφος 2, περιείχε δύο ασημένια ροδιακά

53. Για τη μαγική σημασία των καρφίων βλ. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, σ. 216 κ.ε.

54. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 368 κ.ε.

νομίσματα, δύο σιδερένια μικρά μαχαίρια, ένα σιδερένιο δαχτυλίδι, έναν ερυθροβαφή ασκό τύπου guttus, μια μικρή πήλινη πυξίδα, ένα δίωτο κυάθιο και ένα unguentarium, που χρονολογούν την ταφή στον 3ο αι. π.Χ.

Ανατολική νεκρόπολη

Οικόπεδο Ιωάν. Μηνέτου (Ο.Τ. 398)

Δυτικά από την εκκλησία της Φανερωμένης στο Καρακόνερο και νότια από την ανασκαφή του Αναμορφωτηρίου του 1968⁵⁵, σε ύψωμα διαμορφωμένο σε δύο άνδηρα, στο παραπάνω οικόπεδο, μολονται διάσπαρτα κινητά ευρήματα, όπως τμήματα πώρινων ημικιών με κονίαμα, τμήμα βάρου από λάρτιο με ανάγλυφη ασπίδα, σωζ. διαστ. 1,03 × 0,45, ύψ. 0,30 μ. (Π ή ν. 215 β), τμήμα βάσης κυλινδρικού βωμού, μικρός κυλινδρικός βωμός από λάρτιο λίθο, ύψ. 0,30 μ. με την επιγραφή: *ΗΔΥΛΙΟΝ/ΧΡΗΣΤΑ ΧΑΙΡΕ* (αριθ. ευρ. 1364) (Π ή ν. 215 γ), πωρόπλινθος με κονίαμα, υποδήλωναν την ύπαρξη ταφικών μνημείων με αρχιτεκτονική υπέργεια διαμόρφωση, τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν πενιχρά.

Ανάμεσα σε δύο τοίχους από μικρές πέτρες, που έβαιναν σχεδόν παράλληλα από Α.-Δ. και σε απόσταση μεταξύ τους περίπου 11,50 μ., εντοπίστηκαν επτά μεγάλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, στην κατασκευή των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό σε β' χρήση (πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πωρόπλινθοι με κονίαμα). Οι τάφοι ήταν συλημένοι και καταστραμμένοι, ωστόσο σε δύο από αυτούς (τάφος 4 Β και τάφος 8) βρέθηκαν από ένα ζευγάρι χρυσά ενώτια. Σε μια σειρά από επτά μικρές χτιστές θήκες κατά μήκος της εξωτερικής όψης του βόρειου τοίχου, είχαν εναποτεθεί τεφροδόχες κάλπες, όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι σπασμένες υδρίες, που βρέθηκαν σε δύο απ' αυτές⁵⁶.

Ύπαιθρος Ρόδου

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΣΓΟΥΡΟΥ

Όπως έδειξαν οι ανασκαφές του 1976-1977 η περιοχή, κατά μήκος της αρχαίας οδού Ρόδου-Λίνδου είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τον 3ο αι. π.Χ. για

οργανωμένα ταφικά συγκροτήματα⁵⁷. Φέτος με την ευκαιρία δεντροφυτεύσεων από το δήμο στο δημόσιο δρόμο Ρόδου-Λίνδου και σε απόσταση περίπου 2 χλμ. από το Ροδίτι, βρέθηκαν: 1. Στη δεξιά πλευρά του δρόμου τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος με πωροπλίνθους με έξεργο. 2. Στην αριστερή πλευρά της οδού και σε απόσταση 50-60 μ. από τις σιταποθήκες της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών καταστραμμένος ταφικός θάλαμος, χτισμένος με πωροπλίνθους, εσωτ. διαστ. 2,14 × 1,15 μ., με υπόλοιπα λευκού κονιάματος στα τοιχώματα. Περιείχε σπασμένη πώρινη σαρκοφάγο, διαστ. 1,85 × 0,58, ύψ. 0,55 μ. Λίγες χάντρες από υαλόμαζα, ένα πολύ οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα, γυναικείο πήλινο ειδώλιο (αριθ. ευρ. ειδ. 360) και λίγα οστά ήταν τα μόνα ευρήματα εκτός από τα λίγα όστρακα της επίχωσης.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Πόλη Ρόδου

Άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης του μεγάλου ρωμαϊκού ταφικού συγκροτήματος, που είχε ανασκαφεί το 1975-76 (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 369 και 31 (1976): Χρονικά, σ. 387) στο οικόπεδο Γιαλούση στην οδό Βασ. Άννης-Μαρίας, και η διαμόρφωση σε αρχαιολογικό-μουσειακό επισκέψιμο χώρο του υπόγειου και του ακάλυπτου χώρου της οικοδομής, που παραχωρήθηκαν από τον ιδιοκτήτη για τη διατήρηση και ανάδειξη του μνημείου.

Ιαλυσός

Έγιναν έργα αντιστήριξης του ανδρήρου κάτω από τη Δωρική Κρήνη, το οποίο είχε αρχίσει να υποχωρεί ύστερα από καταρρακτώδεις βροχοπτώσεις.

Κάμιρος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση των αρχαίων σπιτιών και του μεγάλου αναλημματικού τοίχου της εξέδρας δυτικά έξω από τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο.

Λίνδος

Αντικαταστάθηκαν ορισμένα σκαλοπάτια του κλιμακостаσίου προς τη μεγάλη υστεροελληνιστική στοά, που είχαν φθαρεί από τους αθρόους επισκέπτες. Οι φθαρμένοι λίθοι που αφαιρέθηκαν, ανήκουν στη νεότερη αποκατάσταση του κλιμακостаσίου από την ιταλική αρχαιολογική υπηρεσία.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

55. Βλ. τοπογραφικό στο ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 478, Σχέδ. 14.

56. Η κυκλική κατασκευή στο βόρειο άκρο της ανασκαφής πρέπει να ήταν τα λείψανα κάποιας νεότερης οπωσδήποτε κατασκευής.

57. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 373 κ.ε. οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη. Διαφέρουν οι διαπιστώσεις του P. Fraser, ό.π., σ. 7, γιατί στηρίχτηκαν σε παλιότερα ανασκαφικά δεδομένα.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ρόδος

Μεσαιωνική πόλη Ρόδου

Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός βρίσκεται στην αρχή της οδού Ιπποδάμου. Είναι χτισμένος σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, με χτιστό ημισφαιρικό τρούλο. Στα χρόνια της τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί σε μωαμεθανικό τέμενος. Έγινε στερέωση εξωτερικά των τοίχων της νότιας κεραίας. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Χουρμαλί Μεδρεσέ

Συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στο Χουρμαλί Μεδρεσέ¹. Επίσης, έγινε μερική διαμόρφωση του χώρου γύρω από το μνημείο και ρυθμίστηκε η κανονική αποχέτευση των νερών της βροχής.

Πύλη d'Amboise

Αρκετοί πώρινοι δόμοι της πύλης είχαν αποσθρωθεί, με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος για τη στατικότητα της. Έγινε η αντικατάστασή τους. Επίσης έγιναν σποραδικά αρμολογήματα και συμπλήρωση ορισμένων δόμων.

Πύλη Αγίας Αικατερίνης

Έγινε αντικατάσταση των φθαρμένων πωρολίθων, συμπλήρωση αυτών που έλειπαν και σποραδικό αρμολόγημα.

Παναγία Κάστρου

Η Παναγία του Κάστρου², είναι ένα από τα αξιολογότερα μνημεία της Ρόδου. Έχουν γίνει εργασίες σε μεγάλη έκταση, μετά το τέλος τους το μνημείο θα λειτουργήσει ως Μουσείο παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Ήδη έχουν συγκεντρωθεί σ' αυτό μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου, επιγραφές, τοιχογραφίες κ.τ.λ.

Έγιναν εργασίες συντήρησης των κουφωμάτων, στεγανοποίηση στέγης και αποχέτευση των νερών της βροχής.

Μέγαρο Ιπποτών (Καστέλλο)

Έγιναν εργασίες συντήρησης, διάφορες μικρο-

επισκευές, συντήρηση κουφωμάτων και επίπλων, εργασίες στεγανοποίησης της στέγης, διαμόρφωση βοηθητικών χώρων κ.ά.

Τούρκικο κίосκι αυλής Αρχαιολογικού Μουσείου

Το κίосκι είναι της εποχής της τουρκοκρατίας. Με την πάροδο του χρόνου τα ξύλα είχαν σαπίσει και το κίосκι ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπο. Έγινε, λεπτομερής αποτύπωση, καθαίρεση της στέγης και ανακατασκευή της, καθώς και στερέωση του κτίσματος και αποκατάσταση στην αρχική του μορφή.

Δημοτική Πινακοθήκη

Δεξιά της σκάλας ανόδου του κτιρίου της Δημοτικής Πινακοθήκης, που αποτελεί προέκταση των κτισμάτων του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Ιδρύματος Δωδεκανήσου, έγινε αντικατάσταση φθαρμένων δόμων από πωρολίθους και στερεώθηκαν οι σιδεριές, που βρίσκονται πάνω σ' αυτούς.

Πλατεία Μ. Αλεξάνδρου-Κτίριο Αγρονομίας

Στο κτίριο, όπου στεγάζεται η αγρονομία, το οποίο βρίσκεται σε επαφή με την Παναγία του Κάστρου, έγιναν διάφορες στερεωτικές εργασίες και διαμόρφωση βοηθητικών χώρων, στεγανοποίηση της στέγης και συντήρηση των κουφωμάτων.

Πύλη Αγίου Παντελεήμονα

Επειδή πολλοί πώρινοι δόμοι της πύλης είχαν αποσθρωθεί τελείως, έγινε αντικατάστασή τους, καθώς και συμπληρώσεις πωρολίθων που έλειπαν. Επίσης έγιναν σποραδικά αρμολογήματα και μερική ανακατασκευή του τοίχου της αυλής του ναού του Αγίου Παντελεήμονα.

Κτίρια Ιστορικού-Αρχαιολογικού Ιδρύματος

Έγινε επισκευή και στεγανοποίηση στέγης, υδροχρωματισμοί, συντήρηση κουφωμάτων και επίπλων κ.ά.

Μύλος στη συμβολή των οδών Πάτμου-Χάλκης

Επισκευάστηκε η κωνική στέγη του μύλου, έγιναν σποραδικά αρμολογήματα και υδροχρωματισμοί.

Κατάλυμα Προβηγίας (οδός Ιπποτών)

Έγιναν εργασίες στερέωσης, στεγανοποίηση της στέγης, σποραδικά επιχρίσματα, συντήρηση κουφωμάτων και ελαιοχρωματισμός τους.

Κτίριο Ινστιτούτου Goethe (οδός Ιπποτών)

Έγινε επισκευή του αποχετευτικού συστήματος, συμπληρώθηκε το χοχλάκι της αυλής και στεγανοποιήθηκε η στέγη.

Παλιά σπίτια

Έγιναν εργασίες συντήρησης και επισκευές σε 35

1. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 379 πρβλ. ΑΒΜΕ 6 (1948), σ. 103 κ.ε. εικ. 92 (κάτοψη).

2. Ό.π., σ. 72 κ.ε. εικ. 59 (κάτοψη), ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 221-283.

σπίτια στη μεσαιωνική πόλη, οι περισσότερες από τις οποίες είναι στην ιδιοκτησία του Δημοσίου.

Οδοί

Έγινε συστηματική συντήρηση και στερέωση στους πλευρικούς τοίχους παλαιών οδών της μεσαιωνικής πόλης (στην οδό Αγίου Φανουρίου, Ομήρου, Λάχης, στην πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα κ.α.).

Ύπαιθρος Ρόδου

Διοικητήριο Ακρόπολης Λίνδου

Το κουρασάνι της οροφής είχε υποστεί φθορές. Μετά την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκαν μεγάλα πήλινα αγγεία, τοποθετημένα μεταξύ της καμάρας και της οροφής για να γεμίσει ο χώρος χωρίς να φορτωθεί υπερβολικά η καμάρα. Τα αγγεία φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν και διατηρήθηκαν στη θέση τους. Στη συνέχεια καλύφθηκε το κενό με ελαφρόπετρα και κατασκευάστηκε κανούργια στέγη από κουρασάνι κατά τον παραδοσιακό τρόπο.

Παλιό αρχοντικό (οικία Παπακωνσταντίνου) στη Λίνδο

Έγιναν οι εξής εργασίες στο παλιό αρχοντικό που στεγάζει την αρχαιολογική συλλογή:

- α) Αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι πωρόλιθοι.
- β) Στερεώθηκε το δάπεδο της σάλας που καλύπτει το χοχλάκι.
- γ) Έγιναν εργασίες στεγανοποίησης της στέγης και των εξωτερικών τοίχων.
- δ) Στερεώθηκε η καμάρα του δρόμου μπροστά από το οίκημα.

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Μεσαναγρό

Πρόκειται για μονόχωρο ναό³, με ημικυλινδρική καμάρα και πλάκες που χτίστηκε πιθανώς το 16ο-17ο αι. στο χώρο του Ιερού Βήματος παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁴, (τα λείψανά της διακρίνονται στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά).

Συντάχθηκε μελέτη στερέωσης του ναού. Τοποθετήθηκαν στηρίγματα στο εσωτερικό, για να μην καταρρέυσει το μνημείο και καλύφθηκε εξωτερικά με πλαστικό κάλυμμα, για να προφυλαχθεί προσωρινά από τα νερά της βροχής.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ν. Σύμη

Αρχοντικό Χατζηγαπητού-Πετρίδη

Έγιναν: διάφορα μερεμέτια και επιχρίσματα, το-

ποθέτηση ηλεκτρικής εγκατάστασης για την ηλεκτροδότηση του κτιρίου, κατασκευάστηκαν με ξύλο πόρτες, ντουλάπια, κάγκελα και κάλυμμα της βεράντας και έγινε επάλειψη των ξύλινων κατασκευών με λινέλαιο.

Οικία Φαρμακίδη (Αρχαιολογική Συλλογή)

Έγιναν αντικατάσταση του ξύλινου δαπέδου σε ένα δωμάτιο και εξωτερικός υδροχρωματισμός του κτιρίου.

Επέκταση οικήματος Αρχαιολογικής Συλλογής

Αφαιρέθηκαν τα μπάζα, από 500 τ.μ., κατεδαφίστηκαν οι ετοιμόρροποι τοίχοι, και χτίστηκαν με αργολιθοδομή τοίχοι 150 μ.².

Ν. Μεγίστη (Καστελλόριζο)

Μωσαμεθανικό Τέμενος (Μουσείο)

Έγινε στερέωση του μιναρέ, που ήταν ετοιμόρροπος. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν δύο πόρτες.

Κονάκι

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση του μνημείου, καθώς και η διαμόρφωση των χώρων του, (θα στεγάσει μελλοντικά την αρχαιολογική συλλογή του νησιού).

Νίσυρος

Μανδράκι-Ιπποτικό Φρούριο

Μετά από λεπτομερή αποτύπωση και φωτογράφιση του ιπποτικού φρουρίου, συντάχθηκε μελέτη για τη στερέωση και αναστήλωσή του. Αρχισαν οι εργασίες από το ανατολικό σημείο, που κρίθηκε ως επικίνδυνο, εξαιτίας των κατολισθήσεων πάνω σε σπίτια του οικισμού.

Τήλος

Μονή Αγίου Παντελεήμονα

Έγινε αποτύπωση και φωτογράφιση του παλιού βυζαντινού πύργου της μονής του Αγίου Παντελεήμονα και συντάχθηκε μελέτη, που προβλέπει τη στερέωση και αναστήλωση του μνημείου, το οποίο κρίθηκε επικίνδυνο ετοιμόρροπο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ρόδος (Ύπαιθρος)

Το συνεργείο για τη συντήρηση τοιχογραφιών αποτελείται από τους τέσσερις αδελφούς Βασιλώτους. Έγιναν εργασίες στα εξής μνημεία:

Άγιος Ιωάννης Κρητηνίας

Έγιναν μηχανικός καθαρισμός των τοιχογραφιών, στεφανώματα, στοκαρίσματα και στερέωση με καζεάτο, όπου δεν υπάρχει δεύτερο στρώμα.

3. ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 37, εικ. 31 (κάτοψη-τομή). Ιω. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήναι 1976, σ. 129-130.

4. ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 36-40.

Αγία Αγάθη Μαλώνας (Πί ν. 216 α)

Στην παραλία, σε απόσταση 30 μ. από τη θάλασσα, βρίσκεται μικρό ναύδριο (διαστ. 4,60 × 3,15 μ.) σκαλισμένο μέσα στο μαλακό πάρινο βράχο. Στο εσωτερικό του σώζονται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Από το αρχαιότερο στρώμα ελάχιστα λείψανα διακρίνονται. Από το νεότερο στρώμα φαίνονται ορισμένες παραστάσεις. Ύστερα από την αφαίρεση των κονιαμάτων σε έκταση 15 τ.μ. αποκαλύφθηκαν αξιόλογες τοιχογραφίες. Διακρίνονται οι εξής παραστάσεις: Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): α) Άκρα Ταπείνωση, β) Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, γ) Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, δ) Ολόσωμος Αρχάγγελος (Γαβριήλ;). Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): ε) Αγία Αγάθη, στ) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ζ) Άγιος Υπάτιος, η) Αγία Αγάθη, θ) Αρχάγγελος Μιχαήλ.

Το Ιερό Βήμα περατούται σε δύο ημικυκλικές ασπίδες στην ανατολική πλευρά. Στη βόρεια ασπίδα εικονίζεται η Δέηση Τρίμορφος· και στη νότια οι Τρεις Ιεράρχες συλλειτουργούντες: Βασίλειος ο Μέγας, Ιωάννης Χρυσόστομος, Γρηγόριος Θεολόγος. Στο μεταξύ των δύο κογχών χώρο εικονίζεται άγγελος σε στηθάριο.

Η οροφή του ναού χωρίζεται σε ορθογώνιου σχήματος διάχωρα, που κοσμοούνται με διάφορα ανθικά και γεωμετρικά κοσμήματα.

Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι.

Άγιος Νικόλαος Μαλώνας (Πί ν. 216 β)

Βορειοδυτικά του μεσαιωνικού φρουριού Φαρακλός και σε απόσταση 500 μ. περίπου απ' αυτό, βρίσκεται το ναύδριο του Αγίου Νικολάου, που φέρει τοιχογραφίες στο εσωτερικό. Έγινε μηχανικός καθαρισμός των τοιχογραφιών, στερέωση με ενέσεις καζεάτο, στεφανώματα και στοκαρίσματα.

Ο ναός έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 5,17 × 1,72 μ.) και ημικυκλική εξωτερικά ασπίδα. Στις μακριές πλευρές υπάρχουν ανά τρία τυφλά αψιδώματα. Ο ναός καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα, στη μέση της οποίας υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, με κυλινδρικό τύμπανο. Η είσοδος (πλ. 0,80 μ.) βρίσκεται στη μέση της δυτικής πλευράς.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): α) Διακρίνεται γυναικεία μορφή ημικαταστραμμένη, β) Δέηση, γ) Ευαγγελιστής καθήμενος (Ματθαίος;), δ) Ευαγγελιστής καθήμενος, ε) Άγιος Νικόλαος ολόσωμος, με αρχιερατική στολή, στ) Η χειροτονία του

Αγίου Νικολάου, ζ) Το βόρειο ημιχόριο από την Ανάληψη του Χριστού. Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.): η) Νότιο ημιχόριο από την Ανάληψη του Χριστού, θ) Λείψανα τοιχογραφίας (αδιάκριτη παράσταση). Τρούλος: ι) Στον ημισφαιρικό τρούλο ο Παντοκράτορας.

Στο τύμπανο οχτώ ολόσωμοι προφήτες που κρατούν ανεπτυγμένα ειλητάρια με επιγραφές:

ια) Προφήτης Ιεζεκιήλ. ιβ) Προφήτης Ηλίας. ιγ) Προφήτης (αδιάγνωστος). ιδ) Προφήτης Ααρών. ιε) Προφήτης Αββακούμ. ιστ) Προφήτης Ησαΐας. ιζ) Προφήτης Δανιήλ. ιη) Προφήτης Ιωνάς.

Άγιος Γεώργιος Μαλώνας

Έγινε αφαίρεση των επιχρισμάτων (πάχ. 0,01 μ.) και αποκάλυψη τοιχογραφιών σε έκταση 15 τ.μ. Στη συνέχεια έγινε στερέωση των τοιχογραφιών, στοκαρίσματα και στεφανώματα.

Αγία Ειρήνη Μαλώνας

Έγινε μηχανικός καθαρισμός των ασβεστούχων αλάτων των τοιχογραφιών, στερέωση και στεφανώματα.

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεσαναγρού

Διακρίνονταν ελάχιστα λείψανα τοιχογραφιών.

Έγινε έρευνα κάτω από τα κονιάματα και αποκαλύφθηκαν και άλλα τμήματα τοιχογραφιών.

Σώζονται μέρη των εξής παραστάσεων:

α) Στην ασπίδα του Ιερού Βήματος: η Κοινωνία των Αποστόλων και κάτω οι Ιεράρχες συλλειτουργούντες. Στο τεταρτοσφαιριο: η Δέηση. β) Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας: η Ανάληψη του Χριστού. γ) Στο δυτικό τμήμα της καμάρας, νότια: η κεφαλή γυναικείας μορφής, πιθανώς της Αγίας Άννας. δ) Στο δυτικό τοίχο, κάτω αριστερά: οι Άγιοι Σαράντα. ε) Στο δυτικό τμήμα του βορείου τοίχου, στο τύμπανο τυφλού αψιδώματος: ο Άγιος Γεώργιος.

Άγιος Νικόλαος (Τριάντα)

Έγιναν: η αφαίρεση παλιών κονιαμάτων, για να αποκαλυφθεί η τοιχοδομή του μνημείου με πωρολίθους, η στερέωση και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών.

Χουρμαλί Μεδρεσέ Ρόδου (πόλης)

Έγινε ο διαχωρισμός των κονιαμάτων, και η συναρμολόγησή τους, η αποκόλληση τοιχογραφιών από τις πέτρες, καθαρισμός της πίσω πλευράς και τοποθέτησή τους σε πρόχειρα τελάρια.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Κως

Συλλογή Μητροπόλεως

Συνεχίστηκε — χωρίς να ολοκληρωθεί — ο κα-

5. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δικογκοι χριστιανικοί ναοί, Αθήναι 1976, σ. 70.

θαρτισμός των φορητών εικόνων από το Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων στην Αθήνα.

Ρόδος

Συλλογή Καστέλλου

Συντηρήθηκαν δώδεκα φορητές σε ξύλο εικόνες από τη συλλογή του Καστέλλου της Ρόδου (απολύμανση, στερέωση ξύλου και ζωγραφικής, παρκετατούρα). Σε μία εικόνα (΄Αρχων Γαβριήλ) αποκολλήθηκε η ζωγραφική και μεταφέρθηκε σε νέο ξύλο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Από το συνεργείο του Αθανασίου Κανέλλη έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών:

Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου

Έγινε αποκόλληση και επανατοποθέτηση των δύο στρωμάτων του ψηφιδωτού της αφίδας του Ιερού Βήματος της βασιλικής Αρκάσας Καρπάθου⁶. Επίσης έγινε πλύσιμο και στοκάρισμα των λοιπών παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών του μουσείου (έκτασης 82 τ.μ.)

Καστέλλο Ρόδου

Ψηφιδωτό οικοπέδου Καμπουρόπουλου.

Έγινε καθαρισμός από την πίσω πλευρά όλων των τμημάτων του ψηφιδωτού δαπέδου, που ανήκει στην παλαιοχριστιανική εποχή (έκτασης 30 τ.μ.)

Καστέλλο Ρόδου

Ψηφιδωτά οικοπέδου Χατζηανδρέου.

Έγινε καθαρισμός από την πίσω πλευρά των τμημάτων ψηφιδωτών δαπέδων που ανήκουν σε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική με εγκάρσιο κλίτος και πλήθος προσκτισμάτων⁷.

Άγιος Ιωάννης Κω

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών στο χώρο όπου πρόκειται να επεκταθεί το Δημοτικό Νεκροταφείο της πόλης Κω, νότια του Αγίου Ιωάννη Εφτά Βήματα⁸, (βλ. πιο κάτω) αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα παλαιοχριστιανικής εποχής, τα οποία ανήκουν στο συγκρότημα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη⁹.

Έγινε συντήρηση και στερέωση των ψηφιδωτών, που καλύφθηκαν στη συνέχεια με άμμο, για να προ-

στατευθούν από τις καιρικές συνθήκες μέχρι την ολοκληρωτική αποκάλυψή τους, οπότε και θα συντηρηθούν οριστικά.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ¹⁰

Χειρόγραφα Παναγίας Λίνδου

Από τη ζωγράφο συντηρήτρια Μαρία Μερεμέτη έγινε συντήρηση των χειρογράφων της Παναγίας της Λίνδου, στα εργαστήρια του Μουσείου Ρόδου. Έγιναν: στερέωση των φύλλων και της στάχωσης, συμπλήρωση τμημάτων φύλλων, απολύμανση και λήψη μέτρων προστασίας από το σκώρο, κ.ά. Συντηρήθηκαν τα εξής χειρόγραφα:

α) Χειρόγραφο Νο 8, Νομοκάνοντας, β) Χειρόγραφο Νο 9, Ανθολογία Παπαδικής, γ) Χειρόγραφο Νο 12, Αποστολικές και συνοδικές διατάξεις, δ) Χειρόγραφο Νο 15, Μουσικό στιχηράριο, ε) Χειρόγραφο Νο 17, Στιχηράριο Δεκ. Φεβρουαρίου, στ) Χειρόγραφο Νο 21, Περγαμινό ειλητάριο έντυπο, ζ) Χειρόγραφο Νο 2311, Μαθηματάριο, η) Χειρόγραφο ΒΕ 240 5, Παραινέσεις Εφραίμ του Σύρου (1682).

Λιθογραφίες Ιστορικού-Αρχαιολογικού Ιδρύματος Ρόδου

Η ίδια συντηρήτρια στερέωσε τις παλιές λιθογραφίες του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Ιδρύματος της Ρόδου.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Μεγάλη υπήρξε η δραστηριότητα της 4ης Εφορείας στους παραδοσιακούς οικισμούς που εποπτεύει.

(Ρόδος: μεσαιωνική πόλη, Κοσκινού, Λίνδος· Πάτμος: Χώρα-Σκάλα· Σύμη· Λέρος: Αγία Μαρίνα-Πλάτανος-Παντέλι· Αμοργός: Χώρα).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κως (πόλη)

Επέκταση νεκροταφείου

Στο χώρο που επρόκειτο να γίνει η επέκταση του νεκροταφείου της Κω, στη νότια πλευρά του Αγίου Ιωάννη στα Εφτά Βήματα¹¹, έγιναν δοκιμαστικές τομές με τα εξής αποτελέσματα:

Από τις 19 τομές, που οι περισσότερες έγιναν στο ανατολικό τμήμα του κτήματος, μόνο πέντε δεν παρουσίασαν αρχαία (σε βάθος 0,80-1,80 μ.). Σε όλες τις άλλες (σε βάθος 0,90-1,30 μ.) βρέθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα, δάπεδα από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), πλακόστρωτο, τοίχοι με συνδετικό ασβε-

6. Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 53-61.

7. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 527.

8. Ιω. Βολανάκης, ό.π., σ. 131-132 και ΠΑΕ 1928, σ. 441-444.

9. Η. Balducci, Basiliche Protocristiane e Bizantine a Coo, Pavia 1936, σ. 47-50, εικ. 40.

10. Α. Πολίτη-Ηλ. Κόλλια, Κατάλογος χειρογράφων εκκλησίας Παναγίας Λίνδου, Ελληνικά 24 (Θεσσαλονίκη 1971).

11. ΠΑΕ 1928, σ. 441-444.

στοκονίαμα και επιχρίσματα. Βρέθηκε μαρμάρινο παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο πάνω από το δάπεδο, στρώσεις σπασμένων κεραμιδιών και κονιαμάτων, καθώς και έντονη ίχνη φωτιάς. Το ψηφιδωτό δάπεδο που βρέθηκε στην τομή Ο (μήκ. 7,20 μ.) κοσμείται με ρόδακες, κανθάρους, περιστέρια, συρικούς τροχούς κ.ά. και είναι παλαιοχριστιανικής εποχής.

Σε απόσταση 0,75 μ. από αυτό υπάρχει άλλο δάπεδο με λευκό ψηφιδωτό.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι στο ανατολικό τμήμα του κτήματος σώζεται μεγάλο παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα, σε άμεση σχέση με το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο¹², που διατηρείται μέσα στο νεκροταφείο και με τα παλαιοχριστιανικά κτίσματα, που ανακαλύφθηκαν κατά τις ιταλικές ανασκαφές¹³. Πρόκειται πιθανότατα για μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα.

Στο δυτικό τμήμα του κτήματος έγινε τομή, όπου βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. τμήμα λευκού ψηφιδωτού δαπέδου (μήκ. 6,30 μ.) και τοίχος επιχρισμένος με κονίαμα.

Όμοιο ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε στη τομή Μ, σε βάθος 0,80 μ.

Είναι βέβαιο ότι και στο τμήμα αυτό του κτήματος σώζεται παλαιοχριστιανικό κτίσμα ή κτίσματα, που βρίσκονται σε άμεση επαφή με τα παραπάνω.

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν την εξαιρετική σημασία της θέσης και απαιτείται συστηματική ανασκαφή σε ολόκληρη την έκταση, για να αποκαλυφθεί το συγκρότημα των παλαιοχριστιανικών οικοδομημάτων που καλύπτονται από την επίχωση.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ρόδος (πόλη): Έγινε καθαρισμός στους χώρους του κάστρου της μεσαιωνική πόλης της Ρόδου.

2. Ρόδος (πόλη): Βασιλική Χατζηανδρέου: Καθαρισμός της ανασκαφής.

3. Ρόδος (πόλη): Τάφοι Αγίου Ιωάννη: Έγινε καθαρισμός του χώρου.

4. Ρόδος: Ασκληπιείο, Χαράκι-μεσαιωνικό φρούριο: Αποκοπή θάμνων και καθαρισμός του χώρου πριν από την πύλη.

5. Νίσυρος: Παλιόκαστρο: Έγινε καθαρισμός του χώρου, που περιλαμβάνεται στο αρχαίο τείχος και ειδικότερα του χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

6. Νίσυρος: Ιπποτικό Φρούριο: Καθαρίστηκε ο χώρος που βρίσκεται μέσα στο φρούριο και γύρω από τη μονή της Παναγίας Σπηλιανής.

7. Σύμη: Κάστρο: Καθαρισμός του χώρου και αποχλωμάτωση δρόμων που βρίσκονται στη νότια πλευρά του φρουρίου.

8. Σύμη: Εμπορειό: Καθαρισμός παλαιοχριστιανικής βασιλικής (ψηφιδωτό Καμηλιέρη) και χώρου Δώδεκα Σπήλαια.

9. Κως (πόλη): Βασιλική του Λιμένος ή της Χώρας: Έγινε καθαρισμός του χώρου και ειδικότερα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που βρίσκεται μέσα σ' αυτόν.

10. Κως (πόλη): Βασιλική Θερμών: Καθαρισμός του χώρου.

11. Κως: Αντιμάχεια: Μεσαιωνικό φρούριο: Καθαρισμός του χώρου.

12. Μεγίστη (Καστελλόριζο): Έγιναν καθαρισμοί, όλων των αρχαιολογικών χώρων του νησιού, καθώς και του κάστρου της νήσου Ρώ.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΜΝΗΜΕΙΑ

Ρόδος

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Αρχαγγέλου

Εντός του οικισμού βρίσκεται μικρών διαστάσεων μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναύδριο, το οποίο τιμάται στο όνομα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Αποτομή του Προδρόμου, 29 Αυγούστου). Έχει σχήμα ορθογώνιο (εσωτ. διαστ. 5,60 × 3,50 μ., χωρίς την αψίδα) και στην ανατολική πλευρά του ανοίγεται μια κόγχη, εξωτερικά ημιεξαγωνική. Στο πάχος των μακρικών πλευρών ανοίγονται τυφλά αψιδώματα. Στο εσωτερικό υπάρχουν αξιόλογες τοιχογραφίες.

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφάριο της αψίδας εικονίζεται η Δέηση¹⁴, ο Ιησούς Χριστός ως τη μέση, ο Πρόδρομος κρατάει ανεπτυγμένο ειλητήριο με μεγαλογράμματη επιγραφή. Κάτω από τη Δέηση η Ουράνια Λειτουργία και νότια αυτής η Κοινωνία των Αποστόλων.

Από τους έξι συλλειτουργούντες Ιεράρχες διατηρούνται τρεις, με αρχιερατικές στολές και ανεπτυγμένα ειλητήρια.

Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου το Άγιο Μανδήλιο και κάτω από αυτό ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Στην καμάρα ανατολικά η Ανάληψη του Χριστού.

Βόρειος τοίχος: Πάνω από την κόγχη της πρόθε-

14. Η Δέηση εικονίζεται στην αψίδα και άλλων ναών της Ρόδου: Ρόδος (μεσαιωνική πόλις): α) Άγιος Φανούριος, ΑΒΜΕ 6 (1948), σ. 155-156, β) Αγία Τριάδα (Ντολαπλι), ό.π., σ. 177, γ) Άγιος Νικόλαος (Φουντουκλί), ό.π., σ. 183, δ) Μονή Ταξιαρχών, (Θάρι), ό.π., σ. 197, ε) Αγία Αναστασία, (Μονόλιθος), ό.π., σ. 212, στ) Καθολική Αφάντου, ό.π., σ. 212, ζ) Καθολική Λάρδου, ό.π., σ. 213, η) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Κουφάς), (Παραδείσι), ό.π., σ. 214.

12. Ιω. Βολανάκης, ό.π., σ. 131-132.

13. Bollettino d'Arte 1950, σ. 242-243.

σης η Θυσία του Αβραάμ. Μέσα στην κόγχη υπάρχουν τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Στο αρχαιότερο στρώμα εικονίζονται γραπτοί σταυροί, οι οποίοι στηρίζονται σε βάση, έχουν χρώμα βαθύ ερυθρό και περιβάλλονται από συντομογραφίες. Στο νεότερο στρώμα εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός.

Νότιος τοίχος: Στο νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος πάνω: το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, κάτω Ιεράρχης, πιθανότατα ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων.

Κυρίως ναός: Βόρειος τοίχος: Οι τοιχογραφίες έχουν καταστραφεί. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου: η παράσταση των Αγίων Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης με τον Τίμιο Σταυρό. Νότιος τοίχος (από Α.-Δ.): Σε τυφλό αψίδωμα: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ως ένσαρκος άγγελος. Κάτω και αριστερά μεγαλογράμματη επιγραφή, που σε μεταγραφή έχει ως εξής: *Έγένετο ή παροῦσα ήστο-ρίσις (ις) διά συνδρο/μής τῶν [εὐσε]βῶν / Χριστιαν(ῶν) Έπιτηρητῆς / Σάβας τοῦ Σταμάτη.* Πάνω από την επιγραφή η χρονολογία ΑΩΕ' (1805). Στη συνέχεια εικονίζεται: ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, σε υπερφυσικό μέγεθος, ο Άγιος Νικόλαος και ο Άγιος Γεώργιος ο Αγαιοσορίτης.

Δυτικός τοίχος: Παριστάνονται οι κτήτορες του ναού: ένας άντρας, μια γυναίκα και στη μέση ένα παιδί, προσφέρουν ομοίωμα του ναού στον Ιησού Χριστό και στη Θεοτόκο. Δίπλα από τη γυναίκα υπάρχει η επιγραφή: *Η δούλη Θεοῦ Ἡρείνη/κτη/τόρι[σα].* Δίπλα στον άντρα η επιγραφή: *Δούλος [Θεοῦ].....*

Εκατέρωθεν του Χριστού η επιγραφή: *[Ἰησοῦς Χριστός] ὁ Ἐλεήμων]*

Εκατέρωθεν της Παναγίας: *Μ(ήτηρ) Θεοῦ ἢ ψυχασώστρα*

Κοίμηση Θεοτόκου στο Ασκληπιείο (Πί ν. 216 γ-δ)

Στο κέντρο του χωριού βρίσκεται ο ναός χτισμένος σε σχήμα ελεύθερου σταυρού, που κατατάσσεται στη β' παραλλαγή του τύπου¹⁵. Αργότερα προστέθηκαν στη βόρεια και νότια πλευρά της δυτικής κεραίας του σταυρού ορθογώνια διαμερίσματα, που καλύπτονται με σταυροθόλια.

Ο ναός καλύπτεται με ημικυλινδρική στέγη και κεραμίδια. Στο κέντρο υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος που στηρίζεται σε υπερυψωμένο τύμπανο, εσωτερικά κυλινδρικό και εξωτερικά οχταγωνικό.

Η εκκλησία είναι κατάγραφη με τοιχογραφίες του 1677. Στην ανατολική πλευρά της βόρειας κεραίας του ναού και δεξιά ως προς το θεατή της

εικόνας του Αρχάγγελου Μιχαήλ, υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία σε μεταγραφή έχει ως εξής: *Δέησις τοῦ δούλου/τοῦ Θεοῦ Μακαρίου Μω/ναχοῦ κ(αι) Γεωργίου ἱ/ερέως τοῦ πατρὸς αὐτοῦ / κ(αι) Κυριακῆς Πρεσβυ/τέρας: ἔτος ΑΧΟΖ' (1677)*¹⁶.

Στο ανατολικό άκρο της δυτικής κεραίας του ναού βρίσκεται η κτητορική επιγραφή που διατηρείται μόνο κατά μέρος. Σ' αυτήν αναφέρεται ο ζωγράφος των τοιχογραφιών: *Μιχαήλ ἱερέυς, ὁ ἐκ Νεοχωρίου τῆς Χίου*¹⁷.

Ιερό Βήμα: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Θεοτόκος ως Πλατυτέρα ολόσωμη, ένθρονος, βρεφοκρατούσα, και δεξιά και αριστερά της από ένας άγγελος. Στη μέση: Κοινωνία των Αποστόλων. Κάτω: έξι Ιεράρχες συλλειτουργούντες. Πρόκειται για τους εξής ιεράρχες (από Β. προς Ν.): α) Άγιο Ευθύμιο, β) Γρηγόριο Θεολόγο, γ) Ιωάννη Χρυσόστομο, δ) Μέγα Βασίλειο, ε) Άγιο Υπάτιο, στ) Άγιο Ερμόλαο. Στη νότια πλευρά του Ιερού Βήματος, κάτω: ζ) Μέγας Αθανάσιος, η) Άγιος Κύριλλος, θ) Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων. Στη βόρεια πλευρά του Ιερού Βήματος πάνω η Θυσία του Αβραάμ και στη νότια πλευρά πάνω η Φιλοξενία του Αβραάμ. Κυρίως ναός: Στον τρούλο παριστάνεται ο Παντοκράτορας και στο τύμπανο προφήτες και άγγελοι. Στα σφαιρικά τρίγωνα: οι Ευαγγελιστές. Δυτική κεραία: Στη νότια πλευρά της: α) Γέννηση του Χριστού, β) Υπαπαντή, γ) Βάπτισμα, δ) Μεταμόρφωση, ε) Ανάσταση του Λαζάρου, στ) Βαϊφόρος, ζ) Μυστικός Δείπνος, η) Νίψη των ποδών των Αποστόλων κ.ά. Στη δυτική πλευρά: Μέλλουσα Κρίση. Βόρεια κεραία: Προδοσία του Ιούδα και άλλες σκηνές από το Πάθος του Χριστού κ.ά. Νότια κεραία: α) Σταύρωση, β) Αποκαθήλωση, γ) Ανάσταση, δ) Ψηλάφηση του Θωμά, ε) Ο Λίθος, στ) Το Γεύμα εις Εμμαούς, ζ) Το Σουδάριο, η) Θαυμαστή αλιεία κ.ά. Αξιόλογες εικόνες βρίσκονται στο τέμπλο του ναού: α) Ο Χριστός Παντοκράτορας, των μέσων του 18ου αι. β) Η Παναγία Βρεφοκρατούσα (αριστεροκρατούσα), με την επιγραφή: *Πρέσβεβι υπέρ τ(οῦ) / δούλου σου Γεοργ(γ)ίου / και Χρισῆς / 1752*

γ) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, με τη χρονολογία: *ΑΩΞΓ* (1863).

Η Αγία Τράπεζα του ναού στηρίζεται πάνω σε μαρμάρινο παλιοχριστιανικό, κυλινδρικό αρράβδωτο κίονα (χρώμα μαρμάρου φαιό), στη ράχη του οποίου υπάρχει ανάγλυφος σταυρός, με πλατυσμένες κεραίες.

15. Ό.π., σ. 87 και 94, εικ. 79 (κάτοψη-τομή).

16. Πρβλ. *Annuario* I (1914), σ. 351.

17. *ABME*, ό.π., σ. 213.

Παναγία η Ελεούσα Καλυθιών

Βορειοανατολικά του οικισμού σε απόσταση 2 χλμ. περίπου βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Ελεούσας. Πρόκειται για μέτριων διαστάσεων μονόχωρο ναό (πλ. 3,30 μ.), που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα¹⁸. Στη δυτική πλευρά έχει προστεθεί νάρθηκας, που καλύπτεται με βεργωτό σταυροθόλιο. Ο ναός είναι τοιχογραφημένος. Στο βόρειο τοίχο διατηρείται η γραπτή επιγραφή: *Ἀνηστορίθι οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς καλουμένης Ἐλεούσης διὰ συνδρομῆς τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου Κῆρ Νεοφύτου δαπάνης δὲ πάντων τῶν ἐδσεβῶν Χριστιανῶν ἀρχιερατέοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ρόδου κυρίου Καλλινίκου ἔν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΜΑ (1741) κατὰ μῆνα Αὔγουστον. Χεῖρ Νεοφύτου ἱερομονάχου τοῦ ἀπὸ Σύμης.*

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει ως εξής: **Ιερό Βῆμα:** Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Αγία Τριάδα (Πατέρας - Υἱός - Ἅγιο Πνεῦμα). Κάτω από την Αγία Τριάδα υπάρχουν τα σύμβολα των Ευαγγελιστῶν και εκατέρωθεν χοροὶ ἀγγέλων. Πιο κάτω ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.): α) Ἅγιος Σπυρίδωνας, β) Ἅγιος Νικόλαος, γ) Ἰωάννης Χρυσόστομος, δ) Μέγας Βασίλειος, ε) Γρηγόριος Θεολόγος και στ) Διονύσιος Αρεοπαγίτης, με ἀρχιερατικά ἀμφια και ἀνεπτυγμένα ειλητάρια με ευχές ἀπὸ τῆς Θεῖας Λειτουργίας. Τὸ κάτω μισὸ των ἱεραρχῶν ἔχει ἐπιχριστεῖ με ἀσβεστοκονίαμα. Στην κόγχη τῆς πρόθεσης: ἡ Ἄκρα Ταπείνωση και πᾶνω ἀπ' αὐτὴ τὸ Ὁραμα τοῦ Πέτρου Αλεξανδρείας.

Κυρίως ναός: Νότια πλευρά. Χωρίζεται σε τρεῖς ζώνες. Πάνω ζώνη (ἀπὸ Α. πρὸς Δ.): α) Ευαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, β) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, γ) Βάπτισμα, δ) Ὑπαπαντή, ε) Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ, στ) Παραβολὴ των δέκα Παρθένων, ζ) Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, η) Βαϊφόρος, θ) Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ι) Παράσταση καταστραμμένη. Μεσαία ζώνη: Οἱ 11 πρῶτοι οἰκοὶ τοῦ Ἀκάθιστου Ἕμνου (Α-Λ). Κάτω ζώνη: α) Ἅγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας, β) Ἅγιος Λαυρέντιος, γ) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δ) Ἅγιος Ἀν(τώνιος), ε) Ἅγιος Νεόφυτος (με περιστέρι), στ) Ἅγιος Ἀθανάσιος.

Βόρεια πλευρά: Πάνω ζώνη (ἀπὸ Δ. πρὸς Α.): α) Σταύρωση, β) Ἐπιτάφιος Ὁρήνος, γ) Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (κατὰ τὸ δυτικὸ τύπο εικονογραφίας), δ) Ψηλάφηση τοῦ Θωμά, ε) Τὸ Κενὸ Μνημεῖο, στ) Θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ, ζ) Ὁ Ἰησοῦς και ἡ Σαμαρείτιδα, η) Θεραπεία τοῦ τυφλοῦ, θ) Ἀνάληψη, ι) Πεντηκοστή. Μεσαία ζώνη: Οἰκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου

Ἕμνου (Ν-Φ). Κάτω ζώνη: α) Ἅγιος Μηνάς, β) Ἅγιος Θεόδωρος ο Τήρων, γ) Ἅγιος Δημήτριος, δ) Ἅγιος Γεώργιος, ε) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευράς, στὸ τύμπανο τυφλοῦ ἀψιδώματος εικονίζεται ἡ Θεοτόκος, (διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας).

Ὅταν προστέθηκε ὁ νάρθηκας κατεδαφίστηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ και καταστράφηκαν οἱ τοιχογραφίες του. Δυτικά ὑπάρχει πτέρυγα με κελιά, ὅπου ἔχει ἐντοιχιστεῖ ἐπιγραφή με τὸ ἔτος 1771 και ἀναφέρεται προφανῶς στὴ χρονολογία ἀνέγερσης τῆς πτέρυγας.

Σύμμη

Ναός Ἄρχοντα Μιχαήλ Κοκκιμήδη (Π i v. 217 α)

Στὸ εσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ και στὴν κορυφὴ ὑψώματος, βρίσκεται ὁ ναός τοῦ Ἄρχοντα Μιχαήλ Κοκκιμήδη και γύρω κελιά. Ὁ θολοσκέπαστος ναός ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 5,10 × 3 μ., χωρὶς τὴν αψίδα), με αψίδα ἱεροῦ ἐξωτερικά τρίπλευρη.

Ἡ Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε μαρμάρينو, κυλινδρικό, ἀρράβδωτο κίονα, παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Στὴ ράχη τοῦ ὑπάρχει ἀνάγλυφος σταυρός με πλατυσμένες κεραίες, και μεγαλογράμματη, ἐπιχρισμένη σῆμερα ἐπιγραφή σε πέντε στίχους.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὑπάρχει μαρμάρινος διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος, ἐπίσης παλαιοχριστιανικός.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο δυτικά ὑπάρχει μαρμάρινη πλάκα με ἐγχάρακτη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή, που σε μεταγραφὴ ἔχει ως εξής: *Ἐτους 1697/ Ἀνακαίνισις/τοῦ Θεοῦ ναοῦ ἰπὸ/σίδρομι τοῦ Καλλιστράτου Ἱερομονάχου*

Ὁ ναός φέρει στὸ εσωτερικὸ τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ. Τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ως εξής:

Ιερό Βῆμα: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς αψίδας: Δέηση, και κάτω παρίστανται ἔξι ἱεράρχες συλλειτουργοῦντες (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) οἱ: α) Ἅγιος Ἀθανάσιος, β) Ἅγιος Νικόλαος, γ) Ἰωάννης ο Χρυσόστομος, δ) Μέγας Βασίλειος, ε) Γρηγόριος ο Θεολόγος και στ) Ἅγιος Σιλβέστρος. Στὴν πρόθεση: Ἄκρα Ταπείνωση. **Κυρίως ναός:** Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου και νότιου τοῖχου χωρίζεται σε τρεῖς ζώνες. **Νότιος τοῖχος** (ἀπὸ Α. πρὸς Δ.): Πάνω ζώνη: α) Ευαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, β) Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, γ) Βάπτισμα, δ) Ὑπαπαντή, ε) Μεταμόρφωση, στ) Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου. Μεσαία ζώνη: ζ) Ἅγιος Θεόφοβος, η) Συμεὼν ο Στυλῆτης, θ) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ι) Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ια) Ἄγγελος και ἓνας ἀντρας, ιβ) Βασιλέας πρηνῆς στα πόδια τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ιγ) *Περὶ τὸν θάνατον τοῦ Μωϋσέως*, ὅπως ἀναφέρει ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή.

18. Ὁ.π., σ. 213.

Κάτω ζώνη: ιδ) Ο Ἄρχοντας Μιχαήλ Κοκκιμηδής, ολόσωμος, σε υπερφυσικές διαστάσεις. Ακολουθούν έξι έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι: ιε) Ἅγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος, ιστ) Ἅγιος Δημήτριος, φονεύων το Σκυλόγιαννη, ιζ) αδιάγνωστος άγιος, ιη) Ἅγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, ιθ) Ἅγιος Προκόπιος, κι) Ἅγιος Μηνάς. Βόρειος τοίχος (από Δ.-Α.): Πάνω ζώνη: α) Βαϊφόρος, β) Σταύρωση, γ) Επιτάφιος Θρήνος, δ) Κάθοδος του Χριστού στον Ἄδη, ε) Ψηλάφηση του Θωμά, στ) Ο Λίθος. Μεσαία ζώνη: Εικονίζονται διάφορες παραστάσεις, που φέρουν σχετικές επιγραφές: ζ) *Περὶ τοῦ Μανωέ. θαῦμα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ*, η) *Περὶ τοῦ ἀνευρεθέντος θαύματος*, θ) *ὁ Ἀρχιστράτηγος Μιχαήλ φονεύων τοὺς Ἑυρέους*, ι) *ὁ Προφήτης Ἀβακούμ ἐπισκεπτόμενος τὸν Δανιήλ εἰς τὸν λάκκον τῶν λεόντων*, ια) Το εν Χώναις θαύμα, ιβ) Ἅγιος Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης (:). Κάτω ζώνη: ιγ) Ἅγιος Θεόδωρος ο Τήρων, ιδ) Ἅγιος Ισιδωρος Χίου, ιε) Ἅγιος Μερκούριος, ιστ) Ἅγιος Αρτέμιος, ιζ) Ἅγιος Μάμας ἐπὶ λέοντος, ιη) Ἄρχοντας Μιχαήλ, με αυτοκρατορική στολή. Δυτικός τοίχος: Παράσταση με τους κτήτορες του ναοῦ (:).

Μονή Μιχαήλ Ρουκουνιώτη (Πί ν. 217 β)

Δυτικά του οικισμού της Σύμης, σε απόσταση 5 χλμ. περίπου, βρίσκεται το συγκρότημα της μονής του Μιχαήλ Ρουκουνιώτη¹⁹. Πάνω από την είσοδο του περιβόλου υπάρχει μαρμαρίνη πλάκα με την επιγραφή: *ΑΩ Θ' (1899)* και αναφέρεται προφανώς σε μια από τις τελευταίες ανακαινίσεις της μονής.

Στο κέντρο του συγκροτήματος υψώνεται το καθολικό, το οποίο είναι διώροφο (δύο ναοί, ο ένας επάνω στον άλλο).

Κάτω ναός: Φαίνεται ότι αποτελεί το πρώτο καθολικό της μονής, εκτείνεται κατά μήκος και έχει την ίδια μορφή με τον επάνω, με τη διαφορά ότι στη θέση του τρούλου του επάνω ο κάτω ναός έχει σταυροθόλιο. Στο εσωτερικό του διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών, που καλύπτονται με αιθάλη. Είναι καλής τέχνης και χρονολογούνται στο 14ο αι.²⁰. Επίσης υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο και εικόνες. Από το ναό αυτό προέρχεται αξιόλογη εικόνα με τη Φιλοξενία του Αβραάμ, πιθανώς του 15ου-16ου αι., η οποία βρίσκεται σήμερα στον επάνω ναό. Έχει ζωγραφηθεί από το Στυλιανό Γενή τον Κρητικό.

Εξωτερικά, στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου του κάτω ναοῦ, υπάρχει αρκοσόλιο με τον τάφο

των ηγουμένων Κυρίλλου και Γαβριήλ. Στο τύμπανο του αρκοσολίου πάνω εικονίζεται η Δέηση. Κάτω αριστερά εικονίζεται ηγούμενος όρθιος με την μεγαλογράμματη επιγραφή (σε μεταγραφή): *Κύριλλο(ς) Ἡγούμενος/Καντούνιας/καὶ διάδοχος αὐτοῦ*.

Δεξιά του εικονίζεται άλλος ηγούμενος καθήμενος με τη μεγαλογράμματη επιγραφή: *Γαβριήλ ἡγούμενος*.

Δεξιότερα υπάρχει μικρογράμματη επιγραφή: *1828 / ἀποθανόντος δε αὐτῆς ἡμέρας / Σαβάτων Δεκε(μ)βρίου / ΑΩ[ΚΒ'] /*

Στο εσωρράχιο του τόξου του αρκοσολίου εικονίζεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και ο Ἅγιος Γρηγόριος.

Πάνω ναός: Εκτείνεται κατά μήκος (εσωτ. μήκ. 11,90 μ., χωρίς την αψίδα και πλ. 3,80 μ.). Φέρει εγκάρσιο κλίτος σε σχήμα T (εσωτ. μήκος εγκάρσιου κλίτους 5,40 και πλάτος 3,70 μ.). Στο σημείο της συμβολής των κλιτών υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος με ψηλό τύμπανο εξωτερικά οκταγωνικό. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται μεγάλη αψίδα εξωτερικά πολυγωνική (εφτάπλευρη). Το δάπεδο του ναοῦ καλύπτεται με χοχλάκι μαύρου χρώματος και μικρά τεμάχια λευκού πωρολίθου.

Στο εσωτερικό υπάρχουν λαϊκότερες τοιχογραφίες του έτους 1738. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ιερό Βήμα: Τόσο στο τεταρτοσφαιρίο, όσο και στην κόγχη της αψίδας υπάρχουν κακότεχνες τοιχογραφίες του έτους 1910, που εκάλυψαν τις παλιότερες. Κυρίως ναός: Στον τρούλο εικονίζεται η Αγία Τριάδα: (Πατέρας, Υιός και Ἅγιον Πνεῦμα ως περισσότερά), γύρω άγγελοι και στα σφαιρικά τρίγωνα οι Ευαγγελιστές. Βόρεια κεραία: α) Ἅγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, β) Ἅγιος Παντελεήμονας, γ) Ἅγιος Φώτιος, δ) Αγία Ἄννα, ε) Αγία Ειρήνη, στ) Μαρτύρια Αγίων. Νότια κεραία: Ο τοίχος έχει καλυφθεί με ξύλο, όπου εικονίζεται ο Ἄρχοντας Μιχαήλ σε υπερφυσικό μέγεθος, να πατάει έναν άνθρωπο²¹.

Δυτικό τμήμα κυρίως ναοῦ: Νότιος τοίχος: Χωρίζεται σε τρεις επάλληλες ζώνες. Πάνω ζώνη: α) Ευαγγελισμός, γ) Γέννηση του Χριστού, γ) Υπαπαντή, δ) Βάπτισμα, ε) Μεταμόρφωση, στ) Ανάσταση του Λαζάρου, ζ) Βαϊφόρος, η) Παραβολή των δέκα Παρθένων, θ) Μυστικός Δείπνος. Μεσαία ζώνη: ι) Σταύρωση, ια) Επιτάφιος Θρήνος, ιβ) Ανάσταση (κατά το δυτικό τύπο), ιγ) Μη μου άπτου,

19. Η μονή έχει εγκαταλειφθεί από πολλές δεκαετίες. Σήμερα κατοικεί σ' αυτήν μια οικογένεια, που τη φροντίζει.

20. Κ. Φαρμακίδης-Α. Καρακατσάνη, Σύμη-Οδηγός, Αθήνα 1975, σ. 51.

21. Συνήθης παράσταση στους ναοῦς της Σύμης, όπου ο Ἄρχοντας Μιχαήλ τιμάται ιδιαίτερα.

ιδ) Ψηλάφηση, ιε) Θεραπεία του Παραλυτικού, ιστ) Ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα, ιζ) Θεραπεία του τυφλού. Κάτω ζώνη: ιη) Άγιος Ονούφριος, ιθ) Άγιος Σάββας, κ) Ιωάννης ο Καλυβίτης, κα) Άγιος Ευθύμιος, κβ) Άγιος Χαράλαμπος, κγ) Αγία Βαρβάρα, κδ) Αγία Πρόκλα, κε) Αγία Ματρώνα, κστ) Άγιος Αρτέμιος, κζ) Άγιος Παύλος, κη) Κόλπος του Αβραάμ.

Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς βρίσκεται η είσοδος, με την κτητορική επιγραφή επάνω: *Οἰστορήθη ὁ Θυῖος/κ(αι) πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ διὰ συνδρομῆς κ(αι) ἐξόδων τοῦ τιμιωτάτου κ(αι) χρησιμωτάτου/κῦρ Διάκου Μιχαὴλ υἱοῦ τοῦ Χατζῆ Κώνστα Σπανοῦ, ἀρχιερατεύοντος/τοῦ πανιερωτάτου κ(αι) λογιωτάτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιότητος Μη/τροπόλεως Ρόδου κῦρ κυρίου κῦρ Ἱερεμίου κ(αι) καθι/γουμένου Νεοφύτου Ἱερομονάχου/ἔτει σωτηρίου 1738, ἐν μηνί Ὀκτωβρίου 12, χῆρ Γρηγορίου Συμεοῦ.*

Η κτητορική επιγραφή παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τις πολύτιμες πληροφορίες της: Αναφέρεται ο τότε μητροπολίτης Ρόδου Ιερεμίας, ο τότε ηγούμενος της μονής Νεόφυτος, ο διάκονος Μιχαήλ, υιός του χατζῆ Κώνστα Σπανοῦ, που ξόδευσε για την τοιχογράφηση του ναοῦ, ο ζωγράφος Γρηγόριος Συμεοῦ και η ακριβής χρονολογία των τοιχογραφιών, 12 Οκτωβρίου 1738.

Βόρειος τοίχος: Πάνω ζώνη: Μαρτύρια αγίων. Μεσαία ζώνη: Σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη. Κάτω ζώνη οι άγιοι: α) Θεόδωρος Τήρων, β) Δημήτριος, έφιππος, γ) Χριστόφορος, δ) Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, ε) Προκόπιος, στ) Αιμιλιανός, ζ) Ευστάθιος, η) Ιωάσαφ, θ) Μερκούριος, ι) Αικατερίνη. Δυτικός τοίχος: Μνημειώδης απεικόνιση της Μελλούσης Κρίσεως.

Το τέμπλο του ναού είναι ξυλόγλυπτο, του έτους 1738. Στη δεσποτική εικόνα της Θεοτόκου, ως «Ρίζας του Ιεσαΐ» (διαστ. 0,94 × 0,665 μ.), υπάρχει κάτω αριστερά η επιγραφή: *Δέησης τοῦ δού/λου τοῦ Θε(ο)ῦ Νικίτα/ Ἀναγνώστου Κλ/άδου- και κάτω δεξιά υπάρχει άλλη επιγραφή: Χῆρ Γρηγο/ρίου/ΑΨΑΗ (1938) Μαρ(τίου)...*

Οι άλλες δεσποτικές εικόνες είναι: α) ο Ιησούς Χριστός ως Ἄμπελος (διαστ. 0,97 × 0,67 μ.), β) ο Ἅγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,95 × 0,61 μ.) και γ) η Σύναξη των Ταξιαρχών (διαστ. 0,88 × 0,64 μ.), όλες σύγχρονες, του έτους 1730.

Σωτήρης της Λυγής (Μικρός Σωτήρης)

Μεταξύ των πολλών ναών που βρίσκονται στον ορεινό όγκο της ενδοχώρας της νήσου Σύμης και μέσα σε πυκνό δάσος από άγρια κυπαρίσσια, βρίσκεται ο Σωτήρης της Λυγής ή Μικρός Σωτήρης. Πρόκειται για συγκρότημα μοναστηριακών κτισμάτων. Στο κέντρο τους βρίσκεται το καθολικό,

αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Χριστού. Η επωνυμία Σωτήρης της Λυγής είναι παλιά, απαντά σε αρχαικά έγγραφα και συμβόλαια της Σύμης και πιθανώς το Λυγής έχει σχέση με το φυτό λύγος ή λυγαριά. Λέγεται και Μικρός Σωτήρης σε αντίθεση με το Μεγάλο Σωτήρη, το άλλο μοναστηριακό συγκρότημα της Σύμης.

Ο Σωτήρης της Λυγής είναι χτισμένος στη θέση αρχαίων οικοδομημάτων (Πί ν. 217 γ). Διατηρούνται λείψανα τείχους, χτισμένου κατά το ισόδομο σύστημα, με μεγάλους δόμους από εγχώριο ασβεστόλιθο, που ανήκει στην ελληνιστική εποχή²².

Το καθολικό είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (εσωτ. διαστ. 8,50 × 4,55 μ. και 12,20 × 4,55 μ. με την αψίδα). Επάνω από την είσοδο δυτικά (εσωτερική πλευρά) υπάρχει μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή: *Ἀνιστορήθη οὗτος ὁ Θεῖος κ(αι) πάνσεπτος ναὸς τῆς Μεταμορ/φώσεως διὰ συνδρομῆς πάντων τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν / δαπάνης δὲ ἡγουμένεβοντος τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Γρηγορίου / κ(αι) Νεοφύτου τοῦ Ἱεροδιακόνου αὐτοῦ. Ἐν ἔτει, ΑΩΒ' (1802), / Ὀκτωβρίου ΙΗ'.*

Στο μέσο περίπου του νότιου τοίχου ανοίγεται παράθυρο, πάνω από το οποίο υπάρχει γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή: *Οἶκος Θε[ε]ῶν/ και/προσ[ε]υχ[η]ς ὑπ[ε]ρ/ρχω, μηδεὶς εἰ/σέληθ μνησ[ι]κακος.*

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναοῦ έχει ως εξής: Ιερό Βήμα: Στην αψίδα Θεοτόκος ως Πλατυτέρα, η Κοινωνία των Αποστόλων και έξι συλλειτουργούντες Ιεράρχες, από Β.-Ν. οι: α) Ἅγιος Σπυρίδωνας, β) Αδιάγνωστος, γ) Ιωάννης Χρυσόστομος, δ) Μέγας Βασίλειος, ε) Γρηγόριος Θεολόγος (:), στ) Αδιάγνωστος. Στο βόρειο τοίχο είναι το Ὁραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, στην κόγχη της πρόθεσης η Ἄκρα Ταπεινώση. Στο νότιο τοίχο του Ιερού Βήματος εικονίζεται ο Ἅγιος Στέφανος. Κυρίως ναός: Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος χωρίζονται σε τρεις ζώνες. Νότιος τοίχος: Πάνω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) Ευαγγελισμός, β) Γέννηση του Χριστού²³, γ) Βάπτισμα, δ) Υπαπαντή, ε) Μεταμόρφωση, στ) Ανάσταση του Λαζάρου, ζ) Βαϊφόρος. Μεσαία ζώνη: η) Δαβίδ, θ) Ιησούς στον Αρχιερέα, ι) Απάντηση του Πιλάτου, ια) Σταύρωση, ιβ) Επιτάφιος Θρήνος, ιγ) Ανάσταση (δυτικού τύπου), ιδ) Ψηλάφηση του Θωμά. Κάτω ζώνη: ιε) Ἅγιος με

22. Από την ίδια εποχή διατηρούνται λείψανα τειχών και άλλων οικοδομημάτων σε πολλές θέσεις της Σύμης, όπως στο Κάστρο της Τσαγκριάς, στον Προφήτη Ηλία, κ.ά. Πρβλ. Κ. Φαρμακίδης-Α. Καρακατσάνη, ό.π., σ. 53.

23. Ο ποιμένας, δεξιά ως προς το θεατή, σαν κρητικός λυράρης, φοράει βράκα, έχει βουργίδι στην πλάτη και κρατάει λύρα στο αριστερό χέρι, την οποία παίζει.

κρανίο στο αριστερό χέρι, ιστ) Κωνσταντίνος και Ελένη, ιζ) Νεόφυτος, ιη) Ιωάννης Χρυσόστομος, ιθ) Άγιος Δημήτριος (έφιππος), η) Ευαγγελιστής Λουκάς, κα) Αγία Ειρήνη, κβ) Σεβαστιανή, κγ) Αικατερίνη. Βόρειος τοίχος: Πάνω ζώνη (από Δ.-Α.): α) Μυστικός Δείπνος, β) Νιπτήρας, γ) Προσευχή στη Γεθσημανή, δ) Προδοσία, ε) Άρνηση του Πέτρου, στ) ο Ιησούς προ του Άννα, ζ) Προφήτης Ησαΐας. Μεσαία ζώνη: η) Μη μου άπτου, θ) Οι Μυροφόρες, ι) Θεραπεία του Παραλυτικού, ια) Ο Ιησούς και η Σαμαρείτιδα, ιβ) Θεραπεία του τυφλού, ιγ) Πεντηκοστή, ιδ) Προφήτης Ιεζεκιήλ. Κάτω ζώνη: ιε) Αγία Φωτεινή, ιστ) Μαρίνα, ιζ) Προμήτωρ Άννα, ιη) Άγιος Νικήτας, ιθ) Γεώργιος (έφιππος), κ) Ιωάννης ο Πρόδρομος, κα) Άγιος Νικόλαος, κβ) Γεώργιος (όχι έφιππος), κγ) Ιωάννης Θεολόγος, κδ) Άγιος Λεόντιος, κε) Άρχοντας Μιχαήλ. Δυτικός τοίχος: Μνημειώδης παράσταση της Μελλούσης Κρίσεως.

Πάτμος

Άγιος Δημήτριος Χώρας

Στη νότια κλιτύ της Χώρας βρίσκεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου Κωλέα. Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εσωτ. διαστ. 10,45 × 4,75 μ., χωρίς την αψίδα), που καλύπτεται με ημικυλινδρική στέγη, ενισχυμένη με δύο σφενδόνια.

Στο πάχος του τοίχου της ανατολικής πλευράς εγγράφεται ημικυκλική κόγχη (χορδής 1,10 και βέλους 0,65 μ.). Στο πάχος των μακρών πλευρών ανοίγονται τυφλά αφιδώματα. Υπάρχει μια είσοδος στη δυτική πλευρά, μια στη βόρεια και άλλη στη νότια πλευρά.

Στη βορειοδυτική γωνία του ναού υπάρχει μικρό παρεκκλήσι με ακανόνιστη κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,50 × 2,60 μ. περίπου), που τιμάται στο όνομα του Αγίου Μηνά.

Ο ναός έχει τοιχογραφίες τουλάχιστον σε τρία στρώματα, που είχαν επιχριστεί και αποκαλύφθηκαν από το συνεργείο συντηρητών της Εφορείας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής: Ιερό Βήμα: Στη μικρή κόγχη της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος ως Πλατυτέρα, ανάμεσα σε δύο Ιεράρχες (γ' στρώμα, νεότερο). Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου εικονίζεται πάνω το Άγιο Μανδήλιο και κάτω η Ετοιμασία του Θρόνου, επίσης ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, στην ανατολική πλευρά και εκατέρωθεν της αψίδας (από Β. προς Ν.): α) Άγιος Διάκονος Στέφανος, β) Άγιος Διάκονος Ρωμανός, γ) Άγιος Ελευθέριος, δ) Άγιος Κύριλλος και ε) Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (β' στρώμα). Οι Ιεράρχες φέρουν ανεπτυγμένα ειλητάρια με λειτουργικά κείμενα. Βόρειος τοίχος: Χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Πάνω ζώνη: α) Βάπτιση του Χριστού,

β) Γέννηση. Μεσαία ζώνη: Άγιος Ιεράρχης ολόσωμος (αδιάγνωστος), δ) Άγιος Σπυρίδωνας, ε) και στ) Δύο άγιοι ιεράρχες ολόσωμοι (αδιάγνωστοι). Κάτω ζώνη: ζ) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, η) στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος υπάρχουν λείψανα τοιχογραφίας. Στο κλειδί της καμάρας εικονίζονται τρεις άγιοι σε στηθάρια. Νότιος τοίχος. Πάνω ζώνη: α) Πεντηκοστή, β) Μεταμόρφωση. Μεσαία ζώνη: γ) Άγιος Κυριάκος, δ) Άγιος Νικόλαος, ε-στ) Δύο άγιοι ιεράρχες, ολόσωμοι (αδιάγνωστοι). Κάτω ζώνη: ζ) διατηρούνται ίχνη γραπτού κοσμηματος. Κυρίως ναός: Βόρειος τοίχος: Πάνω ζώνη: α) Μεταμόρφωση, β) Υπαπαντή. Μεσαία ζώνη: γ) Αγία Αναστασία η Φαρμακολύτρα, δ) Αγία (αδιάγνωστη), ε) Αγία Αικατερίνη, στ-η) τρεις αγίες (αδιάγνωστες). Κάτω ζώνη: θ) πέντε ολόσωμοι άγιοι ημικαταστραμμένοι (αδιάγνωστοι), ι) Όσιος Χριστόδουλος. Νότιος τοίχος: Πάνω ζώνη: α) Κάθοδος του Χριστού στον Άδη, β) λείψανα τοιχογραφίας. Μεσαία ζώνη: γ) πέντε αγίες από τη μέση και πάνω. Κάτω ζώνη: δ) Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, ε) δύο στρατιωτικοί Άγιοι (αδιάγνωστοι).

Στο κλειδί της καμάρας τρεις άγιοι σε στηθάρια.

Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού δε διατηρούνται τοιχογραφίες.

Ο ναός έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, στο οποίο υπάρχει η επιγραφή: *Έγεγόνει τὸ παρὸς/καταπέτασμα διὰ/συνδρομῆς Χα[τ]ζ[η]/Ίω(άννου) Μηχαλόγλου/καὶ διὰ κόπου Μακ/αρίου Ἱερομονά(ου) Δ.Φ.* Στη βημόθυρα υπάρχει ἡ επιγραφή: *Δέσις τοῦ δούλου τοῦ Θε(ο)ῦ/Μακαρίου²⁴ Ἱερομονάχου/τοῦ καὶ Παλεολόγου.*

Λέρος

Παναγία Γουρλωμάτα (Κοίμηση Θεοτόκου) (Πί ν. 217 δ)

Δεξιά του δρόμου από την Αγία Μαρίνα προς το Παρθένι Λέρου και σε μικρή απόσταση απ' αυτόν, βρίσκεται το ναύδριο της Παναγίας Γουρλωμάτας²⁵. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων (εσωτ. διαστ. χωρίς την αψίδα 5,70 × 2,30 μ., εξωτερ. διαστ. 7,40 × 4,30 μ.) μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναύδριο, με ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,15 και βέλους 0,58 μ.). Στο πάχος της βόρειας εσωτερικής πλευράς ανοίγονται δύο ορθογώνιες κόγχες. Αντίστοιχες κόγχες

24. Πρόκειται πιθανότατα για τον ίδιο Μακάριο που αναφέρεται τόσο στην επιγραφή του τέμπλου όσο και στα βημόθυρα.

25. Η επωνυμία προέρχεται προφανώς από τους μεγάλους αμυδαλωτούς οφθαλμούς της εικόνας της Θεοτόκου, η οποία εικονίζεται στο τύμπανο τυφλού αφιδώματος της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού.

ανοίγονται στη νότια πλευρά, από τις οποίες η μια είναι ορθογώνια και η άλλη ημικυκλική. Το πάχος των τοίχων είναι 1,02 μ.

Το ναύδριο της Παναγίας χτίστηκε πιθανότατα στη θέση παλιότερου ναού, όπως συνάγεται από την ύπαρξη μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση. Γύρω υπάρχουν διάφορα προσκτίσματα ερειπωμένα.

Στο εσωτερικό διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η

Δέηση κάτω απ' την οποία υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή, πιθανώς η κτητορική. Στο τύμπανο του ανατολικού τυφλού αφιδώματος της βόρειας πλευράς του ναού εικονίζεται η Θεοτόκος, η οποία έχει υποστεί πολλές φθορές από την υγρασία και τη δημιουργία αλάτων.

Ο ναός καθώς και οι τοιχογραφίες, είναι δυνατό να χρονολογηθούν στο 14ο-15ο αι.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Την επομένη του σεισμού της 20ης Ιουνίου 1978, γ-δ) Επισκευές μετά το σεισμό.

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Δ. Σούτσου 6. Τούρκικη δεξαμενή, β) Θεσσαλονίκη. Οδός Ολύμπου 74 και Αγίας Σοφίας. Αγαλμάτιο Υγείας, γ) Ευαγγελισμός Λαγκαδά. Μαρμάρινος Λέων, δ) Ν. Αγχίαλος. Τμήμα επιτύμβιου αναγλύφου.

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Δήμητρα 6 και Παπαμάρκου 20. Επιτύμβιο ανάγλυφο, β) Γεροπλάτανος Χαλκιδικής. Ενεπίγραφο επιτύμβιο οικογενειακό ανάγλυφο, γ-δ) Θεσσαλονίκη. Αρχαία Αγορά. Τμήμα του Ωδείου μετά τις εργασίες.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσσαλονίκη: α-γ) Φρούριο Βαρδαρίου. Το βορειοανατολικό τμήμα του τείχους πριν και μετά τις εργασίες και η νότια όψη της πύλης πριν τις εργασίες, δ-ε) Ναός Αχειροποιήτου. Ψηφιδωτά νότιου υπερώου.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ

Θεσσαλονίκη. Άγιος Δημήτριος. Συλλογή Κρύπτης: α-γ) Κεφάλι από ψηφιδωτό μετά τη συγκόλλησή του και το ψηφιδωτό στο οποίο ανήκει αυτό πριν και μετά τη συμπλήρωσή του.

Θεσσαλονίκη: α) Ανασκαφή τάφων περιβόλου Δημοτικού Νοσοκομείου, β-γ) Παλαιοχριστιανικός τάφος Δημοτικού Νοσοκομείου και τοιχογραφία στη νότια πλευρά του.

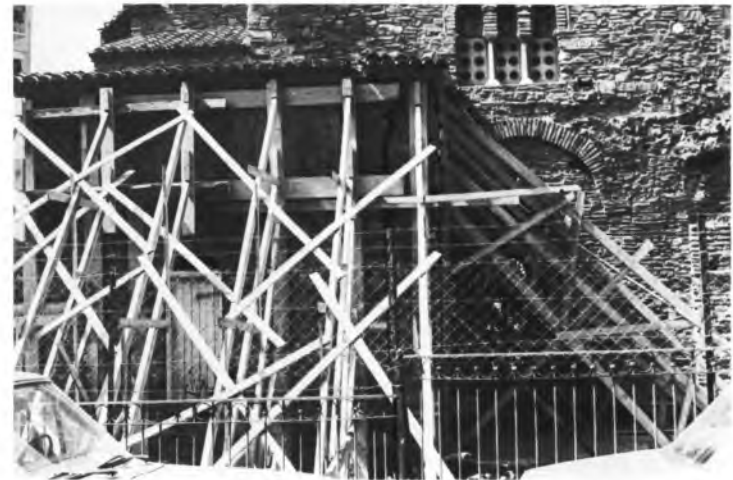
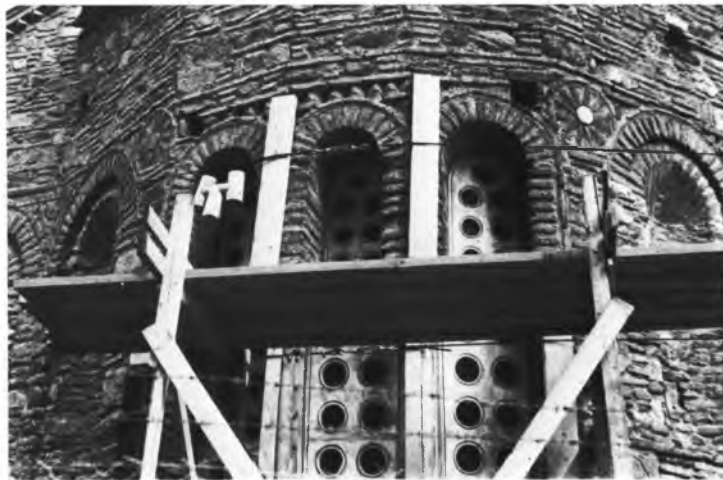
Θεσσαλονίκη: α-γ) Ροτόντα Αγίου Γεωργίου. Ρηγματώσεις του ναού μετά τους σεισμούς, δ) Ο μιναρές μετά τους σεισμούς.

Θεσσαλονίκη: α-β) Επταπύργιο. Ρηγμάτωση τόξου του πύργου πάνω από την κεντρική πύλη και υποστήλωση του, γ-δ) Αχειροποίητος. Υποστήλωση βορειοανατολικής και βορειοδυτικής γωνίας και κλιμακοστασίου.

Θεσσαλονίκη: α-β) Αγία Σοφία. Ρηγματώσεις στην κιονοστοιχία της δυτικής κεραίας και στο κωδωνοστάσιο, γ) Άγιος Παντελεήμων. Βόρειο παρεκκλήσι μετά το σεισμό.

Θεσσαλονίκη: Άγιος Παντελεήμων: α) Ο κεντρικός τρούλος μετά το σεισμό, β-δ) Υποστυλώσεις του ναού μετά το σεισμό.

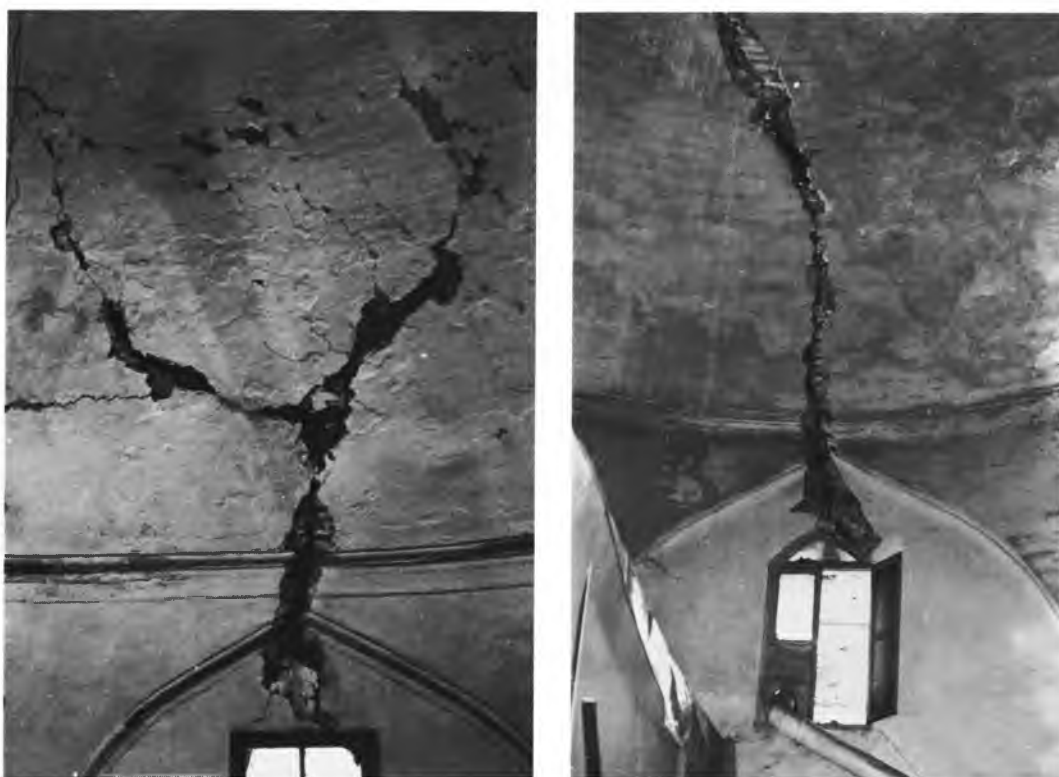
Θεσσαλονίκη. Ναός του Σωτήρος: α-γ) Απόκλιση του τρούλου και ρηγματώσεις του ναού μετά το σεισμό, δ) Η βόρεια πλευρά του ναού μετά τις υποστυλώσεις.

Θεσσαλονίκη: α-β) Ναός Νέας Παναγίας. Δυτική πλευρά και κόγχη Ιερού Βήματος μετά το σεισμό,
γ-δ) Ο Πυλώνας των Αγίων Αποστόλων μετά το σεισμό και μετά τη στερέωση.

Θεσσαλονίκη. Μπεζεστένι: α-δ) Υποστυλώσεις μετά τους σεισμούς.

Θεσσαλονίκη, Λουτρά Γιαουντί Χαμάμ: α-β) Ρηγματώσεις της βόρειας πλευράς του δυτικού και του ανατολικού τρούλου, αντίστοιχα, γ) Υποστήλωση βορειοδυτικής κόγχης δυτικού τρούλου.

Θεσσαλονίκη: α-β) Λουτρά Μπέη Χαμάμ (Παράδεισος). Ρηγματώσεις τρούλου γυναικείου και ανδρικού λουτρόνα, αντίστοιχα, γ) Χαμζά Μπέη Τζαμί (Αλκαζάρ). Ρωγή στο μιχράμπ του μεγάλου τρούλου, δ) Οθωμανική Τράπεζα οδού Φράγκων (κτίριο ΙΚΑ). Ο κλειστός εξώστης μετά το σεισμό.
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ

α) Μονή Μεγίστης Λαύρας. Το Παλιό Σχολείο μετά τη συντήρηση της στέγης. β) Μονή Μεγίστης Λαύρας. Βαγεναρείο. Το βορειοδυτικό τμήμα μετά τη συντήρηση. γ) Μονή Χελανδαρίου. Τράπεζα. Η κάτω ζώνη των αγίων μετά τη συντήρηση.

N. NIKONANOS

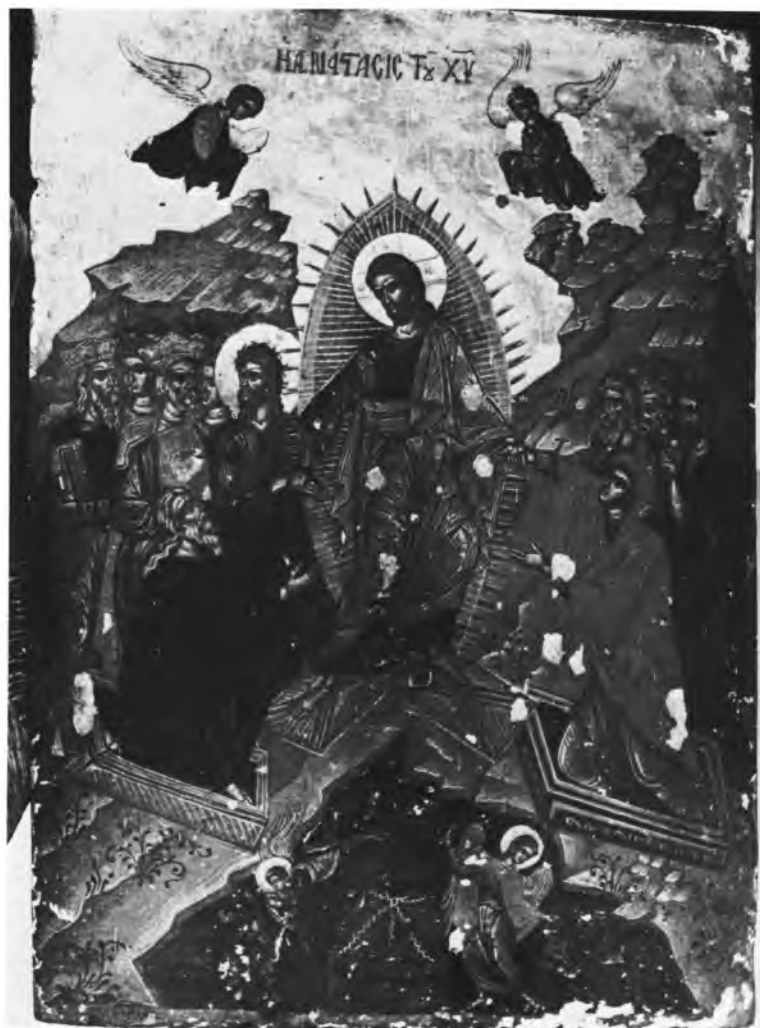
α-β) Μονή Σταυρονικήτα. Τοιχογραφίες του καθολικού μετά τη συντήρηση.

α) Ο πύργος Νέας Σκήτης μετά τις εργασίες, β-γ) Καρυές. Ναός του Πρωτάτου. Τοιχογραφίες μετά τη συντήρηση, δ) Μονή Σίμωνος Πέτρας. Φορητή εικόνα.

α-β) Τορώνη. Βασιλική Αγίου Αθανασίου. Γενική άποψη από Δ. και ο νάρθηκας από Ν., γ) Βεριά Ν. Συλλάτων. Οικόπεδο Κ. Μαυρόπουλου. Υπολείμματα δημόσιου (;) κτίσματος.

α-β) Μονή Καρακάλου. Φορητές εικόνες (β' μισό 16ου αι.).

Πέλλα. Ανατολικό νεκροταφείο: α-β) Πηλίνα ειδώλια, γ) Κεραμοσκεπής τάφος, δ) Τομέας IV, τετράγωνο 2. Σπίτι με κονιάματα. Ο χώρος 3 από Ν.

α-β) Πέλλα. Τομέας IV, τετράγωνο 2. Σπίτι με κονιάματα. Επίχρισμα από κίονα του περιστυλίου και δωρικό κιονόκρανο από το περιστύλιο, γ) Βέροια. Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 219). Ψηφιδωτό δάπεδο.

Βέροια: α-δ) Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 219). Ψηφιδωτά δάπεδα.

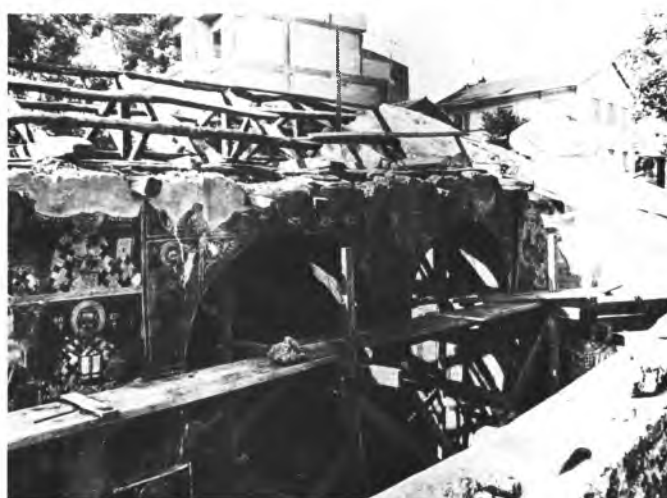
Βέροια. Οδός 16ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 104): α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Βέροια: α-β) Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 220). Πήλινο φρεάτιο καθαρισμού και νέα κτίρια επάνω σε ελληνιστικό σπίτι, γ-δ) Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Εδέσσης (Ο.Τ. 217). Επίκρανο παραστάδας και αναθηματική στήλη.

α) Βέροια. Ναός Υπαπαντής. Επιτύμβιο ανάγλυφο, β) Βέροια. Οδός Κυριώτισσας (Ο.Τ. 57). Επιτύμβιος βωμός, γ) Μαυροδένδρι Ημαθίας. Ακέφαλο άγαλμα, δ) Ταγαροχώρι Ημαθίας. Ναός Προφήτη Ηλία. Επιτύμβια στήλη.

Βέροια. Ναός Αγίου Γεωργίου: α-γ) Ανατολική άποψη πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τις εργασίες, αντίστοιχα.

α) Παλατίτσια. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τμήμα της νότιας τοξοστοιχίας μετά τη συντήρηση,
β-γ) Αιανή. Ναός Αγίου Δημητρίου. Νοτιοανατολική άποψη στη διάρκεια των εργασιών και μετά
από αυτές.

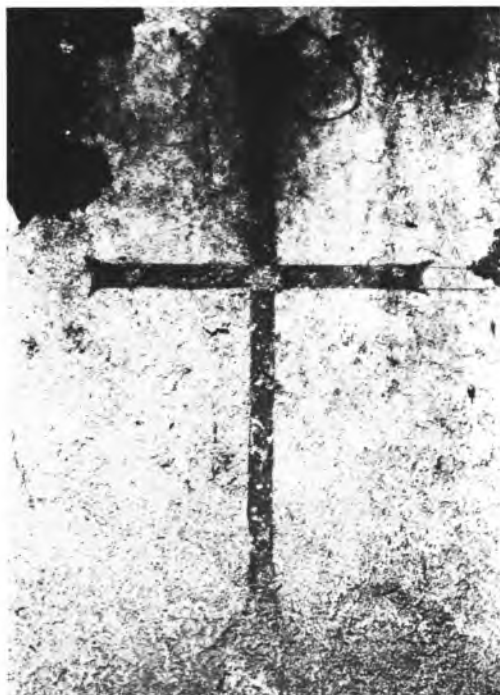
Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Αιανή. Ναός Αγίου Δημητρίου: α) Βορειοανατολική άποψη μετά τις εργασίες, β-γ) Δυτική άποψη κατά και μετά τις εργασίες, δ) Η μεταγενέστερη θύρα στο βόρειο τοξωτό άνοιγμα του νότιου τοίχου του κεντρικού κλίτους.

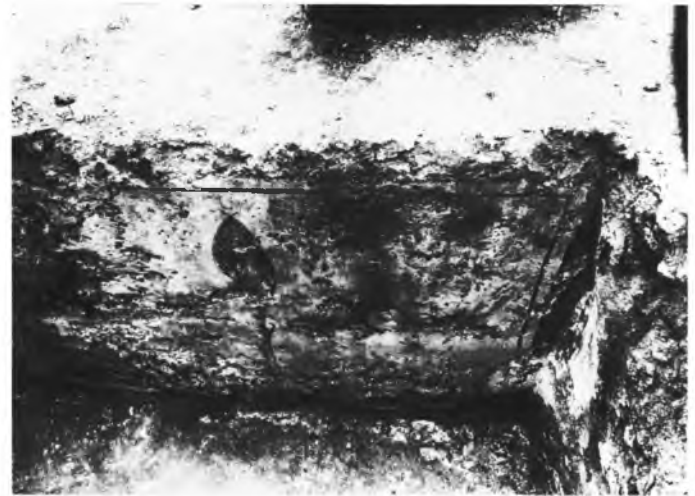
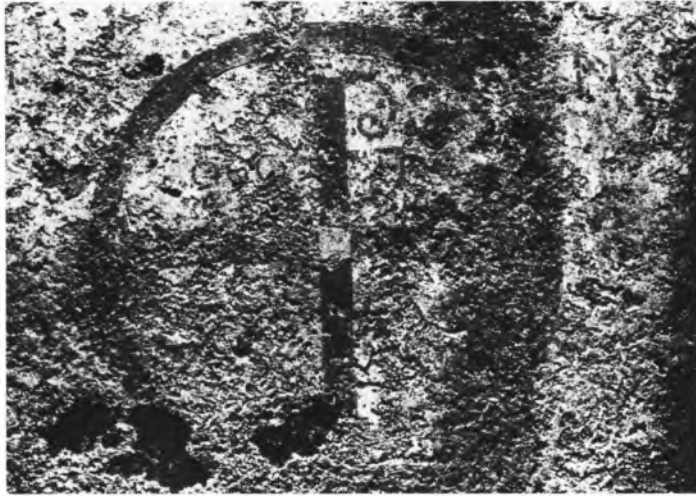

α-β) Λόγγος Εδέσσης. Ο ανασκαφικός χώρος του Αγίου Νικολάου πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού, γ-δ) Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος. Άποψη του νεκροταφείου και το στόμιο του τάφου T12.

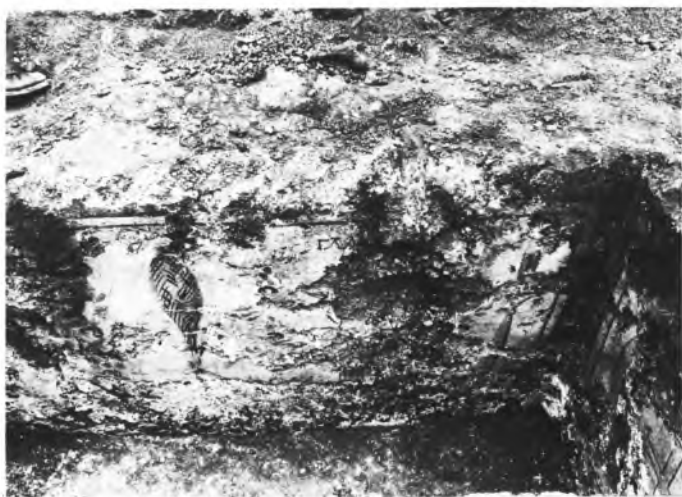

Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος: α-β) Η κάλυψη του τάφου T1 με την ενεπίγραφη πλάκα και ο σταυρός στην ανατολική πλευρά του τάφου T12, γ-δ) Οι σταυροί στη βόρεια πλευρά του T12.

Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίωνος: α) Ο σταυρός στη δυτική πλευρά του T12, β-δ) Τάφος 13. Τοιχογραφίες της δυτικής και βόρειας πλευράς.

Βέροια. Πάροδος 16ης Οκτωβρίου και Ίανος: α-β) Τοιχογραφία της βόρειας πλευράς του T13. Λεπτομέρειες της δεόμενης μορφής και της επιγραφής, γ-ε) Τοιχογραφία της νότιας πλευράς του T13 και λεπτομέρειές της.

Θάσος, Λιμένας: α) Οικόπεδο Α. Ζήδρου. Ἐποψη κτιρίων Α και Β από Β., β-δ) Οικόπεδο Θεολογίτη.
Τομή 4. Λείψανα επάλληλων κτιριακών φάσεων και κεραμική αρχαιότερης φάσης.

Θάσος. Λιμένας: α) Οικόπεδο Δ. Βογιατζή. Ρωμαϊκό κτίριο από Β., β-γ) Οικόπεδο Γαβριηλίδη. Τμήματα του νότιου τείχους στην περιοχή της πύλης του πύργου IV, και δυτικά αυτής αντίστοιχα, δ-ε) Αρχαίο Λιμάνι. Τυχαία ευρήματα.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

α-β) Θάσος. Προϊστορική ακρόπολη Καστρί. Τετράγωνο 6. Το πασσαλόπηκτο αψιδωτό κτίριο από ΒΑ. και το τετράγωνο 13 από Α., αντίστοιχα, γ) Αμφίπολη. Ανατολικό τείχος. Αγωγός ύδρευσης, δ) Ζυγός Καβάλας. Τυχαίο εύρημα.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

α-β) Αμφίπολη. Οικόπεδο Μουσείου. Κτίριο 4ου αι. π.Χ. Φάσεις I και II, γ) Μουσείο Καβάλας.
Τυχαίο εύρημα από την Αμφίπολη.

α-β) Μουσείο Καβάλας. Αμφίγραφη στήλη, γ-ε) Φυλάκιο Αμφίπολης. Τυχαία ευρήματα από το Στρυμόνα και τη Νέα Φυλή.

α-β) Ἄργιλος. Μακεδονικός τάφος Β'. Ἐποψη τῆς εἰσόδου ἀπὸ Ν., γ-δ) Θραύσματα τῆς μαρμάρινης θύρας καὶ τὸ εσωτερικὸ τοῦ θαλάμου, ε-ζ) Τράγιλος. Τομέας Ι. Τομὴ Α. Κτερίσματα τάφου Γ 41.

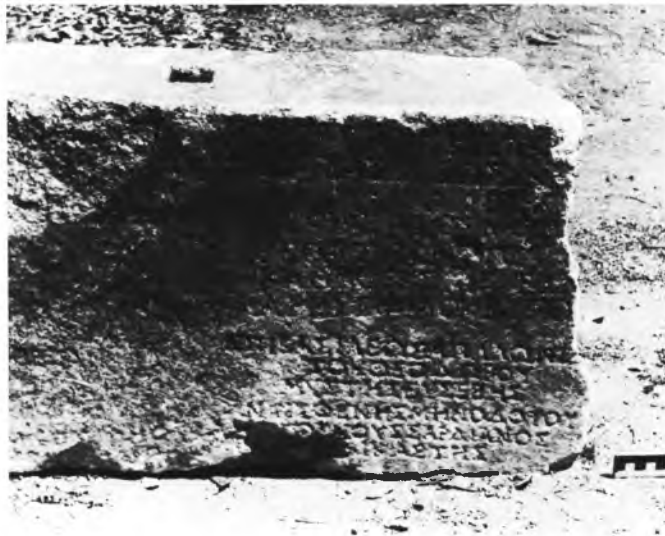
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Thasos: a) Rempart maritime. Escalier de courtine, b) Koukos. Couche de fragments de vases.

α) Πετρωτά Ροδόπης. Θεμέλια μνημείου με δύο χώρους, β-γ) Σαμοθράκη. Βόρεια νεκρόπολη. Πήλινα ειδώλια, δ-ε) Μακεδονικός τάφος Σταυρούπολης. Τα μαρμάρινα θυρόφυλλα μετά τη συγκόλλησή τους και εργασίες υποστήλωσης.

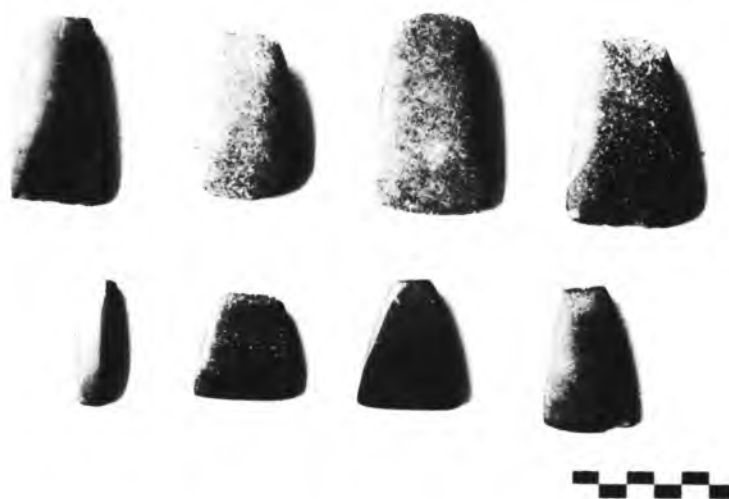

α) Τυχηρό. Λιθόχτιστη γέφυρα (στο χείμαρρο Τσάι-μποϊνού), β) Θάμνα. Λαξευτές κοιλότητες στο βράχο, γ) Αμάραντα. Πήλινο προϊστορικό ειδώλιο με εγχάρακτη διακόσμηση, δ-ε) Σαμοθράκη. Ενεπίγραφοι γωνιόλιθοι.

α) Μεσημβρία. Χρυσό δακτυλίδι, β) Μητρικό. Θραύσμα επιτύμβιας στήλης, γ) Γαλήνη. Ανάγλυφο Θράκα Ιπέα.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

α-β) Διομήδεια Ξάνθης. Προϊστορικός οικισμός. Λίθινοι πελέκεις, γ) Ἄβδηρα. Μέτωπα πήλινων ακροκεράμων.

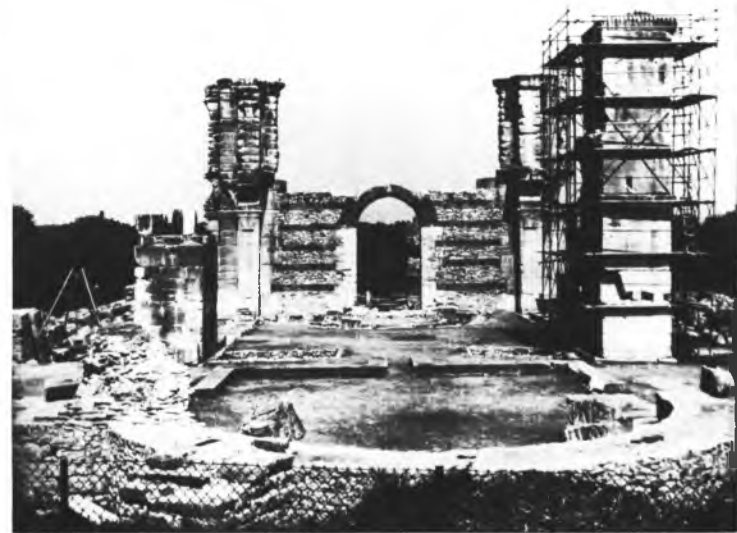
Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

α) Σέρρες. Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων. Τοιχογραφία «αγιασματος», β) Σέρρες. Τμήμα βυζαντινού τείχους στο υπόγειο πολυκατοικίας Γενναδίου και Ί. Δραγούμη, γ-δ) Λάφνη Νιγρίτας. Ο πύργος της «κυρα-Μάρως» πριν και μετά τις εργασίες.

Δάφνη Νιγρίτας. Πύργος της «κυρα-Μάρως»: α-β, δ) Κεραμικά σκεύη από το β' στρώμα, γ) Πήλινο «θησαυράριον», ε) Πήλινοι λουλάδες.

α-γ) Δάφνη Νιγρίτας. Πύργος της «κυρα-Μάρως». Κεραμική από την ανασκαφή, δ) Αμφίπολη. Βασιλική Α'. Νότιο κλίτος. Θεμέλια υστερορωμαϊκού κτιρίου, ε) Φίλιπποι. Η βασιλική Β' μετά τις εργασίες.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α-β) Καβάλα. Μεγάλη Λέσχη, πριν και μετά τις εργασίες, γ) Φίλιπποι. Οκτάγωνο. Διαμόρφωση πρόσβασης στο ρωμαϊκό τάφο, δ) Καβάλα. Παναγία. Οικία στη γωνία Ναυαρίνου και β' παρόδου Ερμιόνης (σκίτσο Θ. Ομήρου).

Τσουκαλαριό Θάσου: α) Άποψη ανασκαφικού χώρου, β-δ) Τοξοστοιχία πριν, κατά και μετά τις εργασίες.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α-β) Αλεξανδρούπολη. Εικόνες Εκκλησιαστικού Μουσείου.

α-β) Αλεξανδρούπολη. Εικόνες Εκκλησιαστικού Μουσείου.

α-β) Αλεξανδρούπολη. Εικόνες Εκκλησιαστικού Μουσείου.

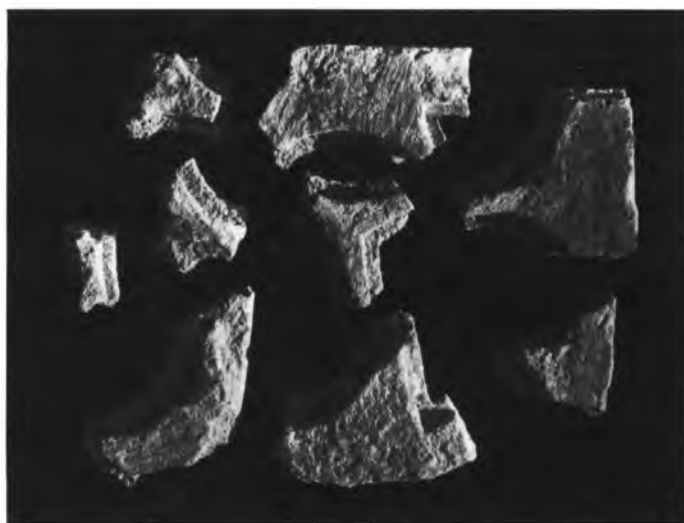
α-β) Μάρκη. Εικόνες στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας.

α-β) Μάρκη. Εικόνες στην εκκλησία της Αγίας Αναστασίας.

Πραγί Διδυμοτείχου: α) Ερείπια εκκλησίας, β-δ) Αρχιτεκτονικά μέλη.

α-γ) Πραγί Διδυμοτείχου. Αρχιτεκτονικά μέλη και λίθινα υαλοστάσια.

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσειού: α-β) Κόγχη Ιερού Βήματος με σύνθρονο και πλακίδιο με ένθετη διακόσμηση, γ-δ) Βόρειο πτερύγιο εγκάρσιου κλίτους από Δ. και ανατολική διόδος επικοινωνίας αυτού με το Ιερό Βήμα.

Σάμος. Κτήμα Παρηγόρα: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Σάμος: α-β) Οικόπεδο Στ. Αμοργιανού. Λεπτομέρεια από τα τοιχώματα του ορθογώνιου κτίσματος και άποψη της ανασκαφής, γ) Οικόπεδο Αντ. Κυριαζή. Άποψη της ανασκαφής.

Νάξος. Ναός του Αγίου Παντελεήμονος στο Πέρα Χαλκή: α) Ο Άγιος Βασίλειος, β) Ο Άγιος Στέφανος.

Νάξος. Ναός του Αγίου Σπυρίδωνος και Θεοσκέπαστης στο Χαλκί: α-β) Ο Χριστός στη βόρεια αψίδα και ο Άγιος Νικόλαος.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νάξος, Ναός Αγίου Σπυρίδωνος και Θεοσκέπαστης στο Χαλκί: α-β) Η Παναγία με το Χριστό στη νότια αψίδα και ο Άγιος Παντελεήμων.

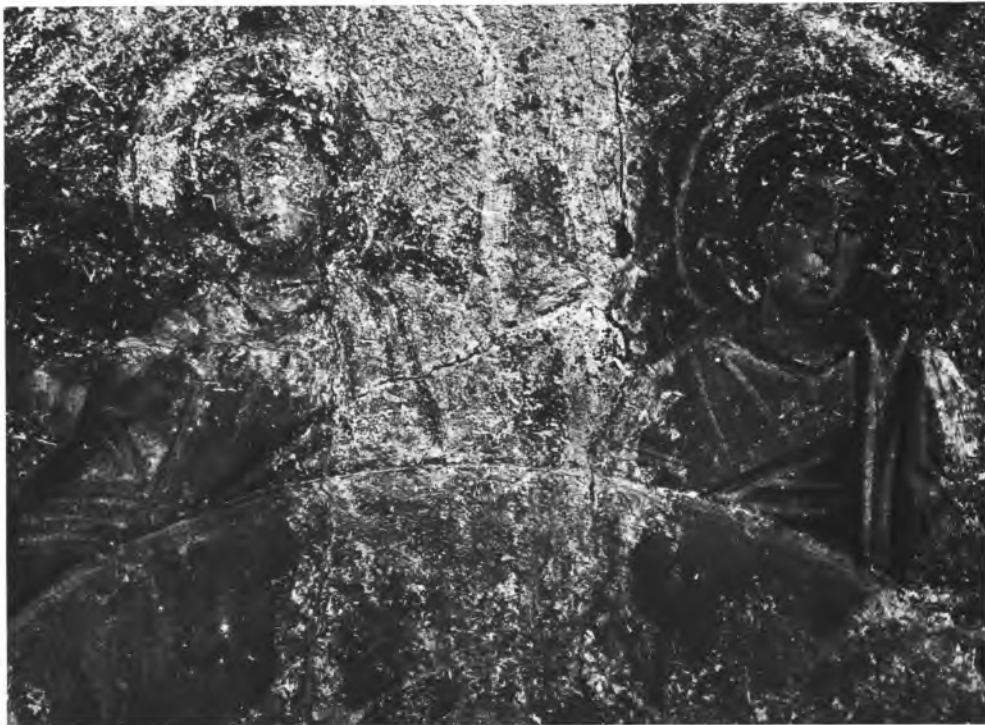
Νάξος: α-β) Ναός Αγίου Σπυρίδωνος και Θεοσκέπαστης στο Χαλκί. Η δεσποτική εικόνα του Χριστού και λεπτομέρεια της ζωγραφισμένης θύρας στο τέμπλο του Αγίου Σπυρίδωνος, γ) Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη κοντά στο Χαλκί. ΄Αποψη από ΒΑ.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νάξος. Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασπορίτη: α-β) Ιεράρχης στη διάρκεια των εργασιών και η Ανάληψη (λεπτομέρεια του βόρειου ημιχώριου).

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

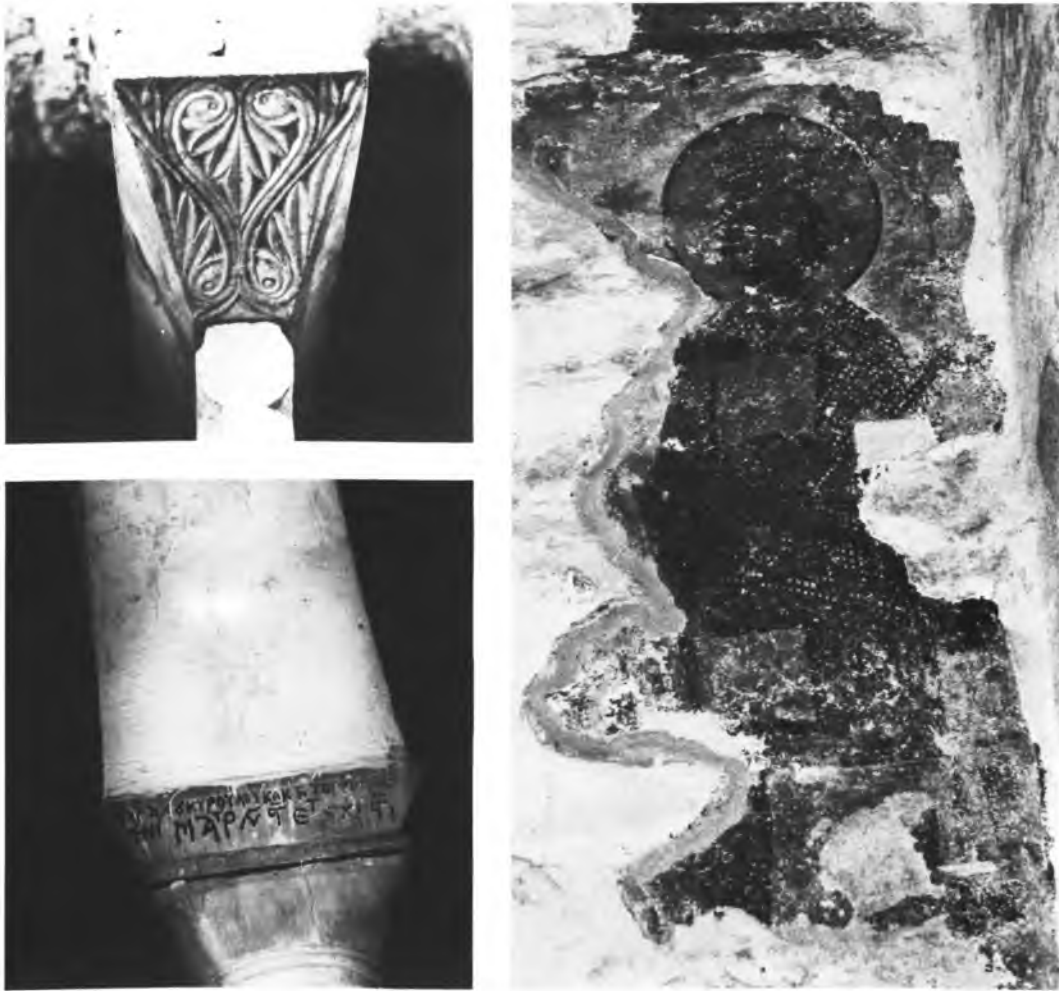

Νάξος, Ναός Αγίου Γεωργίου Διασορίτη: α-β) Η Ανάληψη, λεπτομέρεια του νότιου ημιχώριου και οι άγγελοι στην κορυφή της δόξας.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

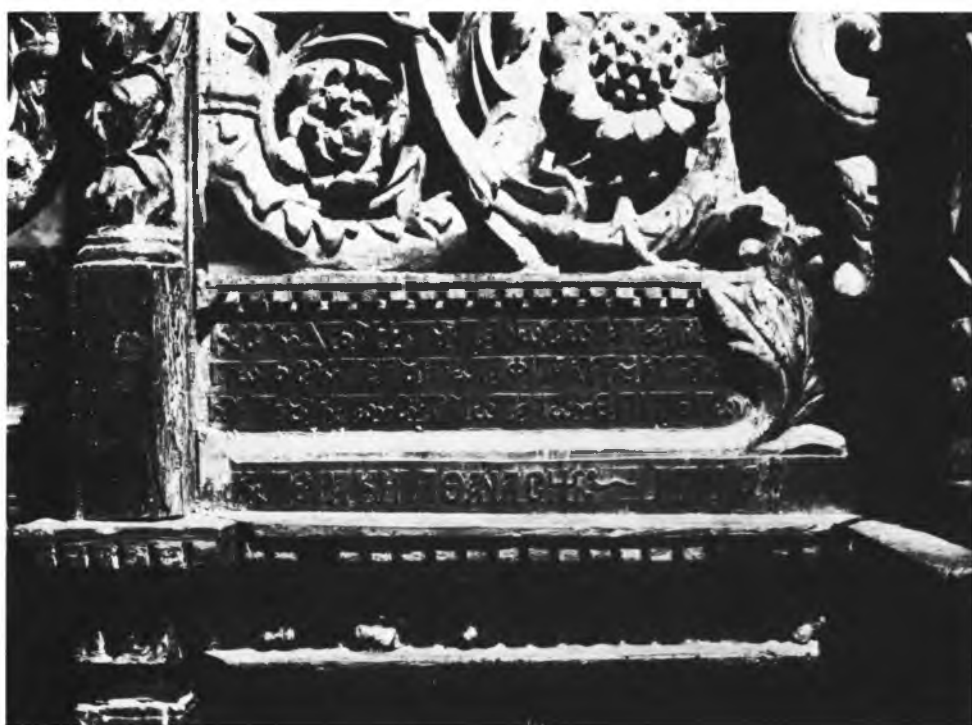

Νάξος. Ναός Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη: α-β) Ο Άγιος Ανήκιτος και στρατιωτικός άγιος.

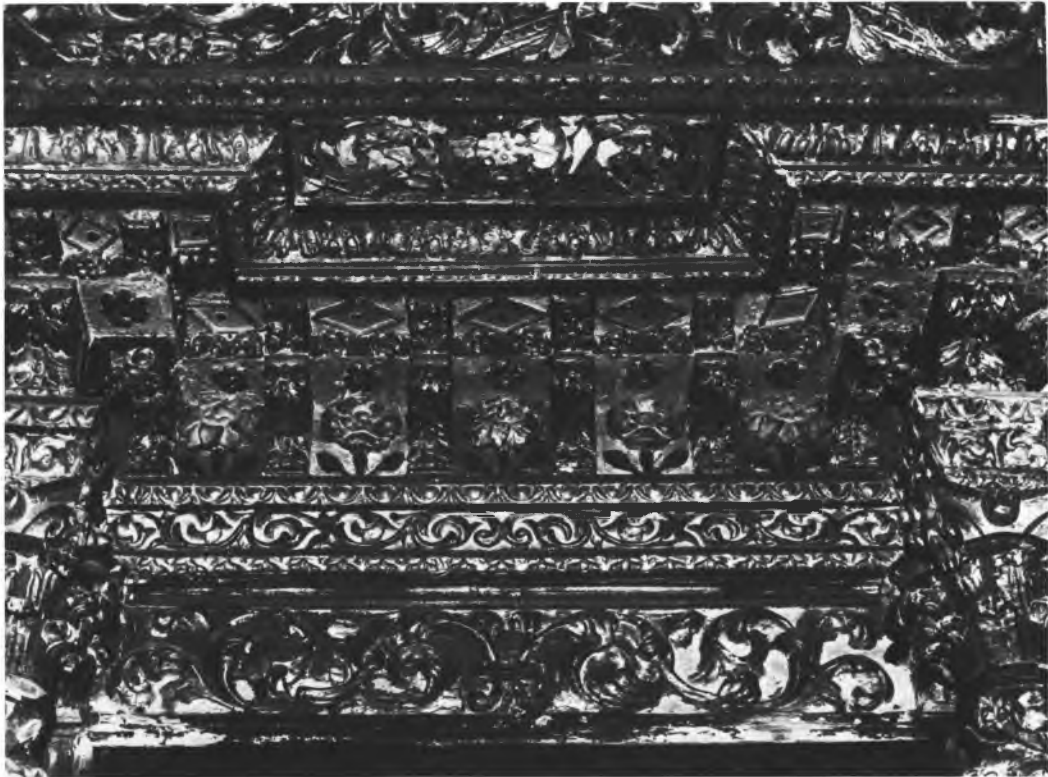

Ἄνδρος, Ναός του Ταξιάρχη στη Μεσσαρία: α) Το δίλοβο παράθυρο της βόρειας πλευράς (λεπτομέρεια), β) Ο Ἅγιος Κωνσταντίνος, γ) Λεπτομέρεια κτητορικής επιγραφής στο βόρειο κίονα, δ) Η δεύτερη επιγραφή του έτους 1158.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Άνδρος. Ναός της Παλατιανής στη Χώρα: α-β) Το ξυλόγλυπτο τέμπλο μετά τη συντήρηση (λεπτομέρειες).

Άνδρος, Ναός της Παλατιανής στη Χώρα: α-β) Το ξυλόγλυπτο τέμπλο μετά τη συντήρηση (λεπτομέρειες).

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Άνδρος. Μονή Παναχράντου. Η ξυλόγλυπτη θύρα του καθολικού, λεπτομέρεια.

Άνδρος: α-β) Ναός της Παλατιανής στη Χώρα. Οι εικόνες της Αγίας Τριάδος και του Χριστού στο τέμπλο μετά τη συντήρηση, γ) Ναός της Θεοσκέπαστης στη Χώρα. Εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας (λεπτομέρεια μετά τη συντήρηση), δ) Ναός Αγίου Νικολάου στη Μεσαριά. Εικόνα του Προδρόμου (λεπτομέρεια μετά τη συντήρηση).

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

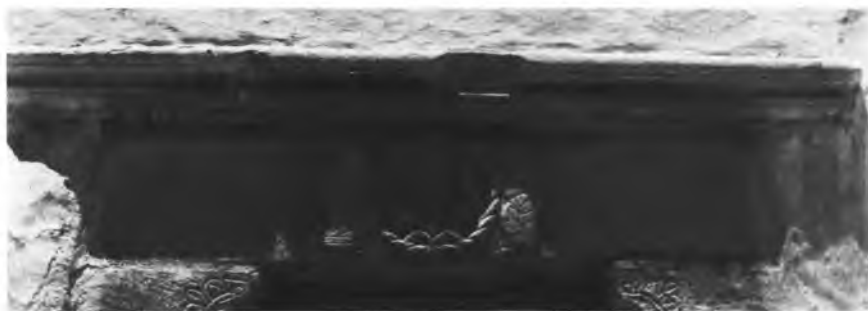

Άνδρος. Ναός Αγίου Νικολάου στη Μεσαριά: α-β) Εικόνα του Προδρόμου με σκηνές του βίου του (λεπτομέρειες μετά τη συντήρηση).

Σίφνος, Κάστρο. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου: α-β) Εικόνες της Παναγίας Οδηγήτριας και της Άκρας Ταπείνωσης.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

α) Σίφνος. Κάστρο. Δυτική πλευρά του ναού του Αγίου Αντωνίου των Καθολικών, β) Νάξος. Περιοχή Σαγκρίου. Νοτιοανατολική πλευρά του ναού του Αγίου Θωμά, γ-δ) Μύκονος. Χώρα. Ναός Παναγίας του Καμπάνη. Το υπέρθυρο της εισόδου και τοιχογραφία στην κόγχη του Ιερού.

α) Μύκονος. Χώρα. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Αγίας Μονής (λεπτομέρεια), β-δ) Σάμος. Ποτάμι Καρλοβασίου. Ναός Μεταμόρφωσης. Η Αγία Τράπεζα, η βόρεια όψη του ναού και παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ

α) Ποτάμι Καρλοβασίου. Ανατολικός τοίχος του ναού του Αγίου Νικολάου, β-γ) Ηραίο Σάμου. Πύργος του Σαρακίνη, δ) Ηραίο Σάμου. Δυτική όψη του ναού του Θεολόγου, ε) Ικαρία. Κοσοίγια. Βορειοδυτική όψη του ναού του Αγίου Ιωάννη, στ) Ικαρία. Φραντάτο. Δυτική όψη του ναού της Ανάληψης.

Άγιος Σίλας: α-δ) Ο τάφος Α και σαρκοφάγοι από αυτόν.

Άγιος Σίλας: α-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Αγία Πελαγία. Σούδα: α-β) Καλυπτήρια πλάκα του λάκκου των χάλκινων λεβήτων και οι χάλκινοι
λέβητες in situ, γ-δ) Ο χάλκινος λέβητας (αριθ. Μ. Ηρ. 4478) και αναθηματική αρχαϊκή επιγραφή
στο χείλος του χάλκινου λέβητα (αριθ. Μ. Ηρ. 4479).

α-β) Αγία Πελαγία. Σούδα: Χάλκινο ειδώλιο λιονταριού και ασημένια λαβή, γ) Καλαμάκι. Τμήμα περιβόλου από Ν., δ-στ) Καλαμάκι. Αγγεία της ΜΜ Ι περιόδου, αριθ. ευρ. 22316 και 22321 και 22320, 22326, και 22325 αντίστοιχα.

Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ

α-β) Καλαμάκι. Αγγεία της ΜΜ ΙΒ περιόδου (αριθ. ευρ. 22327, 22323, και 22324 αντίστοιχα), γ,ε) Καλαμάκι. Χάλκινα αντικείμενα, δ, στ) Γάζι. Γραπτή σαρκοφάγος και γραπτός ψευδόστομος αμφορέας ΥΜ ΙΙΙ Β.

Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ

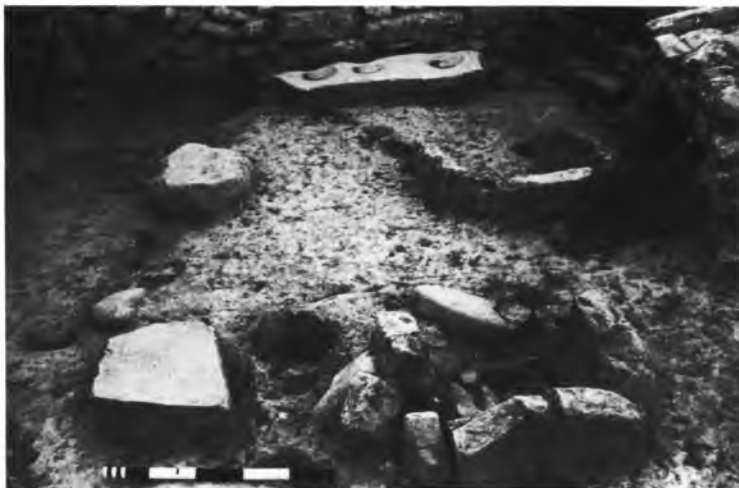
Knossos: a) Late Minoan II kilns from north; kiln 1 on left, kiln 2 on right; LM III circular, ashlar building on area, b) LM III C krater with fishes, c) LM II kylix from burnt destruction, d) LM I B cup from fill over kiln channels.

P. WARREN

Kommos: a) General view, looking north, b) LM I-III houses, on the hilltop, c) MM pithos as found set within another, d) LM I-III building (center), above earlier MM remains. Central hillside, looking southwest.

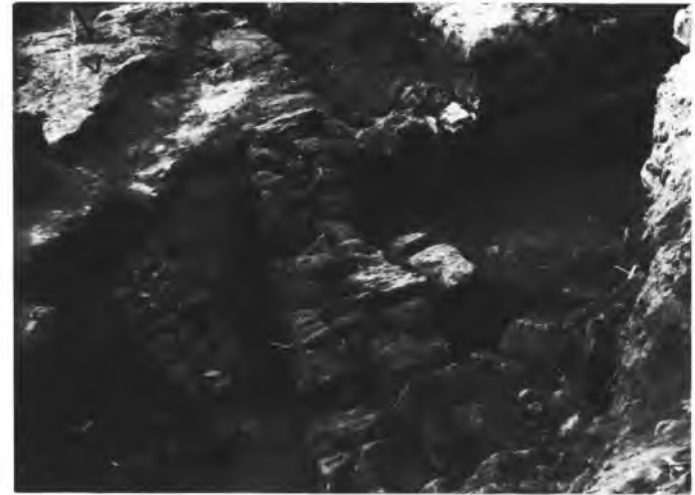
J. W. SHAW

Kommos: a) Hearths and potstand within LM III floor. Central hillside, looking east, b) Greek sanctuary, looking west, c) Greek altar, looking west, d-e) MM terracotta female head (profile view and back view).

Malia: a) Zone du bâtiment B, b) Zone à l'est du bâtiment B.

Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α-β) Διάδρομος 3/14. Υπόστρωμα εστίας και ΥΜ Ι τοίχοι και ΜΜ θεμέλιο, γ) Τάφος 15. «Πατάρι» από Β.

Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α) Τάφος 15. Σπίτι IV από Δ., β) Δρόμος από Α.

α, γ) Καστέλλι Χανίων. Οικόπεδο Χατζηδάκη και Καλαμαρίδου. Τάφος Β. ΥΜ ΙΒ κύπελλα,
β, δ) Χανιά. Οικόπεδο Καπετανάκη. Άποψη της ανασκαφής από Β. και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

α, γ) Νεροκούρου. Άποψη της ανασκαφής από Β. και το «μονοπάτι» από ΝΑ., β, δ-στ) Καστέλλι Κισσάμου. Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη. Τάφος Ι. Ευρήματα από την ανασκαφή.

Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Ι. και Μ. Φαντάκη: α-β) Τάφος 2 από ΒΔ. και τάφος 5 από ΝΑ.,
γ-ζ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Βούβες Κισάμου: α) Γεωμετρικός κρατήρας (χρησιμοποιημένος σαν γλάστρα), β-στ) Τάφος II. Δρόμος και είσοδος από Α., δεξιά πλευρά του θαλάμου και κόκκαλα της πρώιμης ταφής κάτω από αγγεία, αγγεία in situ και υστερότερη ταφή, αντίστοιχα.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

α) Σαμωνάς Αποκορώνου. Καμπύλος τοίχος, β-δ) Ναός Αγίου Φραγκίσκου Χανίων. Οι χώροι Ζ και Η.

Αρμένιοι Ρεθύμνου: α-δ) Τάφος 108. Η σαρκοφάγος in situ και μετά τον καθαρισμό και ευρήματα από τον τάφο, ε-στ) Τάφος 115. Ο δρόμος και το φράγμα της εισόδου.

Αρμένιοι Ρεθύμνου. Τάφος 115: α) Ομάδα αγγείων στο βάθος του θαλάμου, β-στ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Αρμένιοι Ρεθύμνου: α) ΥΜ ΠΙΒ αγγείο από τον τάφο 117, β-γ) Τάφος 118. Σαρκοφάγος και πλάγια όψη της, δ-ε) Αγγεία από τους τάφους 119 και 118.

α-β) Αγγεία ΥΜ ΙΑ από το Σταυρωμένο Ρεθύμνου, γ-δ) Γραφείο Μουσείου Ρεθύμνου πριν και μετά τις εργασίες.

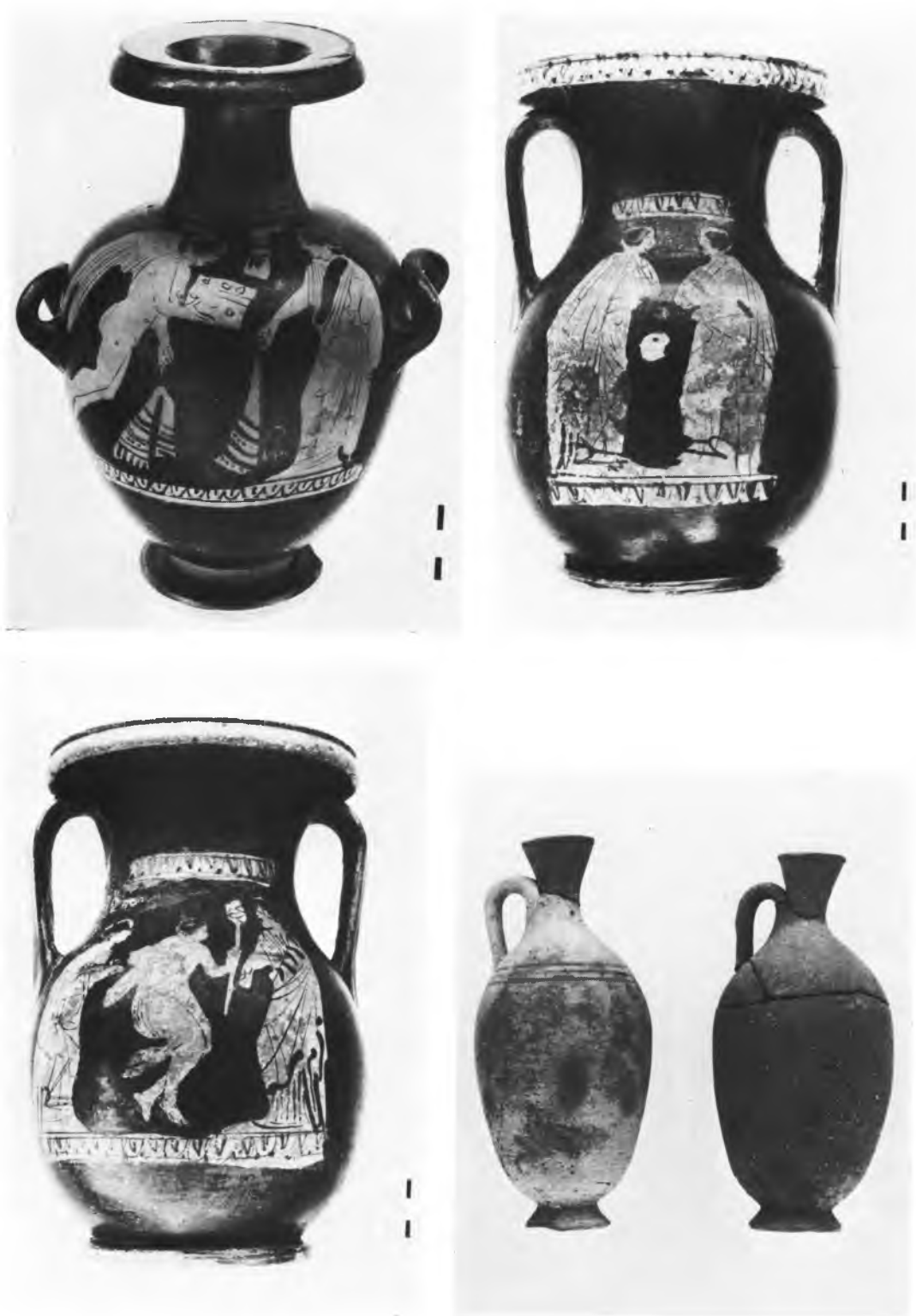
Μουσείο Αγίου Νικολάου: α-η) Ευρήματα από πρόσφατες και παλιότερες ανασκαφές και περισυλλογές.

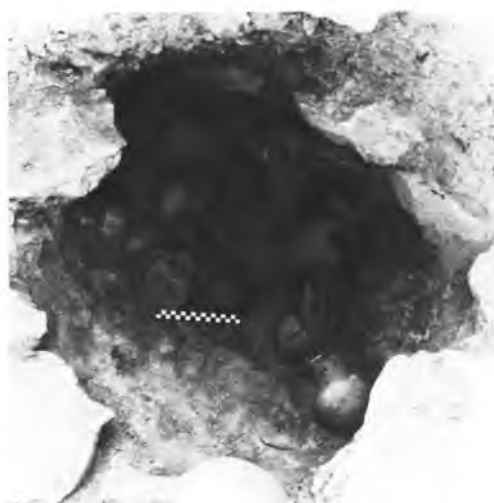
Άγιος Νικόλαος. Νεκροταφείο Ποταμού: α-γ) Οι τάφοι 1,2 και 6, δ-ε) Ο στέφανος (από τον τάφο 8) και ο τάφος 8, στ) Ο τάφος 12.

Άγιος Νικόλαος: α-β) Οικόπεδο Ακράτου. Απόψεις της ανασκαφής, γ-ε) Συνοικία Μύλος. Ευρήματα από αποθέτες.

Ελούντα: α-γ) Ευρήματα από κλασικό τάφο, δ) Ληκύθια από ρωμαϊκό τάφο.

α) Παλαίικαστρο. Μινωϊκή κάμινος, β) Πραισός. Καμίτι. Γεωμετρικός τάφος, γ-ε) Ιερό Κορυφής Τραοστάλου. Το μικρό ιερό από Δ., ΒΑ. και από ΝΔ., στ) Πραισός. Άγιος Κωνσταντίνος. Μινωϊκό κτίριο.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Σητεία: α-γ) Σταυρός Κατελιώνα. Μινωικά κτίρια, δ) Καταλύματα Σιτάνου. ΥΜ οικισμός, ε-στ) Ζάκαθος. Μινωικό κτίριο.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

α-β) Χαμαίτουλο Ζήρου. Μινωϊκό κτίριο, γ-ε) Λιμνιά Ζήρου. ΥΜ κτίριο, στ) Παλαίικαστρο. Λαζάρου Λάκκος. Ρωμαϊκός οικισμός.

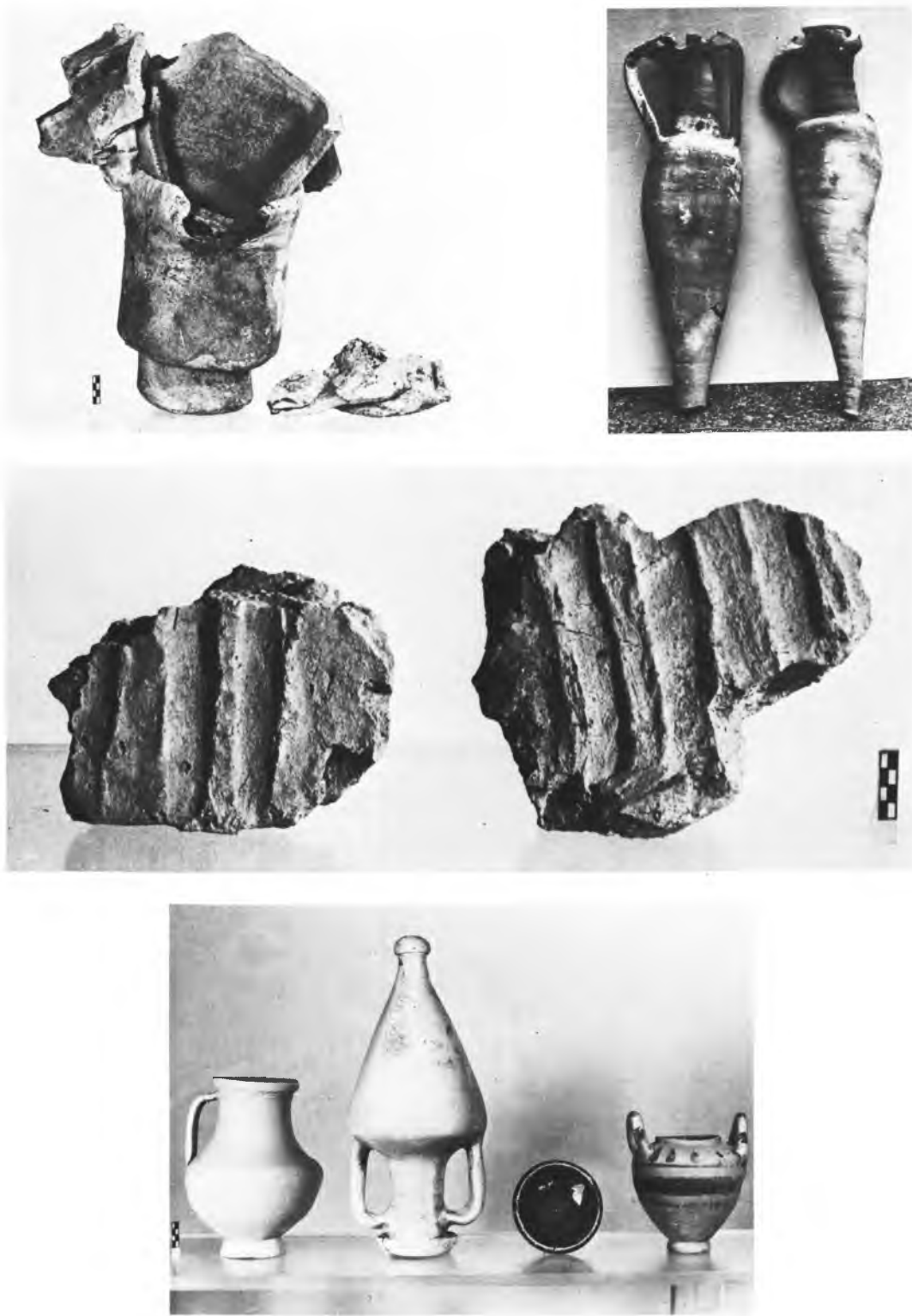
α-β) Παλαικάστρο. Λαζάρου Λάκκος. Ρωμαϊκός οικισμός, γ) Λίθινος μύλος από τη Σητεία, δ-ε)
Σφραγιδόλιθος από την Αγία Φωτιά Σητείας και σχέδιο του.

Ρόδος: α-β) Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 7, Αμερικής και Ιωάν. Καζούλη 6. Άποψη της ανασκαφής από Δ. και το λιθόστρωτο στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, γ-δ) Οικόπεδο Κωνσταντινίδη-Κακά. Οι τάφοι έξω από το τείχος από Δ. και τα αγγεία του τάφου 13.

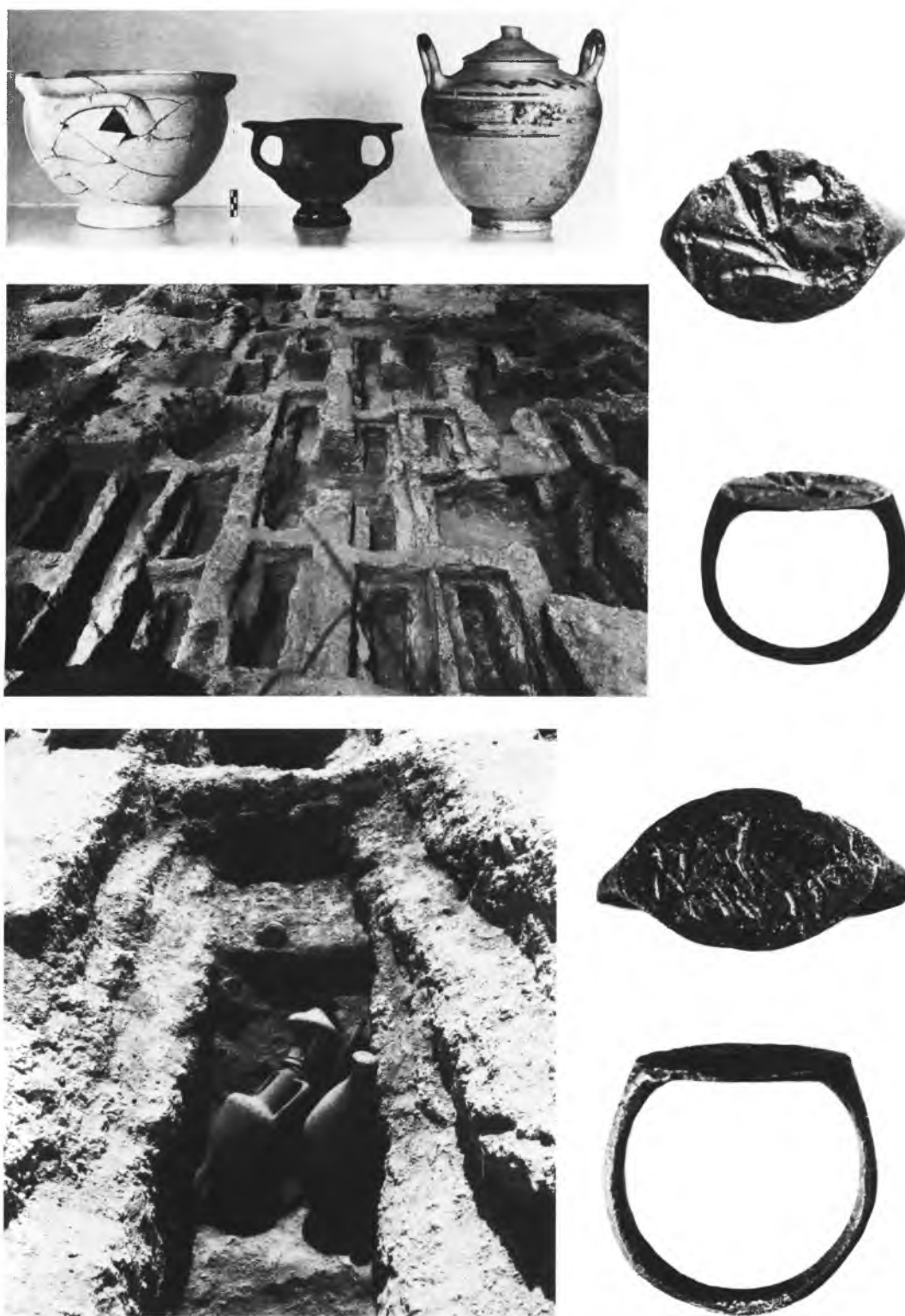

Ρόδος: α-β) Οδός Π. Μελά. Στρώσεις και σωληνώσεις από Ν. και άποψη της ανασκαφής από Β., γ-δ) Νέο νεκροταφείο. Ο κεραμικός κλίβανος με τους αμφορείς από την ανασκαφή 1962 και άποψη της ανασκαφής από Β.

Ρόδος: α-γ) Νέο Νεκροταφείο. Καταστραμμένα στο ψήσιμο αγγεία, αμφορείς από τον κλίβανο της ανασκαφής 1962 και κομμάτια από τα τοιχώματα των κλιβάνων, αντίστοιχα, δ) Οικόπεδα Μιχ. Καραγιάννη και Ροδίτη. Αγγεία από τον τάφο 25.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α) Οικόπεδα Μιχ. Καραγιάννη και Ροδίτη. Αγγεία από τον τάφο 31, β-ε) Οικόπεδο Πολίτου, Χατζηστρατή και Κουτσομανώλη. Λεπτομέρεια από το κεντρικό τμήμα της ανασκαφής από Α., ο τάφος 80 και ευρήματα από τους τάφους 85 και 95.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος. Οικόπεδο Πολίτου, Χατζηστρατή και Κουτσομανώλη: α-δ) Κτερίσματα από τους τάφους.

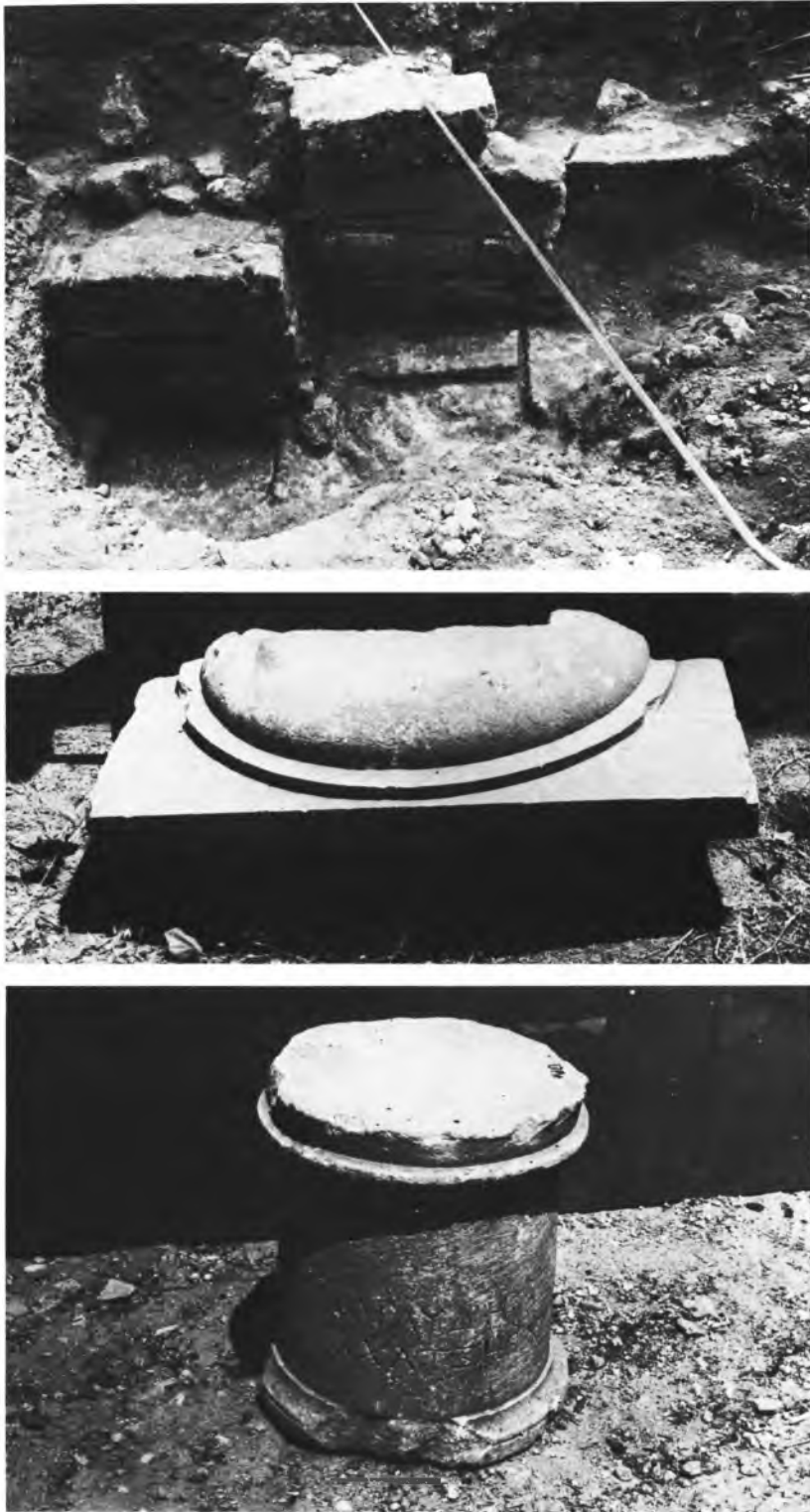
Ρόδος. Οικόπεδο Πολίτου, Χατζηστρατή και Κουτσομανάλη: α-β, δ-ε) Αγγεία από τους τάφους, γ) Νόμισμα Σιδώνος.

Ρόδος. Οικόπεδο Πολίτου, Χατζηστρατή και Κουτσομανώλη: α-γ) Αγγεία από τους τάφους.

Ρόδος: α-β) Έργα Δήμου. Βωμός αριθ. ευρ. 1335 και τμήμα αναγλύφου αριθ. ευρ. Γ. 1269, γ-δ) Αγία Τριάδα. Οικόπεδο Κριτσωτάκη. Επιτύμβιες στήλες αριθ. ευρ. 1360 και 1361.

Ρόδος: α) Αγία Τριάδα. Οικόπεδο Κριτσωτάκη. Οι τάφοι από Δ., β-γ) Οικόπεδο Ιωάν. Μηνέτου.
Τμήμα βάρου με ανάγλυφη ασπίδα και βωμός αριθ. ευρ. 1364.

Ρόδος: α-β) Μαλώνα. Οι ναοί Αγίας Αγάθης και Άγιου Νικόλαου, γ-δ) Ασκληπειό. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου.

α) Σύμη. Ναός του Άρχοντα Μιχαήλ Κοκκιμήδη, β) Σύμη. Μονή του Μιχαήλ Ρουκουιότη,
γ) Σύμη. Μερική άποψη του μοναστηριακού συγκροτήματος Σωτήρης της Λυγής ή Μικρός
Σωτήρης, δ) Λέρος. Το ναύδριο της Παναγίας Γουρλωμάτας.

I. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

